

Микола Жарких Терехтемирів

И три телигровъ сѣтъ аорого
меченуна свѣи дѣтѣи
роски даѣ, здолѣи мѣлого
мѣвъ нѣамаи старѣцъ торбинѣи.
А оубъ старѣ мѣнѣ стѣрише
Колѣиъ козацъкѣе село,
А те воно тои ди було?...
Та все мѣкло ц... мѣрѣише
И запорѣише и село...
И мѣнѣ стѣриъ свѣтѣи, с мѣрѣише,
Все, все мѣнѣ ти роуѣише!...

Київ 2013

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою

www.M-Zharkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html

В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.

В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия:

www.M-Zharkikh.name/ru/History/Terextemyriv.html

Shortened english version:

www.M-Zharkikh.name/en/History/Terextemyriv.html

Дана версія документа згенерована 30 вересня 2013 р.

Зміст

Вступ.....	5
Назва	7
Географія. Давня історія.....	10
Літопис	12
Середина 16 ст.	13
4-а чверть 16 ст.	14
Початок 17 ст.	23
Візит патріарха Феофана, 1620 – 1621 рр.	30
1621 – 1624 рр.	34
Ув'язнення уніатів, 1622 р.	35
Перебування Яхії, 1625 р.	42
1627 – 1637 рр.	45
Війна 1637 – 1638 рр.	47
1639 – 1647 рр.	53
Доба Хмельницького, 1648 – 1657 рр.	55
1658 – 1660 рр.	64
1661 – 1686 рр.	69
1700 – 1709 рр.	78
1710 – 1750 рр.	89
1751 – 1765 рр.	96
1766 – 1800 рр.	105
Джерела 19 ст.	107
Відлуння в Європі	109
Відлуння в Україні	120
Картографія.....	133
Карти 17 ст.	133
Карти 18 ст.	143
Терехтемирів на картах 17 – 18 ст.	148
Історія	150
16 століття.....	150
Кінець 16 століття	152
1 половина 17 ст.	155
2 половина 17 ст.	163
18 століття.....	170
Баснословіє	177
Розвиток терехтемирівської легенди.....	177
Зміст терехтемирівської легенди.....	178
Походження терехтемирівської легенди	182
Мета терехтемирівської легенди	185
Практичне використання терехтемирівської легенди.....	187
Історіографія як частина баснословія	188
Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького	198
Копії універсала.....	198

Видання універсала.....	202
Текст універсала.....	203
Думки урядовців про універсал.....	205
Думки істориків про універсал.....	209
Критичний розгляд форми універсала.....	213
Критичний розгляд змісту універсала.....	219
Кордони надання.....	226
Генезис універсала.....	229
Висновки.....	232
Наукова історіографія.....	234
Висновки.....	240
Методичні поради.....	250
Додатки.....	257
Терехтемирівський монастир.....	257
До історії Терехтемирова.....	260
Хронологія перебування Яхії в Україні.....	266
Справа козацької армати.....	271
Урочище Білобережжя.....	276

Вступ

Терехтемирів (Трахтемирів) – село Канівського району Черкаської обл., розташоване на правому березі Дніпра (нині – на березі Канівського водосховища. Довкола історії цього села у 16 – 18 ст. склалось багато легенд. Завдання нашої роботи – знищити ці легенди і дати реальний образ історії – так, як він постає на підставі першоджерел.

Про Терехтемирів написано немало, але переважна більшість цих статей або переказують легендарні відомості з попередніх статей, або розцвічують ці легенди додатковими легендарними подробицями – підхід, характерний для **донаукової** історіографії.

Тому я не буду розглядати історіографію Терехтемирів – зауважу тільки, що вся вона втрачає значення після моєї роботи – першої **наукової** розвідки з даного предмету. Деякі зразки сучасних «наукових» праць про Терехтемирів будуть розглянуті [в кінці](#), після викладу фактографічної історії; там же буде показана їх нестійність.

Розділ «Літопис» містить виписки з історичних джерел зі згадками про Терехтемирів. Він є основою всіх наступних розділів, але при першому читанні його можна пропустити.

Розділ «Історія» містить виклад фактичної історії Терехтемирів, якою вона виступає з наявних джерел.

В розділі «Баснословіє» розглядаються різні фантастичні вигадки про Терехтемирів, пояснюється їх походження та фактична помилковість.

В розділі «Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького» докладно розглядається бічне відгалуження терехтемирівського баснословія, з'ясовано його походження, джерела, побутування й доведена його повна фальшивість.

В «Додатки» винесено детальний розгляд окремих спеціальних питань, з'ясування яких було необхідно для пояснення історії Терехтемирів.

Висловлюю вдячність Дмитрові Вортману, який стимулював мій інтерес до теми, замовивши статтю «Терехтемирів» для «Енциклопедії історії України»; він постійно допомагав мені у пошуку різних джерел та консультаціями з багатьох питань, які в мене виникали.

[Назва](#)

[Географія. Давня історія](#)

[Літопис](#)

[Картографія](#)

[Історія](#)

[Баснословіє](#)

[Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького](#)

[Наукова історіографія](#)

[Висновки](#)

[Методичні поради](#)

[Додатки](#)

Київ, січень – вересень 2013 р.

Назва

Назва відома з 16 ст.; в джерелах вона зафіксована у багатьох фонетичних варіантах – повноголосному Те[r|л]e[x|в]темирів (навіть Черехчимирів та Терехтирів) та неповноголосному Тр[a|e][x|к]т[a|e|и|о]мирів. Найбільш стійкою частиною є друга основа *темир*, натомість перша основа є дуже варіативною.

Питомою українською формою назви слід вважати повноголосну – Терехтемирів.

Переконаливого пояснення назви в літературі немає.

Першим торкнувся цього питання Л.Похилевич [Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПЛ, 1864 г., с. 590]. Він навів два варіанти: *три теміра* в татарські часи жили тут => Трехтемиров; якісь володарі з'їздилися тут трактувати про мир (рос. *трактовать о мире*) => Трактомиров.

Обидва пояснення – типові народні етимології, які не зважають на наукову топоніміку. До того ж назва *Трактомиров*, прийнята як офіційна в урядовій документації та на географічних картах, виникла на початку 19 ст. і є спотворенням оригінальної назви, а тому й не може бути основою для етимології.

Наступний здогад висловив у 1889 р. Петро Лебединцев:

Вероятно, здесь была одна из греческих колоний, на что указывает и древнейшее название этой местности *Телевтемиров*, которое значит: конечный, стоящий на краю, на конце чего-нибудь. [П. Л. К статье г. Беляшевского. – КС, 1889, № 1, с. 214].

Це пояснення повністю нестійке, 1, тому що форма *Телевтемиров* вигадана самим Лебединцевим, у джерелах не відома; 2, якщо назва справді етимологізувалась з грецької мови, то мали б бути подібні назви в самій Греції, а таких немає.

В.Фоменко у своїй замітці [Чому Трахтемирів? – Архіви України, 1970 р., № 5, с. 35] писав:

‘Місце стоянки Тимура (Тимур-Ленга, в кін.14 ст.)’ = ‘турук Тимур’ => ‘Теруктемирів’ => ‘Трахтемирів’.

Тимур-Ленг, зруйнувавши фортецю Доган-Гечіт біля Берислава (Збірник Тизенгаузена, т. 2, с. 121 – 125) і переслідуючи військо Керим-Берди ібн Тохтамиш-а, пішов вгору Дніпром. Коло Ворскли його зустрів Вітовт і був розбитий. Після перемоги військо Т.-Л. стояло, імовірно, на правому березі Дніпра, на місці Т. Аналогічно ‘Ас-турук-кан’ = ‘житло біля води’, ‘Тму-турук-кан’ = ‘житло на низу річки’.

На вказаних сторінках збірника персидських матеріалів до історії Золотої Орди містяться витяги із «Книги перемог» Нізам ад-Дина Шамі, а саме розділи: «Оповідання про похід Тимура на Дешт-і-Кипчак через Дербент» [1395 р.], «Оповідання, як Тимур вирядив мірзу Міраншаха та мірзу Мухамед-Султана проти черкесів», «Оповідання про похід переможних прапорів в бік володінь Синда та Хіндустана» [1398 р.], «Похід Тимура після повернення з Хіндустана в бік Ірака та Азербайджана» [1399 – 1400 рр.]

1. Ніякої згадки про «фортецю Доган-Гечіт» в цьому тексті немає.

2. Ніякої згадки ані про самого Керим-Берди, ані про переслідування його війська в цьому тексті немає.

3. Тимур-Ленг воював на території північного Прикавказзя в 1395 р., а Вітовт ходив проти татар на Ворсклу в 1399 р. Вітовт зазнав поразки від Тимур-Кутлука, а не від Тимур-Ленга.

Може, досить помилок на 1 (одну!) сторінку тексту замітки? Висновок: ця замітка є повністю фантастичною, зв'язок між володарями на ім'я «Тимур» і топонімом Терехтемирів не доведений.

Попри свою фантастичність, ця «побудова» потрапила на сторінки книги Вітольда Бобинського [*Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wasy. – Warszawa: 2000, s. 222*], так що її критика видається мені своєчасною.

Наступну спробу зробив Б.Рибаков на маргінезі своєї праці про язичництво [*Язычество древней Руси. – М.: 1988 г., с. 53, 55 + список імен богів з коренем Тарх/Тарг – с. 77 – 78*]:

Не является ли уникальное и неэтимологизируемое название «Трахтемирово» реминисценцией культа Таргитая. Возможность растягивания на два с половиной тысячелетия фольклорной памяти вполне подтверждается наличием в фольклоре образа древнего седого царя-богатыря Тарха Тараховича, соседа степной Бабы Яги.

Це пояснення непереконливе з наступних причин:

1. Сам цей Тарх Тарахович відомий у фольклорі дуже мало (наскільки я знаю, єдиний запис казки з цим іменем був зроблений аж у Красноярському краї, на Єнисей). Багатющі записи українського фольклору такого персонажа не знають. Це промовляє за локальним і пізнім походженням тексту; ознакою стародавнього сюжету є широкий географічний ареал його побутування.

2. Слабо віриться у можливість переходу складу *Тарх* в *Терех* – нехай філологи мене збештають, коли не так.

3. Це пояснення стосується тільки першої половини назви, залишаючи без уваги другу.

На мою думку, пояснення мусить виходити з виразної відантропонімної форми назви (двір чи хутір якогось Терехтемира). Ім'я *Терехтемир* досить очевидно складається з двох татарських слів *Терек* + *Темир*, в яких кінцеве *к* перед наступних глухим *т* перейшло в *х* (так, як нормативне *доктор* переходить у народне *дохтор*).

Обидві частини мають прості значення: *терек* – здоровий (так подає [СЛОВНИК ІМЕН](#)), *темир* – залізо. Разом має означати «залізне здоров'я», «людина із залізним здоров'ям». Обидві частини часто зустрічаються в татарських іменах, таких як Іштерек, Байтерек; Куштемир, Токтемир і т.д.

[Зауважу на маргінезі, що наш фразеологізм «залізне здоров'я», можливо, є калькою цього татарського виразу-імені. Не називають же міцне здоров'я ані кам'яним, ані дубовим, ані сталевим...

Також слід зауважити, що в загальних словниках тюркських мов слова *терек* – «здоровий» немає. [Казахський словник](#) подає значення «срібляста тополя»; [татарський словник](#) подає *терэк* – підпора, *тере* – живий (при здоров'ї); кримсько-татарські словники подають значення [фруктове дерево](#) або просто [дерево](#). Отже, подані міркування щодо значення цього імені є лише припущеннями, які потребують перевірки фахівцями з тюркських мов.]

Неповноголосна форма Трахтемирів є, на мою думку, виявом адаптації української форми до польської вимови (так, на наш Володимир поляки кажуть Влодзімеж, на Теробовлю – Тшембовля). В найдавніших польських документах (1590, 1596 рр., див. Літопис), ця назва дана у повноголосному варіанті, але дуже перекручена, тому що була незвична для вуха польських писарів. Неповноголосна форма з'являється в 17 ст., і саме вона вважається нині канонічною (в офіційній документації, на географічних картах і навіть у Шевченка: «[І Трахтемиров геть горою](#)»). Інші форми слід вважати фонетичними варіантами або викривленнями основною назви.

Пов'язувати цього Терек-Темира з кимось із відомих історичних діячів не випадає. Але щодо часу виникнення географічної назви можна зробити деякі припущення.

За особистим свідченням Платона Карпіні (1246 р.), у Каневі знаходилась резиденція золотоординської адміністрації. Якщо ми прокреслимо коло радіусом 60 км з центром в Каневі, то в ньому ми побачимо такі цікаві географічні назви, як *Балики* (нині частина с.Балико-Щучинка Кагарлицького району), *Кагарлик* (районний центр Київської обл.), *Каратиши* (Миронівський район), *Таганча* (Канівський район), *Черкаси* (обласний центр), *Балакля* (Смілянський район) – на правому березі Дніпра. Є такі назви і на лівому березі Дніпра: *Келеберда* (Канівський район), *Каратуль* (Переяславський район), *Деньги* (Золотоніський район). Можливо, сюди треба долучити назви *Гельмязів* (Золотоніський район), *Іркліів* (Чорнобаївський район), *Коврай* (Золотоніський район), *Чорнобай* (районний центр Черкаської обл.). Всі ці імена – можливо, татарського походження (ця гіпотеза потребує фахової перевірки). Щодо назв Кагарлик, Каратуль, Деньги це походження є безсумнівним, слово Черкас / Черкес означає не тільки представника народу черкесів, але й татарське власне ім'я, добре відоме у Золотій Орді та Кримському ханстві.

Отже, можна припустити, що ця група власних назв відбиває процес заселення Канівщини у золотоординський час, від 1240 до 1362 р. Пізніше Канівщина входить у сферу політичного впливу відновленого Київського князівства. У цьому контексті можна припускати виникнення поселення Терехтемирів у 2 пол. 13 – 1 пол. 14 ст.

Географія. Давня історія

Терехтемирів розташований на півострові розміром приблизно 10×10 км, який з трьох боків оточений Дніпром (нині – Канівським водосховищем). Дніпро має тут генеральний напрямок течії з північного заходу на південний схід; але натикаючись на масив відносно твердих пісковиків, з яких складено півострів, він огинає виступ, міняючи напрямок течії практично під прямим кутом на північний схід, потім на південний схід і нарешті на південь, і тільки в районі Канева знову виходить на генеральний напрямок на південний схід.

Панорама Канівського водосховища і Переяслава від Монастирка.

Фото Д.Вортмана, 3 червня 2011 р.

Віддаль від Києва – бл. 75 км в напрямку на південний схід, від Черкас – ті самі 75 км, але на північний захід. Найближчими сусідами Терехтемирова є міста Переяслав (16 км на північний схід), Канів (26 км на південь) та Ржищів (18 км на захід). На території півострова знаходяться 7 сіл, з них Терехтемирів, Монастирок, Зарубинці та Григорівка лежать на самому березі, а Луковиця, Великий Букрин і Малий Букрин – на плато.

Слід знати, що нижче Терехтемирова є невелика долина, що зветься Жердева [Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПД, 1864 г., с. 592]. Колись тут було окреме село.

Цей півострів не має спеціальної назви; при описі наступу радянських військ в 1943 році вживається назва Букринський плацдарм.

Пісковики, з яких складено півострів, надаються до обробки і місцеві жителі виготовляли з нього млинові жорна. Цей промисел відомий у 17 – 19 ст. Довкола півострова утворилися обмілини – так званий Зарубський брід, добре відомий в часи Київської Русі. Пізніше (в 17 – 18 ст.) в цьому зручному місці був і перевіз через Дніпро, що звався Терехтемирівським.

Оскільки Терехтемирів нам цікавий не тільки сам по собі, але монастирем, який знаходився у сусідньому селі Монастирок, то ми будемо відстежувати історію сусідніх сіл – тією мірою, якою вони пов'язані з основною нашою темою.

Територія півострова досить рясно насичена археологічними пам'ятками. Так, між селами Терехтемирів та Монастирок на краю плато знаходиться велике городище скіфського часу, яке зветься Терехтемирівським. Детальну інформацію про пам'ятки подає довідник [Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища: каталог археологічних пам'яток. – К.: 1999 р.]

Історичні часи для півострова почалися в 1096 році, коли в літописі згадано про переправу половців через Дніпро біля Заруба. Городище цього давньоруського міста знаходиться на східному боці півострова, біля села Зарубинці. На північному боці півострова, біля с. Монастирок, знаходився Зарубський монастир давньоруського

часу. Про його значення в Давній Русі говорять такі факти: 1, з цього монастиря був покликаний на митрополичий стіл Климент Смолятич (1147 р.); 2, в цьому монастирі чернець Георгій написав «Від грішного Георгія чорноризця Зарубської печери поучення духовному чаду» (12 ст.); 3, в монастирі було **два** мурованих храми (з усіх давньоруських монастирів тільки Києво-Печерський міг виказатись двома мурованими церквами; інші мали по одній церкві або не мали мурованих споруд взагалі).

Монгольська навала зруйнувала систему суспільних зв'язків південної Русі – ту систему, яка забезпечувала створення і збереження писемних праць (які ми звемо «історичними джерелами»). Тому від 13 і 14 ст. ми не маємо писемних звісток про «наш» півострів. Іоан де Плано Карпіні в 1246 році проїжджав із Києва у Канів попри цю територію, але не згадав тут нічого особливого.

Літопис

В цьому розділі будуть подані у хронологічному порядку цитати з першоджерел, де містяться згадки про Терехтемирів. Джерела розділено на три групи:

– Цифрою (1) і **зеленим тлом заголовка** виділено достовірні джерела, які містять конкретну інформацію про Терехтемирів.

– Цифрою (2) і **жовтим тлом заголовка** виділено джерела, які могли б містити звістки про Терехтемирів, але насправді не містять їх (необхідність виділення такої дивної групи обумовлена тим, що «історики» Терехтемирова часто на них посилаються, не зазираючи у текст).

– Цифрою (3) і **червоним тлом заголовка** виділено джерела, які містять свідомо сфальшовані або несвідомо (у добрій довірі до давніших джерел) переписані фальшиві звістки про Терехтемирів.

У кожному записі літопису подається вступ, де описується походження джерела, цитата або повний текст джерела та мінімальні пояснення щодо змісту.

До літопису ми включаємо тільки звістки, сучасні описуваним подіям. Натомість звістки з пізніших творів, оперті в основному на літературних даних, ми виділяємо в окремі розділи «[Відлуння в Європі](#)», «[Відлуння в Україні](#)». Для деяких текстів іноземними мовами опубліковані українські переклади, якими я скористався і зробив відповідні посилання; але більшість перекладів належить мені (при них немає ніяких посилань).

Оскільки мої виписки не повинні вважатись археографічною публікацією, я дозволив собі певне спрощення орфографії (що пізніший документ, то більше наближення до сучасної орфографії). Але назву Терехтемирова я скрізь намагався передати так, як вона написана у джерелі – з усіма характерними особливостями.

[Середина 16 ст.](#)

[4-а чверть 16 ст.](#)

[Початок 17 ст.](#)

[Візит патріарха Феофана, 1620 – 1621 рр.](#)

[1621 – 1624 рр.](#)

[Ув'язнення уніатів, 1622 р.](#)

[Перебування Яхії, 1625 р.](#)

[1627 – 1637 рр.](#)

[Війна 1637 – 1638 рр.](#)

[1639 – 1647 рр.](#)

[Доба Хмельницького, 1648 – 1657 рр.](#)

[1658 – 1660 рр.](#)

[1661 – 1686 рр.](#)

[1700 – 1709 рр.](#)

[1710 – 1750 рр.](#)

[1751 – 1765 рр.](#)

[1766 – 1800 рр.](#)

[Джерела 19 ст.](#)

[Відлуння в Європі](#)

[Відлуння в Україні](#)

Середина 16 ст.

(1) 1552 р. Опис Канівського замку

З цього важливого документу ми випишемо трохи більше, щоб була ясною топографічна ситуація:

Селище **Ходорово** там же от замку [Канівського] землею 3 мили, водою 6 миль – землянское Мелечево было, а теперь держит киянин Онкович, пусто, бобры только там гонят половинники.

Оттуль нижей у мили селище **Дердева**, пусто, землянское, Богуш Морозов держит, дает уходникам на рыбы з третее части, на бобры з половины, а хто на пасеце сядет, от того 12 грошей.

Там же село **Каменка**, землянское Балакирево, пусто, покинено на церковь Зарубскую Телехътемировскую.

Там же селище **Телехътемиров** – данина государская пану Остафию [Дашковичу], а от него монастырю Печерскому, а потом от монастыря променено за ся у руки господарские ку замку, киевскому воеводе, людей села того семей 9, служат посполу з каневцы, бобровые гоны на государя. А на низу устья Самары к тому Телехътемирову уход на бобры, на рыбу, на мясо.

Селище **Григорево** – озеро затон один, землянское ж, Богуша Морозовича, запродад уходнику на год за 16 грошей.

Село **Подсычи** землянское, пан Служка держит, от замку землею и водою 2 мили, семей 6; зимуют и литуют при замку, служат с городовыми [...]

[Селища?] **Ачекмаково** и **Макарыно** там же на Суле, тые церкви Зарубской [...]

Телехътемировцы: Ивашко Атаманович, Макар, Яким атаман, Павел, Васко Опанасович, Семенец Катунин, Игнат, Иван Кононович, Мацковая [вдова]. [Архив юго-западной России. – К.: 1886 г., ч. 7, т. 1, с. 98 – 99, 102, 105]

Щоб краще зрозуміти цей документ, треба трохи роздивитись в його термінології. Опис розрізняє *села* (4, мають від 6 до 15 дворів), *селища з постійним населенням* (2, від 6 до 9 дворів), *селища пусті* (7), *селища з пасіками* (6) і просто *селища*, без додаткових визначень (6). В тих і тільки в тих випадках, де зафіксовані постійні мешканці, документ подавав їхні імена. Для селищ з пасіками ніяких імен немає. Яка була різниця між селом і селищем з постійними мешканцями – з документу не видно, це тема окремої студії.

Із 25 назв населених місць, поданих в описі, тільки 5 зберегли свої назви до нашого часу й локалізуються без проблем. Локалізація решти становить цікаву історико-географічну шараду, яка може стати темою окремого дослідження. Ми розглянемо тільки наближчу околицю Терехтемирива.

Для нас важливо, що Терехтемирів на той час був другим за числом жителів селом Канівського замку. Важливо також, що тільки для нього подана історія володіння.

Із названих в цитаті сіл Ходорів існує й нині (Миронівський район Київської обл.). Село Дердева (Жердева) в одній милі (7 км) нижче – відповідає центру нинішнього Терехтемирива. Пізніше це село не відродилося, відома тільки долина Жердева. Село Кам'янка також не відоме. На мою думку, всі три пункти – Дердева, Кам'янка і Терехтемирів – знаходились на території сучасного Терехтемирива, пляма забудови якого на картах 1960-х років займає 3 км вздовж Дніпра і 1 км від берега. Ясно, що дев'ятьма хатами таку територію заповнити не можна.

Далі Григорів відповідає сучасній Григорівці (Канівський район), а село Подсичі (в 17 ст. – Підсуче, Подсуче) за віддаллю від канівського замку відповідає сучасному селу Бучак.

(1) 1552 р. лютий – березень. Опис Київського замку

Монастырь слывет Зарубский святой Пречистой, [к] тому монастыру бывала также пашня, бортная земля, озера, бобровые гоны; теперь пусто одно один чернец стережет для пожара. [Архив юго-западной России. – К.: 1886 г., ч. 7, т. 1, с. 121]

Цю звістку ми будемо розглядати в комплексі з повідомленнями опису Канівського замку. Хоча вона була опублікована 127 (сто двадцять сім) років тому, вона ще жодного разу не привернула уваги дослідників.

Слід знати, що цей опис було опубліковано дещо раніше [Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К.: 1874 г., отд. 3, с. 32] з помилковою датою 1545 р.

(1) 1554 р., 31 березня. Опис майна Києво-Печерського монастиря

В цьому описі перелічено також документи, які були на той час у монастирі. Серед них читаємо:

Привилей господарский на люди и на долину, што заменили на имение церковное Телестимеров. [Голубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – К.: 1883 г., т. 1, приложение, № 2, с. 11]

4-а четверть 16 ст.

(2) 1578 р., 10 вересня. Грамота Стефана Баторія

Postanowienie z Nizowoy.

(De conditionibus, quibus Nisovii fidem suam Regi et Respublicae obstringunt, litterae universales).

Stefan etc. Wszem wobec i każdemu z osobna komu to wiedzieć należy oznajmujemy:

Jż gdy tu do nas do Lwowa mołojcy Zaporozcy z pośrodka siebie przysłali posły swe, na imię: Jędrzeja Lichańskiego, Iwana Klinka, Iwana Podolanina, Fiedora Dzieda, Filipa Kozę, z ofiarowaniem, że nam są gotowi służyć, my będąc wdzięczni takowego ich ofiarowania, które przez omienione posły swe tam uczynili, przyjęliśmy je na służbę naszą za temi kondycyami, wedle których nam mają służyć.

Naprzód że nam wierni mają być i służyć pod władzą urodzonego kniazia Michała Wiśniowieckiego, starosty naszego Czerkaskiego i Kaniowskiego, którego im najwyższego sprawcę dajemy, na miejsce nieboszczyka wielmożnego Jerzego Jazłowieckiego, wojewody Ruskiego, hetmana, i Śniatyńskiego, Lubaczowskiego i Czerwonogrodzkiego starosty, któremu hetman ich i inni sprawcy, także wszyscy mołojcy, w tem co im rozkaże przerzeczony starosta nasz Czerkaski, mają być posłuszni, i tam ku potrzebie naszej i koronnój wojować, gdzie gim ukaże.

Przód tymże panem starostą mają uczynić przysięgę na wierność, a iż go będą posłuszni, jako się opisało, a że i inszym niżej opisanym kondycyom dosyć uczynią, to jest,

że nie mają wojować ziemie Wołoskiej, ani szkód w niej żadnych, ani rozruchów czynić, i owszem te wszystkie, o których by wiedzieli, żeby to chcieli czynić, powinni będą hamować, łapać i jako nieprzyjacioły nasze i koronne bić.

Także się też mają zachować z strony Białogrodu, Oczakowa, Tehini, wsiej i pól ich, aby tam żadnej szkody nie czynili, ani czynić dopuścili; czarowi Krymskiemu, jego państwow, ludziom, włusom, polom, w czeladzi, w bydle, ani żadnej rzeczy szkody nie mają czynić, gdyż czar z Tatory obowiązał się służyć nam na nieprzyjacioły koronne, wszyscy jednak o Czarskich ludziach dawać nam mają znać.

In summa, wedle rozkazania naszego, które im będzie oznajmiono, pod przysięgą swą zachować się będą powinni, a my za te ich służby będziemy im płacić z skarbu naszego na rok, pięćset ludziom, po sześci kóp litewskich i suknie na giermak na każdą osobę; a to ma trwać dokąd wojnę będziemy wieść z Moskiewskim, a potom to mają mieć, co mieli za świętej pamięci Zygmunta Augusta, króla i przodka naszego, tym kształtem i z tą wolnością jako w ten czas było.

Mimo to, którzy by się mężnie na służbie naszój i koronnej zachowali, i znaczną nam i rzplitej naszój posługę uczynili, będą takowi u nas na takim baczeniu z strony opatrzenia, na jakim ludzie zasłużone mieć mamy.

Pieniądze te będą im dane na pierwszą ćwierć lata z sukнем w Czerkasiech, na dzień ś. Mikołaja blisko przysły; także potem na każdą ćwierć lata tamże im oddawane będą przez pisarza naszego, którego im oznaczymy.

Inne artykuły, jako około więźniów, i drugie, które były przez nieboszczyka wielmożnego Giorzego Jazłowieckiego, wojewodę Ruskiego i hetmana, wymówione, mają też być przez nie pełnione. A na wiarę tego wszystkiego ten list podpisałichmy i pieczęcią koronną zapieczętować kazalichmy.

Datum we Lwowie dnia 16 miesiąca Września, r. Pańskiego 1578, a panowania naszego roku trzeciego.

[Надруковано вперше: Библиотека Ординации Крассинских. Музеум Константего Świdzińskiego. – Warszawa: 1881, t. 5-6, № 160, s. 336 – 338. Звідти передруковано: *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки : исследования, памятники, документы и заметки. – К.: 1904 г., с. 72 – 74]

Переклад

Постанова з низовцями

(Універсал щодо умов, на яких вірні низовці служитимуть королю та республіці)

Стефан і т.д. Всім взагалі й кожному зокрема, кому про те належить відати, повідомляємо.

Тут до нас до Львова молодці запорожці надіслали своїх послів, на імена: Андрія Лиханського, Івана Клінка, Івана Подолянина, Федора Діда, Филипа Козу, з обіцянкою, що готові нам служити. Ми, будучи вдячні за таку їхню обіцянку, яку через згаданих послів там учинили, прийняли їх на нашу службу з тими умовами, на яких мають нам служити.

Перш за все мають бути нам вірними і служити під владою уродженого князя Михайла Вишневецького, старости нашого черкаського і канівського, якого для них як найвищого керівника призначаємо, на місце небіжчика вельможного Юрія Язловецького, воєводи руського, гетьмана і снятинського, любачівського й червоногородського старости, якому гетьман їх та інші керівники, а також усі молодці, у тому, що їм накаже згаданий староста наш черкаський, мають бути послухними, і там до потреби нашої і коронної воювати, де їм укаже.

Перед тим же паном старостою мають учинити присягу, і мають бути йому послушні, як описано, а також підкорятись іншим нижче описаним умовам, тобто

не мають воювати Волоської землі, й не чинити у ній жодних шкод ані заколотів; і взагалі тих усіх, про яких би бачили, що вони то хотіли б чинити, повинні гамувати, хапати й бити як неприятелів наших і Корони.

Також все це має заховуватись у відношенні до Білгорода, Очакова, Тягині, до їх сіл та полів, щоб там жодної шкоди не чинили, ані чинити не допускали. Царю кримському, його державі, людям, улусам, полям, у челяді, у худобі, і взагалі жодної шкоди не повинні чинити, тому що цар з татарами зобов'язався служити нам на неприятелів Корони. Однак [запорожці] повинні нам усе повідомляти про царських людей.

В цілому, згідно нашого наказу, який їм буде оголошено, мають дотримуватись присяги, а ми за ту їхню службу будемо платити їм зі скарбу нашого на рік на п'ятсот людей, по шість кіп литовських і сукно на жупан на кожну особу. І то має тривати допоки буде вестись війна з Московським [вел. князем, царем], а потім те повинні мати, що мали за святої пам'яті Зигмунта Августа, короля і попередника нашого, у такий спосіб і з тією вільністю, як в той час було.

Окрім того, ті, які мужньо себе на службі нашій та Короні проявили, і зробили нам і Речі Посполитій нашій значні послуги, – тих будемо розглядати у відношенні забезпечення так само, як людей заслужених.

Ті гроші з сукном їм будуть дані на першу чверть року у Черкасах, на день св. Миколая, який скоро наступить; також потім на кожну четверть року там само їм будуть передаватись через нашого писаря, якого їм призначимо.

Інші статті, як щодо в'язнів, та другі, які були оголошені небіжчиком вельможним паном Георгієм Язловецьким (руським воєводою і гетьманом), також мають ними виконуватись. А задля довіри до всього того ми той лист підписали і наказали припечатати коронною печаткою.

Дано у Львову дня 16 вересня, року божого 1578, а нашого панування третього року.

Різні «дослідники» дуже часто посилаються на цю грамоту як на документ, яким король надав Терехтемирів козакам, але жоден з них не дав собі труда її прочитати (хоча вона надрукована у легко доступному виданні). А кожен, хто цю грамоту прочитає, переконається що Терехтемирів у ній не згадується. Крапка.

(2) 1581 р., 20 березня. Реєстр козацького полку

Реєстр козацького полку під командуванням Яна Оришовського, сформований за королівським універсалом 1578 року, надруковано в 1894 р. [Jabłonowski A. Źródła dziejowe, 1894, t. 20, s. 154 – 164]. Він цікавий для нас тим, що досить щедро подає назви місцевостей, звідки родом вояки. Із 532 імен – таких понад 120. Ми не будемо зараз заглиблюватись у його аналіз, відзначимо тільки місцевості середнього Подніпров'я з кількістю імен: Біла Церква 8; Канів 14; Київ 13; Любеч 3; Остер 3; Черкаси 24; Чорнобиль 3.

Склад полку чітко вказує на його первісне формування у Черкасах – навіть на четвертий рік його виходу з Черкас в ньому лишалось не менше 24 черкашан. (Полк весь час перебував на театрі війни в Ливонії і на зимових квартирах у Білорусії, де й поповнювався вербунком нових вояків.)

А де ж в цьому переліку Терехтемирів? Жоден козак полку не вказав своє походження з Терехтемирова. І це мовчання досить промовисте – або козаків у Терехтемирові взагалі не було, або їх було так мало і село було так мало відоме, що вони воліли записуватись жителями Канева.

(2) 1582 р., 9 квітня. Грамота Стефана Баторія

Stefan etc. Wszem wobec ukrainnym woiewodom, kasztelanom, starostom naszym i ich podstaroscim w państwach naszych będącym uprzejmym i wiernie nam miłym laskę naszą królewską.

Uprzejmie i wiernie nam mili.

Dali tę sprawę przed nami kozacy nizowi Zaporowscy, iz uprzejmosci i wierności wasze mimo urząd i zwierzchnosc starszego ich, nad nimi od nas zleconą, iurysdykcyą nad nimi uzurpując, nie tylko onych imaią i bez wszelakiey przyczyny do więzienia sadzaią, obwiestki, kołendy i insze podatki na nich wymyslaią, ale też maiętności po śmierci ich, minąwszy przyiacioły i krewne, zabierają i sobie przywłaszczaią, co iz iest przeciwko prawu pospolitemu, i praw ich naruszeniu, roskazuiemy uprzejmosciom i wiernosciom waszym,

aby na potym nad tymi kozakami nizowemi, zwłaszcza, którzy zołd nasz biorą, a w miesciech, miasteczkach i indziey mieszkaią, onych karząc i do więzienia sadzaiąc mimo wiadomości starszego ich, który z ramienia naszego nad nimi iest, iurysdykcyey nieprawnie w rzeczach potocznych nie używali,

żadnych tedy podatków, wymysłów wiecznie nie brali,

oprócz zęby iakie mordy i gwałty czynili, takowi maią bydź, zniowszy się z niemi, urzędownie karani.

A po zmarłych maiętności, żebyście też nie zabierali albo komu zabierac nie dopuszczali, ale aby krewni z nich kozdego albo, komu on daruie, po śmierci ich brali, dla łaski naszej i powinności urzędów swych abyście inaczey nie czynili.

Dan w Rydze dnia dziewiątego miesiąca kwietnia roku bożego MDLXXXII, królowania naszego roku VI.

[Жерела до історії України-Руси. – Льв.: 1908 р., т. 8, с. 53. Копія поч. 19 ст. походила з бібліотеки Чорторійських, Теки Нарушевича, № 124, с. 93 – 94. І.Крип'якевич, публікуючи документ, знайшов його цілком автентичним (Козаччина і Баторієві вольності. – там само, с. 7 + коментар до змісту на с. 36 – 37)]

Переклад

Стефан і т.д. Всім взагалі українським воєводам, каштелянам, старостам нашим та їх підстаростам, які в державах наших будуть, шановним, вірним і нам милим – ласка наша королівська.

Шановні, вірні і нам милі!

Подали нам ту справу козаки низові запорожці, що ви мимо уряду і зверхності їх старшого, надану над ними від нас, владу над ними узурпуєте; не тільки їх караєте і без жодної причини до ув'язнення вкидаєте, обвістки, колядки та інші податки на них вимишляєте; також маєтки їх по їх смерті, поминаючи їх приятелів і родичів, забираєте і собі привласнюєте, що є проти права горожанського і порушенням їх прав, наказуємо вам:

аби далі над тими козаками низовими, зокрема тими, які плату від нас беруть, і у містах, містечках та деінде мешкають – їх карати й до ув'язнення вкидати без відомості їх старшого, який нами над ними призначений, неправомірно не чинили;

жодних податків та вимислів щоб не брали;

хіба що якби якісь убивства і насильства чинили, такі мають бути, повідомивши їх [мабуть, старшого], від уряду покарані.

А маєтки після померлих щоб [ви] теж не забирали й нікому забрати не допускали, але щоб родичі кожного з них, або [ті], кому вони дарували, по смерті їх брали, і задля ласки нашої і обов'язку своїх урядів щоб інакше не робили.

Дан у Ризі дня дев'ятого місяця квітня року божого 1582, королювання нашого 6-го року.

І про цю грамоту можна повторити те, що сказано про попередню грамоту: вона не містить згадки про Терехтемирів. Крапка.

(2) 1585 р. Записки Лаврентія Мюллера

Курляндський німець Лаврентій Мюллер (1530-і – 1598) був радником польського короля Стефана Баторія. В 1585 р. опублікував у Франкфурті-на-Майні книгу «Kurtze und wahrhaffte Beschreibunge, welche massen dieser jetzregiederer Konigin Polen Stefanus der Namens der Erste zum Regiment kommen» (Короткий і правдивий опис, як нині правлячий польський король Стефан 1-й прийшов до влади). В ній висвітлено події 1576 – 1584 рр., тобто час правління С.Баторія. Свою книгу він написав в основному на підставі власних спостережень, і показав у ній свою обізнаність з державними і дипломатичними справами Речі посполитої. Немала увага приділена останньому періоду Ливонської війни – походам С.Баторія, для яких мобілізувались українські козаки. Мюллер бував на території України, непогано знав козацтво і писав про його справи. Але він не згадував Терехтемирів.

(2) 1585 р. Epicedion

«Epicedion» – це віршований панегірик-епітафія польською мовою князю Михайлу Олександровичу Вишневецькому (1529 – 5 (15) жовтня 1584 р.). Автор його невідомий, твір було надруковано у Кракові в 1585 році й передруковано з цінними поясненнями у книзі А.Стороженка [Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: 1904 г., с. 159 – 255].

Чому ми згадуємо про цей твір у статті про Терехтемирів? Тому, що князь Михайло був **канівським** і черкаським старостою, тобто Терехтемирів знаходився на території, яка перебувала у його владі. Більше того, король С.Баторій грамотою від 10 вересня 1578 р. саме йому доручив очолити заново на вербоване козацьке військо. В поемі перелічено масу подробиць з життя князя, тобто автор показав себе дуже компетентним в описуваному предметі. До того ж поема була написана по свіжих слідах подій. З цього можна зробити висновок, що поема є настільки достовірним і докладним джерелом, наскільки це взагалі можливо.

Але у цьому творі немає ніякої згадки про Терехтемирів.

(2) 1585 р. Опис Польщі Станіслава Сарницького

Польський шляхтич-кальвініст Станіслав Сарницький (бл. 1533 – 1597 рр.) був автором кількох історичних праць. Його «Опис давньої та нової Польщі» [*Descriptio veteris et novae Poloniae*. – Krakow: 1585. – 73 p.] був надрукований у Кракові в 1585 р. Ця праця має характер географічного словника, тому в ній легко орієнтуватись. В ній є записи з характерними назвами Біла Церква, Канів, Черкаси, Крилів, Хортиця, Томаківка, котрі показують, що автор цікавився територією Подніпров'я і був з нею непогано обізнаний. Тому ми могли розраховувати, що він згадав би й Терехтемирів, але такої згадки в книзі немає.

(2) 1587 р. Історія Станіслава Сарницького

Станіслав Сарницький написав також «Історію Польщі у 8 книгах» [*Stanislaw Sarnicki Annales* sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum libri octo. – Cracoviae: 1587. – 430 p.], яка була надрукована у Кракові в 1587 р. Восьма книга присвячена періоду 1572 – 1586 рр., в основному – правлінню С.Баторія.

Але у цьому творі немає ніякої згадки про Терехтемирів.

(1) 1590 р. 9 (19) квітня. Постанова сейму Речі Посполитої

Ця постанова прийнята на Варшавському вальному сеймі 1590 р. в числі справ, які стосуються Великого князівства Литовського.

Danina pustyń za Białą Cerkwią leżących.

15. Ukazały Nam to Stany Koronne, że w tak wielkiey szerokości Państw naszych pustych, iaka iest na pograniczu za Białą Cerkwią leżących, y pożytku ich, ani publicum, ani privatum, żadnego nie masz, y ztąd żeby odłogiem nie leżały, w pożytek iaki obrocić się to mogło. A tak za pozwoleniem y daniem Nam w moc tego przez wszystkie Stany, ustawuiemy, że Nam wolno będzie, w tym to trakcie przerzeczonym, rozdawać te pustynie na wieczność osobom szlacheckiego stanu, zasłużonym Nam y Rzpltey wedle zdania y woli naszey.

A mianowicie Manstera Cierechczymeromski nad Dnieprem, Baryszpoli, y z Siedliszczem Iwankowskim, Horodyszczе Włodereckie, y do tego Siedliszcze w

Zwołozie, przewiskiem Wielka Słoboda, nad rzeką Rosią, Rokithnią, nad tąż rzeką y Rokitnią osobom trzem, iako ich przywileie świadczą. Także Horoszą y Slepород, nad rzeką Nieuszciu nazwaną, przy granicy Moskiewskiey. [Volumina legum. – SPb.: 1859, t. 2, s. 318]

Переклад

Надання пустель, які лежать за Білою Церквою

15. Указали нам [королю Сигізмунду 3-у] коронні стани, що в нашій державі є така велика просторінь порожніх місць, яка є на пограниччі за Білою Церквою, і пожитку з неї ані публічного ані приватного немає; і тому, щоб облогом не лежали, [треба] щоб можна було обернути їх на якийсь пожиток. І так за дозволом і наданням щодо цього нам [королю] від усіх станів, постановляємо, що нам буде вільно у тому названому урочищі роздавати ті пустелі на вічність особам шляхетського стану, які мають заслуги перед нами і Річчю посполитою, відповідно до нашого розважання і волі.

А саме Манстер Церехчимеромский [монастир Терехтемирівський] над Дніпром, Баришпіль [Бориспіль] із селищем Іванківським, городище Владерецьке [Володарку] і до того селище у Зволозі, передовсім Велику Слободу, над рікою Россю, Рокитну над тією ж рікою і Рокитною [річкою?], трьом особам, як свідчать їх привілеї. Також Горошу і Сліпород над рікою Неушчу названою, при границі московській.

(1) 1594 р., 20 (30) травня. Щоденник Е.Лясоти

Еріх Лясота (Erich Lassota von Steblau, бл. 1550 – 1616) – німець з Сілезії, в 1585 р. став служити німецькому імператору Рудольфу 2-у і з його доручення їздив у 1594 р. до запорозьких козаків – піднімати їх на війну проти Туреччини. Це доручення Лясота успішно виконав.

Е.Лясота вів щоденник (німецькою мовою), який охоплює період 1573 – 1594 рр. В ньому докладно описано його поїздки до козаків, і цей щоденник є першокласним джерелом до історії України. Про Терехтемирів там записано:

Den 30 gebtt Therechtomirow (ein New angefangen Städtlein, so den Zaporosen Kosaken vom Khünig Stephano zue einen Spital gegeben worden), 1 Ml. Atda beu dem Jan Osowski ambtman daselbst gefrustukht. [Tagebuch des Erik Lassota von Steblau. – Halle: 1866, S. 207]

До Терехтомірова (нове містечко, яке тільки починає будуватися. Його дав запорозьким козакам для шпиталю король Стефан), 1 миля. Тут же в Яна Осовського, волосного начальника, поснідали. [Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева, запис за 30 травня 1594 р. // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя: 2003. – С. 222-277]

Віддаль в 1 милю Лясота відрахував від попереднього пункту – Ходорова.

(2) 1595 р. Атлас Г.Меркатора

Герард Меркатор (1512 – 1594) все життя опрацьовував великий атлас світу. Він був надрукований після його смерті в 1595 р. (*Gerardus Mercator Atlas sive Cosmographiae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura.* – Duisburg: 1595). На карті «[Taurica Chersonesus Nostra aetate Przecopsca et Cazara dicitur](#)» показана течія Дніпра від Смоленська аж до гирла. На цій карті позначено Київ і нижче – Черкаси.

Фрагмент карти Таврії Г. Меркатора з позначенням Києва та Черкас

Навіщо ми включаємо цю карту в літопис, якщо на ній немає Терехтемирова? По-перше, це свідчить, що на той час Терехтемирів ще не був помітним пунктом. По-друге, слід знати, що ця карта в 17 ст. стала джерелом для великої кількості переробок, які загальноно зуться «Меркаторові карти Татариї» і на яких Терехтемирів позначено. Так от, на висхідній карті його нема.

(1) 1596 р., квітень.

Фрагмент «Історії Польщі» Р.Гейденштейна

Райнгольд Гейденштейн (Heidenstein, бл. 1553 – 1620) – німець з Прусії, в 1582 р. став секретарем короля Стефана Баторія; пізніше був секретарем при королі Сигізмунді 3-й (до 1612 р.). Тому він був дуже добре обізнаний з державними справами Речі посполитої. Його твір «Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII», в якому висвітлено події з 1572 до 1602 р., було видано у Франкфурті-на-Майні в 1672 р. У цьому творі він тільки один раз згадує Терехтемирів – в описі походу Жолкевського проти Наливайка:

Król rozkazał Potockiemu w Mołdawji stojącemu połączyć się z Żółkiewskim, który tymczasem kiedy stał w Białocerkwi, rozesłał różne oddziały do miast nad Dnieprem leżących, z rozkazem oczyszczenia zupełnie od kozaków tej strony Dniepru. Wielu ujęto i śmiercią ukarano; w Kaniowie i Trechtymirowie magazyny soli zabrano, co nie mało przykrości kozakom zrobiło. Napisał też Hetman do Nizowców pochwalając ich wierność i uczynił im nadzieję przebaczenia i łaski jeżeli się z buntownikami nie połączą. Ale próżne były te przedstawienia; woleli ze swojemi się połączyć i wysłańców Żółkiewskiego w kajdany okuli. [Rajnolda Heidensteina, sekretarza krolewskiego, Dzieje Polski od smierci Zygmunta Augusta. Ksiąg XII, z łacinskiego przetłomaczył Michał Gliszczynski, zyciorysem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz. Petepsb. 1857, t. 2, s. 370]

Переклад

Король [Сигізмунд 3-й] наказав Потоцькому, який стояв у Молдавії, з'єднатися з Жолкевським, який на той час стояв у Білій Церкві. [Жолкевський] розіслав різні відділи до міст, які лежать над Дніпром, з наказом повністю очистити від козаків ту [праву] сторону Дніпра. Багато їх схопили і покарали смертю; в Каневі й Трехтимірові забрано магазини солі, що спричинило козакам

немалу прикрість. Написав також гетьман до низовців, похваляючи їхню вірність і подав їм надію на пробачення і ласки, якщо не з'єднаються з бунтівниками. Але даремними були ті представлення: [низовці] воліли з'єднатися зі своїми і посланців Жолкевського забили в кайдани.

Ми перекладаємо з польського перекладу Гліщинського, який викликав багато нарікань щодо повноти й точності, але на це нема ради. Повний український переклад твору Гейденштейна безпосередньо з латини – справа майбутнього.

Напад на Терехтемирів за логікою подій у Гейденштейна слід датувати часом між битвою під Гострим Каменем (24 березня (3 квітня) 1596 р.) та переправою Жолкевського через Дніпро (2 (12) травня 1596 р.).

(1) 1596 р. 27 квітня (7 травня).

Постанова сейму Речі посполитої

Ця постанова прийнята на Варшавському вальному сеймі 1596 р.:

O Kozakach y ludziach swowolnych

5. Iż Ukraina swawolą Kozacką im daley tym barzief się z szkodą R. P. szerzy: przetoż konstytucyą anni 1593 w ktorey ci swowolni za perduelles et hostes patriae są poczytani, in exequutionem przywodząc, Hetmanowi woyska naszego te swowolniki ad internecionem wyniszczycь poruczylismy.

Daniny Zelechimerową, y Boryspalu, y gruntów ktemu należących podnosimy: a te grunty stolowi naszemu przywracamy. A dla zahamowania napotym tey swawoli, potrzebną konstytucyą anni 1590 in suo robore zostawuiemy, wedle ktorey Hetman nasz, y obywatele tamtych kraioy, z których ci swawolni ludzie wychodzili, zachować się mają. [Volumina legum. – SPb.: 1859, t. 2, s. 364]

Переклад

Про козаків та свавільних людей

Оскільки в Україні сваволя козацька чим далі тим більше поширюється зі шкодою для Речі посполитої; до того ж конституція 1593 року, в якій ці свавільники визнані за зрадників та ворогів батьківщини, зобов'язує їх карати, – доручили гетьману війська нашого тих свавільників винищити.

Надання Зелехімерова [Терехтемирова] і Борисполя, і ґрунтів до них належачих, скасовуємо, й ті ґрунти до нашого столу повертаємо. Для угамування на пізніший час тої своєволі відповідну конституцію з 1590 року залишаємо чинною, згідно якої має поводитись гетьман наш і обивателі тих країв, звідки ті свавільники повиходили.

(2) 1599 р. Хроніка Іоахима Бельського

Іоахим Бельський (1540 – 1599), так само як і Р.Гейденштейн, був секретарем королів Стефана Баторія та Сигізмунда 3-го, отже, був добре обізнаний з державними справами Речі посполитої. Як і його батько – Мартин Бельський – він мав нахил до історії. Іоахим доопрацював і надрукував (1597 р.) «Польську хроніку», написану його батьком, довівши виклад до смерті короля С.Баторія.

В цій книзі є розділ «Про козаків» [російський переклад: *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: 1904 г., с. 267 – 272]. Розділ цей оснований на описі С.Сарницького 1585 р., але доповнений оповіданнями **Яна Оришовського**. Я. Оришовський у 1578 р. був призначений командиром

новонавербованого козацького війська. Оришовський діяльно займався справами козацтва принаймні до 1590 р., очолював козацький загін в усіх походах того часу. Отже, він був детально знайомий з усіма справами козацтва, як ніхто інший в його час, і при цьому він нічого не згадав про Терехтемирів.

І.Бельський написав також «Продовження польської хроніки», в якій висвітлено події 1587 – 1598 рр. Згадок про Терехтемирів в ній немає, хоча є розповідь про війну поляків з С.Наливайком.

Висновок

Ми ретельно переглянули документи, які висвітлюють історію українського козацтва у часи Стефана Баторія – і не знайшли в них ніяких згадок про Терехтемирів. Оповідання про Терехтемирів як центр організації козацтва взагалі і спеціально в часи Баторія належать до історичних легенд, які виникли значно пізніше, як це докладно показано у розділі «[Баснословіє](#)».

Початок 17 ст.

(1) 1601 р. 22 січня (1 лютого).

Лист С.Кішки до Я.Замойського

Самійло Кішка був старшим козацького війська, яке з наказу польського уряду готувалось до війни в Лівонії. Перебуваючи у Білій Церкві, він надіслав своєму начальнику – коронному гетьману Я.Замойському – лист із проханнями до короля і сейму. З нього цитуємо тільки два уступи:

O poprawę listów sławney pamięci Króla Stephana około odumarszczijzn naszych aby się nikomu niedostawały krom towarzysza y przyjaciela jakiego. [...]

Co się tycze strony Terehtijmerowa WM. nasze[go] Mscziwego Pana uniżenie prosimy aby nam za Miłosziwą przyczyną WM. naszego Mcziwego Pana y według daniny Jego KMczi był przywrócony a tak WM. nasz Mcziwij Pan racz się w to Mciwą osobą swą ku Je[go] Król. M. ijako ociec ludu rycerskiego włożyć. [Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584 – 1620. – Kraków: 1868, s. 108 – 109, № 75]

Переклад

Про поправу [підтвердження?] листів славної пам'яті короля Стефана щодо відумерщин наших – аби нікому не діставались, окрім товариства чи якого приятеля. [...]

Що стосується Терехтемирова – унижено просимо пана, аби нам за милостивим клопотанням пана і відповідно до надання його королівської милості був повернений, і просимо мостивого пана яко батька рицарського люду клопотатись за це перед королем.

М.Грушевський коментував цей лист так:

Перед сеймом, скликаним на кінець січня 1601 р. для ухвалення кредитів на ливонську війну, Самійло Кішка вислав листи з пригадкою сього. Маємо лист його до гетьмана, дуже гречний, навіть унижений, як звичайно, де пригадуються одначе дуже рішучо торішні обіцянки: скасування баніції, визначення платні, повернення Терехтемирова, просять також потвердження привілею кор. Стефана і визначення королівського комісара для охорони від кривд і зачіпок адміністрації та гарантії козацького суду [Listy с. 75 (дата хибна, замість 1600 треба 1601)]. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 251]

Лист С.Баторія у справі відумерщин, на який посилався Кішка, нам відомий – він наведений вище під датою 9 квітня 1582 р. Природно було б згадати про такий лист С.Баторія у справі Терехтемирова, та оскільки такого документу ніколи не існувало, Кішка посилався на надання «його королівської милості», тобто чинного короля Сигізмунда 3-го. Мабуть, він мав на увазі сеймову постанову 1590 року, теж процитовану вище. Наслідком цього листа була наступна сеймова постанова.

(1) 1601 р. 3 (13) березня. Постанова сейму Речі посполитої

Ця постанова прийнята на Варшавському вальному сеймі 1601 р.:

О Kozakach Zaporowskich

114. Iż Kozacy Zaporoscy, na przeszley potrzebie przeciwko Michaiłowi, Nam wiernie y godnie służyli, y teraz na tę potrzebę przeciwko Karolusowi służyć obiecali: tedy bannicyą wydaną z uchwały Seymowey, za zbrodniami przeszłemi Kosińskiego y Nalewayka podnosimy; y bannicyą z tych, którzy przeciw Karolusowi posługę Nam oddawać będą, znosimy;

którzy wywiedzieni na posługę tę, mają być pod posłuszeństwem starszego, za wolą naszą od Urzędu Hetmańskiego naznaczonego.

A pod tę niebytność ich, w niwczym ukrzywdzeni być nie mają: zwykley iednak iurisdikcyi, nad temi, którzy osiadłość w dobrach naszych mają, y w niey mieszkać będą, Starostom, także panom nad poddanymi nie odeymuiąc. Jeśliby też którzy z nich pomarli, tedy majątność po nich ma iść na potomki, y bliższe ich.

Na szpital Grodzki Techymirow, kiedy się okazała trafi, żebyśmy Hulanickiego, terazniejszego dzierżawcę, czym inszym opatrzeć mogli: albo po zeyściu iego im wrócimy, y przez Kommissarze iako ma być puszczonego naznaczamy.

Y acz tego nierozumiemy o nich, a jeźliby przez nie podobne zbrodnie, wyżej wspomnianym, uczynione być miały, tedy też każą bannicyi, która na nich promulgowana była, zostawać ma. [Volumina legum. – SPb.: 1859, t. 2, s. 401]

Переклад

Про запорізьких козаків

Оскільки запорозькі козаки у минулій війні проти Михайла вірно і добре служили, і тепер на ту війну проти Карла служити обіцяли – тому баніцію, видану сеймовою ухвалою за минулі злочини Косинського і Наливайка, скасовуємо; і баніцію з тих, котрі проти Карла нам служитимуть, зносимо.

Ті, що покликані на ту службу, мають слухатись старшого, призначеного нашою волею від гетьманського уряду.

Під час неприсутності їх вони ні в чому не мають бути скривджені; однак не повинні відбирати звичайної юрисдикції старост над тими, які мають осілість у наших маєтках і в них постійно мешкають, а також панам над підданими.

Якби деякі з них померли, тоді маєтки їх мають перейти до їх нащадків та їх родичів.

На гродський шпиталь Техтиміров [Терехтемирів] – коли випадок трапиться, щоб Гуляницького, нинішнього державцю, чим іншим забезпечити могли; або після зішестя його їм повернемо і через комісарів, як має бути звільнений, призначимо.

[Сподіваємось, що не покажуть нерозумності], а якщо від них злочини, подібні до вище згаданих, будуть учинені, тоді знову кара баніції, яка на них була оголошена, має відновитись.

М.Грушевський стисло переповів цю постанову:

Сейм «звільнив козаків від побирання умерщин, гарантував від усяких кривд родини учасників походу під час їх неприсутності; обіцяв, що Терехтемирів буде звернено [Volum. legum II с. 401.]». [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 252]

(1) 1614 р. 5 (15) жовтня. Постанова Житомирської комісії

Ця угода була укладена королівськими комісарами із представниками козаків 30 вересня (10 жовтня) жовтня 1614 року в Житомирі. Акт написано через 5 днів, про Терехтемирів там сказано так:

Monaster terestimorowski (sic!), iako ini iest od Iego Krolewskiej Mości y rzeczypospolity nadany, przy nich zostawać ma, takim sposobem, zęby ten monaster starym, chorym, zkaleczonym, zranionym y dla premieszkania do śmierci spokojnego był. Ale zbierać y zwoływać do kupy, ani gdzie indzie ani tam nie mają, gdyszby tumsamym nadanie, które mają od Iego Krolewskiej Mości y rzeczypospolity, sami sobie zwałtely. [Жерела до історії України-Руси. – Льв. : НТШ, 1908 р., т. 8, № 107, с. 145]

Переклад

Монастир Терестіморівський, який нині є від його королівської милості і Речі посполитої наданий, при них має зоставатись у такий спосіб, щоб той монастир був для старих, хворих, скалічених, зраних та для спокійного прожитку [таких] до смерті. Але збиратись і скликати до купи ні там ні деінде не мають, аби тим самим надання, яке мають від його королівської милості і Речі посполитої, самі собі не знищили.

М.Грушевський стисло переповів цю постанову:

Монастир терехтемирівський зістається при козаках, але має служити тільки для спокійного промешкання старим, хорим, скаліченим, до смерті їх. Але збирати чи скликати козаків до купи не можна їм ні там ні в іншому місці, бо тим самим скасували б те надання. [Текст в Жерелах VIII ч. 107] [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 351]

(1) 1616 р., 4 (14) січня. Список членів Київського братства

4 (14) січня 1616 року було офіційно проголошено створення Київського братства і було розпочато укладання списку його членів. В числі перших членів братства бачимо Єзекиїла Курцевича:

Аз треокаянный Иезекиель Куневич [sic!] архимандрит монастыря Трехтемировского, видя яко враг и ненавистник спасения нашего пакостит во благочестии нашем, и сего ради видих вещь зело добру составления братства во граде Киеве и того ради всегда есмь готов с ними пострадати добро и зло и кровь мою за благочестие дати и для того и руку мою подписую, власною рукою [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: 1846 г., т. 2, с. 46].

Цей документ містить першу згадку про конкретну особу, яка стояла на чолі Терехтемирівського монастиря – одразу з титулом архимандрита. Оскільки пізніші начальники монастиря мали титул ігумена, слід здогадуватись, що титул

архімандрита був наданий персонально Є.Курцевичу (можливо, він перед тим був архімандритом якогось іншого монастиря, але ми про це нічого не знаємо).

(1) 1616 р., 7 (17) березня. Люстрація Канівського староства

Ця люстрація містить важливі дані до історії сіл довкола Терехтемирова, тому виписуємо з неї трохи більше:

Także pan pisarz [Fedor Suszczański-Proskura, pisarz ziemski Kijowski] opowiadał prawo swe ziemskie dziedziczne, które pod lustracją nie podległy, na sióło Hrehorow y Zerdeg, stawiając do zeznania tych mieszczan y obywatelów Kaniowskich, którzy także zeznali, że to są, dobra jego własne, dziedziczne, ziemskie y do starostwa y lustracyi nie należyte, którego opowiadania jegomości y zeznania mieszczan y obywatelów tamiecznych wysłuchawszy, y one do wiadomości przyjąwszy, daliśmy mu atestacją z pieczęciami y podpisami rąk naszych; [...]

Tenże pan pisarz Kiowski przypowiedał się z prawem swym dziedzicznym na Żerdeg y Hrehorow, które mu kozacy do Trechtemirowa gwałtem odieli.

Tenże, imieniem imć pana Adama Olizara Wołkiewicza, opowiadał się z prawem dziedzicznym na Podsucze uroczysko, które mu cisz kozacy do Trechtemirowa także gwałtem odieli. [Архив юго-западной России. – К.: 1886 г., ч. 7, т. 1, с. 309]

Переклад

Також пан писар [Федір Сущанський-Проскура, писар Київської землі] заявив про своє діличне земське право, яке люстрації не підлягає, на село Григорів і Зердев [Жердеву], ставлячи як свідків тих міщан та обивателів канівських, котрі також визнали, що то є маєтки його власні, діличні, земські і до староства й люстрації не належні; вислухавши це оповідання його мості та тамтешніх обивателів і прийнявши їх до відома, дали йому атестацію з печатками та підписами наших рук; [...]

Той же пан писар київський зголосився зі своїм діличним правом на Жердеву та Григорів, яке йому козаки до Терехтемирова силою відібрали.

Той же, іменем пана Адама Олізара Волковича, оголосив діличне право на урочище Подсуче, яке йому ті ж козаки до Терехтемирова також силою відібрали.

Тут бачимо Жердеву як окреме село, не належне до Терехтемирова, а Підсуче – вже не село, а урочище.

(1) 1617 р., 18 (28) жовтня. Акт Ольшанської комісії

Цей акт був підсумком переговорів між комісарами Речі посполитої та представниками козацтва в таборі над р.Рось, в ур. Стара Ольшанка. До акта у стислому значенні слова (Ольшанська комісія перша із запорозькими козаками) додано протокольний запис переговорів (Комісарська транзакція із запорозькими козаками в таборі над рікою Россю) та лист від козаків до комісарів з 21 (31) жовтня 1617 р. Виписуємо з цих документів те, що стосується нашої теми:

Pierwsza kommissya Olszanska z kozakami zaporoskiemi

[...] Aleby tam o czym przemieszkiwać i żyć mieli, sąsiedzkich państw nie naieżdżając, tak iako to był sławney pamięci Król Jmość Stefan teyze sweywoli pohamowaniu gwoli postanowił, i my postanawiamy i żołd po czerwonemu na osobę i postaw Karazyey na każdego, który żołd i sukna, zawzdy brać będą w Kiiowie na światki. [...]

Manaster Trechtymirowski, iako im iest od Króla J. Mci i Rptej dany, przy nich zostawać ma; takowym iednak sposobem, zęby ten Manaster starym, chorym, poranionym był ucieczką dla wychowania i przemieszkowania sposobnego do śmierci; ale zbierać i zwoływać do kupy, iako gdzie indzie y tak i tam niemaią. A ieśliby ztamtąd kupy iakie zebrane, przeciwko temu postanowieniu naszemu wynikali, tedy łaskę J. K. Mci i Rptej, która im pokazana iest w daniu Manasteru tego, utracę.

Transactia kommissarska z kozakami zaporowskiemi

[...] A izby tam o czym przebywać mogli, na każdy rok ofiarowaliśmy im od J. K. M. tysiąc złotych i siedmset postawów karazyi, co ich wszystko ma dochodzić dorocznie w Kiówie na świętki.

Pismo od kozaków zaporoskich

[...] A iż J. K. M. pan nasz M. ofiaruie nam łaskę swą pańską, że nas chce groszmi i sukni na każdy rok, od roku do Kijowa posyłaiąc, opatrować, wdzięcznie to od J. K. M. pana N. M. przyiąwszy, uniżenie dziękuiemy, iednak iż za te pieniądze, 1000 złotych, a 700 postawów Karazyiey, ledwo się mogło 1000 człowieka wyżywić, a do zatrzymania tamtych mieysc i bezpieczeństwa ich, większey kupy ludzi potrzeba, zostawuiemy sobie w tym wolna proźbę do J. K. M. pana N. M. i do Stanów wszystkich, na blisko przyszły seym zgromadzonych. [*Niemcewicz J.U. Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce. – Lwów: 1833, t. 6, s. 107 – 122*]

Переклад

Ольшанська комісія, перша із запорозькими козаками

[...] Щоб вони там мали з чого жити, не вдаючись до грабування сусідніх держав, установлюємо – подібно до того, як колись, також заради приборкання сваволі установив славної пам'яті король його милість Стефан – платню їм по червінцю на людину і по куску сукна на кожного; цю платню і сукно завжди будуть вони одержувати в Києві на свято Різдва.

Трахтемирівський монастир, оскільки [він] наданий їм [козакам] його королівською милістю й Річчю Посполитою, лишається при них, з тою тільки різницею, що цей монастир повинен стати пристановищем для старих, хворих і пораних, для догляду за ними й для їхнього зручного проживання до [самої] смерті; але збирати й скликати юрби, як де в іншому місці, так і тут, не дозволяється. Якби ж, всупереч нашій постанові, з'явилися юрби, зібрані в ньому [монастирі], тоді вони втратять ласку його королівської милості й Річі Посполитої, виявлену їм наданням монастиря.

Комісарська трансакція із запорозькими козаками в таборі над рікою Россою

[...] А щоб вони там мали на що жити, призначили ми їм від імени його королівської милості тисячу злотих і 700 кусків сукна на рік, які вони будуть одержувати щороку в Києві на свято Різдва.

Лист від козаків до комісарів

[...] А що його королівська милість наш милостивий пан, виявляє нам свою панську ласку, хоче нас грішми й сукном постачати, посилаючи їх щороку в Київ, з подякою це від його королівської милості, нашого пана милостивого, приймаючи, уклінно дякуємо; але через те, що на ці гроші – тисячу злотих і 700 кусків сукна – ледве можна тисячу чоловіка утримати, а для утримання цих місць і безпеки їх велике число людей потрібне, лишаємо ми по цьому [пункту] за собою право клопотатися перед його королівською милістю, паном нашим милостивим і всіма панами, що збираються на найближчий сейм. [*Шевчук В.*]

Козацька держава в системі суспільно-політичного мислення 16 – 18 ст. – К.: Грамота, 2007 р., кн. 1, с. 586 – 591]

Згадка про постанову короля Стефана виглядає як цитата з [універсала 1578 року](#). Я припускаю, що комісари мали в руках його текст. Відмінність полягає в тому, що місцем виплати жалування призначено Київ замість Черкас (але не Терехтемирів!).

На цей раз справу Терехтемирова було полагоджено, бо в документах наступної комісії (1619 р.) про нього мови вже немає.

(1) 1618 р., 12 (22) червня. Скарга Ф.Проскура на козаків

Року тисеча шесть соть осмнадцатого, місяца июния дванадцятаго дня.

Передь нами, Депутати суду головного трибуналу любелского, на рокь теперешний, вышь менованый, зо всихъ воеводствъ короны полское обраными и высажоными, постановившись очевисто урожоный Его Милость, пань Федорь Сущанскій Проскура, писарь земский воеводства Киевского, жаловался и протестовалъ своимь и брата его рожоного, молодшого, летъ недорослого урожоного пана Юря Сущанского Проскуры именемь, на игумена и всихъ чернцовъ монастыра терехтемировского и всихъ фундаторовъ, албо подавцовъ тогожь манастыра, то есть: гетмана, полковниковъ, сотниковъ, атаманью и всихъ козаковъ Запорозского [войска], о то,

ижъ они, неконтентуючися тымъ же одь летъ четырохъ великие а несносные кривды скаржучомуся, въ забираню кгрунтувъ ихъ Гъригоренскихъ до кгрунтовъ своихъ Терехтомировскихъ чинили, и презъ границы старосвецкие и ново, часовъ недавныхъ, зъ ними жъ самыми поновъленые переходячи, леси пустошили, озера и инъшие ловы рыбные, также сеножети и инъшие кгрунты забирали,

але теперь свежо, яко скаржучийся маеть ведомость, съ дому, въ небытности его, року теперешнего, тисеча шесть соть осмнадцатого, месяца мая четвертого дня, пославши моцно кгвалтомъ козаковъ и мещанъ, въ Терехтемерове мешкаючихъ, на тую маетность ихъ, село Григоревъ, оную зъ моци владзы скаржачогося одняли, и его зъ спокойного держанья кгвалтовне и безправъне выбили и витиснули;

дворъ, млынъ и инъшое будованье дворищъное на себе взяли, и до маетности своее Трехтемировское привернули за чимъ у вины, въ праве посполитомъ на таковыхъ кгвалтовниковъ описаные, попали и поводовъ до шкодь немалыхъ за таковымъ своимъ кгвалтовнымъ однятемъ тое маетности причинили.

Заставивъши теды преречоный его милость пань писарь, до взятя досконалшое ведомости ширшое учиненье, протестацию повторе на преречоныхъ особъ протестовался, просячи, абы тая протестация его милости была принята и до книгъ записана, которая за принятемъ суду нинешнего, и за просбою его милости до книгъ головныхъ трибуналскихъ воеводства Киевского есть записана. [Архив юго-западной России. – К.: 1863 г., ч. 3, т. 1, с. 236 – 237]

З невідомомі нам причини у цій скарзі не фігурує Жердева – тільки Григорівка. Можна припустити, що Проскура уступив Жердеву козакам (мабуть, за якісь гроші чи іншу компенсацію).

Подальшого провадження у цій справі в книзі Люблінського трибуналу немає, але Ф.Проскура піднімав цю справу і перед сеймом, як видно з наступного документу.

(1) 1618 р., 11 (21) грудня. Інструкція послам на сейм

Інструкція послам від Київського воєводства на сейм, який мав розпочатись у Варшаві 12 (22) січня 1619 р. З цього досить обширного документу виписуємо те, що стосується Терехтемирова:

Na commissyą s Kozaki żeby Ich Mość P. P. commisarze naznaczeni byli y zaraz yą, iako naprędzey, continuować raczyli, iednak nie in centro woiewodztwa naszego, ale pod Terichtymirowem, gdzie coluuies tych ludzi; a to żeby odprawowali w ciągnieniu y na stanowiskach, bez żadnego uciążenia woiewodztwa tego, sub pena mille marcarum parti et iudicio y pod nagrodzeniem szkód ukrzywdzonemu, o co forum na tribunal inter causas conseruatas.

A ciż commisarzę, aby dobra szlacheckie, bezprawnie przez Kozaki do tego Terichtymirowa świeжо забране, mianowicie: Hrehorow Pana pisarza ziemskiego Kiiowskiego y Podsucze Pana Olizarowe y inszych wszytkich, aby znowu tey braci naszey przywrócili.

Na tychże Kozaków reasumować constitutia roku 1590. [Архив юго-западной России. – К.: 1861 г., ч. 2, т. 1, с. 123 – 124]

Переклад

[Просити,] аби їх мості пани комісари були призначені на комісію з козаками і зараз же, як і раніше, зволили продовжувати, однак не у центрі нашого воєводства, але під Теріхтиміровом, де [збір?] тих людей; і то щоб виконали у протязі й на становиськах, без ніякого обтяження для того воєводства, під загрозою кари в тисячу марок [...] і під нагородою для покривдженого, про що вони мають клопотатись на сеймі та у трибуналі.

А ті ж комісари [мають подбати], аби шляхетські маєтки, які козаки безправно до того Теріхтимірова нещодавно забрали, а саме: Григорів пана писаря земського київського [Ф.Проскури] та Подсуче пана Олізара – щоб знову тій братії нашій повернули.

Щодо тих же козаків відновити [дію] конституції 1590 року.

Інструкція була підписана писарем Київського воєводства Ф.Проскурою-Суцанським, який не забув вставити у неї клопотання у своїй власній справі.

(1) 1619 р., 1 (11) вересня. Лист волинської шляхти

Лист волинської шляхти до луцьких міщан у справі луцького братства безпосередньо не стосується нашої теми, але серед шляхтичів, які його підписали, на четвертому місці стоїть «Іезекиель Курцевичь Архимандрить Терехьтимировсій» [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: 1848 г., т. 1, с. 12; є [український переклад](#)]. Факсиміле підпису вміщено у додатку № 7 до видання 1848 р.:

Підпис Єзекиїла Курцевича на листі 1619 року

(2) 1619 р. 28 вересня (8 жовтня). Акт Раствавицької комісії

Після Ольшанської комісії (1617 р.) справу Терехтемирова було полагоджено на користь козаків, і в документах цієї комісії про нього мови вже немає. [польський текст: *Nietcewicz J.U. Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce. T. 6. Lwów: 1833, t. 6, s. 132 – 143; Український переклад: Шевчук В. Козацька держава в системі суспільно-політичного мислення 16 – 18 ст. – К.: Грамота, 2007 р., кн. 1, 592 – 597]*

Візит патріарха Феофана, 1620 – 1621 рр.

(1) 1620 р., 26 травня (5 червня). Лист патріарха Феофана

Єрусалимський патріарх Феофан, виїхавши з Москви в березні 1620 р., прибув до Києва 22 березня (1 квітня) 1620 р. [Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., с. 86 – див. нижче]. Листом від 26 травня патріарх встановив ставропігію для Богоявленського братства. В преамбулі цього листа патріарх перелічив церкви й монастирі в Києві й довкола нього, які він відвідав і поклонявся святиням. В цьому переліку стоїть зокрема «монастир Успіння пресвятої богородиці у Терехтемирові» [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: 1846 г., т. 2, отд. 1, с. 63]. З цього випливає, що Феофан уперше відвідав Терехтемирів навесні 1620 р.

(1) 1621 р. 7 (17) січня. Лист патріарха Феофана

Лист патріарха Феофана до козаків із закликом виступити на боротьбу проти турків вписано у доповнення до Київського літопису [Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., с. 88 – 90]. Для нашої теми цікава заключна формула:

Дан з монастыря Терехтемирова року от сотворения света 7129, а от воплощения Сына Божия 1621, месеца стычня 7 дня, индикта 4.

Обставини появи цього листа докладено прокоментував М.Грушевський [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 443 – 444]. Автентичність цього листа поза сумнівом, оскільки він відомий у двох копіях того ж 1621 року: перша вписана у згадані доповнення до літопису, а друга надрукована у 2-у виданні трактату «*Verificatia niewinności*». Цей трактат був надрукований у Вільні першим виданням з датою 5 квітня 1621 р. (цей текст передрукований [Архив юго-западной России. – К.: 1887 г., ч. 1, т. 7, с. 279 – 344]). Друге видання, яке нам потрібне, було надруковано 16 червня 1621 р. [цей текст не передруковувався,

дослідники використовують стародрук, наприклад: Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, Відділ стародруків. – R 1743 (3)]. Тому ми не знаємо, яка дата стоїть під цим листом у «Verificatii».

А що з датою є певна плутанина – ми бачимо з того, що тим самим днем датовано лист Феофана з благословенням для Київського братства: «Писано в богоспасаемом городе Кieve, в лето от бытия миру ЗРКΘ [7129], плотскаго же смотрения Бога Слова АХКА [1621], месяца януарія 3 [7] дня» [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: 1846 г., т. 2, № 5, с. 85]. У передмові для цього видання вказано, що більшість документів Київського братства надрукована з книги копій цих документів, укладеної митрополитом Євгенієм Болховітіновим (який в свою чергу користувався копіями, надісланими в 1774 р. митрополитом Гавриїлом Кременецьким до Синоду).

Отже, обидва документи, датовані одним днем, але видані в різних місцях, відомі у копіях. Я схиляюсь до думки, що 7 січня патріарх Феофан перебував ще в Києві, де написав свою останню грамоту для братства. Терехтемирівський же документ слід датувати трохи пізнішим часом, наприклад, 17 (27) січня – якщо припустити, що літера «і», яка позначала «десять», при копіюванні не була зауважена. Так чи інакше, у нас немає сумніву, що в січні 1621 р. патріарх Феофан вдруге відвідав Терехтемирів, вагання в даті не перевищують кількох днів.

Слід зазначити, що М.Грушевський помилився, коли написав: «Пізніше, виїхавши з Києва з **кінцем [1620] року** під охороною козацького полку і самого Сагайдачного» [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 437] – грамота Феофана від 7 (17) січня 1621 р. дана ще в Києві [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: 1846 г., т. 2, отд. 1, № 5]

(1) 1621 р., 3 (13) лютого. Животовська записка

Патріарх Феофан, виїхавши з Києва після 7 (17) січня 1621 р., відвідав Терехтемирів та Животів, про що повідомляє завершальна приписка до Краківського списку Іпатіївського літопису. Наводимо її цілком:

Izwolaniem Otca y spospieszeniem Syna y z sowierszeniem prosviatoho y żywotworaszczoho Ducha, powielenijem y wsiakim cztanijem błaholubieznaho Kniazia Stefana Czetywertynskoho, pobornika y rewnitela błahowieryia jedynia swiatyi Kaftoliczeskija y Apostolskija Cerkwi, napisana sija Kniha rekomyia Łetopisec, Ruskaja kronika kniazenya Rossyjskoho w dzierzawie jeho miłosti w błahospasennom hradzie Żywotowię w leto od soźdania mira 7129, a od wopłoszczenija Hospoda Boha y Spasa naszoho Isusa 1621, miesieca marca dnia 23.

Prezde seho roku pryiechał w Teofan Bożeju miłostiju swiatoho hrada Jerozolima y wseia Palestyny Patryarcha z Moskwy do Kijowa, za panowania korola Jeho miłosti Polskoho Zykhmonta, juże treteho, w Kijewie poświatił Mitropolita Jowa Boreckoho,

y odiechał do Kozackoho miasta Tierectemirowa, bojaczy się, aby od Lachów nie był posłany w zatoczenie, z Tierectirowa [sic!] odprowadzili jeho kozaki Zaporoskije przez ziemi Ruskiju do ziemi Mołdawskoie,

a hdy prowadili Patryarchu, tedy Jeho miłost kniaz Stefan Czetywertynski, iako błahoczestywyi pan dierzawca Żywotowski z wielikom tumultom ludu konno potkał,

a duchowieństwa niemało sobrawszysia pieszo sostretili z krestami y woprowadili w замок Zywotowski, w subotu miasopustnoju w roku 1621, miesieca Feurała 3 dnia.

Tretieho dnia po pryезде pobłobosławiwszy wsiu familiju kniażati Jeho miłosti Stefana Czetwertynskoho, odiechał Patryarcha, tamże czestno odprowadziwszy jeho oddali Wołochom. – Засим другой рукой: «Koniec tego dzieła». [Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – Спб.: 1908 г., 2-е издание, предисловие, с. 13]

Переклад

За волею отця і за сприяння сина і зі звершенням пресвятого і животворящего духа, повелінням і всяким клопотом благолюбезного князя Стефана Четвертинського, поборника і ревнителя єдиної святої католицької та апостольської церкви, написана ця книга, що зветься Літописець, руська хроніка княжіння російського у державі його милості у благоспасенному городі Животові в рік від створення світу 7129, а від воплощення господа бога і спаса нашого Ісуса 1621, місяця марта дня 23.

Раніше цього року приїхав Теофан, божою милістю святого города Єрусалима і всієї Палестини патріарх з Москви до Києва, за панування короля його милості польского Жигмонта третього, в Києві поставил митрополита Йова Борецького.

І від'їхав до козацького міста Терехтемірова, боячись, аби від ляхів не був надісланий в ув'язнення, з Терехтірова [описка в тексті] відпровалили його козаки запорізькі через Руську землю до землі Молдавської.

А коли проводили патріарха, тоді його милість князь Стефан Четвертинський яко благочестивий пан державця животівський, з великою масою люду кінно зустрів [патріарха], а духовенства немало зібравшись, пішо зустріли з хрестами і впровадили в замок животівський, у суботу м'ясопусну в році 1621, місяця феврала 3 дня.

Третього дня по приїзді [6 лютого], поблагословивши всю фамілію княжати його милості Стефана Четвертинського, від'їхав патріарх, там же з честю провівши його, віддали волохам.

(1) 1621 р., січень – лютий. Літопис Густинського монастиря

Цей літопис писався у Густинському монастирі в 17 – 18 ст. Він вперше був надрукований у 1848 р. в «Чтениях в обществе истории и древностей российских». Записи про початок перебування патріарха Теофана в Києві помилково датовано 1622 роком (замість 1620-го). Далі йде запис, який нас цікавить:

По сихъ же святѣйшій патриархъ идяше от Киева со зѣльнымъ множеством народа и духовенствъ и сии святители его со многою радостію, и со войскомъ гетманъ Петръ Сагайдачный провождаху до Терехтимировьского монастыря. И тамо время невеликое пребысть, и посвятивъ Иосифа Коръцевича, игумена тамошньяго, такожде на епископство Владымерское и Берестейское, и оттуду идяше во путь со множеством войска, яко три тысяща самых козаковъ со гетманомъ Сагайдачным, кромѣ иныхъ шляхецкого и духовьного рода, и опочи въ Бѣлой Церькви, градѣ кролевьскомъ, днѣй четьри. И ту посвяти честнаго мужа Исаакія Борискевича зъ Волынскихъ краювъ на епископство Луцкое и Острозское.

И паки идяху во пут свой, и достигоша до благочестивого князя Стефана Четверътенского, до града его, глаголемого Животова. И тамо три днѣ опочиша, бѣ бо зима зѣло люта, и zde пост[ав]и на епископство Хельмское честного мужа Паисия Ипполитовича.

И оттуду паки яшася пут[е]шества своего со всѣми тѣми святителями. И опровождаху его до града, глаголемог[о] Буша, а оттуду взяша его Волохи до Ясь, града своего столечного таможде. [[Літописец о первом зачатии и создании святых обители монастыря Густинского](#). – Полное собрание русских летописей. – СПб.: 2003 г., т. 40, приложение I, с. 153 – 169]

Подробиці про перебування Феофана у Животові збігаються з животовським записом, хоча густинський автор подає значно більше деталей і показує обізнаність зі справою. М. Грушевський поставився до цього оповідання з повною довірою [*Грушевський М. С.* [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 436 – 437]; натомість П. М. Сас [[Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії \(1620 р.\)](#) – Укр. іст. журн. – 2010. – № 4, с. 15 – 39] піддав ґрунтовній критиці хронологію та тенденцію цього оповідання.

На думку П. М. Саса, літопис написано (чи цей запис в ньому зроблено) значно пізніше цих подій з виразною тенденцією – вкласти в уста патріарха Феофана «повчання з виразним політичним підтекстом» (с. 23). На цій підставі Сас повністю відхиляє всі дані літопису щодо послідовності хіротоній і реконструює хід подій на підставі інших джерел.

Те, що запис про візит Феофана зроблено пізніше – незаперечно, але коли саме? З огляду на пророцтво про відступництво Мелетія Смотрицького, яке сталось у 1627 р., запис був зроблений після цієї події. Навряд чи можна пояснити зсув хронології з реальних 1620 – 1621 років на 1621 – 1623 рр. тим, що реальна хронологія устигла забутись, тим більше, що цей візит відбувався в часі Цецорського погрому і перед Хотинською битвою. Можна було забути число року (Вот этих проклятых названий годов хоть убей не помню, як скаржився гоголівський голова), але маючи прив'язки до визначних воєнних подій, відновити правильну хронологію було легко.

Тенденцію оповідання П. М. Сас також відмітив правильно, але зсув хронології з нею не пов'язаний. Вплив літописної промови як ідеологічного документу залежить від того, хто її виголосив, що він говорив, кому і за яких обставин. Але номер року навряд чи може підсилити / послабити цей вплив, і фальшувати його з ідеологічною метою не було потреби (цього П. М. Сас і не стверджував, це загальне міркування).

Отже, хронологічний зсув залишився непоясненим, і так само не пояснено очевидний збіг животівського і густинського записів. Густинський запис додає, що під час приїзду патріарха до Животова була люта зима. Це також не впливає на ідеологію і тому не може бути темою для пізніших вигадок, але показує в авторі запису самовидця подій. (Хіба би припустити, що переписувач Іпатіївського літопису, він же автор животовської записки, пізніше переселився до Густині і там написав літопис цього монастиря...).

Тому питання про джерельну вартість густинського запису не видається мені остаточно розв'язаним. Це питання подальших студій, в яких треба розглянути весь літопис в цілому, встановити його джерела, метод роботи автора, його кругозір та уподобання, хронологію написання твору – провести повне джерелознавче дослідження.

(1) 1621 р.. Київський літопис

Видавець цього літопису В.Б.Антонович зазначив, що його остання частина – записи за 1608 – 1621 рр. – написана сучасником подій і становить значну джерельну цінність [Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., предисловие, с. 27]. Про візит Феофана в літописі записано так:

В лето 7128, а от Рождества Христова 1620, месеца марта в 22 день, приехал з Москвы из самой столицы святейший патриарх иерусалимский, именем Феофан, до Киева и стал у монастыре Братском и был принятый з великою честью от духовных и от свѣцких людей; на другой день приходил до соборной церкви Успения пресвятой богородицы. Месеца апреля в 9 день служил службу божию в церкви соборной и с ним протосинкел патриарха константинопольського и священники киевский зночное отправовали набоженство;

и был у Киеве през час немалый, а с Киева выехал до Трехтемирова до монастыря козацкого, и там был час немалый. Потом провадили его козаки до земли Волоской и там отдали его господару волоскому Александру. [Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., с. 86]

Слід знати, що до цього літопису зроблено доповнення за 1618 – 1621 рр. Там стоїть дата прибуття Феофана до Києва – 13 (23) травня 1620 р. [там само, с. 87].

1621 – 1624 рр.

(1) 1621 р., 18 (28) жовтня.**Інформація комісії на переговорах з козаками**

Після закінчення Хотинської війни перед польською владою постало питання про нагороду Війська Запорозького за участь у цій війні. Прохання козаків ми не маємо, але маємо рекомендації щодо відповідей на них, вироблені у Львові. Про Терехтемирів там написано так:

Co się tknie spitala trechtimirowskiego, zyczyłby Iego Kr.Mc. kazdemu z tych, co zdrowie swoje na posługę iego wazyli, dac wszelaką satisfactią y nagorodę, a mianowicie tym, co są poraneni. By to w mocy Iego Kr.Mci było, dosic by chciał uczynic Iego Kr.Mc. w tej prosbie woiska zaporoskiego za ich wiarę y przewagę oswiadczoną, ale prawa tej rzeczpospolitei nie pozwalaią Iego Kr.Mci w tym zupełnei władze oddawania dobr rzeczpospolitei bez seymu. Te tedy prosby swoje woysko zaporozskie wniesc na seym mogą.

Baryszpola, iako dziedzicznych dobr pana Zołkiewskiego, brac nad prawo Iego Kr.Mc. y oddawac nie moze. [Жерела до історії України-Руси. – Льв. : НТШ, 1908 р., т. 8, № 153, с. 252 – 253]

Що стосується трехтемирівського шпиталю, бажав би його королівська милість кожному з тих, що ризикували своїм здоров'ям у нього на службі, дати всіляку сатисфакцію і нагороду, а особливо пораненим. Якби то було у владі його королівської милості, він мав достатньо бажання задовольнити те прохання Війська Запорозького за його засвідчену віру та перевагу, але права Речі посполитої не дозволяють його королівській милості в тому повної влади – віддавати маєтки Речі посполитої без сейму. Військо Запорозьке могло би внести ті свої прохання до сейму.

Баришпіль, як приватну власність пана Жолкевського, його королівська милість не може брати і віддавати всупереч праву.

Пишні заяви про бажання нагородити – і повна відмова по суті справи. Така от демократія.

(1) 1622 р. Люстрація Київського воєводства

Capitaneatus Kanioviensis

Wsi Koleszyszczca, Romanki, Bukryn sloboda. Te wsi po śmierci nieboszczyka książe Janusza Ostrogskiego, kasztelana krakowskiego, odjęli czerncy do Trechtymirowa. [*Jabłonowski A. Źródła dziejowe, 1877, t. 5, s. 131 – 132;* Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: 1953 г., т. 1, с. 29, № 17]

Канівське староство

Села Колесища, Романки, Букрин слобода. Ці села після смерті покійника Януша Острозького, каштеляна краківського, забрали ченці до Терехтемирова.

Януш Острозький був канівськм старостою з 1594 р. [*Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wasy. – Warszawa: 2000, s. 582*], помер 12 вересня 1620 р. Отже, описана подія сталась не раніше кінця 1620 р., можливо, що в 1621 р. *Романки* документа – це сучасне село Ромашки; село Колесище – східна частина села Малий Букрин; воно показане на [3-верстовій карті 1868 р.](#)

(1) 1624 р., 12 (22) червня. Скарга Ю.Халецького

З цієї скарги ми маємо тільки заголовок, вписаний до сумарія книги Київського воєводства за 1624 р.:

Z inst. Józefiana Chaleckiego na o. Ezechielu Kurcewiczu Bułydzie, ihumenie monasteru Trechtemirowskiego, za najazd na grunt Rżyszewski we dwore Tyska, – otrzymana banicya. [*Źródła dziejowe. – Warszawa : 1894, t. 21, s. 323*]

За скаргою Юзефіана Халецького на о. Єзекіїла Курцевича Булигу, ігумена трехтемирівського, за наїзд на ржищівську землю на двір Тиска – отримана баніція.

З цього документа ми маємо два важливих висновки: 1, що Є.Курцевич ще в 1624 році продовжував перебувати в Терехтемирові (попри те, що в 1623 р. він отримав посаду архимандрита Дерманського монастиря); 2, що Є.Курцевич виразно названий **Булигою**, тобто питання про його належність до волинського князівського роду нарешті вирішується позитивно.

Це останнє питання було сумнівним для М.Грушевського:

Був се архимандрит Єзекііль Курцевич, з волинських князів Курцевичів мабуць [Так приймається звичайно в літературі. Генеалогі одначе не вмюють його зв'язати з звісними князями Курцевичами] [*Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: 1995 р., т. 7, с. 403*]

Ув'язнення уніатів, 1622 р.

Козаки схопили в Києві 4 духовних-уніатів і тримали їх в ув'язненні у Терехтемирові (серпень – листопад 1622 р.). Про це ми маємо три документальних свідчення – з 1623, 1626 і 1632 років.

(1) 1623 р., 14 (24) лютого. Лист Й.В.Рутського

Josephi Rutsicii metropolitae russiae ad p. Adrianum Podbereski ordinis sancti Basilii m. epistolae de comitiis anni 1623.

Ex comitiis Varsaviensibus vobis scribo; ideoque quid agatur Varsaviae, praesertim in causa nostra, significo. Taliter schismatici parabant se pro his comitiis, ut Unionis sanctae memoriam funditus delere ex hoc regno possent, et si hoc non possent, nos ad minimum auctoritate comitiorum de sedibus nostris deponerent et bona ecclesiastica nobis auferrent. Conclusum id fuit in frequentissimo conventu Cosacorum in campestribus Kioviae; quod ut facilius obtinerent, regem et primates omni genere obsequiorum demereri studebant.

Sors bona nostra fuit quod patres et fratres nostros de quibus vobis scripseramus, martyrio esse affectos, non statim occiderent, quod modo vehementer dolent, sed miserint ad monasterium suum Terechimirum, ubi octo septimanis in frigore (nihil nam dum rapti sunt supra se pro frigore haebant) fame et siti itemque compedibus ferreis vincti detinebantur.

Sed quia serenissimus Rex et alii proceres regni moti indignitate hujus facti, comminatorias litteras ad ipsos scripserunt; quod ut promptius facerent proceres quidam spem ipsis fecerunt, ipsos omnia quae vellent in istis comitiis obtenturos.

In spem ergo comitiorum, plane sub ipsa comitia, patres nostros dimiserunt data tali admintatu illo comparerent, quod Patri Ignatio aegerrime persuaserunt. Liberatus enim e manibus eorum nullo modo Chiovia exire volebat, nisi praevia obedientia quae Chioviam miserat ut eundem revocaret; alias *paratum se esse potius mori*. Sed quia P. Alexander erat superior ipsorum, usus discretione, quae necessaria in talibus est, coegit omnino ipsum discedere; in gratiam tamen ipsius suppellectilem ecclesiasticam et bibliothecam quam secum tulerant pro residentia, reliquit Ovruciae, triginta milliaribus Chiovia, sperans se ibi residentiam habiturum, et inde successu temporis Chioviam rediturum: tam alte animo ipsius inhaesit ista missio. Nunc distributi sunt per diversa monasteria, ut vires debilitatas reficiant, et pedes a compedibus tumentes et saucios sanent. P. autem Alexander qualibet nocte habet febrim; conqueritur vehementer se non fuisse dignum corona martyrii.

Ex omnibus ergo locis schismaticorum venerunt huc primarii tam ecclesiastici quam seculares: non jam amplius *O uspoxoienie Relirii greexiey* petentes, prout alias facere consueverant; sed magna cum praesumptione, ut nos e gradibus nostris deturbemur, et ipsi in illis collocentur postulantes et tanquam rem sibi promissam deposcentes. Additae sunt minae per Cosacos, qui huc ad comitia in legatione missi sunt; a quibus hoc principaliter regi, senatui et nuntiis terrestribus inculcatum est, Cosacos scilicet, nisi hoc concessum fuerit, seditionem facturos, et regno multum damnum illaturos. Submissae sunt interim huc ad comitia litterae ab episcopo Chioviensi, illos jam 100 chiliarchas elegisse et 100,000 Cosacorum, qui numerus est toti regno vehementer formidabilis, conscripsisse, quod confirmatum est etiam a meo Sakowski.

De reditu legati nostri, ducis Zbaraski cum pace jam confirmata spargunt multa, sed castellanus Cracoviensis frater ipsius, se nihil certi scire asseveravit.

Sed ut redeamus ad schismaticos, adhuc tumentes spe ambulantes in magnis et mirabilibus; nos tamen quinem ipsorum, speramus certo nihil eos obtenturos; in quo nos onifirm diligentiam quae moraliter possibilis erat facimus, agenda hac de re cum omnibus ordinibus regni. Serenissimo Deus concedat multos annos; fere solus pugnat pro nobis. Jam hoc etiam coeperant cognoscere schismatici, et emisissent aliquoties

vocem desperationis cum indignatione, dicentes non tantum patribus nostris (qui nunc mecum quinqu sunt), sed et mihimetipsi dixit Drywinski: «Videmus nihil nos contra vos obtenturos vivente hoc rege: sed tempore interregni se omnibus viribus insurrecturos contra nos». Risimus ista, prout irridenda sunt. Deus enim concedet longam vitam Regi; crescet et numerus nostratum; non deerunt favores Sedis apostolicae, quae auctoritate sua permovebit hujus regni antistites: et caetera quae Deus sibi reservavit, auxilium scilicet suum sanctum. Ad summum feriae 2ae hebdomadae sequentis dabitur resolutio hujus puncti de religione nuntiis terrestribus, qui inter suas *exorbitantias* hoc etiam posuerunt: «quare non satisfieret constitutioni anni 1607 quod a nuntiis in gratiam schismaticorum est scriptum?»

Responsum est datum argute (quod fuit hodie apud me), quod scilicet a Rege et ab Unitis satisfactum fuerit illi constitutioni; a schismaticis autem non satisfactum, idque probatum evidenter. Promissa est ipsis commissio, ut pro certo loco et tempore conveniamus, et quaeramus modum pacificationis ad invicem, et postea in futuris comitiis videbitur, quid facto opus sit; interim autem constitutiones annorum 1607 et 1609 habeant suum robur, quae nobis hucusque nihil nocuerunt. Habetis ergo compendium comitorum in causa religionis.

Datum Varsaviae, 24 februarii 1623. [*Guépin A. Un apotre de l'Union des Eglises an 17 siecle : saint Josaphat et l'Eglise Gréko-slave en Pologne et en Russie. – Paris: 1898, t. 2, p. 551 – 553*]

Переклад

Йосифа Рутського, митрополита руського, до о[тця] Адріяна Подберезького, Чину святого Василя В[еликого], лист про сейм року 1623.

Із сейму варшавського до вас пишу; й тому про те, як ведеться у Варшаві, особливо в нашій справі, повідомляю. Так-от схизматики готувалися з приводу цього сейму, щоб пам'ять про Унію святу вони могли цілком стерти з цього королівства, і якби цього не змогли, нас принаймні за рішенням сейму змістили би з наших посад і майно церковне в нас відібрали б. Зроблено такий підсумок було при велелюдному зібранні козаків у полях біля Києва [1], тому, щоб легше отримати, вони прагнули схилити на свій бік короля і примасів всіякого роду послухів.

Доля добра наша була в тому, що отців і братів наших, щодо яких ми вам було писали, які зазнали мучеництва, не одразу помирали, що дуже сильно страждають, але відправлять до монастиря їхнього в Терехтемирові, де протягом восьми седмиць у холоді (нічого ж, поки були схоплені, більшого за холод не мали) – голодом і жагою скуті, а також в залізні кайдани заковані – утримувалися.

Але оскільки найсвітліший король і решта магнатів королівства, підбурені ганебністю такого факту, листи з погрозами до них самих написали, що – щоб вони швидше зробили – деякі магнати дали їм самим надію, [що] вони все, що б не схотіли, отримають на тому сеймі.

Отже, в надії на сейм, просто під сам сейм, [ті] отців наших відпустили, давши таке застереження: щоб ніколи вони ні в Києві, ні в усьому воєводстві тому [Київському] не з'являлися, про що з великими труднощами переконали о[тця] Ігнатія. Звільнившись же з їхніх рук, він жодним чином з Києва йти не хотів, хіба що колишня покірність, яка Київ покинула, нехай його ж покличе, інакше він був готовий скоріше померти. Але оскільки старшим серед них був

о[тець] Александер, [він], виявивши розсудливість, яка у таких[, як він,] є необхідною, змусив повністю його відступити; однак із вдячності його церковне начиння і бібліотечку, яку зі мною вони прославили як обитель, залишив у Овручі, за тридцять тисяч [?] від Києва, сподіваючись, що там буде мати обитель, і потім, з плином часу, повернеться до Києва. Так глибоко в його душу засіла ця місія. Тепер [отці та брати наші] були розподілені по різних монастирях, щоб втрачені сили поновили, і ноги, які набрякли від кайданів і поранені ними, лікували. О[тець] же Александер щонаочі зазнає нападів лихоманки; він сильно нарікає, що не був гідним мученицького вінця.

З усіх, отже, місцевостей схизматів прийшли сюди вельможі як церковні, так і світські, вже більше не просячи *О успокоєнні греческой релігії*, попри те, що звикли було чинити інакше, але вони – у великій самовпевненості, що нас позбавлять наших санів, і вони самі на них влаштуються, прагнучи і ніби вимагаючи те, що їм обіцялося. Додалися погрози з боку козаків, які сюди на сейм прислані були у посольстві; якими в тому були переконані в основному король, сенат і земські послы, козаків тих, звісно, які, якщо про те не буде домовлено, можуть бунт учинитчасом прислав сюди на сейм єпископ київський лист, аби вони ще 100 хіліархів [2] обрали і 100 000 козаків, така кількість є для всього королівства дуже страшною, занесли до реєстру, що підтвердив також мій Саковський.

Отож за рішенням сейму, не дочекавшись його закінчення, послані були до них посланці як від короля, так і від сенату й земських послів, суворо наказуючи, щоб кожен [з тих] повернувся додому, [щоб] за пороги Дніпра не ходили, хіба що 2000 [чоловік], [щоб] від набігів на володіння турків утримувалися. Якщо ж вони відмовляться те виконувати, всі сили королівства проти них вирушать, і розіб'ють їх наголову; а якщо підкоряться, залежно від того, як будуть підкоряться, комісарам, які зараз же на початку весни до них мають прийти і про все з ними домовитися; тобто в якій кількості вони зобов'язані були б служити Речі Посполитій і скільки жалування від неї могли б сподіватися. На їхні ж запити відповідь буде дана після закінчення сейму через їхніх посланців, що було б згідно зі справедливістю і законами королівства.

Про можливість повернення нашого посла, князя Збарзького, з уже підтвердженою мирною домовленістю багато [чуток] поширюють, але каштелян краківський, брат його самого, запевняє, що нічого не знає напевне.

Але повернімося до схизматиків, які, все ще сповнені надією, переходять до великих і дивних [справ]. Зрештою ми, які від початку сейму могли дізнаватися про його ж кінець, сподіваємося напевне, що вони нічого не приховуватимуть. В цьому ми всі зусилля, які з моральної точки зору було можливі, докладаємо для того, аби тут вести перемовини про це з усіма орденами королівства. Нехай найсвітлішому [королю] Бог дарує багато років – він ледь не єдиний, хто бореться за нас. Це вже навіть стало відомо схизматикам, і вони не раз кричали у відчаї з обуренням, кажучи не тільки отцям нашим (яких зі мною п'ятеро є), але і мені ж самому сказав Дривінський:

«Бачимо, що ми вас ніяк не переважимо, поки живий цей король, але в часи безкоролів'я ви всіма силами повстанете супроти нас».

Ми засміялися з такого, бо було смішно. Авжеж Бог дарує довге життя королю, зростає і кількість наших, буде сприяння Апостольського Престолу, який волею своєю спонукатиме верхи цього королівства; та інше, що Бог

приберіг для себе, а саме поміч його священна. До кінця наступного другого дня седмиці [3] відбудеться розв'язання цього пункту про релігію земськими послами, які поміж своїх *егзорбітанцій* [4] ще таке висловили: «чому він не задовольняє конституцію року 1607-го, що посланці написали на милість схизматиків?»».

Відповідь була дана хитромудро (вона була сьогодні у мене), що, звісно, [написане] королем і уніатами задовольняє ту конституцію; а схизматиками – не задовольняє, й до того ж чітко визначене. Запропоновано було ними, щоб ми зібралися в певному місці у визначений час і шукали спосіб замирення з обох боків, а пізніше на майбутніх сеймах буде видно, навіщо це мало бути зроблене; а тим часом конституції років 1607 і 1609 мали б свою силу, вони доти нам не завдали ніякої шкоди. Отож, ви маєте короткий виклад про сейм в питанні релігії.

Дано у Варшаві, 24 лютого 1623 [року].

1. Тут в оригіналі назва Києва має початковою «К», в інших місцях як ця назва, так і похідні від неї починаються з «ch». – Прим. перекл.

2. Воєначальників. Іноді *chiliarchus* могло бути відповідником до полковник. – Прим. перекл.

3. Тобто до кінця наступного понеділка. – Прим. перекл.

4. Егзорбітанція – тут, мабуть, в значенні «вимога, побажання».

На цьому місці я хочу висловити щире подяку Руслану Щербаню, який переклав цей лист з латинської мови і подав примітки.

Згаданий у тексті попередній лист Рутського у справі ув'язнення ченців невідомий, але показує, що митрополит приділяв цій справі значну увагу.

(1) 1626 р. Лист Й.В.Рутського

В 1626 році уніатський митрополит Й.В.Рутський написав листа до Риму, де наш випадок описаний так:

Aby się służba Boża i msza święta tam się odprawowała, posłałem tamże w roku 1622 czterech zakonników s. Bazylego. W dzień narodzenia s. Panny, ci zakonnicy, odśpiewawszy mszą, szli do katedru dla odprawienia mszy świętey, – kiedy ich kozacy chwytaią, wiążą, na nogi kładą kajdany, wrzucaią na lodzie i odwożą Dnieprzem do Trechtymirowa, gdzie iest kozacka forteca i gdzie przechowają oni swoje kosztowności.

Tam w więzieniu zamkniętych trzymali przez sześć tygodni, aż ich odesłali do swego wodza na miejsce jego rezydencyi, spuściwszy ich podobnie Dnieprzem. Po odbytey naradzie wyprowadzano ich wolnych z więzienia, ale z zatrzeznem, aby oni, ani żaden unita nie paważył się przebywać w Kijowie i swey religii iawnie wyznawać [Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu. Rok 1868. Paryż 1869; передруковано в книзі: *Голубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – К.: 1883 г., т. 1, с. 495*].

Переклад

Щоб служба божа і свята меса там [у Київській Софії] не переривалась, надіслали тоді ж у 1622 році чотирьох ченців ордену св.Василя. В день народження св.панни оці ченці, відспівавши месу, йшли до катедри для відправлення святої меси – коли їх козаки схопили, зв'язали, на ноги наклали

кайдани, посадили у лодію і відвезли Дніпром до Терехтемирова, де є козацька фортеця і де вони переховують свої коштовності.

Там в ув'язненні замкнених тримали їх шість тижнів, а потім відіслали до свого вождя на місце його перебування, спустивши їх так само Дніпром. Після наради випущено їх вільними з ув'язнення, але із застереженням, щоб вони, ані жоден уніат не наважувались перебувати в Києві і свою релігію явно показувати.

Цей лист, слід здогадуватись, в оригінали був писаний латинською мовою, а надрукований в 1868 р. в польському перекладі. Контекст його написання нам не відомий – чому ця справа знову була піднята через 4 роки [я, звичайно, знаю про існування видання «Epistolae metropolitaram» і про те, що в 1-у томі містяться листи Й.В.Рутського, отже, може і цей лист там є. Так біда в тому, що дістати цю книгу неможливо – когось бачиться, що на листи 17-го століття ще авторське право поширюється...]

Католики святкують Різдво богородиці 8 вересня за **григоріанським календарем**, тобто подія сталась 29 серпня (8 вересня) 1622 р.

Згадка про Терехтемирів не викликає підозріння, тим більше що далі Рутський писав про місце перебування вождя, ім'я котрого і назва місця лишилися йому невідомими. Але довідка про Терехтемирів – «де є козацька фортеця і де вони переховують свої коштовності» – не є результатом особистих спостережень, а є, на мою думку, фіксацією загальноприйнятого в Речі посполитій уявлення (для читачів у Римі така довідка не була зайвою). Тому ці слова не слід приймати як незаперечний факт.

(2) 1632 р., літо. Supplementum sinopsis

На вересень 1632 р. був призначений елекційний сейм по смерті короля Сигізмунда 3-го. Для православних послів і взагалі учасників сейму Віленське православне братство надрукувало трактат «Supplementum sinopsis», в якому подано документи і міркування на користь православ'я.

Історія з київськими ченцями там описана так:

Czwarty uraz, pobranie gwałtowne czterech czerńców z cerkwi ś. Sophiey, a to iakoby za instincem naszych przełożonych w duchowieństwie, co że się inaczej działo, dowodziło się tego listem x. Rutskiego pisanym na seymik do powiatu Pińskiego z Nowogródka 26 nowembra anno Domini 1622, którego oryginał z podpisem ręki y pieczęcią iego mamy, w te formalia słowu:

“Trzy miesiąca temu, w dzień Narodzenia Panny Mariey, cztery braci zakonney, dwu kapłanów a dwu kleryków w Kiiowie, w cerkiew moią cathedralną ś. Sophiey, w ktorey y ia sam służywałem będąc w Kiiowie, y moi dotąd bez przekazy żadney służywali, gwałtownie wpadli, y tych czterech zakonników, liturgią ś. iuż odprawuiących, od ołtarza porwali, odzienie na nich rozerwali y wszytek sprzęt cerkiewny zabrali, samych kiiami, obuchami y czym kto miał pobili, przez miasto prowadzili, w turmie kozackiey osadzili y w nocy w Dnieprze potopili”.

To w iego liście; w liście zaś Iego M. xiedza biskupa Kiiowskiego, pisanym do ś. pamięci w Bogu zmarłego oycy Iowa Boreckiego Metropolity Kiiowskiego et c. z Fastowa tegoż roku, 17 die novembris, bo także oryginał ad manum mamy ten sens:

“Przez Iego M. pana Monasterskiego y insze towarzystwo, Iego M. pan hetman y woysko Iego K. M. Zaporozskie, odesłać mi raczyli tych czerńców uniatow,

przypominając wielką w tym mnie ofiarowaną łaskę W.M. y staranie, któreś czynić raczył gorące w eliberatij ich, za co ia wielce dziękuje W. M., memu M. Panu, na każdym placu; taką ludzkość W. M. przeciw nim, y łaskawe obeyscie zalecić nie zaniecham”.

Co większa samego Alexandra Szkoldyckiego do tegoż w Bodze zmarłego I. M. oycy Metropolity iest ceduła u nas takowa:

“W Bodze Wielebny m. oycze Metropolita, Panie y dobrodzieiu moy miłościwy. Za przestrożę od niebezpieczeństwa, pokornie swemu M. P. dziękuje. Moy M. P. dawno byśmy iuż iachali, tylkoż po tym pogromieniu nie możemy się obeyrzeć, uniżenie proszę, iakoż W. M. z miłościwey łaski swey z gorszego razu staraniem swym nas wydzwignąć raczył, etc... y teraz radbym w. mego Pana nawiedział, a przy oddaniu pokłonu mego, za tak wielkie dobrodzieystwa podziękował, ale mi trudno. Zatym niegodne modlitwy moje w miłościwą łaskę W. M. oddaie. Z gospody w dzień ofiarowania Panny Mariey, roku 1622, W. M. mego M. P. y dobrodziecia powolny sługa, Inók Alexander”.

Komuż tu Przeoświęceni, Iaśniewielmożni, Wielmożni a nam wielce M. PP. większa wiara ma być dana? Czy xiedzu Rutskiemu, że rzeczy nigdy niebyłe na świecie roznaszał, iątrząc animusze ludzkie przeciwko nas w niewinności naszej po wszytkich seymikach, czy lego M. x. biskupowi Kiiowskiemu, który pilnie summienia swego postrzega, aby rzeczy niebyłe za byłe nie były udawane, czyli też nakonjec samemu temu z kompanią iego według słów x. Rutskiego utopionemu, po którego śmierci ceduła y po dziś dzień iest u nas, ponieważ y według przypowieści zwykłej, fides est penes authorem. To wszytko zrozumiawszy, niech nie będzie w podziwieniu drugich, iż mu posłuszeństwa nie oddaia, quoniam non loquitur veritatem cum proximo suo [Архив юго-западной России. – К.: 1887 г., ч. 1, т. 7, с. 588 – 589].

Переклад

Четвертий закид, насильницьке забрання чотирьох ченців з церкви св.Софії, і то нібито за підбуренням православних духовних – то все інакше діялося; це доводить лист о.Рутського, писаний на сеймик Пінського повіту з Новгородка 26 листопада 1622 р., оригінал якого з підписом його руки та печаткою маємо, в якому написано так:

«Три місяці тому, в день народження панни Марії, чотири брата-ченця, два капелани і два клірики, у Києві, в церкві моїй кафедральній св.Софії, в якій і я сам служив, коли перебував у Києві – і вони до того часу там безперешкодно служили. [Козаки] гвалтовно напали, і тих чотирьох ченців, котрі вже відправляли святу літургію, від вітваря відтягли, одяг на них порвали, забрали церковне начиння, їх самих киями, обухами і чим хто мав побили, провели через місто, вкинули до козацької в’язниці і вночі у Дніпрі потопили».

Так у його листі. У листі ж його милості отця біскупа київського до святої пам’яті в бозі померлого отця Йова Борецького, митрополита київського та ін., з Фастова того ж року 17 листопада, оригінал якого ми також маємо в руках, значилось так:

«Завдяки його милості пану монастирському та іншому товариству, й.м. пан гетьман і військо його королівської милості Запорозьке, зволили одіслати до мене тих ченців-уніатів, пригадуючи велику для мене ласку вашої мосці і гаряче старання про їх звільнення, за що я щиро дякую вашій мосці, моєму панові, на

кожному місці. Така людяність ващої моєці щодо них і ласкаве поводження я не забуду».

Більше того – у нас є лист від самого Александра Школдицького до того ж в бозі померлого й.м. отця митрополита, такого змісту:

«В бозі велебний отче митрополит, пан і добродій мій милостивий. За пересторогу від небезпеки покірною своєму милостивому пану дякую. Мій м.п. давно вже поїхав, тільки після того погрому не можемо оговтатись, і унижено прошу, яка ваша милість з милостивої своєї ласки з гіршої біди своїм старанням нас витягнути зволив, і т.д... І тепер радий був би мого пана відвідати, а при відданні мого поклону за такі великі добродієства подякувати, але мені трудно. Затим себе, недостойного молитви, у милостиву ласку в.м. віддаю. З господи в день посвячення панни Марії [11 (21) листопада – Введення богородиці], 1622 року, мого милостивого пана і добродія покірний слуга, інок Александр».

Кому ж, преосвященні, ясновельможні, вельможні, а до нас вельми милостиві панове, має бути дана більше віра? Чи ксьондзу Рутському, який речі небували по світу розголошує, роз'ятрюючи людські душі проти нас і невинності нашої по всіх сеймиках, чи його милості ксьондзу біскупові київському, котрий пильно дотримується свого сумління, щоб речі небували не були проголошені як дійсні, чи також нарешті тому самому, якого з товаришами – за словами кс. Рутського – потопили, після «смерті» якого його лист і донині у нас, оскільки згідно відомої приповідки, «нехай довіра буде за кару для автора» [тобто Рутського]. То все зрозумівши, нехай не буде дивуватись, що інші йому послушенства не віддають, тому що він не говорить правду своєму сусідові.

Отже, оборона православних в цьому епізоді спиралась на перебільшене твердження Рутського, що ченців утопили. Навіщо Рутський так писав – незрозуміло (адже через 3 місяці, коли сама пригода вже скінчилась звільненням, він повинен був мати певні відомості). Для нас важливо, що він перебував на той час у Новогрудку, за 600 км від місця подій. Не можна повністю виключити можливість підробки (або переробки) оригінального листа Рутського для цього трактату.

Коментарі до цього епізоду подали С. Голубев [Києвський митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – К. : тип.КУ, 1883 г., т. 1, с. 493 – 495, власне, скорочений переклад тексту «Supplementum sinopsis»] та М.Грушевський [Історія України-Руси. – К.: 1995 р., т. 7, с. 432].

Перебування Яхії, 1625 р.

Про перебування самозванця Яхії (Олександра), претендента на престол Османської імперії, в Україні ми маємо пакет документів (1625 – 1626 рр.) з московського архіву. Ці документи зі вступною розвідкою надрукував П.Куліш [Материалы для истории воссоединения Руси. – М. : изд. "Общественная польза", 1877 г., т. 1, с. 142 – 286; ці документи він узяв з Головного архіву Міністерства закордонних справ, малоросійські справи, зв'язка 1-а]. Ми випишемо з цих документів тільки те, що стосується Терехтемирова.

Для кращого розуміння контексту появи того чи іншого документу я склав максимально детальну «Хронологію перебування Яхії в Україні», з якою можна зв'язатись.

(1) 1625 р., січень. Автобіографія Яхії

Цей досить обширний документ був написаний по-грецьки під час перебування Яхії в Києві 22 жовтня (1 листопада) 1624 р., і Й.Борецький переклав його українською мовою. З нього для нас цікаві останні уступи:

И там же в Немцах в товаристве пожил з лисовщиками поляками ласкове Александер, которые радили ему, абы ишол и удался до Войска Запорозского; который пришол до Киева месяца октября 21 дня року 1624.

И той увесь поступок свой султан Ияхия, во святом крещении Александер, написавши своєю властною рукою греческими письмены для памяти и ведомости, в монастыри святого Архистратига Михайла церкве Золотоверхое, оставил по двадцать девятый день месяца октября, сниде за Пороги на конех и пребысть тамо пятьдесят дней, советуя со благочестивым воинством, и взем обещание помощи от тех, ныне януария во дватцатый (день) взыде в черкасы и пребывает во смиренни глубоце [...] [Кулиш П. А. Материалы... с. 167 – 168]

Повідомлення про перебування Яхії в Запоріжжі та «у черкасах» дописані, мабуть, уже в Терехтемирові. Цей лист посланці Яхії повезли з собою до Москви.

(1) 1625 р., 24 січня (3 лютого). Лист Й.Борецького

Митрополит Й.Борецький написав листа до путивльських воєвод, в якому пояснював, хто такий Яхія і чого він шле своїх посланців до царя.

Писан в монастыре Терехтемировском генваря 24 дня 1625 лета по Рождестве Христове. [Кулиш П. А. Материалы... с. 162]

Цей лист посланці Яхії подали путивльським воєводам, як видно з наступного документу.

(1) 1625 р., після 7 (17) лютого.**Відписка путивльських воєвод**

7 лютого до Путивля прибуло посольство у складі 13 чоловік від запорозьких козаків до царя Михайла Федоровича. Це посольство було відправлено із Запоріжжя 2 (12) січня 1625 р. Посланці розповіли, що кримський калга Шагін-Гірей перебував на Запоріжжі від тижня перед Різдом Христовим і до третього дня після Р. Хр. (тобто від 18 (28) грудня 1624 р. до 28 грудня 1624 (7 січня 1625) р.). Далі воєводи писали:

Да с ними ж де, государь, запорозскими посланцы, приехали в Путивль из Запорог два человека, сказались посланцы, один Сербской земли Марко Федоров, да запорозской козак Ивашка Мартынов. А послал де их, приехал из Залорог, из Литовской земли, с Терехтемирова монастыря Турской земли царевич Олександр, султан Могметов сын.

Родился де он Олександр в Турской земли, в Могниси, и был де в Немецкой земли у цысаря немецкого Фердинандуса, и пришол де он Олександр в Запороги нынешнего 133 году в Филипов пост сам третей, для того чтобы ему поднять Запорозское войска Турской земли воевать и доставать с ними Турсково государства.

А из Запорог де пришол он Олександр в Терехтемиров монастырь в тое пору, как ныне те козаки посланы из Запорог к тебе государю к Москве. А

козаки де, государь, запорозские, которые по городам, все за него Олександра хотят стоять. И нынешней де весны все козаки хотят с ним итти Турского земли воевать, а он де Олександр хочет им давать гроши. А ныне де послал он ис Терехтемирова монастыря (в) Влоскую землю для грошей, а положил де срок привести к себе гроши в три месяцы; а ему де быть в Терехтемирове монастыре, покамест к нему деньги привезут. А кто ему деньги дает, и много ль к нему денег привезут, тово де оне не ведают.

А ныне де он Олександр послал человека своево Марка Федорова да запорозского козака Ивашка Мартынова к тебе государю царю и великому князю Михайлу Федоровичу, всеа Русии к Москве з грамотою; а о чем в грамоте писано, тово де они Марка да Ивашка не ведают, и чтоб их с тою грамотою отпустить из Путивля к тебе государю к Москве вскоре. А грамоты де, государь, им Левонтью с товарищи не показали.

Да те ж, государь, Олександровы посланцы Марко Федоров да Ивашка Мартынов прислали к нам холопом твоим два листа, а сказали, что те листы дал им в Терехтемирове монастыре турецкой царевич он Олександр; а писал де те листы в Терехтемирове монастыре киевской митрополит Иов Борецкий к нам холопом твоим в Путивль об нем Олександре, объявляючи его, какой он человек. А митрополит де киевской Иов Борецкий ныне в Терехтемирове монастыре; а приехал де из Киева в Терехтемиров монастырь генваря в 26 день, для того что тут его власть. И мы холопи твои, те листы вычетчи и списав с них список слова в слова, послали к тебе государю и великому князю Михайлу Федоровичю всеа Русии отпискою; а прямые их листы отдали им до твоего государева указу.

А посланцом, государь, запорозским козаком Ивану Гире с товарищи и им Олександровым посланцом, Марку Федорову да Ивашке Мортынову велели побывать в Путивле до твоего государева указу, и корм им и питье даем. И о тех, государь, посланцах и грамотах что ты государь царь и великий князь Михайла Федорович всеа Русии нам холопом твоим укажешь? [Кулиш П. А. Материалы... с. 160 – 161]

(1) 1625 р., після 2 (12) грудня.

Відписка путивльських воєвод

2 (12) грудня 1625 р. до Путивля прибув інкогніто (під виглядом купця) сам Яхія в супроводі попа Пилипа. Про це воєводи писали:

В прошлом де во 133 году, как писали к тебе государю наперед сего об нем Олександре и о посланцах его, а он де Александр в те поры был в Литовской земли в Терехтемирове монастыре, а из Терехтемирова был в черкасах, и в том же, государь, к прошлом во 133 году весною козаки запоросские взяли его Олександра ис черкас в Запороги, а хотели де с ним козаки запорозские собрався итти в Греческую землю [Кулиш П. А. Материалы... с. 175 – 177].

(1) 1625 р., після 2 (12) грудня. Розповідь попа Пилипа

Путивльські воєводи записали від попа Пилипа оповідання про війну С.Конецпольського з козаками. Про Терехтемирів він сказав таке:

А в польских де, государь, городах в Варшаве, в Люблине, в Замои, во Львово, в Каземеревы, Гезне, в Минску, в Корсуни, в Терехтемирове в прошлом

во 133 году [1625] в тех польских и литовских городах многие люди померли поветрием, и по ся места де в тех городах моровое поветрия не унялось. [Кулиш П. А. Материалы... с. 183]

(1) 1626 р., 12 (22) січня. Розповідь попа Пилипа

Невеликі доповнення про Терехтемирів містить оповідання попа Пилипа, записане у Мценську:

И того ж году [1625] в генваре тот Александр приехал назад в Черкаской город и прислал к митрополиту, чтоб ему с ним видетца. И митрополит де приехал в Трехтемирев монастырь от Киева 60 верст, а Александр тут же приехал и говорил митрополиту, чтоб послал к великому государю царю и великому князю Михайлу Федоровичу всея Руси з грамоты его попа Филипа, прося у государя себе жалованья и помочи. И митрополит Александру сказал, чтоб он (послал) к государю своих посланцев, а он митрополит к государю о том отпишет. И послал Александр к государю посланцев своих Марка Македонина да Ивана Доброго (?) генваря в 24 день. [Кулиш П. А. Материалы... с. 228]

У кінці січня 1626 р. Пилипа знову розпитували, зокрема, щодо епідемії в Україні:

(Да) поп же Филип спрашиван: в которых (польс)кого короля городах моровое поветрие (б)ыло, и ныне есть ли, или поминовалось, и опричь тех людей, которые з гетманом с Концем Польским у короля ратные люди в собранье есть, и где есть, и куда их походу чаять?

И поп Филип сказал: Нынешнего лета в Аршаве и в иных польских городах моровое поветрие было великое до осени, а в осень поминовалось, и ныне поветрия нет. Да и в казачьих де в дальних городех и местах, в Трехтемире и в Корсони, поветрие было, и как гетман Конец Польской на казаков приходил и города их и места разорил, а те города и места, где поветрие было, шел мимо, поставя заставы крепкие и людей туда пускать никого не велел; а в осень [1625 р.] и в тех местах поветрие поминовало, и стоят поляки и ляхи около Киева, а как де с казаки управятца, и на весне чаять их походу на Свьян. [Кулиш П. А. Материалы... с. 261]

Свідчення Пилипа про епідемію, як бачимо, суперечливі. Навряд чи він, перебуваючи в Московії, міг мати про неї якісь нові дані. Принаймні про долю митрополита Борецького він від часу свого виїзду з Києва не мав вістей [там само].

1627 – 1637 рр.

(1) 1627 р., лютий. Ченці з Терехтемирова у Москві

Большою частью западные монастыри присылали в Москву за милостынею. С этою целью приходили старцы: в январе 1626 г. – из Спасского Бежецкого монастыря; в мае того же года – из Почаевского монастыря; в январе 1627 г. – из Чигиринского монастыря, а в феврале – из монастырей Трехтемировского и Каневского; в марте 1628 г. – из монастырей виленского Свято-Духовского и галичского Скитского. [Макарий [История русской церкви](#). – Спб.: 1881 г., т. 11]

Макарій не подав посилання на першоджерело, але його, думаю, можна розшукати.

(1) 1627 р. Книга большому чертежу

В 1627 р. у Москві була складена книга, яка містить докладні описи двох карт Російської держави (самі карти не збереглися). Ця книга друкувалась багато разів, вперше – Миколою Новіковим у Петербурзі в 1773 р. під назвою «Древняя российская гидрография, содержащая описание Московского государства рек, протоков, озер, кладязей и какие по ним города и урочища, и на каком они расстоянии». Ось як виглядає в них опис Подніпров'я:

А ниже Киева 6 миль, на правом же берегу, на Днепре город Триполья.

А ниже Триполья на Днепре город Витачев Корецково. А ниже Витачева 4 версты город Стайки.

А ниже Стайки на Днепре город Иржищево, а под ним пала с полудни в Днепр речка Легинь.

А ниже Ржищева 3 мили город Ходоров.

А ниже Ходорова город Терехтемирев казацкой.

А ниже Терехтемирева с версту, с Московской стороны, пала в Днепр река Трубеж, ниже Киева 60 верст; а река Трубеж пала в Днепр с полуночи на полдень. А против реки Трубежа, на правом берегу, на Днепре гора Зарубина; а на реке на Трубеже город Переяславль; от Днепра до Переяславля 5 верст, а от Киева до Переяславля 60 верст.

А ниже Терехтемирева, с Литовской стороны, на Днепре город Канев; от Терехтемирева до Канева 20 верст; а под ними с полудни пала в Днепр речка Каневка. [Книга большому чертежу. – М.: 1950 г., с. 107]

Слово «город» у даному уривку означає просто «населений пункт». Також видно, що тут поруч з даними московських джерел (віддалі у верстах) використано дані якихось українських джерела (віддалі у милях).

(2) 1631 р., 3 (13) травня.

Тариф подимного з Київського воєводства

Ухвалу про сплату подимного податку виніс Варшавський сейм 1628 р. Цей досить докладний документ [Архив юго-западной России. – К.: 1886 г., ч. 7, т. 1, с. 356 – 411] містить перелік землевласників та їх маєтків, статей оподаткування і сплачених сум, але він відомий лише з копії (обляти) в луцькій гродській книзі. В цьому документі згадка про Терехтемирів відсутня, але що це означає – ще треба з'ясувати. При перегляді документу видно, що в ньому не записано податку з Канівського староства (з більшості інших староств він зазначений).

Ступінь повноти цього документу належало б з'ясувати, щоб можна було робити висновки з відсутності запису.

(1) 1631..1633 рр. Люстрація Канівського староства

Цю люстрація нещодавно опублікував в українському перекладі Ю. Мицик. Через втрату початку документ датовано за побічними ознаками. Там читаємо:

Села Колесища, Романки, Букрин слобода

Ці села по смерті князя Януша Острозького, краківського каштеляна, ченці забрали до Трахтемирова. Доручаємо це пану старості, щоб ці села негайно повернув. Люстрація 1622 р. згадує стацію, котру піддані складають восени на підстаросту, залишаючи підстарості на провіант, котрому вже юргельт 300 зл. призначив. Однак цю стацію в прибуток Речі Посполитої віддаємо, що складе на рік 60 зл. [Мицик Ю. А. [Канівське та Черкаське староства](#) в описі малознаної люстрації 1631-1633 років. – Краєзнавство, 2009 р., № 3-4, с. 46].

(1) 1637 р. Пояснення до Іпатіївського літопису

Слід знати, що запис про Климента Смолятича в основному тексті Іпатіївського літопису читається так: «В то же лѣто постави Изяславъ митрополитомъ Клима Смолятича виведъ изъ Заруба, бѣ бо черноризецъ скимникъ и бысть книжникъ и философъ такъ якоже в Роуской земли не бѣшеть» [[Іпатіївський список](#) під 1147 р. – Полное собрание русских летописей, Спб., т. 2, изд. 2-е, 1908 г., стб. 340]

Єрмолаївський список цього літопису містить важливе для нашої теми доповнення: «Смолятича виведъ изъ Заруба где теперъ **монастырь Терехтемѣрскій** бѣ бо черноризецъ и схимникъ» [Полное собрание русских летописей, Спб., т. 2, изд. 2-е, 1908 г., с. 37; різночитання Єрмолаївського списку містяться саме у [виданні 1908 р.](#)]

Єрмолаївський список було переписано в Києві для воєводи (губернатора) кн. Д. М. Голіцина (не раніше 1710 р., яким датовано водяний знак, і не пізніше 1718 р., коли Голіцин повернувся до Петербурга). На думку Б.М.Клосса, цей список переписано зі списку, укладеного під наглядом Петра Могили бл. 1637 року на основі Хлебниківського списку, і доповнення відбивають погляди самого П.Могили [[Клосс Б.М. Предисловие к переизданию 1998 г.](#) – Полное собрание русских летописей, М., т. 2, изд. 5-е, 1998 г.]

Війна 1637 – 1638 рр.

(1) 1637 р., 21 вересня. Лист П.Павлюка

Влітку 1637 р. П.Павлюк організував переворот, скинувши пропольські настроєну козацьку старшину. У листі до коронного гетьмана С.Конецпольського він подавав деякі подробиці:

І сам король зволив наказувати не раз, аби уступили ся з арматою з Корсуня. Того задля злої дороги не могли вчинити, але зараз на весну запровадили до Черкас [...] вернувшись з служби кримському ханові, взяли ми армату з Черкас на звичайне місце [...]

А не маючи в руках уже ніяких знаків (клейнотів) від короля наданих війську Запорозькому, [скинені старшини] не дали знати нам про неприятеля ані про писання ваше [котрим Конецпольский кликав військо в похід], а сміли і важилися забрати з Терехтемирова армату [клейноти очевидно], котру наші богобойні попередники подали на жертву божу; і з нею хотіли йти до волості для грабовання [збирання контрибуцій для походу].

Між документами, пересланими Конецпольским королю, в ркп. Публ. б-ки (Спб.), Польські, № 94 маємо дві відповіді Павлюка на делегацію Конецпольського подібного змісту. Коротша (с. 312) з датою 20/ІХ, підписана „писарем військовим Домарадзьким”, дає відповідь по пунктам на сю делегацію і мабуть

була дана на руки послам Конєцпольського. Друга, ширша, з датою 21/IX, (с. 389), була очевидно післана з тими запорозькими посланцями і одержана значно пізніше. Я положив в основу своїх витягів сю другу, повнішу, доповняючи її місцями з коротшої. [Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 255, 257]

Цей документ цікавий згадкою про цінності, які були надані в монастир (на жертву божу). В листі від 28 липня 1638 р. козаки допоминались повернення монастирського скарбу, який перебував в Ілляша Караїмовича (див. нижче).

(1) 1638 р., 5 (15) лютого. Реляція комісара над козаками

Невідомий на ім'я польський урядовець (на думку М.Грушевського – А.Кисіль) відписував:

Дня 15 февраля зачали ми в Терехтемирові ревизию каждого полку осібно. [Ркп. 94 с. 560] [Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 281].

Грушевський процитував тут рукопис № 94 з відділу «Польські» в Публічній бібліотеці (Санктпетербург), який містив дуже багато відомостей про козацтво.

Нині виявилось, що реляція польських комісарів (С.Потоцького та А.Кисіля) з присяги реєстрових козаків збереглася й опублікована [Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632 – 1646 / oprac. A. Biedrycka. – Krakow: 2005, s. 476]. Я не можу її процитувати, бо книги немає у вільному доступі в Інтернеті (мабуть, хтось планує розбагатіти на продажу спадщини Конєцпольського). Альберт Боровяк, який якимось зумів скористатись цим виданням, відзначив, що присяга була закінчена 11 (21) лютого 1638 р. [Borowiak A. Powstanie kozackie 1638. – Zabrze: 2010, s. 23]. В той же день комісари підписали у Терехтемирові інструкцію для ротмістра Яцека Мелецького, який мав їхати на Запоріжжя [Korespondencja, s. 478; Borowiak A., s. 24 – 25].

(1) 1638 р., квітень. Записка С.Конєцпольського

Для Варшавського сейму 1638 р. великий коронний гетьман С.Конєцпольський склав доповідну записку, яка лягла в основу прийнятої сеймом ординації Війська Запорозького [Korespondencja, s. 697 – 698; Borowiak A., s. 42 – 43]. Там можна сподіватись побачити згадки про Терехтемирів.

(1) 1638 р., 7 (17) квітня. Постанова сейму Речі посполитої

Варшавський сейм 1638 р. прийняв закон про організацію козацького війська (славну в історії ординацію 1638 р.). Сейм працював у березні – квітні 1638 р., питання про ординацію розглядалось 7 (17) квітня – якраз у день страти Павлюка з товаришами. 8 (18) травня 1638 р. ця ординація була віддана до друку [Borowiak A., s. 43 – 44].

Про Терехтемирів там є аж дві згадки:

Rezydencya Kommissarza iako in meditullio bydź ma w Trechtymirowie. [...] Naznaczymy także Kommissarzow z Seymu tego, aby weyzzrzelі w grunty Trechtymirowskie, y co się ukaże że Kozacy komu co per vim odięli, aby to przywrócone było possessoribus antiquis.

Szersza w tey mierze ordynacya, w osobnym skrypcie ad archivum Regni podanym, iest opisana. [Volumina legum. – SPb.: 1859, t. 3, s. 440]

Резиденція комісара має бути в Терехтемирові як в середині [тієї землі]. [...]

Призначаємо також комісарів з сейму, аби роздивились терехтемирівські ґрунти, і коли виявиться, що комусь козаки силою відняли, – то має бути повернено попереднім власникам.

Більш докладні розпорядження в цій справі містяться в окремому документі, який подано до державного архіву.

Документ з докладнішими розпорядженнями – це згадана вище записка С.Конецпольського. Мабуть, там містилась і вказівка розмістити козацьку артилерію у Терехтемирові, про що є пізніша згадка у звіті із запровадження ординації. В самому тексті ординації про артилерію немає згадки.

(1) 1638 р. Щоденник С.Окольського

Домініканський чернець Симон Окольський (1580 – 1653) супроводжував польного гетьмана М.Потоцького у походах проти козаків в 1637 і 1638 рр. Під час походів він вів щоденники, які були надруковані в 1638 (про похід 1637 р.) та 1639 (про похід 1638 р.) роках. Ці щоденники є цінним джерелом і активно використовувались пізнішими істориками, зокрема, С.Величком та С.Лукомським. В 1858 р. вони були передруковані [Okolski S. Dyariusz transakcji wojennej miedzy wojskom koronnym i zaporoskim w r.1637, tudziez Kontynuacya diariusza wojennego w roku 1638. – Kraków : 1858].

У щоденнику за 1637 р. Терехтемирів згадано тільки один раз в самому кінці:

Позже отправились в первый день поста на ту же перепись в Трехтемиров пан подкоморий черниговский [А.Кисель] и Станислав Потоцкий, полковник коронных войск [Мемуары, относящиеся к истории южной России. – К.: 1896 г., т. 2, с. 213].

У 1638 р. великий піст починався 16 лютого (григоріанського стилю), що практично збігається з цитованою вище запискою.

Подальші звістки містяться в щоденнику за 1638 р. Так, про початок війни Острянина Окольський писав:

В то время Острянин вышел уже из Запорожья [...] одни приготавлиют порох, другие поставляют людей, деньги и провиант; уже устроили свою больницу в Трехтемирове; Межигорский монастырь шлет им благословение [Мемуары... с. 219].

Пан Хршонстовский, выйдя оттуда [из Иеремиевки ниже Секирной, тобто Вереміївки Чорнобайського району] и найдя пути свободными, послал к Киеву двух реестровых, Захарию и Залеского с половиной своего отряда 25 мая, а сам направился к Трехтемирову. Обследовавши берега Днепра, он убедился, что на этой [правой] стороне совсем нет бунтовщиков, на Заднепровье есть немного и они намерены переправиться у Трехтемирова. Узнал он также, что кн. Иеремия Вишневецкий со значительными силами переправился уже через Днепр. Ротмистр отослал это известие к пану полковнику коронному [С.Потоцкому], а сам поспешил к Трехтемирову.

6 июня он напал пониже этого города на казаков, которые плыли вверх по Днепру и целый день продолжал с ними перестрелку с целью не дать им прохода. [Мемуары... с. 234 – 235]

Стримати рух козаків полякам не пощастило, і 7 червня вони повернулись до головного табору в Лубни, куди прибув також І.Вишневецький.

17 июня пан воеводич [С.Потоцкий] продолжал разить неприятеля и выслал сверх того на стражу к Трехтемирову и Монастырю ротмистра Хршонстовского, который на следующий день перестреливался с казацкой передовой стражею, напал на челны, изрубил и затопил их [Мемуары... с. 242]

Неприятель, прибывший в тот день [20 июня] к Монастырю в 250 челнах с тысячею конницы, рассыпался в разные стороны, а Гуня [...] ушел с войском на устье р.Старца в Днепр [Мемуары... с. 243].

В цих записах для нас цінні вказівки, що монастир – це щось окреме від Терехтемирова.

Наступна згадка про Терехтемирів міститься в тексті присяги, яку принесли козаки у таборі на Старці 28 липня (7 серпня) 1638 р.:

Просим при том его милость пана воеводу брацлавского, гетмана польного коронного [Н.Потоцкого], поддержать своим заступничеством перед его королевской милостью ходатайство трехтемировских монахов в том смысле, чтобы назначенная комиссия оставила им их владения, а также чтобы пан гетман приказал возвратить монастырскую казну, предназначенную для хвалы божьей и находящуюся ныне у полковника Ильяша [Караимовича] [Мемуары... с. 267].

Першими реєстрові козаки присягали – за Терехтемирів нічого не згадали; другими обложені козаки присягали – за Терехтемирів нічого не згадали; аж третіми «підла чернь» присягала – тільки вона за монастир згадала...

Між 15 (26) серпня та 29 серпня (9 вересня) 1638 р., М.Потоцький, перебуваючи в Києві, дав відповідь на звернення козаків до нього. Відповів він і на пункт щодо Терехтемирова (подаю у власному перекладі, оскільки переклад К.Мельник [Мемуары... с. 272] в цьому місці нездалий):

Lubo ja zostalem już waszym i dóbr waszych opiekunem, życząc wam nietylko przywrócenia tego od j.k.m., do czego was pierwsi zdrajcy niecnotliwemi postępkami swemi przywiedli, że i te wioski dane są przywilejem j.k.m. j.m.p. strażnikowi koronnemu, które do monastyru trechtymirowskiego należały, ale i większych wolności waszych rozszerzenia, – że jednak tu ją zaszła j.k.m. deklaracya, na którą j.m.p. strażnik na zasiewki zbóż pieniądze swełożył, życząc tego i przestrzegam was w tem, abyście się w tej mierze uniżonymi być j.k.m. ukazali, a tych mu zasiewków zbierać nie przeszkadzali, aż przyjdzie rzetelna o wszystkim od j.k.m. wam przez posły wasze rezolucya, którą abyście skuteczna i wam pożądaną odnieśli, mocno się i ja prosbą moją przyłożę do j.k.m. [Мемуары... с. 272; Dyariusz, s. 185].

Оскільки я є опікуном вас і ваших маєтків, я бажаю вам не тільки щоб його королівська милість повернула вам те, до чого вас перші зрадники своїми огидними вчинками довели (що й ті села, які належали до Трехтемирівського монастиря, за привідеєм й.к.м. передані його мості пану стражнику коронному [С.Лацу]), але й більшого розширення ваших вольностей, – та оскільки була видана декларація й.к.м., згідно якої й.м.п. стражник на посіви збіжжя витратив свої гроші, я жадаю того і вас про це попереджаю, щоб ви показали себе в цій

справі покірними й.к. милості, а йому не перешкождали збирати ті посіви, аж поки ваші послы не принесуть ретельної резолюції й.к.м про все; аби вона була корисною і вам пожаданою, я зі свого боку буду пильно прохати й.к.м.

Хоча поляк захопив майно українців незаконно, його не можна повернути, бо поляк свої гроші витратив. Мимоволі пригадується «Салдацький патрет»:

«А зачим ви мені тагда не сказали, как я з воза мішок узяв? Ви, зіваєте по старанам, а я вот ніс-ніс, да вота как умарился, да амуницю патьор. Вот, вищ, мундер запачкал! Давай сюда деньги на вичистку та за праходку; я казьонний мундер патьор і сапоги таптал, давай, та і только!»

На козацькій раді в Києві, яка відбулася у присутності гетьмана М.Потоцького 30 серпня (9 вересня) 1638 р., була прийнята інструкція для козацьких послів до короля. В ній був такий пункт:

Трехтемиров был дарован нам для содержания инвалидов блаженной памяти польскими королями и при нем несколько сел для прокормления раненых и увечных товарищей наших. Теперь эти села, пожалованные пану Лащу вследствие ошибочных о них справок, покорно просим по прежнему милостиво утвердить за нами, так как это убежище для наших калек и изувеченных на службе его королевской милости [Мемуары... с. 276; Dyariusz, s. 191].

Наступна згадка міститься у звіті про виконання ординації 24 листопада (4 грудня) 1638 р. на Масловому Ставу:

[Комиссар над казаками пан Петр Коморовский] вопреки распоряжению Речи посполитой, никак не может поместиться в Трехтемирове с артиллерией и несколькими десятками человек, так как место это было опустошено и совершенно истреблено пожаром, ибо там был главный приют мятежников и там они упорнее всего защищались во время последнего восстания. Принимая во внимание, что пану комиссару с его людьми трудно зимовать, сидя на пустынном пожарище, назначена для них временная квартира в Корсуне впредь до указания е.к.м и Речи посполитой или еще скорее от пана каштеляна краковского.

Что же касается данного нам предписаний расследовать в трехтемировских грунтах, что и у кого отнято и возвратить потерпевшим, то пан стражник коронный [С.Лащ] предъявил нам привилей е.к.м., данный ему на это имение, как на конфискованное у изменников, в силу которого он состоит уже владельцем этого имения; нам пришлось прекратить розыск, отложив дело впредь до дальнейшего распоряжения [Мемуары... с. 280 – 281; Dyariusz, s. 195].

Королівського надання для С.Лаща ми не маємо, але згадка про нього у звіті комісії видається цілком певною.

Переклад С. Величка

Скорочений переклад другої частини щоденника С.Окольського включено до складу літопису С. Величка і надруковано в 1864 р., звідки ми цитуємо відповідні фрагменти. Він містить деякі доповнення і пояснення С. Величка; однак вони не стосуються поданих нижче фрагментів про Терехтемирів.

Війшол теди уже з Запорожа Остранин [...] едни прохи готуют, другие людей, тии гроши, тии провянт; уже шпиталь свой Терехтемиров опатрили, уже

им монастир Межигорский applaudet [Летопись Самуила Величко. – К.: 1864 г., т. 4, с. 194 – 195]

Оттуду [від Вереміївки] отошедши, а видя преyste вольное, вислал [Хростовский] з половину чати ку киеву, Захаріяша и Заліського реестрових 25 мая, а сам ку Терехтемирову поступил, обигнавши береги над Дніпром чатою, взял відомость, иж по-за Дніпром есть щось сваволенства, але тут не маеш, принесли и то, же князь Вишневецкий Еремій з людом немалим уже переправился през Дніпр; одислал тую відомость до его милости пана полковника коронного, а сам до Терехтемирова поспешил.

6 июня, напав на люд козацкий ниже Терехтемирова, которіи до гори водою ишли, там ся з ними галасовал день цілий, боронячи перейстя; [Летопись Самуила Величко. – К.: 1864 г., т. 4, с. 224]

Дня 17 не престаает его милость пан воеводич кончити неприятеля, виславши на чату ку Терехтемирову и монастырю его милости пана Хростовского ротмистра, который на завтра з передною стражою их стрелялся и, нападши на чолни их гултайские, оние порубал, потопил [Летопись Самуила Величко. – К.: 1864 г., т. 4, с. 234].

[Наступний фрагмент – про 250 човнів – у перекладі С. Величка проминено, він мав би бути на с. 235]

Упрошаемо при том велможного его милости пана воеводи брацлавского, гетмана полного коронного, аби он, причиною своею до его королевской милости долегливости чернцов терехтемировских всперл, так жеби комиссия виведена при власном их зоставити могла, так и скарб монастирский, который есть при Еліашу, яко хвале божой завзятой, привернуть казал [Летопись Самуила Величко. – К.: 1864 г., т. 4, с. 269].

Любо я уже зосталем вашим и добр ваших опекуном, зичачи вам не тилко привороченя того от его королевской милости, до чого вас первшіи здрайци своими нецнотливими поступками привели, же и тїи веси данїи суть привелеем его королевской милости его милости пану стражникови коронному, которіи до монастира Терехтемировского належали, але и болших вольностей ваших розширення – же еднак тая зайшла его королевской милости декларація, на которую его милость пан стражник, на засівки збож пініондзе свои ложил, зичу того и перестерігаю вас в том, аби-сте ся в той мірі унижоньми быти его королевской милости указали, а тих ему засівков збірати не пересказали, аж прїдет ретелная о всем от его королевской милости вам през послїи ваши резолюція, которую аби skutечную, а вам пожаданую однесли, моцно ся и я моею прозбою приложу до его королевской милости [Летопись Самуила Величко. – К.: 1864 г., т. 4, с. 274].

Терехтемиров, которій нам был на шпиталь наданій от святой памяти найяснїших королев полских, для уломних и ранихъ товаришов наших и для виживленя килко веси до Терехтемирова, которіи то веси, од его милости пана Лаца ad male narrata упрошено, абы тое нам милостиво было стверджено, гдеж тое ефугіум на услужі его королевской милости скалічених [Летопись Самуила Величко. – К.: 1864 г., т. 4, с. 279 – 280].

На армату, резиденцію его милости пана комисара; иж з арматою килка сот людей жадным способом бити не может, подлуг интенции Речи посполитой, в Терехтемирове, за опустошонем и пожогою всей той осади, где ся все своеволенство под тую знову по сеймі ребеллію найбільше впірало и там

азилом свое міло, патруючи тое, же при огні сидети его милости пану комисару и людем его на голии гиберновати трудно, в Корсуні оную до волі его королевской милости и Речи посполитой, любо прудшей от его милости пана краковского отміни, назначаемо.

Що ся зась тинет, абисмо в грунта Терехтемировскіи войзрели, що ся укажет, же козаки, що кому отняли, абисмо укривдженням привернули. А же знову интерцессит его милость пан стражник коронній, защитился пред нами привилеем его королевской милости, собі на тії добра даним, иж он тих добр есть поссессором, пришло нам суперседовати оттого; обоє тое теди до далшой его королевской милости волі застановивши [Летопись Самуила Величко. – К.: 1864 г., т. 4, с. 284 – 285].

1639 – 1647 рр.

(1) 1639 р., осінь. Козацька петиція до сейму

Про цю петицію ми знаємо з викладу М.Грушевського:

В хронологічному порядку треба почати з козацької петиції, висланої до короля в осени 1639 р., під тодішній сойм, з огляду що попереднього року король деякі з козацьких прошень, внесених по капітуляції, обіцяв полагодити на найблизшій соймі, – та ще й польське українне військо тоді вислало туди депутацію [Ркп. петерб. публ. бібл. Пол. F. IV. 94 с. 71]. Тексту сеї козацької петиції не маємо, але її зміст можемо досить ясно собі представити з королівської відповіді на неї.

Посли іменем війська просили вернути і заховати їх при давніх правах і привілеях козацьких, віддати війську назад Терехтемирів, відновити плату війську і старшині, не позбавляти козацьких прав вдів і синів козацьких, не давати шляхті і державцям кривдити їх – відбирати хутори, грунти і сіножаті козацькі, не боронити самарських, а мабуть і інших степових уходів і промислів, не обтяжати лежами жовнірськими, а особливу увагу мати на товаришів ранених і покалічених в війнах.

Було се, як бачимо, повторення з деякими додатками торішніх, несповнених прошень козацьких. Тодішній комісар козацький від себе дав козацьким послам лист до короля, де просив його, з огляду на вірність і опам'ятання козацького війська, не відмовляти їм сього привілея, обіцяного торік [Там же, с. 699].

Не вважаючи одначе на сю рекомендацію, король позбув козацькі прошення незначущими фразами і обіцянками. Обіцяв свою ласку і прихильність козацькому війську, коли воно буде вірним і послухним, одначе відзивався незнанням, в чім полягають права і вільности козацькі, „котрих їм не відбирав, а велів тільки привести до слушного порядку”. Бажав отже „докладної інформації” що до тих прав і вільностей.

Обіцяв „подумати” над приверненням війську Терехтемирова, над „уконтентованням” ранених і покалічених козаків і обороною від кривд урядників вдів козацьких – тих, котрих чоловіки згинули в службі королівській, і синів козацьких – коли під їх фірмою їх батьки не ухилиються від підданства. Позволяв уживати самарських уходів і риболовель – тільки аби на тій підставі „не присвоювали собі станів тутешніх і не претендували на Подніпров'я як свою

власність”. Щодо кривд, які діються війську „від стану шляхетського”, обіцяв вислати з будучого сойму комісарів, котрі мали вглянути в сі кривди і заборонити їх на будуче, та розібрати претензії козацькі на забрані ґрунти [Там же, с. 721].

Всі ці ласкаві слова і обіцянки одначе зістали ся безплідні. [Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К.: 1995 р., т. 8, кн. 2, с. 137 – 138]

(1) 1643 р. Щоденник С.Освенціма

Станіслав Освенцім (бл. 1605 – 1657) – польський шляхтич, в 1643 – 1646 рр. – маршалок двора гетьмана С.Конецпольського та його секретар. Він супроводжував гетьмана в його поїздках і вів щоденник, в якому окрім особистих вражень записані також листи та інші документи, які проходили через його руки. Цитуємо його з російського перекладу витягів, зроблених В.Б.Антоновичем:

Копия письма от его милости пана Николая Зацвилюховского, комиссара войска его королевской миости запорожского к его милости пану каштеляну краковскому [С.Конецпольскому], писаного из Трехтымирова 16 августа 1643 года.

Сегодня я возвратился в Трехтымиров от князя его милости [И.Вишневецкого] [Дневник С.Освенцима. – Киевская старина, 1882 г., № 1, с. 130]

Декабря 3. Поле того как его милость [С.Конецпольский] покончил дела, ради которых приехал в Переяславль, мы двинулись в дальнейший путь и, проехав одну милю, ночевали в Трехтымирове. Некогда здесь было местечко, но оно разрушено нашими войсками во время войны со своевольными казаками, восставшими многократно против Речи посполитой, так как во время бунтов Трехтымиров составлял центр для их сборищ. Теперь здесь осталось только небольшое сельцо, расположенное вдоль самого берега Днепра, и крепостица, обнесенная палисадом, в которой живет комиссар Речи посполитой, назначенный, после усмирения казацкого своеволия, начальником реестровых казаков, оставшихся в послушании Речи посполитой; обязанность его состоит в том, чтобы сдерживать реестровых казаков военной дисциплиной и, вместе с тем, зорко следить за теми, которые покушались бы вчинать какие-либо своеволия и бунты. Здесь мы провели следующий день. [Там же, с. 136]

Твердження С.Освенціма про Терехтемирів як місце збору повсталих козаків не підтверджується жодним конкретним випадком; його слід вважати записом тієї загальної думки, яку мали польські урядовці про Терехтемирів, а не узагальненням якихось фактів.

(1) 1645 р., 1 (11) січня.

Розмежування терехтемирівських ґрунтів

Ухвала про комісію для розмежування терехтемирівських ґрунтів була прийнята ще сеймом 1638 р. (див. вище), але до виконання цього рішення дійшло тільки 11 січня 1645 р., коли було Терехтемирів було відмежовано від Канівського староства та інших приватних володінь. Згадка про цю комісію містилась у реєстрі київських городських і земських книг у зібранні Костянтина Свідзінського [на цей реєстр посилався Е.Рулікоський: *Rulikowsky E. Trechtemirów. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: 1892, t. 12, s. 455*]

(1) 1651 р. Опис України Г.Л.Боплана

Опис України Г.Л.Боплана вперше надруковано в Руані в 1651 р., але в ньому відбито його спостереження з часу перебування в Україні, тобто не пізніше 1647 р. В ньому читаємо:

Ще далі йде Третеміроф [Tretemirof] – руський монастир [Cloistredes Roux], розташований серед урвищ і оточений неприступними скелями. Саме в цьому місці козаки ховають усе найцінніше; тут теж є пором для переправи через річку. [Боплан Г. Л. Опис України. – Київ, 1990 р., с. 36]

Від 1638 року і до повстання Хмельницького в Терехтемирові перебував польський комісар над козаками – навряд чи це було відповідне місце для переховування козацьких скарбів (навіть якщо припустити, що вони справді існували). Тому я думаю, що ця фраза Боплана була генералізацією історії із захопленням цінностей Терехтемирівського монастиря (1638 р.), звістки про яку ми вже розглядали.

Доба Хмельницького, 1648 – 1657 рр.**(3) 1648 р., червень****Сфальшований універсал Б.Хмельницького**

Цей універсал відомий з літопису С.Величка (1720 р.); дослідники вважають його підробкою або стилізацією під справжні універсали Хмельницького.

Вони [поляки] зважилися, уже незалежно від королівської, пана нашого милостивого, волі, вигубити й викоренити значніших людей і козаків із найокраїнніших і останніх напівдиких наших земель (тобто з Чигрина, Терехтемирова, Переяслава, Полтави та інших україно-малоросійських містечок і сіл, що лишалися обіруч Дніпра). [Величко С. Літопис. / Пер. з книжної української мови В. О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991, т. 1, частина 1, розділ 17; Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., с. 253, № 10.]

Цей безкінечно довгий універсал (фактично – публіцистичний трактат з обґрунтуванням права українців повстати проти Речі Посполитої), зі згадками про Одоначера в 470 році та короля Казимира 3-го в 1333 році, безперечно, є твором самого Величка. Але факти утисків, викладені в ньому, відповідають дійсності. Зокрема, Терехтемирів таки справді був відібраний у козаків в 1638 р.

У Величка ми не маємо нових конкретних подробиць до історії Терехтемирова, але маємо оцінку його ваги з віддалі 70 років.

Інша копія цього універсалу з датою 28 червня 1648 р. була надрукована з рукопису, який давніше був у Пулавській бібліотеці, а в 1853 р. переховувався в Публічній бібліотеці в Петербурзі [Акты, относящиеся к истории Западной России. – Спб.: 1853 г., т. 5, № 23, с. 78 – 83]. Цей текст, мабуть, походить від С. Величка, але дуже зіпсований. Так, у Величка написано: «При всеилной помощи божественной на Жолтой води мая 8, а потом под Корсуном Мая 16» [Летопись С.Величко. – К.: 1848 г., т. 1, с. 80], а в цій копії – «При всеилной помощи божеской на Жовтой Воді, априля 8, а потом под Каменцом, Мая 16» [Акты, с. 78].

З датами плутанина в обох текстах: битва під Жовтими Подами точилась 18 (28) квітня – 5 (15) травня 1648 р., під Корсуном – 14 (24) – 15 (25) травня 1648 р.

Але у Величка місце другої битви правильно позначене як Корсунь, в той час як у копії – помилково як Кам'янець.

В «Історії русів» читаємо: «При всеильной помощи Божеской, на Жолтой воде Апреля 8, а потом под Каменцом Мая 16» [История русов. – М.: 1846 г., с. 68]. Текст цього універсалу у Маркевича повністю залежить від «Історії русів» [Маркевич Н. А. История Малой России. – Спб.: 1842 р., т. 1, с. 176]

Отже, обидва тексти – «Історії русів» та «Актів» – є практично ідентичними і відмінними від тексту Величка. Співвідношення між ними встановити наразі не можна, припускаю, що універсал був запозичений з Величка і потім переписувався як окрема стаття.

(1) 1648 р., 23 травня (2 червня). Лист Я.Вишневецького

Лист руського воєводи Я.Вишневецького до примаса М.Лубенського, надісланий з табору за Ольшаною, надруковано в реєстрі:

Усі козацькі полки, відправлені на Запорозжя повстали. Послали проти Хмельницького сина пана краківського з паном комісаром. Але Хмельницький розгромив їх, а на панів гетьманів напали під Корсунем і все кварцяне військо до останку знищили і в полон взяли. Мені за Дніпром важко з моїми людьми дістатися до війська. Пробували переправитися в Крилові (?), Трахтемирові, Каневі і в інших містах аж до Києва. Мій роз'їзд привіз мені 6 «язиків» з Канівського полку, котрі визнали, що за Дніпро всі способи у нас відняли [вирватися]. З малою пригорщею моїх людей не можу прибути. Довелось повернути на Чернігів [Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.). – Київ: 2012 р., додатки, № 7, с. 601].

(1) 1649 р., 16 (26) лютого. Щоденник В.Мясковського

Войцех Мясковський – один з учасників польського посольства до Б.Хмельницького у січні – лютому 1649 р. Переговори проходили у Переяславі. Мясковський вів досить докладний щоденник, який є оснивним джерелом про ці переговори й охоче використовується всіма дослідниками. На від'їзді з Переяслава він зробив такий запис:

Równy z nami tego dnia Chmielnicki do Trechtemirowa z samą odjechał, mając z sobą P. Potockiego i Łączyńskiego Majora Kudackiego aż do Bużyna odesłał. PP. Koniecpolskiego, Grodzickiego, Charneckiego y inszych officerów [Niemcewicz J.U. Zbiór pamiątek historycznych o dawney Polsce. – Lipsk: 1839, t. 4, s. 276].

Równy z nami tego dnia Chmielnicki do Techtemirowa w iskorne na pokutą odjechał, wzięszy z sobą P. Potockiego i Łączyńskiego Majora Kudackiego, a do Bużyna odesłał P. Koniecpolskiego, Grodzickiego, Charneckiego y inszych officerów [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: 1848 г., т. 1, отд. 3, с. 359 – 360].

Одночасно з нами того ж дня Хмельницький до Терехтемирова з самою від'їхав, маючи з собою пана Потоцького і кодацького майора Лончинського аж до Бужина відіслав [і далі ще звістки про польських полонених].

М.Грушевський у свій час вказав 10 найкращих рукописів цього щоденника, відзначив, що в багатьох є такі фрагменти, які відсутні в інших списках, і висловив побажання, щоб було підготовано критичне видання за всіма списками. З часу цього побажання минуло вже понад століття, а віз... [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 8, кн. 3, с. 124] І порівнюючи дві публікації, ми бачимо, що

через зміну розстановки розділових знаків помітно змінюється зміст – кого з полонених куди відіслали. Загадкове слово «w iskorne» в Памятниках перекладено «нібито» (нібито на богомілля поїхав Хмельницький).

Розглядаючи звістку про Терехтемирів, ми мусимо виправити невелику помилку М.Грушевського, який відносив поїздки Б.Хмельницького до 7 березня (н. с.) [там само, с. 129]. Щоденник закінчується записом за 7 березня, коли посольство вже доїхало до Гощі (Рівненська обл.) і звичайно, не могло знати, що робив у цей день Хмельницький. Але після останнього запису дописано ще кілька речень про справи, які не знайшли відбиття раніше, зокрема, і звістка про поїздки Хмельницького до Терехтемирова, спеціально датована тим самим днем, коли послі виїхали з Переяслава, тобто 16 (26) лютого 1649 р.

(1) 1649 р., 19 лютого (1 березня). Лист В.Мясковського

Лист В.Мясковського до невідомої особи надісланий ним із с.Новосілки на Ірпені (нині Макарівського району Київської обл.). Він дещо доповнює дані щоденника:

P. Potocki w Terechtemirowie, Tomisławski w Białey Cerkwi w okowach na głodzie [...] [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. 2-е издание. – К.: 1898 г., т. 1, № 67, с. 330]

Пан Потоцький у Терехтемирові, Томіславський у Білій Церкві в оковах голодують [...]

Дата цього листа, подана у «Памятниках» – 22 січня (1 лютого) 1649 р. – суперечить щоденнику. 28 лютого польські комісари заночували у Білогіродці, а 1 березня прибули до Брусилова. Новосілка лежить якраз на цій дорозі, отже, дата листа – 19 лютого (1 березня) 1649 р.

Цей лист ще раз передрукований Ю.Мициком з помилковою датою 21 (31) січня 1649 р. [Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.). – Київ: 2012 р., № 145, с. 193 – 195], причому давня публікація у «Памятниках» не зазначена.

(1) 1649 р., липень. Конфесата невідомого повстанця, взятого в полон під Загалем

Ten pułk, co ich posiłkować miał, to jest Pieniakow, jeżeli ma mieć armatę? Powiedział, że tę armatę, która w Terechtymirowie była, miał z sobą wziąć Pieniak, a i ten pułk tymże ma iść szlakiem, którą szedł i Hołota do Zahala, a Przypieć ma przebyć w Babiczach. [Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.). – Київ: 2012 р., № 217, с. 292]

Цей полк, що мав їм дати допомогу, тобто Пеняка, чи він має артилерію? Сказав, що ту артилерію, що була у Терехтемирові, Пеняк мав узяти з собою, а цей полк мав йти цим же шляхом, що ним йшов Голота до Загаля, а через Прип'ять він мав перейти у Бабичах.

(2) 1649 р., серпень. Зборівський договір

Пункт про Терехтемирів часто вписувався у різні проекти угод та сфіналізовані угоди козаків з польським урядом, тому можна було сподіватись побачити його в

Зборівському договору. Але такого пункту там немає [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1861 г., т. 3, с. 415 – 416; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. – Чтения в обществе истории и древностей российских, 1858 г., № 1, с. 19 – 20; Шевчук В. О. Козацька державна ідея в системі суспільно-політичного мислення 16 – 18 ст. – К.: Грамота, 2007 р., т. 1, с. 663 – 666].

Разом з тим слід пам'ятати – ми не маємо оригіналу договору або його офіційних (засвідчених) копій. Ті копії, які до нас дійшли, є копіями з копій, і мають деякі різночитання; це наводить на думку, що пункт про Терехтемирів міг випасти при копіюванні як менш істотний.

(1) 1649 р., 4 (14) жовтня. Відписка путивльських воєвод

Ця відписка про умови Зборівського договору повідомляла так:

Да он же, гетман, говорил при нем, что поступился де ему, гетману, король до веку города Чигирина с уездом, да города Боровицы, да монастыря Терехтемировского; в тех де, государь, ево гетманских городех от короля и от сенаторей урядником не быть [Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: 1953 г., т. 2, с. 281, № 119].

Пункт про Чигирин справді міститься у відомих нам списках Зборівського договору, тому не виключено, що питання про Терехтемирів таки обговорювалось при укладанні договору.

(1) 1649 р., жовтень – листопад. Реєстр Війська Запорізького

Терехтемирівська сотня Канівського полка зафіксована в реєстрі, складання якого почалось 16 (26) жовтня 1649 року [Реєстр Війська запорозького 1649 року. – К.: 1995 р., с. 121 – 122; вперше цей реєстр був надрукований О. М. Бодянським в 1875 р.].

Сотня налічувала 167 козаків – не найбільша за чисельністю, але й не найменша. Імена козаків не дають нічого для історії самої сотні чи Терехтемирова. Вирізняються серед них тільки Степан Шингірей та його син Іван Шингіреєнко.

Можливо, цей Степан потоваришував із кримським калгою Шагін-Гіреєм (1585 – 1641), коли в грудні 1624 року калга приїздив на Січ, щоб укласти угоду про спільну боротьбу проти Туреччини. Можливо, тоді ж він подарував цьому Степанові українку-полонянку, яка стала матір'ю Івана, відомого за реєстром. Коли це так, Іванові в 1649 році було 23..24 роки, а його батькові – близько 50 років. Сцена з ненаписаного історичного роману...

При формуванні нової полкової і сотенної структури Терехтемирів став центром сотні. Знаходячись між двома полковими центрами – Каневом та Переяславом, він не міг розраховувати на більше значення. Канів був значно важливішим для козацького війська, ніж Терехтемирів.

(2) 1649 р., кінець листопада. Інструкція послам на сейм

Немає згадки про Терехтемирів і в інструкції, яку дав Богдан Хмельницьким своїм послам на Варшавський сейм 1649 – 1650 рр., на якому мали ратифікувати Зборівський договір [Архив юго-западной России. – К.: 1914 г., часть 3, т. 4, с. 362 –

365; Шевчук В. О. Козацька державна ідея в системі суспільно-політичного мислення 16 – 18 ст. – К.: Грамота, 2007 р., т. 1, с. 670 – 673]. Але слід здогадуватись, що посли мали якийсь особливий наказ щодо Терехтемирова, і внаслідок їх клопотів виник наступний документ.

(1) 1650 р. 2 (12) січня. Грамота короля Яна-Казимира

Цей документ був виданий під час роботи сейму, на якому розглядався Зборівський договір. Договір в цілому був відкинутий сеймом, але деякі подання Б.Хмельницького король таки затвердив. Отже, хоча в процитованих вище документах про Зборівський договір ми не маємо конкретних вимог козацтва щодо Терехтемирова, факт видачі королівської грамоти доводить, що така вимога була висунута.

Выпись из книг градских воеводства Киевского, лета 1650, месяца марта 8 дня.

На уряде градском в городе его королевской милости [Киеве] передо мною Остафьем Выговским, наместником города Киевского, ставши с очей на очи пан Демко, ясаул войсковой, и пан Данило Нечай, полковник браславский, для вписанья до книг нынешних киевских градских,

подали подтверждение привилея прав на Терехтемиров, Войску Запорожскому на строение богадельни от его королевской милости и Речи Посполитой, с печатью коронною большой канелярии и с подписью руки руки его королевской милости данную, просячи, чтобы принято в книги вписано было. Которую я уряд для вписания в книги принимая, перед собой читать велел, которое так письмом польским писано есть:

Ян Казимир, милостию божиею король польский, великий князь литовский, русский, прусский, мазовецкий, жемоитский, инфлянтский, смоленский, черниговский и шведский, готский, вандальский дедичный король.

Ведомо чиним тем листом нашим всем вообще и каждому особно, кому то ведать надлежит: что мы посажены будучи на престоле наияснейших королей их милостей польских, предков наших, управлять как много належит до задержания целости панской, от господа бога нам поверенных, на сохранение прав и привилеев, от тех же наияснейших королей и их милости данных.

А что есмы на счастливей коронации нашей всякие в роде права и привилеи ствердили; однако, склоняючися до челобитья Войска нашего Запорожского и до права на Терехтемиров для строения, также на строение богадельни на постреленных и изувеченных Войска запорожского жолнеров настоящего, от святой памяти королей их милости предков наших наданного, хотя войско Запорожское в вере и послушании к нам и Речи Посполитой задержать и до **далних** наших охотных чиня услуг, то право и привилеи их, с особой милости нашей, во всяких его статьях, заключениях, составах и чинах так, как право позволяет, ствердить и укрепить умыслили есмы, також стверждаем и укрепляем тем листом нашим и при нем цело то войско сохраняем.

На что, для лучшей веры и обнадеживания, рукою нашею подписан, печать коронную притиснуть велели есмы.

Дан в Варшаве, на сейме большом шестинедельном, дня 12 месяца генваря, лета господня 1650, панования королевств наших польского 2-го, шведского 3-го году.

У которого подтверждения печать коронная большой канцелярии есть притиснена; а подпись руки его королевской милости теми словами: Ян Казимир, король. Которое то подтверждение подано вышепоименованным особно за принятием моим урядовым, до книг нынешних градских киевских есть писана, с которых ся выпись, за печатью городскою киевскою, есть выдана.

Писан в Киеве. Справил Искоростинский. [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1878 г., т. 10, стб. 457 – 460]

Слушне зауваження М.Грушевського:

Всі ці привілеї маємо в виписях київського гроду, і то не в оригінальних, а в списках (перекладах), зроблених для московського правительства в 1654 р. (Акт. Ю. З. Р. Х с. 455 і далі), але вони не викликають підозріння, тільки місцями незручний переклад робить неясним зміст, – переважно в другорядних подробицях. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 8, кн. 3, с. 261 – 262]

В оригіналі документа, безумовно, стояло слово «шпиталь», що видно з неузгодженості роду у фразі: «богадельни на [...] жолнеров настоящего» (шпиталю – призначеного, настоящего; богадельни – настоящей). Істотні в цьому документі конкретна згадка про шпиталь, а також **відсутність** конкретної вказівки на тих попередніх королів, надання яких треба було затвердити, тому й обмежились загальною згадкою.

Ключова фраза привілею – «на строение богадельни на постреленых и изувеченных Войска запорожского жолнеров» – досить подібна до формулювання акту Житомирської комісії 1614 р.: «ten monaster starym, chorym, zkaleczonym, zranionym y dla premieszkania do śmierci spokojnego był». Тому можна припустити, що при підготовці цього привілею козацький уряд використав акт Житомирської комісії (або Ольшанської, який в цьому пункті співпадає з житомирським) – акт, який уже був визнаний польською владою. Але урядові комісари – то далеко не король і не сейм...

(1) 1652 р. 15 (25) січня. Доповідь розвідника

Путивльський вістун Марко Антонов оповідав:

Поляки умовилися, що як стане Дніпро, полякам іти всім обозом війною на козаків: на Білу Церкву, на Терехтемирів і Ржищів, за Дніпро [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1996 р., т. 9, с. 398]

Грушевський покликався при цьому на Польські справи 1652 р., ст. 1/а, в'язка 90. Свідчення підтверджує значення Терехтемирівського перевозу для маневрів війська.

(1) 1652 р. 5 (15) березня. Грамота короля Яна-Казимира

У зв'язку з підтвердженням сеймом Білоцерківського миру між Гетьманщиною та Річчю Посполитою король Ян-Казимир видав грамоту на користь Терехтемирівського монастиря.

Потвердження Терехтемирівської фундації для калік і інвалідів Запорозького війська, видане на покірне прохання війська 15 березня 1652 р. Документ нічого інтересного не дає, але дата інтересна тим що вповні потверджує оповідання козацьких послів, записане московським посольством під днем 6 (16) березня. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1996 р., т. 9, с. 409]

Грушевський покликався при цьому на копію з Коронної метрики, яка знаходилась у теках Голембйовського у бібліотеці Дідушицьких у Львові. М.Г. Крикун вказав сучасний шифр [AGAD. Метрыка Коронна, МК, ks. 192, k. 224 v. – 225. – Крикун М. [Інструкція послам](#) Війська Запорозького на варшавській сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Україна модерна, 1999 р., № 2-3, с. 242 – 243].

Основну частину цього документа (з датою 10 березня 1652 р.) наведено в довідці про Терехтемирів Балінського та Ліпінського:

Na pokorną woyska naszego Zaporozkiego supplikę, chętnieśmy się do tego nakłonili, żeśmy fundacyą monastera Trechtymirowskiego od antecessorow naszych na ułomnych i niedołącznych z pomienionego woyska żołnierzow chwalebnie uczynioną stwierdzić i umocnić umyśliliśmy. Jakosz tym listem naszym prawa i przywileie temu manasterowi od przodków naszych nadane, we wszystkich punktach, clausulach i kontentach, powagą naszą król. approbuiemy i ratyfikuiemy.

Który to manaster, terażnieyszy przelozony i potym iego następcy podług ordynatyei i postanowienia woyska naszego Zaporozkiego, ze wszystkimi pożytkami, dochodami i przyległościami wedle tego iako od commissarzow naszych ocerklowany i ograniczony będzie, trzymać i onego spokojnie używać będą wiecznymi czasy, tak iednak: żeby dochody z niego podług intentyey pobożnych fundatorów na ułomnych i niedołącznych z woyska Zaporozkiego żołnierzow obracane były [Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego. – Warszawa: 1885, t. 2, s. 580; слід знати, що ми цитуємо 2-е видання цієї праці; 1-е видання цього тому було надруковано в 1844 – 1845 pp.].

На покірне прохання Війська нашого Запорозького, охоче до того нахилились, щоб фундацію Трехтемирівського монастиря, зроблену від попередників наших на скалічених та німечних вояків з названого війська, умислили затвердити. Тим нашим листом права і привілеї, надані тому монастирю від наших предків, в усіх пунктах, формулах і змісті повагою нашою королівською схвалюємо і затверджуємо.

Цей монастир той, хто нині ним володіє і потім його наступники згідно ординації та постанови Війська нашого Запорозького, з усіма пожитками, доходами та приналежностями відповідно до того як комісарами нашими буде окреслений та обмежований, буде тримати і його спокійно уживати на вічні часи, з тим однак, щоб доходи з нього обертались відповідно до намірів побожних фундаторів на скалічених та німечних вояків Війська Запорозького. Цей же текст, транслітерований російською абеткою, навів Л. Похилевич:

На покорну войска нашего запорозкіеого суплику, хентне мы ся до того наклонили, жесь мы фундацію манастыра Трехтеміровскіеого, од антецесоров наших на уломных и недоленжных з поменіонего войска жолнеров хвалебне учиненную, ствердить и умоцнить умыслилисьмы. Якож тым листом нашим права и привилеи temu монастырови од продков наших надане, ве вшистких пунктах, клявзулах и контентах, повагой нашей кролевской апробуемы и ратификуемы. Который-то монастыр, теразнейший преложоный и потом его нестемпцы, подлуг ординации и постановениа войска нашего запорозкіеого, за вшисткими пожитками, доходами и прилеглостями ведле того, яко од комиссаров наших оцеркловіяный и ограничоный бенде, тримать и онего

спокійне уживать бендо вічними часы, так еднак, жебы доходы з него, подлуг интенции побожных фундаторов, на уломных и недоленжных з войска запорозскіего жолнеров обрацаны были. [Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПД, 1864 г., с. 593]

(1) 1652 р. Хрест у Терехтемирові

В середині 19 ст. у Терехтемирові стояв високий кам'яний хрест з написом: «АХНВ [1652] року здезь погребень рабъ Божій Иванъ Муха, козакъ войска запорожского» [Без вказівки на джерело. – Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПД, 1864 г., с. 593]

Цей Іван Муха значиться у реєстрі 1649 року – у списку Терехтемирівської сотні він стоїть на 4-у місці [Реєстр Війська запорозького 1649 року. – К.: 1995 р., с. 121].

Надгробний хрест Івана Мухи. Фото Р.Зимовця

Завдяки цінній розвідці Романа Зимовця ми знаємо, що цей хрест уцілів до нашого часу і стоїть у Терехтемирові в урочищі Мушина гора [Зимовець Р. [Кам'яні козацькі хрести](#) та сільські цвинтарі Трахтемирівського регіону: маловідомі меморіальні пам'ятки української історії. – 2013 р.]

(1) 1654 р. січень. Книги присяги царю Олексію Михайловичу

У січні – лютому 1654 р., після Переяславської ради, представники російського посольства об'їхали Україну і прийняли присягу жителів царю Олексію Михайловичу. Ці книги збереглися фрагментарно. В них читаємо:

В Терехтемировской слободе: 1 ч[еловек] сотник, 6 ч. атаманов, 1 ч. хорунжий [на цьому текст уривається. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1878 г., т. 10, стб. 306].

Чому в цьому документі Терехтемирів названо слободою – неясно. Побіжний перегляд переписних книг показав, що писарі розрізняли *город, містечко, слободу та село*, і ця номенклатура потребує подальшого вивчення. Разом з тим слід пам'ятати, що в 1654 р. селяни не присягали – тільки козаки та міщани. Тому запис про Терехтемирів підтверджує його статус містечка.

(1) 1654 р., не раніше 28 лютого (10 березня).**Розповідь греків з Царгороду у Москві**

Грецькі купці зі Стамбула проїхали через Україну і прибули до Москви. У Посольському приказі, як тоді водилось, їх розпитували. Для нашої теми є згадка в описі їх шляху:

...А с Умани на Терехтемирев монастырь и на Переяславль, а с Переяславля на Прилуки... [Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: 1953 г., т. 3, с. 551, № 238].

(1) 1654 р., 13 (23) березня. Запис переговорів між послами Б.Хмельницького і боярами

Українські послы С.Богданович та П.Тетеря у переговорах з боярами кн. О.М.Трубецьким, В.В.Бутурліним, окольничим П.І.Головіним та думним дяком А.Івановим поставили прохання:

19. В войске де Запорожском Терехтемиревский монастырь войсковой, а належит де к нему река Самара и маестности; и чтоб государь пожаловал, велел им тем всем владеть по прежнему. [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1878 г., т. 10, стб. 442]

М.С.Грушевський коментував цей пункт так:

П. 19 говорив про потвердження війську Терехтемирівської фундації; на підтримку сеї справи послам дано королівський привілей, так що справа видно обговорювалася в Чигирині, тільки не була включена до тексту петиції (може пригадано їй вже по всьому) [Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К.: 1996 р., т. 9, с. 807].

Привілей, про який говорить Грушевський, наведено вище (12.01.1650 р.). Істотно, що українські послы говорили тільки про **ріку Самару** і не згадували при цьому ніякого **містечка**; під маестностями слід розуміти села довкола монастиря. Так розумів справу й Крип'якевич [Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Льв.: Світ, 1990 р., с. 139]

В остаточному тексті статей з царськими резолюціями, датованому наступним днем [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1878 г., т. 10, стб. 445 – 452], статті про Терехтемирів немає.

Посли на переговорах у Москві «порушували питання приналежності р. Самари до Терехтемирівського монастиря, але ця справа не було розв'язана, мабуть, тому, що про неї не згадувалось у «статтях» Запорозького війська» [Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Льв. : Світ, 1990 р., с. 304].

(1) 1654 р., 8 (18) грудня.

Лист Б.Хмельницького до В. Б. Шереметева

Зволь перевезтися через Дніпро в Каневі, Ржищеві й Терехтемиріві [Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: 1996 р., т. 9, с. 1026].

Грушевський покликався на 158-й столбець Сівського приказу, арк. 272 – 274. Повністю цей лист, здається, не публікувався. Лист фіксує значення Терехтемирівського перевозу для воєнних дій (відоме, зрештою, з часів Київської Русі).

1658 – 1660 рр.

(1) 1659 р., березень (?).

Прохання Війська Запорозького до сейму

Гетьман І.Виговський надіслав своє посольство до Варшави на сейм, який мав ратифікувати Гадяцьку угоду. Для цього посольства була написана обширна інструкція з великою кількістю конкретних вимог Війська [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: 1852 г., т. 3, отд. 3, с. 315 – 328]. Нам цікаві такі моменти:

2. Zniesienie Constitutiey 1638 przeciwko Woysku Zaporoskiemu [...] Przywileje kozakom utwierdzić y dobra Monastyra Trechtymirowskiego.
4. [...] Intercessie za [...] aby chlebem opatrzeni byli y dignitarstwy [...] Za J. M. P. Wereszczaką y Oycem Gunaszewskim y Oycem Popielem y inszymi wszystkiemu ktorzy przyczynne listy mają do J. K. M. [с. 323, 324, 327]

2. Знищення конституції 1638 р., спрямованої проти Війська Запорозького [...]

Затвердити привілеї для козаків на маєтки Терехтемирівського монастиря.

4. [...] Клопотатись за [...], аби їм було надано хліб [маєтки для матеріального забезпечення] та уряди [...]

За його милість пана Верещаку та отця Гунашевського та отця Попеля і всіх інших, щодо яких відправлені до короля наші листи з проханнями.

Як скоро побачимо, ці прохання сейм та король задовольнили.

(1) 1659 р., березень – квітень.

Постанова Варшавського сейму

У березні – квітні 1659 р. у Варшаві засідав надзвичайний сейм, який ратифікував (з певними змінами) Гадяцьку угоду 1658 р. [Volumina legum. – Spb., 1859, t. 4, s. 297 – 307]. При розгляді цього документу було затверджено окремий пункт про Терехтемирів:

Approbacya Terechtimirowa

7. Przychylając się do przywileiow od Nayjaśnieyszych Antecessorow naszych, wojsku Zaporoskiemu nadanych, a chcąc też wojsko w wiernym poddaństwie zatrzymać przy posessyi Terechtimirowa z manastyrem, wsiami do niego należącemi

onych zachowujemy wiecznymi czasy, y przywileia eo nomine konferowane reassumiemy y approbuemy. [Volumina legum. – Spb., 1859, t. 4, s. 302].

Ухвала щодо Терехтемирова

7. Прихиляючись до привілеїв, наданих Війську Запорізькому нашими попередниками, і бажаючи те військо утримати у вірному підданстві, забезпечуємо [йому] на вічні часи володіння Терехтемировом з монастирем та селами, які до нього належать, і привілеї, надані на його ім'я, поновлюємо й підтверджуємо.

З невідомої мені причини ця постанова випала з уваги дослідників Терехтемирова і вперше залучена мною, оскільки ми, фізики-теоретики, не можемо ігнорувати історичні джерела, як то люблять робити доктори історичних наук.

(2) 1659 р., березень – квітень. Надання о. Гунашевському

На тому ж сеймі при затвердженні Гадяцької угоди було затверджено й надання о. Гунашевському:

Danina Oycu Gonaszewskiemu

28. Z klemencyi naszej wrodzoney, oycu Gonaszewskiemu konferowaliśmy sioła Krechaiow, Bodynki i z Słobodką Krechaiowską, i przywilej eo nomine wydany, autoritate Conventis praesentis approbujemy [Volumina legum. – Spb., 1859, t. 4, s. 304].

Надання отцю Гонашевському

28. З природженого нашого добросердя отцю Гонашевському затвердили села Крехаїв, Бодинку із Слобідкою Крехаївською, і привілей, виданий на його ім'я, повноваженням нинішнього зібрання підтверджуємо.

Михайло Гунашевський – львівський міщанин, автор [Львівського літопису](#), завершеного ним в 1649 р., пізніше – канцелярист Б.Хмельницького. За гетьманування І.Виговського він був київським протопопом. Навіщо ми цитуємо цю звістку, якщо в ній немає нічого конкретного про Терехтемирів? Ну, нехай в статті буде маленька інтрига, яка роз'ясниться в наступному (1660-у) році...

Поки що звернемо увагу, що про це надання скоро довідались у Москві:

Данина отцу Кгонашевскому

За ласкавости нашей природной надалисьмо отцу Кгонашевскому села Крехаев, Будинку из слободкою Крехаевска, и привилей под тем именем выданный повагою собрания настоящего апробуем [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1863 г., т. 4, с. 218].

Цей документ є перекладом сеймової постанови. Він починається з надання для Сулим, яке в сеймовій постанові значиться 15-м пунктом. Початку (із 7-м пунктом про Терехтемирів) в актах Посольського приказу не виявлено.

Крехаїв – село на лівому березі Десні, нині Козелецького району Чернігівської області. Бодинка – село Боденьки Вишгородського району Київської області, яке лежить за 6 км від Крехаєва на протилежному (правому) березі Десни. Слобідка Крехаївська нині не відома, можливо, вона злилася з с.Крехаїв.

(1) 1659 р., 14 (24) травня.

Привілей короля Яна-Казимира

Звістку про цей привілей подав Е.Рулівський [Rulikowsky E. Trechtemirów. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa:

1892, t. 12, s. 456 – зі вказівкою на документ Московського головного архіву Міністерства закордонних справ]. Цим привілеєм король затвердив право монастиря і шпиталю при ньому на володіння Терехтемировом «відповідно до надань королів антецесорів». Наша археографія, здається, до публікації цього документа ще не дійшла. Видно мало одного інституту, треба ще два або три відкрити...

(1) 1659 р., 4 (14) жовтня. Звіт О. М. Трубецького

Звіт про похід московського війська на чолі з кн.Олексієм Трубецьким в Україну для придушення повстання І.Виговського проти влади Москви містить опис подій з січня до 30 листопада (10 грудня) 1659 р. [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1863 г., т. 4, с. 219 – 276]. 28 вересня (8 жовтня) царські воєводи отримали звістку, що на Росаві відбулась козацька рада, І.Виговського скинуто, а гетьманом обрано Ю.Хмельницького [с. 254]. 4 (14) жовтня до Трубецького у Переяслав прибули послы від Ю.Хмельницького на чолі з П.Дорошенком з пропозицією, щоб воєводи прибули до «Терехтемировського монастиря» для переговорів з Ю.Хмельницьким [с. 255]. Воєводи відкинули цю пропозицію. П.Дорошенко подав проект договору [с. 256 – 257], який сучасна дослідниця Т.Яковлева називає «Жердівськими статтями» [Гетьманщина в 2 пол.50-х рр. 17 ст. : причини і початок Руїни. – К. : Основи, 1998 р., с. 342]. Вони не містять згадки про Терехтемирів, тільки вимогу загального підтвердження всіх прав і привілеїв.

9 (19) жовтня 1659 р. Ю.Хмельницький прибув у Переяслав для переговорів з російськими воєводами [с. 258].

(3) 1659 р., жовтень. Літопис С.Величка

Про обрання Ю.Хмельницького записано так:

Оте військо прибуло від Хмельника під Жердеву [у жовтні 1659 р.] (це невелика долина, оточена просторим полем, нижче Терехтемирова) в останніх числах вересня і, учинивши раду щодо обрання гетьмана, оминули тим урядом Сомка, а дали одностайні свої голоси за Юрася Хмельниченка й нарекли його собі новим, після Виговського, гетьманом. [Величко С. Літопис. Т. 1, частина 12, розділ 6.]

Рада відбулась не у Жердеві, а на Росаві. Ця помилкова звістка повторена в статті Л.І.Похилевича про Терехтемирів [Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПЛ, 1864 г., с. 592]. Е.Руліковський (с. 456) переповів цю звістку з помилкою в даті – 1660 р.

(1) 1659 р., 15 (25) жовтня. Лист Андрія Потоцького

Про обставини обрання Ю.Хмельницького дуже скоро довідались і поляки, причому ступінь їх поінформованості свідчить, що вони мали вісті з найближчого оточення Ю.Хмельницького (якщо не від нього самого). Коронний обозний Андрій Потоцький, який перебував з відділом польського війська під Котельнею, доповідав королю:

Przysięga Chmielnickiego nie doszła w Monasterze Trechtymirowskiem, gdyż zesłany od Trubeckiego Andrzej Wasielowicz Buturlin do taboru kozackiego niechciał na to żadną miarą pozwolić aby gdzie indziej miał wypełniać Chmielnicki

przysięgą tylko aby iachał do Trubeckiego i Dołhorukiego do Pereiasława [Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: 1852 г., т. 3, отд. 3, с. 366 – 367].

Присяга Хмельницького у Терехтемирівському монастирі не відбулася, тому що надісланий від Трубецького до козацького табору Андрій Васильович Бутурлін ніяким чином не хотів дозволити, щоб Хмельницький виконав присягу в будь-якому іншому місці, але приїхав до Трубецького і Долгорукого до Переяслава.

І це давно опубліковане повідомлення дослідники Терехтемирова зігнорували.

(1) 1660 р., червень. Чолобитні ігумена І.Креховського

Терехтемирівський ігумен Іоасаф Креховський очолював делегацію українського духовенства до Москви. Делегація, яка складалась з ігумена, двох попів, двох чорних дияконів, 10 козаків та 4 слуг, перебувала у Москві в травні – червні 1660 р. Ігумен подав царю наступні чолобитні:

1. Царю, государю и великому князю Алексею Михайловичу, всея Великия и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержцу, бьетъ чоломъ Іоасафъ игумень, вашего царского величества богомолецъ, о томъ,
ижъ обитель наша Войска вашего царского величества Запорозкого под тые часы барзо есть знищена отъ войскъ разныхъ вашего царского величества. Просимо вашего царского величества, пожалуй нашъ монастырьъ убогий милостынею, чимъ ласка будетъ вашего царского величества.

Що именно просимъ:

ижъ маемо ризы барзо ветхий и стыхарѣ дьяконскіи, пожалуй насъ ваше царское величество рызами;

такъ тежъ просимъ вашего ц. величества, пожалуй насъ жестью, то есть желѣзомъ бѣлымъ, на побой церковный;

такъ тежъ и Уставомъ и Лѣствичникомъ;

такъ тежъ просимъ вашего царского величества о денги на расходъ обители нашей убогой, то есть на кормъ для братіи;

за що мы повинни будемъ Господа Бога благати за спасеніе, здравіе же и благоденствие, и прославятся щедроты и милость вашего царского величества предъ Богомъ въ безкровной жертвѣ нашей. Вторицею и третицею и посетне молится о семь рабъ и богомолецъ со своимъ клиромъ, да сіе дѣло желаемое намъ исполниши.

2. Цару, государу... (как выше) бьетъ чоломъ Іоасафъ, игумень монастыра Терехтемировъ, царский и войсковий богомолецъ, зо всею еже о Христѣ братією, о томъ:

Якъ насъ блаженной и святѣйшой памяти государь, царь и великий князь Михайло Федоровичъ ведлугъ грамоти повелѣлъ пожаловати прежнихъ нашихъ игуменовъ святой памяти, такъ и мы, на ихъ мѣстцу будучи позосталые, бѣмо чоломъ на томъ: и ваше царское пресвѣтлое величество насъ, богомолцовъ вашего пресвѣтлого царского величества, пожалуй, жебы нашъ трудъ и праца не вотще пошла, Не подобаетъ бо намъ отъ вашего лица пресвѣтлого изыйти тощимъ и скорбнимъ.

О семь вторицею молимся, да изыйдемъ милости и щедротъ вашего царского величества исполнени во обитель нашу и прославимъ щедроти и милость вашего царского величества на насъ явленную в безкровной жертвѣ и недостойныхъ молбахъ предъ Богомъ, и предъ Войскомъ вашего царского величества Запорозкимъ не утаимъ.

3. Цару, государу... бьетъ чоломъ Иоасафъ, игумень монастыра Терехтемировъ, царский и войсковый богомолецъ, зо всею еже о Христвѣ братію, о томъ:

іжъ обитель наша войсковая ветхая денми, просимо вашего царского величества, пожалуй васъ ваше ц. величество жестью, то есть желѣзомъ бѣлимъ, на побой церковний,

такъ тежъ фарбами на іконы

и книгами до церкви, меновите Уставомъ и Лѣствичникомъ;

ежели тежъ ласка вашего царского величества – и аппаратами и стихаремъ дяковскимъ.

Покажи щедроты и милость свою на насъ, недостойныхъ богомолцовъ своихъ, же такъ на престоль, яко и на омбонь – всюди дожчь течеть;

жебисмо безпакостно могли Господа Бога просить за спасеніе, здравіе же и благоденствіе вашего царского величества, щасливе милостію Божею намъ пануючого, и великія православныя держави вашего царского величества благосостояніе, да будетъ во стѣнахъ ея тревожделѣный миръ и обиліе, и за спасеніе и отпушеніе грѣховъ присидячихъ в пресвѣтлой полатѣ вашего царского величества и всякихъ властей повсюду сущихъ.

Вторицею и третицею молится о семь рабъ и богомолецъ недостойный со своимъ клиромъ, да сіе дѣло желаемое намъ исполниши.

4. Цару, государу... біеть чоломъ Иоасафъ, игумень монастыра Трехтемировъ, царьский и войсковый богомолецъ, и вся о Христвѣ братія,

аби ваше царское величество взглядомъ того, ижъ насъ о тамъ-тыи мимошедшіе лѣта переходи войсковые такъ людей Запорозкихъ, яко и людей Крымскихъ и Ляховъ самыхъ прошлого року оутиснули и зѣло знищили,

а наостатокъ и людъ вашъ царского величества з сего боку Днѣпра, а съ того-тамъ боку войско Запорозькое, якъ статьи в Переяславлю становлено, в тие поры стяжаніе монастырское все до конца пропало, то есть вѣрную мою и братій моихъ законънихъ працу,

оу гумнѣ розные збожа в снопахъ стравлено и съ коморъ порабовано, отколь пошло,

же стадо коньское и бидло рогатое и овци всѣ немаль видохли,

же поистинѣ мовячи, до вашего царского величества здѣ закладными и позычоньными коньми поднявшися в трудний путь тотъ, милостію Божию заледвомъ прихавъ.

Що видячі, ясневелможний его милость панъ гетманъ Юрій Хмелницкий з Войскомъ Запорозкимъ, яко зверхнѣйший ктиторъ Богородици Запорозкое, мѣсца святого, войскового монастыра Трехтемирова, привернулъ волное рыбъ ловенъе в рѣцѣ Самари и в рѣцѣ Протольчи и во всѣхъ рѣчкахъ до Самары, здавна шпиталю войсковому монашьтыра Трехтемирова належачихъ.

Теды, супротивъ того, ласки вашей царской милости, за уважнымъ листомъ ясневелможного его милости пана гетмана Юрѣя Хмельницкаго, вторицею просимъ и молимъся,

абись вамъ надалъ где, в якоь ли колвекъ повѣтъ или полку ваковщизну и отбѣгщину, где бы дровно поволное быти могло на опаль и всякую вигоду шпиталю войсковому,

также о данину млыновъ тому жъ шпиталю войсковому на слушное выхованье вашего царского величества войсковымъ богомольцомъ,

а именьно покорне просимъ о отбѣгщину, што протопопъ киевский Михаилъ Гунашевский, съвѣтникъ ближний Ивашка [Лугувского](#), на такъ-рочномъ сейми Варшавскомъ виправиль былъ събѣ сель килка з млынамы, то есть: Крехаевъ, Евминки, Слободку и прочая на Подесниці.

О тое біеть чоломъ Іоасафъ игуменишко, вашего царского величества и войсковый богомолецъ, монастыра Трехтемировъ, вашему царскому величеству, абы намъ тая отбѣгщина по тому змѣннику и всякому злу междособѣнния брани ходотаю и неклятвохранению неменьшому трелукавому причиньци даниною дана, правомъ вечистымъ и ненарушоньнымъ ваше царское величество повелишь привилеемъ своимъ царскимъ все тое ствердить,

и пляць на пожару в Киеве на подьворье монастырское в тымъ же привилею ваше царское величество повели преписать;

да мы, благостынею и милостинею вашего царского величества оущедрены, доволство будемъ мѣти, еже намъ изобилувати въ всяко дѣло благо, еже есть Бога ся бояти, царя почитати, по глаголу апостольскому, вѣрою же и правдою прикълонниками и поклоньниками и богомолцами вашему царскому величеству за то должны zostавати до коньца живота нашего, и не точію сами, но и иньныхъ тому дѣлу богоугодноу поучать и къ тому приводити.

Рекохъ Іоасафъ Креховский, игумень войсковый. [Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. 2-е издание. – К.: 1898 г., т. 3, отд. 3, № 129, с. 428 – 432. Підкреслимо, що ці документи вміщені саме у 2-у виданні – в 1-у виданні цього тому їх немає].

Отбігщина цього документу – це маетки, які належали емігранту (або зраднику), а **ваковщина** – безгосподарні маетки. Ці дорогоцінні документи, збережені в оригіналах, геть не були використані істориками Терехтемирова. Один тільки О.Бевзо скористався останньою чолобитною в своїй біографії М.Гунашевського [[Львівський літопис і Острозький літописець](#). – К.: Наукова думка, 1970 р.]

Окрім цих чолобитних (якраз із розряду тих сліз, яким Москва ніколи не вірила), надруковано запис розмов з І.Креховським у Посольському приказі 19 та 20 (29 – 30) червня 1660 р. [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1867 г., т. 5, с. 26 – 27]. В цьому записі виразно сказано, що І.Креховський приїхав до Москви 19 червня, тому наведені вище недатовані чолобитні краще датувати 2-ю половиною червня 1660 р., а не травнем 1660 р. (як позначили видавці «Памятников» 1898 р.)

Відповідей на заяви І.Креховського ми не маємо (принаймні в друкованих виданнях).

1661 – 1686 pp.

(1) 1661 р., 8 (18) квітня. Лист Я. Сомка

Наказний гетьман Яким Сомко в листі з Переяслава описував царю свої заслуги. Зокрема він писав про успішні бойові дії:

[...] отпоръ давали на насъ находящимъ непріятелемъ, не толко из города, но и за Днѣпромъ въ полѣ: перво въ Терехтемировѣ громивъ татаръ, Опас мурзу, брата Ширинбѣева, убили, а с нимъ съ двѣсте человекъ татаръ; а что было надобно для языка и живыхъ взято; под Стайками многожды ляховъ громили, и там много языковъ ляховъ взяли полку Краковского [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1867 г., т. 5, с. 50].

(1) 1661 р., 10 (20) жовтня. Донесення кн. В. Волконського

Князь Василь Волконський був воєводою у Переяславі. Він писав царю про неподобства:

Он де князь Василий к нему [Ивану Чаадаеву] о том посылал говорить многожды, чтоб переяславским жителям налог не чинили а сена б возили из [... пропуск у тексті листа] которые по сю сторону Днепра, каневские и Терехтемирева монастыря и в домах бы у переяславских жителей стояли смирно.

Далі він переказував відомості, одержані від наказного гетьмана Якіма Сомка:

А за Днепром по берегу и по местечкам, и у изменников казаков под Ржищевом, и под Стайками, и под Терехтемировом, и под Каневом приготовлены поромы и всякие суда, на чем перевозиться хану крымскому и полякам [...]

А в Оржищев и в Терехтемиров и в Канев послали они [стольник И. Чаадаев и дьяк И. Песков] из черкас верных людей и велели им рассмотреть и разведать подлинно, что в тех местах в сборе воинских людей, и что под те места поромов и судов, и в каких крепостях устроены. А что де у них впредь каких вестей будет, и они о том к великому государю отпишут [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1872 г., т. 7, с. 331, 332].

З наступного листа, уміщеного в «Актах», видно, що кримський хан з Ю.Хмельницьким таки перейшли Дніпро і підійшли до Переяслава.

(1) 1664 р., 30 листопада (10 грудня).**Інструкція козацьким послам на сейм**

Ця інструкція від правобережного козацького війська (на чолі з гетьманом П.Тетерею) не надрукована, відомості про неї подав М.Г.Крикун:

Інструкція Лисянської ради Війська Запорозького послам на сейм від 30 листопада (ст. ст.) 1664 р. містила прохання, щоб сеймова конституція “на потонні часи” забезпечила, гарантувала (warowane) права (immunitates) трахтемирівського монастиря, причому в цьому проханні зазначено, що монастир є шпиталем [Bibl. Czart., oddz. rękopisow, rkps 402, s. 563].

Коментована нами інструкція [1666 р.] слово в слово повторила щойно наведене прохання. Це доводить, що при її складанні використовували названу інструкцію 1664 р. [Крикун М. [Інструкція послам](#) Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Україна модерна, 1999 р., № 2-3, с. 242 – 243]

(1) 1665 р., 8 (18) травня.
Універсал гетьмана І.Бруховецького

Иван Бруховецкий, гетман, с верным войском его царского пресветлого величества Запорожским.

Ознаймуем сим писанием нашим каждому, кому о том ведать будет потреба, а меновите, паном сотникови, атаманови и войтови пешанскому, также пану подскарбию нашему войсковому, иж мы, усердно желаючи, абы хвала божая в монастыре Каневском не уставала,

а до того, уважаючи недостаток и через войну на всем оскуделость того монастыря, в котором не только братия, в том монастыре здавна будучая, найдутся, але теж и по опустошенью от неприятелей монастыря Терехтемировского войскового, велебный отец Силвестр, игумен Каневский, братию Терехтемировскую в свой каневский монастырь на желание наше принял.

Теды на выживание тому ж велебному отцу игуменови и братии, ведлуг прозбы их, дали есмо млын целый в Пещаной, на реце Супои, под самым містом стоячий.

Про то под суровым войсковым караньем приказуем, абы с того млына в отбиранью розміру на войско приходячого, то есть, двох мірок, окроме третьей мелницкой, яко пан сотник пешанский, атаман и войт тамошний, так и пан подскарбий войсковый и дозорцы и нікто инший з посполитых и общих людей велебному отцу игуменови монастыря Каневского и всей братии в нем будучой наименшою не был перешкодою.

На що для лутшой віры и твердости сие писание наше дали есмо.

В Каневе, мая 8 дня, 1665 року.

Иван Бруховецкий, звыш менованный гетман [Акты, относящиеся к истории Западной России. – Спб.: 1853 г., т. 5, № 67, с. 111]

Згаданий в універсалі військовий підскарбій – Роман Ракушка-Романовський, майбутній автор «Літопису Самовидця». Але цей епізод з переселенням терехтемирівських ченців до Канева в його літописі не був відбитий.

(1) 1665 р., 23 листопада (3 грудня).
Чолобитна канівських ченців

Чолобитна адресована московському царю і цілком стосується майнових справ Канівського Успенського монастиря [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1869 г., т. 6, № 20, с. 64 – 65]. Для нашої теми цікава формула звернення: «бьют челом богомольцы твои Каневского монастыря церкви Успения пресвятыя богородицы и Терехтемировской игумен Селиверст с братьею».

Я розумію цю формулу так, що Сильвестр, відомий нам з попереднього документа, виступав представником канівських ченців та терехтемирівських, які тимчасово перебували в його монастирі.

Перебування терехтемирівських ченців у Каневі не було тривалим – в універсалі гетьмана П.Дорошенка для Канівського монастиря від 2 (12) лютого 1670 р. [Акты, относящиеся к истории Западной России. – Спб.: 1853 г., т. 5, № 79, с. 123 – 124] про це немає згадки, так само як і наведеному нижче універсалі для Терехтемирівського монастиря 1673 р.

(1) 1666 р., 20 (30) лютого. Прохання правобережного козацтва до короля Яна-Казимира

Це прохання було вироблене на раді у Лисянці 20 (30) лютого 1666 р. Про Терехтемирів там сказано так:

I monaster Trechtemirowsky, z dawnych czasów od Królów Ich Mciów Panów naszych y dziś szczęśliwie Panującego vprzywileiowany, Woyska naszego postrzelonych y laty zeszlých Kozaków na vsłudze JE° Kr. Mści y Rzeczyptej będąc szpitałem, – aby swoje miał warowane seymową constitutią w potomne czasy immunitates, prosić będą [Крикун М. [Інструкція послам](#) Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Україна модерна, 1999 р., № 2-3].

І Терехтемирівський монастир, який [був наданий] привілеями від давніх часів королів їх милостей панів наших і нині щасливо пануючого, щоби був шпиталем для козаків нашого війська, поранених у минулі роки на службі його королівської милості і Речі посполитої – будемо просити, щоби мав свої права, забезпечені на майбутні часи сеймовою конституцією.

(1) 1666 р., 14 (24) травня. Відповідь короля Яна-Казимира

Monasteru Trechtymirowskiego pobożna fundacya na Kozaków, w okazyach wojennych pokaleczonych y w leciech podeszlých, aby miała swoje trwałość, iako przywileiem swoim, tak też y konstytucyą intencyą fundatorów ztwierdzić Jego Królewska Mość obiecuie na seymie przyszlým. [Крикун М. [Інструкція послам](#) Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Україна модерна, 1999 р., № 2-3.]

Побожну фундацію Терехтемирівського монастиря на козаків, скалічених під час воєнних дій та похилого віку – щоби мала тривалість, його королівська милість обіцяє затвердити наміри фундаторів як своїм привілеєм, так і конституцією на майбутньому сеймі.

М.Г.Крикун у коментарі до цих документів зазначив: невідомо, чи розглядалось це прохання на зірваних сеймах у травні та у листопаді – грудні 1666 р.

(1) 1669 р., 18 (28) травня. Донесення І.Ржевського

Ніжинський воєвода Іван Ржевський повідомляв царя, що в цей день до Ніжина прибули четверо російських вояків, які втекли з в'язниці в Чигирині:

Из Чигирина де они ушли, подрезав тюрьму, мая в 5 числе, а через Днепр де, государь, их на Техтемирове перевозе велел игумен перевезть тайным делом [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1875 г., т. 8, с. 167].

(1) 1670 р., 10 (20) травня. Інструкція П. Дорошенка

Гетьман Петро Дорошенко підписав інструкцію своїм послам (генеральному писарю М. Вуяхевичу та бувшому військовому судді Г. Гапоновичу) на Острозьку комісію (переговори з польськими послами). В ній стоїть:

П. 20. Терехтемиров и тамошний монастырь, со всеми к нему прилежащими селами и с землями, при гетмане и при Войске Запорожском в

предидущие времена сохранен имеет быть [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1877 г., т. 9, стб. 204].

Процитований текст надіслав до Москви гетьман Д.Многогрішний. Ця інструкція була відома Самійлу Величку, який включив її до свого літопису:

Терехтемирів і тамтешній монастир з усіма, що до нього належать, селами та грунтами має бути захований при гетьмані й Запорозькому війську на вічні часи [Величко С. [Літопис](#). Т. 2, розділ 10].

(2) 1670 р., 23 серпня (2 вересня). Акт Острозької комісії

Акт комісії був виданий на ім'я гетьмана М.Ханенка (з послами П.Дорошенка поляки трактувати не схотіли). У тексті акту, надісланому до Москви І.Гізелем, пункт про Терехтемирівський монастир, як і всі інші конкретні вимоги українських послів, промовчано [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1877 г., т. 9, стб. 350 – 355]. Нема цих пунктів і в тексті, вміщеному С.Величком [Величко С. [Літопис](#). Т. 2, розділ 10]. Найбільш імовірно, що прохання П.Дорошенка навіть не розглядалось.

(1) 1670 р., 9 (19) жовтня Інструкція П. Дорошенка

Гетьман П.Дорошенко не погодився з рішенням комісії в Острозі і переніс боротьбу на сейм. Інструкція, підписана в жовтні 1670 р. для послів Петрановського і Тарасенка, відправлених на сейм, в основному повторювала текст травневої інструкції. В ній стоїть:

Терехтемиров и монастырь тамошний, со всеми до него надлежащими селами и грунтами, при гетмане и Войске Запорожском вечными часами захован быти мает [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1877 г., т. 9, стб. 208].

(1) 1670 р., 12 (22) грудня. Конституція Варшавського сейму

Наслідком клопотань послів П.Дорошенка сейм ухвалив конституцію, яку було розтиражовано друкарським способом. В літописі С.Величка пункт рішення, що нас цікавить, виглядає так:

Що стосується Терехтемирова і тамтешнього монастиря з усіма належними до нього селами та грунтами, ми дозволяємо, щоб так лишався при гетьмані і Запорозькому війську, як лишався перед тим [Величко С. [Літопис](#). Т. 2, розділ 11].

У постійно цитованих нами «Актах» повного конституції тексту немає, є виклад, надісланий Д.Многогрішним, і початок перекладу, надісланого І.Гізелем [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1877 г., т. 9, стб. 206 – 208; 355 – 357]. В них згадки про Терехтемирів немає.

Немає акту Острозької комісії і в конституції сейму 1670 р. – є тільки загальна формула згоди сейму на цю постанову [Volumina legum. – SPb.: 1860, t. 5, s. 30], так що лишасться певна інтрига, пов'язана з окремою брошурою акту Острозької комісії, яка досі не віднайдена.

(1) 1672 р., 26 січня (5 лютого). Свідчення полоненого татарина

В цей день у Переяславі допитували полоненого ногайця Білека (з відділу ногайців, які приєдналися до війська П.Дорошенка). Він, зокрема, розповів:

А он де Билек до походу нурадынова стояли на залогі в Терехтемиреве на Днепре, а товарищей с ним было 37 человек. А Терехтемиров монастырь от Переясловля 5 верст, а от Киева 60 верст; и тому де ныне 2 недели, в Терехтемиреве убил он... [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1877 г., т. 9, стб. 624 – 625; документ зберігся погано, з великими пропусками, уривається на зацитованому нами місці].

(1) 1672 р., 13 (23) червня. Лист С.Кирилова

13 червня 1672 р. лубенський полковий обозний Сава Кирилов написав листа лубенському полковнику Івану Сербину. В ньому писалось:

Некоторый Миско Мисерва из Лютенки, быв в Горошине, где прилучилось ему на том же перевозе горошинском съехаться с купцами **шишанскими**, которые в Терехтемиров ездили для камени, и те ему сказывали, что не пустили на ту сторону Днепра и стояли два дня против Каневского перевоза и ни с чем возвратились, а поромы на ту сторону согнали [...]

Також из Золотоноши взяли есмы ведомо от сотника наказного и от атамана тамошнего, что и у них таков слух есть, что татарове имеют замысел на Жердеве переправляться на ту сторону [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1877 г., т. 9, стб. 974 – 975].

(1) 1672 р., 15 (25) жовтня. Донесення Л.Васильєва

В цей день київський міщанин Лаврін Василів дав свідчення у київській приказній ізбі:

Ездил де он из Киева в город Ставища, для своего торгового промыслу; а из Ставища к Киеву поехал он тому назад неделя; а ехал на Лысянку, на Канев, на Терехтемиров [Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: 1879 г., т. 11, стб. 67 – 68].

(1) 1673 р. 13 (23) травня Універсал П. Дорошенка

Петро Дорошенко, гетман з Войском Запорозским
Ознаймуем сим писаниєм нашим всій старшині і черні Войска Запорозского, а особливо пану полковникові каневському, асаулом, сотником, отаманом і всему того полку товариству і кождому, кому о том відати належить, яко антецесорове наши, гетманове Войска Запорозского, з давніх часів монастиря Терехтемирівського і фундаторами, і ктиторами були, так і ми, до тої побожності чуючися, бути повинні, яко той монастир у своїй хочемо мати по Богу обороні, так для **обжитого** хвали Божое отпраованья, перевоз на Дніпрі, села, поля, ґрунта, озера і всі угодія з давних часів до того святого місця належачі, при тому же монастиру заховуєм і ораз превелебному господину отцю Артемію Силницькому, ігумену терехтемирівському, з братією всіх тих угодій, подлуг давнього обикновенія, заживати позволяєм.

При чому старшому і меншому товариству, особливо пану полковнику каневському, приказуєм, аби в заживанню перевоза, сіл і всіх давніх монастирських ґрунтів помененому отцу ігуменові і всій його братії найменшая

не діялася перешкода. А люди тяглі, в селах монастирських живучі, яко отдавати повинність суть должны так, жеби теперешнему отцу ігуменові і сукцессором його всякое належное з отдаваньем повинності чинили послушенство, пильно і сурово приказуем.

Дан в Чигирині, мая 13, року 1673.

Петро Дорошенко, гетьман, рука власна.

Нижче зазначено: Що суть сії кріпості ордонансов виписані в катедре переяславской, которіи собственною своєю рукою предже сей переписані, при обикновенной печаті видані. Катедральний намісник ієромонах Герман.

Документ збережено у двох копіях, які походять, як видно із формули засвідчення, з канцелярії Переяславської єпархії [Акты, относящиеся к истории западной России, 1853 г., т. 5, с. 131, № 91; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – Київ-Львів: 2004 р., с. 436, № 405].

(1) 1686 р., 26 квітня (6 травня).

Вічний мир між Росією і Річчю посполитою

Цей мирний договір було укладено в Москві. Він в основному підтвердив умови Андрусівського перемир'я 1667 р. Важливий новий пункт договору стосувався Подніпров'я:

7. А что у нас, его королевского величества великих и полномочных послов, и их царского величества ближних бояр и думных людей, между нами зашла трудность о тех разоренных городах и местах, которые от местечка Стаек, вниз Днепра, по реку Тясмину суть, именно Ржищев, Трехтемирев, Канев, Мошны, Сокольня, Черкасы, Боровица, Бужин, Воронков, Крылов и Чигирин, о которых с нами, его королевского величества великими и полномочными послами их царского величества ближние бояре и думные люди говорили и домогались, чтобы им быть в держании и во владении великих государей, их царского величества, вечно вниз Днепра идучи рубежом от местечка Стаек по реку Тясмину;

мы, его королевского величества великие и полномочные послы, не имея на то от его королевского величества и от Речи посполитой к договариванию полной мочи, уступить не хотели;

тогда мы, его королевского величества великие и полномочные послы и их царского величества ближние бояре и думные люди согласно ту статью таким образом уговорили и постановили, что те места оставатись имеют пусты, так как ныне суть;

о которых вышеименованных городах и землях и о границе их царского величества великие и полномочные послы к его королевскому величеству и Речи посполитой, для подтверждения нынешнего мира посланные, по отдании из царского величества подтверждающей грамоты, и по отобрании у его королевского величества присяги, и по принятии его королевского величества взаимной подтверждающей грамоты, донесут то его королевскому величеству и Речи посполитой и о том с назначенными от его королевского величества и Речи посполитой договор учинят;

а если бы то для каких заходящих тогда трудностей к совершенному договору придти не могло, тогда вольно будет в то же время того дела оную статью отложить до иного лучшего и способнейшего времени;

а покамест достаточный о том договор и постановление не учинится, те места имеют быть пусты;

а к нарушению сего вечого мира то в затруднение и омедление не иметь, и для того нынешнего вечного мира никогда не нарушать и впредь к нарушению не причитать [[Полное собрание законов](#) Российской империи. Собрание 1 (1649 – 1825 гг.). – Спб.: 1830 г., т. 2, с. 776].

Цей договір був відомий С.Величку, який виклав процитований пункт так:

А что у нас, царского величества ближних бояр и думных людей и его королевского величества великих и полномочных послов, между нами зашла трудность о тех разоренных городах и местах, которые от местечка Стаек вниз Днепра по реку Тясму были, именно: Ржищев, Трехтемиров, Канев, Мошны, Соколя, Черкасы, Боровица, Бужин, Воронков, Крилов и Чигирин; о которых мы, их царского величества ближние бояре и думные люди, его королевского величества великим и полномочным послом говорили и домогались, чтоб им быть в державе и во владении великих государей их царского величества вечно, вниз Днепра идучи рубежем от местечка Стаек по реку Тясму;

королевского ж величества великие и полномочные послы не имея на то от их королевского величества и от Речи посполитой к договариванию полной мочи, уступить не позволили;

тогда мы царского величества ближние бояре и думные люди и его королевского величества великие и полномочные послы согласно ту статью таким образом договорили и постановили, что те места оставатись имеют пусты, так как ныне суть.

О которых вышеупомянутых городах и землях и о рубеже царского величества великие и полномочные послы к его королевскому величеству и Речи посполитой, для подтверждения нынешнего миру посланные, по отдании их царского величества подтверждающей грамоты, и по отобрании его королевского величества присяги, и по принятии его королевского величества взаимно подтверждающей грамоты, его королевскому величеству и Речи посполитой донесут, и о том с назначенными от его королевского величества и Речи посполитой из сенату договор учинят;

а если бы то для каких заходящих тогда трудностей, к совершенному договору прийти не могло, тогда вольно будет в то же время того дела статью отложить до иного лучшего и способнейшего времени;

а покаместа о том достаточной договор и постановление не учинится, имеют те места быть пусты;

а к нарушению сего вечного мира то в затруднение и в медление не иметь, и для того тынешнего вечного миру никогда не нарушать и впредь к нарушению не причитать [[Летопись С. Величко](#). – К.: 1851 г., т. 2, с. 573 – 574; також український переклад В.Шевчука: *Величко С. Літопис*. Т. 2, розділ 27].

Процедурна різниця між цими текстами досить важлива. З оригінального тексту договору видно, що стаття була написана польськими послами. В другому уступі статті стоїть «ми – королівські послы», і це перше і головне значення займенника «ми, нас» в цьому контексті. На другому місці стоїть значення «королівські та царські послы разом».

С. Величку не сподобалось таке приниження російської сторони, і він послідовно переставив російську сторону на перше місце.

17 ст. Дума про Самійла Кішку

В цій думі в описі поділу здобичі є такі рядки:

А срібло, злато – на три часі паювали.
Первую часть брали, на церкви накладали,
на святого Межигірського Спаса,
на Трехтемирівський монастир,
на святую січовую Покров давали –
которі давнім козацьким скарбом будували,
щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
милосердного бога благали.

[Исторические песни малороссийского народа / Антонович В.Б., Драгоманов М.П. – К. : 1874 г., т. 1, с. 219].

Історичний козацький вождь Самійло Кішка відомий в 1575 – 1602 рр., в кінці 16 ст. діяв і згаданий в думі Семен Скалозуб [там само, с. 227]. Успішне повстання невільників і захоплення ними турецької галери не було рядовим явищем. Ю. А. Мицик, систематизувавши виявлені матеріали по цій темі [Мицик Ю.А. Повстання слов'янських невільників-веслярів на турецьких галерах у 17 ст. – “Україна і Польща в період феодалізму”, К., Наукова думка, 1991 р., с. 105 – 111], відзначив ряд повстань у період від 1627 до 1665 років; найбільшого розголосу бадули повстання 1627 р. [Мицик Ю.А., цит. стаття] та 1643 р. [Науменко В. П. [Происхождение малороссийской думы о Самуиле Кошке](#). – Киевская старина, 1883 г., № 6, с. 212 – 232]. Тому можна припустити, що в епос цей сюжет потрапив під враженням якогось із цих повстань.

Об'єднання в одній думі оповідання про С.Кішку та про повстання на галері слід вважати проявом епічної концентрації, коли до найбільш відомого персонажа прив'язуються найбільш ефектні події. Це трапилось в королевичем Марком, Іллею Муромцем та Василем Івановичем (персонажем епічного фольклору кінця 20 ст.). Дума була записана раніше (вперше надрукована в 1836 р.), ніж процес епічної концентрації всього думового циклу довкола одного героя устиг завершитись.

Оскільки я люблю Івана Франка ніяк не менше, ніж Терехтемирів, я пильно читаю його твори і [вчитав у них](#) таку річ:

Автор дійшов до такого виводу, що дума про побіг Самійла Кушки повстала пізніше, може в половині XVII віку, із зілляння двох різних фактів (заполонення Кушки і побігу Симоновича), котрі причеплено до одної особи [Засідання етнографічно-статистичного кружка. – В кн. : Франко І.Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 2008 р., т. 53, с. 122].

В таких словах І. Франко зreferував виступ Ярослава Романчука, який ще в 1884 році обмірковував походження думи про Самійла Кішку. Зауважу, що я свій висновок сформулював ще до того, як прочитав цю майже невідому газетну замітку. Ось вона – верифікована істина в хімічно чистому вигляді!

М. С. Грушевський, коментуючи цей епізод, висловив безпідставний сумнів:

Але сама згадка Межигорського монастиря вказує на пізнішу фактуру цього епізоду [Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К.: 1995 р., т. 7, с. 390].

Насправді Межигірський монастир діяв безперервно з початку 16 ст. до 1786 р., а Терехтемирівський православний монастир – з середини 16 ст. до 1678 р. (уніатський Терехтемирівський монастир 18 ст. тут не розглядаємо). Отже, в середині – 2 пол. 17 ст. – в часі формування думи – обидва монастирі діяли одночасно, що і відбито в тексті думи.

Звичайно, ми не маємо жодної джерельної звістки про надання здобичі з походів на Терехтемирівський монастир, але слід зважати: в думі на тлі реальних подій описано етичний ідеал, поведінку, якої мали б дотримуватись ідеальні, зразкові козаки. Цей ідеал вповні відповідає своєму часу і не містить ніяких анахронізмів.

1700 – 1709 рр.

(1) 1700 р., 1 (12) вересня. Універсал гетьмана І.Мазепи

Наступним універсалом гетьман І.Мазепа погоджувався на обрання переяславським єпископом Захарія Корниловича та на передачу йому маєтків Терехтемирівського монастиря:

Пресвѣтлѣйшаго и Державнѣйшаго Великаго Государя Его Царскаго Пресвѣтлаго Величества войска Запорожскаго гетманѣ и кавалерѣ Иванѣ Стефановичѣ Мазепа.

Ознаймуємъ симъ нашимъ універсаломъ яко духовнаго стану всѣмъ преложенымъ и под преложенствомъ будучимъ особамъ, такъ и мірскимъ чинамъ, а особливе панамъ полковникамъ, обознымъ, судіямъ, писаромъ и асауломъ полковымъ, сотникомъ, атаманомъ и всему старшому и меньшому товариству войска Его Царскаго Пресвѣтлаго Величества Запорожскаго, тутъ же мірскимъ урядами и всѣмъ обще малороссійскимъ обывателямъ, нынѣ и въ потомные часы будучимъ, и каждому зъ особна, кому о томъ вѣдати належить, ижъ по милости Божіей отъ Пресвѣтлѣйшаго и Державнѣйшаго Великаго Государя нашего Царя и Великаго Князя Петра Алексѣевича, Всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержца, маючи, мы, въ Малой Россіи при урядѣ рейментарскомъ гетманства войскъ Его Царскаго Пресвѣтлаго Величества Запорозскихъ обѣихъ сторонъ Днѣпра совершенную моць и владзу не тилко въ дѣлахъ войсковыхъ и народныхъ, лечь и въ церковномъ защищеніи и благостроєніи;

додаючи помощи до помноженій хвалы Божой, належитые исправляти порядки, яко увѣдомилисмося певне зъ старовѣчныхъ писаній, же до первоначальнаго престола архипастырского митрополіи Кіевской было зпочатку насажденія православной христіанской вѣрылежащее въ помощь наиблизшее епископство знаменитого града малороссійскаго Переяславля, але черезъ многія оныхъ старинныхъ вѣковъ отпрауючіися войны в запусѣніе прійшдо, такъ гды теперъ, во время рейментарства нашего, ясне въ Богу преосвященный его милость куръ Варлаамъ Ясинскій, архієпископъ митрополитъ Кіевскій, Галицкій и вся Малыя Россіи господинъ, отецъ и архипастыръ нашъ, бодрое имѣючи о паствѣ своей попеченіе, яко для помноженія хвалы хвалнаго и препрославленнаго имени Божієго, такъ и для помощества въ дѣлахъ духовныхъ первобытному и высочайшому престолу

митрополитанскому Кіевскому, позволиль на томъ положить святительское свое намѣреніе и желаніе, абы тое разоренное епископство Переяславское было отновлено,

теды и мы, гетманъ, уважаючи слушную того быти потребу помощественную, на предложеніе его архипастырской милости вкладалисмося усерднымъ нашимъ челобытемъ до Превысокого Монаршого Его Царского Пресвѣтлого Величества Маестату, просячи покорне о милостивое благоизволеніе и о указъ, абы за благословеніемъ великаго господина святѣйшаго и всеблаженнѣйшаго куръ Адриана архіепископа Московскаго и всея Россіи и всѣхъ сѣверныхъ странъ патріархи, тое святобливое дѣло епископства Переяславского отновленіе въ належитое до престола митрополитанскаго Кіевского послушаніе неотложно событиса могло, о чемъ и самъ преосвященный, его милость господинъ отецъ архипастырь нашъ, яко до Пресвѣтлѣйшого Монархи, тако и до Святѣйшого патріархи заносиль прошеніе.

Когда убо нынѣ произійшло о томъ милостивое Монаршое Его Царского Пресвѣтлого Величества повелѣніе зъ согласнымъ и единосовѣтнымъ святѣйшескимъ патріаршимъ благословеніемъ, дабы на тотъ санъ епископства Переяславскаго достойный мужъ по правиламъ и чину Церкви Святой Восточной рукоположенъ былъ отъ православного пререченного архіепископа митрополита Кіевского, Галицкаго и всея Малыя Россіи, съ пособствованіемъ и прочіихъ усмотрѣнныхъ отъ него архіереевъ, въ первоначальной Его Царскаго Пресвѣтлого Величества отчинѣ въ богоспасаемомъ градѣ Кіевѣ въ престольной митрополитанской церкви святыя Софіи Премудрости Божія, яковымъ образомъ и прочіи по немъ наступаючіи епископове Переяславскіе дабы тамъ же рукополаганы были;

тогда мы по предсявзтому усердію иашему постаралисмося за помощію Божією коштомъ нашимъ выставити престольную тому епископству въ градѣ Переяславлѣ близко богоспасаемому Кіеву церковь каменную Вознесенія Господня ку подвышшеню хвалы имени Его святого и въ надежду милости Монаршой взялисмо на себѣ для спасенія своего старане о промышленіи довольного выживленя маючому быти тамошнему епископу и по немъ наступуючимъ, якожь уже поддаемо оному всѣ грунты и маетности **монастыря давнего Терехтемнровскаго** зъ приданными вновь отъ насъ селцами, а и далей, иле слушность и годность кажетъ, удовляти обѣцуюемъ.

А понеже соизволеніемъ его милости пастырскимъ митрополитанскимъ на чинъ того епископства избранъ есть и предпоставленъ достойный того сана особа превелебный въ Богу отецъ Захарій Корниловичъ игумень монастыря Святомихайловскаго Золотоверхого Кіевского, житіемъ иноческимъ побожный, наукою душеполезною, трудолюбіемъ въ строеніи монастырскомъ и всякими добрыми поступками свидѣльствованный, и въ Церкви Святой заслуженный, и намъ, гетману, во всемъ томъ добре знаемый, прето и мы, гетманъ, рейментарское наше непремѣнное о Церкви Божіей имѣючи радѣніе, яко зо всею старшиною на тое соизволяемъ, такъ и симъ нашимъ универсаломъ подтверждаемъ, абы новоизбранный менованный превелебный господинъ отецъ Захарія Корниловичъ игумень монастыря Святомихайловскаго Золотоверхого отъ православного архіепископа митрополиты Кіевского, Галицкаго и всея Малыя Россіи вышеименованнаго ясне преосвященного его милости господина отца Варлаама начальнѣйшого архипастыря нашего зъ содѣйствующими ему

архіереями въ церкви первопрестольной митрополитанской Кіевской Святософійской неотложно рукоположень былъ и поставленъ на епископство Переяславское, съ таковымъ докладомъ, абы яко коадьюторъ или помощникъ всегда въ послушаніе до престола митрополитанскаго Кіевского неотлучно и неотдѣльно иалежалъ яко онъ самъ, такъ и по немъ наступаючіи архіереи Переяславскіи во вѣчні времена.

А такъ понеже яснѣ преосвященный его милость господинъ отецъ архипастыръ зъ милостивой своей отческой любви отъ первенствующія митрополитанскія власти поступаетъ ему новоизбранному епископу и опредѣляетъ имѣти особную власть и епархію, именно всѣ города и села полку Переяславского, во еже благочинное духовенству тамошнему устроить правленіе, то дабы по нынѣшномъ постановленіи и утверженіи онъ пришлій боголюбивый епископъ Переяславскій господинъ отецъ Захарія добротнымъ усердіемъ повольнымъ былъ въ епархіи митрополитанской за благословеніемъ его архипастырскимъ архірейско священнодѣйствовать и въ судахъ духовныхъ помоществовати, и свою епископію Переяславскую чиномъ належитымъ устроить, что и наступаючіе по немъ епископове Переяславскіе Кіевскому престолу исполняти будутъ должны, а отдалятися отъ послушанія престола митрополитанскаго Кіевского и выламоватися зподъ архипастырской того власти никогда не мають и не моцны будутъ.

Яко теды тая епископія Переяславская не вновь устроится, але старинная запустѣлая и давностю въ непамять людскую приведенная въ отновленіе теперъ за вѣдомомъ и позволеніемъ Монаршимъ приходитъ, такъ мы симъ универсаломъ нашимъ тое все тутъ вышей выраженное о ней постановленіе навсегда укрѣпляючи, обѣцуюмъ попеченіемъ нашимъ вложитися, же бы она и правильною грамотою Его Царского Пресвѣтлого Величества въ таковомъ бытіи своемъ непремѣнно на вѣки была утверждена и обварованна. Данъ въ Печерскомъ мѣстечку, Септеврїа А року АѢ.

Въ подлинномъ подписано тако: Звышеменованный гетманъ и кавалеръ рукою власною.

Мѣсто печати войсковой.

[Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. – Спб., 1909 г., т. 31, стб. 553 – 556].

(1) 1701 р., 4 (15) лютого. Універсал гетьмана І.Мазепи

З цього універсалу ми маємо надрукованою наступну регесту:

1701 г., февраля 4. Универсал гетмана Мазепы полковнику переяславскому и др. о предоставлении Переяславскому кафедральному Вознесенскому монастырю во владение села Мацковцев с принадлежащими к нему угодьями и перевоза Терехтемировского на Днепре.

Копия на 2 листах [Курдюмов М.Г. [Описание актов](#), хранящихся в императорской Археографической комиссии. – Летопись занятий Археографической комиссии (Спб.), 1907 г., т. 17, с. 58].

(1) 1701 р., 28 березня (8 квітня). Розмова гетьмана І.Мазепи з дяком Борисом Михайловичем про різні таємні справи

В лютому 1701 р. на зустрічі в Біржах російський цар Петро 1-й та польський король Август 2-й уклали угоду про поділ земель, які вони відвоюють у Швеції. При цій нагоді польська сторона підняла питання про передачу їй правобережної України. Цар вирішив проконсультуватись з Мазепою, і надіслав до нього дяка Б.Михайлова. Позиція Мазепи записана в таких словах:

... за Днѣпром три мѣстечка, Терехтемиров, Стайки, Триполье им уступить мочно, и от того никакова повреждения на сторону Царского Величества не будет... [Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К.: 2007, № 294, с. 263].

Цей документ у російському перекладі був надрукований М. Костомаровим в монографії «Мазепа» (1882 р.) [2 вид.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. – СПб. : 1885 г., т. 16, с. 245 – 246]. Пояснення до цього документу подав О. Гуржій [Українська козацька держава в 2 пол. 17 – 18 ст. : кордони, населення, право. – К. : Основи, 1996 р., с. 60 – 61].

(1) 1701 р., 7 (18) квітня. Універсал гетьмана І.Мазепи

З цього універсалу ми маємо надрукованою наступну регесту:

1701 г., апреля 7. Універсал его же [гетмана Мазепы] полковнику переяславскому и др. о предоставлении Переяславской обители во владение Терехтемировского и Каневского монастырей с принадлежащими к ним селами, грунтами и проч. угодьями и Терехтемировским перевозом.

2 копии, одна соврем. скороп. на 2 листах [Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в императорской Археографической комиссии. – Летопись занятий Археографической комиссии (СПб.), 1907 г., т. 17, с. 59].

(1) 1701 р., 27 серпня (7 вересня).

Універсал гетьмана І.Мазепи

З цього універсалу ми маємо надрукованою наступну регесту:

1701 г., августа 27. Універсал его же [гетмана Мазепы] полковнику переяславскому и др., подтверждающий права Переяславской кафедры на владение селами, грунтами, лесами, озерами и проч. угодьями монастырей Терехтемировского и Каневского, присоединенных к названной кафедре.

2 копии, одна на 2, а другая соврем. скороп. на 3 листах [Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в императорской Археографической комиссии. – Летопись занятий Археографической комиссии (СПб.), 1907 г., т. 17, с. 59]

(1) 1701 р., 10 (21) грудня. Універсал гетьмана І.Мазепи

І.Мазепа видав для переяславського єпископа З.Корниловича універсал про права на маєтності. З цього універсалу спочатку була надрукована наступна регеста:

1701 г., декабря 10. Універсал его же [гетмана Мазепы] всем старшинам и черни Войска Запорожского, подтверждающий права Переяславского кафедрального монастыря на владение принадлежащими ему селами, мельницами, полями, лесами, сенокосами, озерами и проч. угодьями и вновь утверждающий его в правах владения данными и купленными селами Войтовцами, Мацковцами, Сошниками, Подсенным, Андрушами и маєтностями присоединенных к названной кафедре запустелых монастырей Терехтемировского и Каневского.

Копия на 3 листах [Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в императорской Археографической комиссии. – Летопись занятий Археографической комиссии (Спб.), 1907 г., т. 17, с. 59 – 60]

Потім цей документ був надрукований в повному тексті, який, попри свою розмазисто-пустопорожню багатослівність, містить дуже важливі подробиці:

Пресвѣтлїшого и державнїшого великого государя нашего, его царского пресвѣтлого величества Войскъ Запорожских гетманъ и славнаго чину святаго апостола Андрея кавалеръ Іоаннь Мазепа.

Его жъ царского пресвѣтлого величества Войска Запорожского всякой старшинѣ и чернѣ и каждому, кому колвекъ о томъ вѣдати належатимет теперь и в потомніе часи будучимъ людемъ, симъ унѣверсалнымъ писанемъ нашимъ ознаймуемъ,

ижъ просил насъ гетмана ясне в Богу превелебнѣишїй его милость господинъ отецъ Захарѣя Корниловичъ, православнїй епископъ переясловскїй, абысмо владою нашею рейментарскою и особнымъ унѣверсаломъ гетманскимъ подтвердили монастыреви престолному епископскому Переясловскому всѣ добра, маетности, села, селища, млины, озера, перевозы, хуторы, кгрунта, поля, лѣси, гай, сѣножати, пасѣки, дани медовые, десятины камѣня млынового от каменщиков належитіе и десятины пашенные з кгрунтовъ монастырских приходячіе, и всякіе обще отчины и угодѣя, такъ здавна от благочестивыхъ царей і великихъ князей и от антецессоровъ нашихъ валечныхъ Войска Запорожского гетмановъ, яко и от насъ гетмана передъ тимъ и теперь наданные і купленние, а именно

село Войтовцѣ на семь боцѣ Днѣпра, в полку Переясловскомъ лежачое, з селами до него прилеглими, Кутомъ Мазюмскимъ, Мацковцами, Сошниками, Подсѣннимъ, Андрушами і ставомъ рыбнимъ в Войтовцяхъ знайдуючимся, і з полями пахарними, названними Каляшковскими,

в мѣстѣ самомъ Переясловлѣ пляцъ за мостомъ Илтицкимъ и двор от небожчика Войци наданнїй, а при немъ теперь килка прикупленних,

другий пляцъ над Илтицею Цюцюринскїй, также наданнїй,

хуторъ з полями пахарними межи рѣчками Каранями, названнїй Калитинскїй, за певную суму купленнїй,

станъ рыбнїй з озерами и з сѣнокосними угодиями над рѣкою Днѣпромъ лежачими,

также на тамтомъ боцѣ Днѣпра монастырей православних от биссурманского нашествия зруйнованих и пустошених монастыра Терехтемиривского и монастыра Каневского селища, кгрунта, млыны і всякіе угодѣя,

мѣстечко Терехтемиривъ пустое, слободку Зарубинцы, Григоровку, Колесища, Букринов два, Дудари, Ромашки, Бичакъ, Ходоровъ и перевозъ на Днѣпрѣ здавна от антецессоровъ нашихъ наданнїй, и от насъ гетмана подтверженнїй,

а монастыра Каневского селища Пустиевъ, Костинець, Литвиновку, Тростинець, Авраамовку, Кирданы, Глинч двѣ, Чорниши, Бичакъ, Ъванков, Студенець, хуторъ от кїевского войта наданнїй, другой хутор тому жъ монастыревѣ Каневскому от нѣякогось козака Хиренка Трощина лекгованнїй, село Пекари и пустошь,

комору торговую наданую от козака Федора Рудка, при монастырских же осми коморах на самомъ ринку в городѣ Каневѣ, на рогу положене свое маючую, два млыны там же в городѣ на Потоцѣ находятючіеся, з полями и сѣножатми до них належачими,

так же на рецѣ Росавѣ млынъ прозиваемый Калачинскій, в полку Кіевскомъ находючійся, да на той же рѣцѣ млины Бабичанскіе ѣменуеміе, в двохъ клѣтках и млыны Биркозовскіе в двохъ клѣтках на рецѣ Руднѣ будучіе, где погребелное на монастырь той Каневскій для людей купецких бирано,

слободу Богородицкую, село Бобриця зо всѣми до него приналежностями, мѣстечко Межиричъ з частми пожитков и приходов розмѣрових до скарбу Войскового з осмнадцати клѣтокъ належачими и тамъ же млынъ едень от блаженныя памяти преосвященнаго архѣпископа митрополита кіевского ѳосифа Нелюбовича Тукалского куплений, а монастыреви Каневскому наданный, з дворцемъ близко млына на самомъ краю от мѣстечка при рѣцѣ Росѣ лежачимъ,

село Моячичи и Бабичи, на которіе презентоваль намъ и грамоту монаршую от блаженнои и вѣчнодостойнои памяти, благочестивѣйшаго великаго государя царя и великаго князя Алексѣя Михайловича, всея Великѣя и Малыя и Бѣлыя Россѣи самодержца данную в року от созданѣя мира 7164, декаврѣя 17, на Москвѣ и привилей короля полскаго Казимира, также и гетманскіе антецессоров наших унѣверсали,

а до того просил насъ гетмана зособна тойже ясне в Богу превелебнѣйшій его милост отецъ епископъ переясловскій, абисмо ему внов от насъ же на монастырь помянутій катедральный Переясловскій наданное село Лялинецъ в полку Лубенскомъ в сотнѣ Чигириндубровскои зъ всѣми до него прислушающими угодѣями и з пожитками войсковыми розмѣровыми з млынов тамошних, на трохъ гребляхъ зостаючих, приходячими,

млыны на великой греблѣ Остранской в двохъ клѣтках зостаючіе, а о шести колахъ стоячіе власнимъ нашимъ гетманскимъ коштомъ в вѣчность у пана Радіона Думитрашки Райчи, значнаго товариша войскового, купленніе и наданніе з розмѣрами всѣми войсковыми и з волнимъ всегда наедно с коло без черги мололемъ,

а там же в Острѣ и дворъ межи улицами от того жъ пана Думитрашка монастыревѣ катедральному Переясловскому лекгованный,

также двѣ клѣтки млыновіе под мѣстомъ на гребли Переясловской от насъ гетмана наданные, и третью клѣтку на той же греблѣ стоячую, в которой една часть наданная от небожчика пана Войци, а другая купленная от теперешнаго полковника переясловскаго пана ѳвана Мировича зо всѣми розмѣрами млыновыми і войсковыми во всѣхъ трохъ помянутыхъ клѣтках, а в четвертой, вдовы Маріи Ивановой прозиваемой, з двохъ коль, а з третего мелника Кондрата з частю тылко розмѣровъ войсковыхъ в вѣчность от насъ тому жъ пререченому престолному монастыревѣ Переясловскому наданныхъ и стверженныхъ;

мы теде гетманъ и кавалер, видячи в томъ слушное и не противное ясне в Богу превелебнѣйшаго его милости отца епископа переясловскаго прошеніе, яко разъ власнимъ коштомъ и накладомъ нашимъ от самого основания церковь каменную Вознесения Господня и монастырь при оной сооруживши, от килка сотъ лѣтъ запустѣлій, упалый і забвенный престоль епископѣи Переясловской в ней воздвигнули, реставровали і обновили, чинячи то по премилостивѣишомъ

монаршомъ, его царского пресвѣтлого величества повелителномъ, а святѣйшого патрѣаршего всероссійского трону благословителномъ соизволенѣю и по совѣту богоугодномъ и благоревностномъ доброго и бодрого архипастира нашего малороссійского ясне в Богу преосвященнѣйшого его милости кир Варлаама Ясинского православного архѣпископа митрополити Кіевского, Галицкого и всея Малыя Россѣи,

такъ хотячи всякое належитое тому жъ достойнѣ на престоль епископскій переясловскій рукоположенному і возведенному ясне в Богу превелебнѣйшому его милости отцу Захарии Корниловичу, преречоному епископу переясловскому и братѣи при его милости застающей, учинити в прекормленя доволство,

не тилко тые всѣ даніе вишьписанные добра, маетности, села, селища, млыны, поля, лѣсы, озера, сѣножати, пляцы, двори, медовие, пашенные и каменные дани, и всякие отчины и угодия, на которые старинные крѣпости права записы і инные муниента монастырь кафедралній Переясловскій у себе ѣміеть при той обители святой в потомние часы заховуемъ,

присовоскупляючи и цѣле прилучаючи до оной два монастыры запустѣлые Терехтемировскій и Каневскій з всѣми до них приналежащими помянутими добрами и всякими угодѣями,

лечь тепер внов от насъ наданные села, млыни, кгрунта, в полках Кѣевскомъ, Переясловскомъ, Лубенскомъ лежащие,

такъ потвержаемъ и во вѣчние времена ему самому его милости отцу епископу переясловскому і всѣмъ наслѣдникомъ его милости укрѣпляемъ же, а ни мы самы, а нѣ по насъ наступующіе гетманы, жаднимъ способом от того мѣстца святого отторгнути и отдалити не имѣемъ овшемъ з повинности своей христьянской для болшого хвалы Божой помноженя и для всегдашних молитвъ у престола жертвенного отправующихся за себе, за Войско Запорожское і за всю Оѣчизну Малороссійскую в особливой своей милости ласцѣ и призрѣнію ѣмѣючи, розширати, защищати и укрѣпляти должны будутъ,

а такъ воленъ и моценъ есть и будетъ повагою сего унѣверсалу нашего той же его милост отецъ епископъ переясловскій і всѣ его сукцессорове, в зуполной своей владзѣ, поссессѣи и диспозицѣи всѣ тые вышписанные добра ѣмѣти от людей тяглих послушенства и повинности з млынов, з кгрунтов, з озеръ, з полев, з пляцов, з дворов, з перевозъ, от каменщиковъ десятій ся з камѣней, на земли монастырской з пустовщини десятину пашенную, а з лѣсов дан медовую і всякіе пожитки и корѣсти отбирати, і якъ хотячи оных употребляти,

вѣдаючи прето о таковой воли нашей кождый з старшени и чернѣ войсковой, абы ему преречоному его милости отцу епископу переясловскому и сукцессоромъ его милости в владѣне тих всѣхъ до монастыра его кафедрального належачих добръ, сель, маетностей і всяких угодій и в отбираню з них належитих себѣ повинностей, пожитков і користей, жадной наименшой не важился чинити трудности и перешкоди і згола нихто не смѣлъ в кгрунта их монастарскіе вѣджати і оные пустошити.

Пилно варуемъ и рейментарско приказуемъ войты засъ з посполитими помянутых сель людми, жеби всякое до монастыра того кафедрального Переясловского отдавали послушенство (опрочъ козаков военной служби пилнующих) сим же унѣверсаломъ нашимъ приказуемъ і непремѣнно мѣти хотимъ.

Звишь менованний гетманъ, рукою власною.

Дань в Батур[инѣ], року 1701, декемврѣя 10.

Оного унѣверсала копѣя за справкою полковѣ. Переясловской канцелярии, а в сводѣ той копій съ подлинным мя подписались, атаманѣ переясловскій Никифорѣ Зубновскій и полковые канцеляристи Григорій Кардашевскій и Кирило Хоменко.

1767 году, июня 8 дня, такового унѣверсала справочную копию я принялъ и росписался правитель лялинскій ѳеромонах Меркурий [Унѣверсали Івана Мазепи. – К.: 2006 р., частина 2, № 247, с. 284 – 287].

Унѣверсал надзвичайно цінний для нас: 1, тим, що дає чітку вказівку на спустошення Терехтемирівського монастиря під час бусурманського нападу (тобто в 1678 році); 2, унікальною згадкою про десятину від каменярів.

Першим до цього документу звернувся В. Ластовський [Трахтемирівський та Канівський монастирі у 18 ст. – Пам'ять століть, 1997 р., № 6, с. 145 – 148] і був уже на порозі зазначених вище маленьких відкриттів, але не звернув уваги на відзначені мною моменти.

(1) 1702 р., 3 (14) березня. Грамота Петра 1-го

З цієї грамоти ми маємо надрукованою наступну регесту:

1702 г., марта 3. Жалованная подтвердительная грамота царя Петра Алексеевича епископу переяславскому Захарію Корниловичу на владение селами Войтовцами, Московцами, Сошниками, Подсенным, Андрушками, маестностями запустелых монастырей Терехтемировского и Каневского, слободками Зарубинцами, Григоровкою, Букриновым, селищами Литвиновкою, Трестинцом, Авраамовкою, Студенцом, перевозом на реке Днепре, мельницами на реке Росаве и проч. угодыми.

2 копии. Одна на 6, другая на 4 листах [Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в императорской Археографической комиссии. – Летопись занятий Археографической комиссии (Спб.), 1907 г., т. 17, с. 22]

(1) 1702 р., 4 (15) березня. Грамота Петра 1-го

Наступного дня цар Петро підписав грамоту, якою затвердив Захарія Корниловича на посаді переяславського єпископа і надав йому в користування маєтки Терехтемирівського і Канівського монастирів. Це не помилка – в грамоті від 3 березня перелічені села, яких немає у грамоті з 4 березня.

Божією поспѣшествующею милостію, Мы, Пресвѣтлѣйшій и Державнѣйшій Великій Государь Царь и Великій Князь Петръ Алексѣевичь, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержець, Московскій, Кіевскій, Владимирскій, Новгородскій, Царь Казанскій, Царь Астраханскій, Царь Сибирскій, Государь Псковскій и Великій Князь Смоленскій, Тверскій, Югорскій, Пермскій, Вятцкій, Болгарскій и иныхъ Государь и Князь Новагорода, Низовскія земли, Черниговскій, Резанскій, Ростовскій, Ярославскій, Бѣлоозерскій, Удорскій, Обдорскій, Кондинскій и всеа сѣверныя страны Повелитель, и Государь Иверскія земли, Карталинскихъ и Грузинскихъ царей и Кабардинскія земли, Черкасскихъ и горскихъ князей и иныхъ многихъ государствъ и земель восточныхъ и западныхъ, и сѣверныхъ Отчичъ и Дѣдичъ, и Наслѣдникъ, и Государь, и Обладатель,

Наше Царское Величество пожаловали богомольца Нашего преосвященнаго Захарія Корниловича епископа Переяславскаго и наслѣдствующихъ по немъ, кто въ томъ городѣ иные епископы будутъ, повелѣли ему во утверженіе той епископіи дать сію Нашу Великаго Государя Нашего Царскаго Величества жалованную грамоту для того:

въ прошломъ 3СГ и 3СS годѣхъ къ Намъ Великому Государю, къ Нашему Царскому Величеству, писалъ богомолецъ Нашъ преосвященный Варлаамъ Ясинскій митрополитъ Кіевскій и Галицкій и Малыя Россіи, что онъ въ старости лѣтъ своихъ въ силѣ изнемогъ и службы Божій отпирать и во освященный чинъ посвящать не сможетъ, и билъ челомъ Намъ Великому Государю Нашему Царскому Величеству онъ, богомолецъ Нашъ преосвященный митрополитъ, чтобъ для ево немощи въ помоществованіе епископа поставить въ Переяславль и быть той епископіи противъ прежняго, какъ въ томъ городѣ епископія напредь сего была.

А подданной Нашъ Великаго Государя Нашего Царскаго Величества войска Запорожскаго обѣихъ сторонъ Днѣпра гетманъ и славнаго чина апостола Андрея кавалеръ Иванъ Степановичъ Мазепа Намъ Великому Государю Нашему Царскому Величеству билъ же челомъ, что желая, онъ, быти въ Переяславль епископіи, строить тамо церковь каменную не малыми проторми.

И по нашему Великаго Государя Нашего Царскаго Величества указу, въ Нашихъ Великаго Государя грамотахъ къ нимъ преосвященному митрополиту Кіевскому и къ подданному Нашему гетману и кавалеру писано, чтобъ они, по общему своему совѣту, учиня опредѣленіе Переяславскому епископу, чѣмъ ему чина своего всякое требованіе имѣтъ и кто на ту епископію обранъ будетъ, къ Намъ Великому Государю, къ Нашему Царскому Величеству писали и въ прошломъ же АЩА году Ноября въ 01 день къ Намъ Великому Государю, къ Нашему Царскому Величеству писалъ богомолецъ Нашъ преосвященный митрополитъ Кіевскій, что онъ, по Нашему Великаго Государя изволенію и по благословенной грамотѣ блаженныя памяти святѣйшаго куръ Адриана архіепископа Московскаго и всея Россіи и всѣхъ сѣверныхъ странъ патріарха, а по многомъ попеченіи подданного Нашего Царскаго Величества гетмана и кавалера Ивана Степановича, поставилъ въ Переяславль на прежде бывшій многосотными лѣты епископскій заустѣлый престоль во епископы боголюбивѣйшаго игумена монастыря Свято-Михайловскаго Златоверхова ево, Захарію Корниловича, вѣдая о немъ, что тщаніемъ своимъ можетъ тотъ престоль воздвигнуть и достойную епископскую честь въ первобытіе произвестъ.

А подданной Нашего Царскаго Величества гетманъ и кавалеръ къ Намъ Великому Государю къ нашему Царскому Величеству писалъ, благодарствуя Намъ Великому Государю, что изволили Мы, Великій Государь, Наше Царское Величество по ево челобитью той Переяславской епископіи состоятися, на которую въ Богоспасаемомъ градѣ Кіевѣ, при его подданного Нашего гетмана и кавалера бытности и всей генеральной старшины и полковниковъ, въ церкви святыя Софіи Премудрости Божіей богомольцомъ Нашимъ, имъ преосвященнымъ митрополитомъ Кіевскимъ, и инными сослужащими ему и присутствующими архіереи, поставлень и утверждень во епископскій санъ вышеименованный игумень Захарій Корниловичъ, мужъ благоразумный и въ житіи иноческомъ благочестно-искусный.

И билъ челомъ Намъ Великому Государю Нашему Царскому Величеству онъ, подданной Нашъ гетманъ и кавалеръ, чтобъ Мы, Великій Государь, Наше Царское Величество пожаловали ево, повелѣли ту обновленную Переяславекую епископію утвердить Нашего Великаго Государя Нашего Царского Величества жалованною грамотою, чтобъ вышепомянутому богомольцу Нашому преосвященному епископу Захарію Корниловичу и впредь по немъ на томъ престолѣ епископомъ быть непремѣнно и рукоположеніе имъ на архіерейство отъ преосвященныхъ митрополитовъ Кіевскихъ воспріимать и всегда подъ послушаніемъ престола митрополитанскаго Кіевскаго спомоществованіемъ быть и неисходно жити, содержаще въ паствѣ своей со всѣмъ, до архіерейской власти принадлежащимъ чиномъ, весь полкъ Переяславской имѣюще за надлежащую себѣ епархію.

А онъ, богомольецъ Нашъ преосвященный Захарій епископъ Переяславскій, о томъ Намъ, Великому Государю билъ же челомъ, и Мы, Пресвѣтлѣйшій и Державнѣйшій Великій Государь Царь и Великій Князь Петръ Алексѣевичъ, всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержецъ, и многихъ государствъ и земель восточныхъ и западныхъ, и сѣверныхъ Отчичъ и Дѣдичъ, и Наслѣдникъ, и Государь, и Обладатель, Наше Царское Величество, ево, богомольца Нашего преосвященнаго Захарія Корниловича епископа Переяславскаго, пожаловали, въ подтверженіе и укрѣпленіе той Переяславской епархіи и чина духовнаго и прежнихъ правъ сію Нашу Царскаго Величества милостивую жалованную грамоту дать ему повелѣли и при Божіей помощи ево, преосвященнаго епископа, и по немъ иныхъ наслѣдствующихъ епископовъ Переяславскихъ и епархію ихъ во всякомъ соблюденіи и охраненіи имѣти будемъ противъ того, какъ въ Малой же Россіи Черниговская архіепископія въ Нашей Государской милости въ церковныхъ православныхъ греческаго благочестія догматѣхъ и во епископской чести, и во исправленіи духовнаго чина, и въ сохраненіи правъ и поведеній обыклыхъ есть, непремѣнно (не опредѣляя и не отлучая отъ послушанія и благословенія престола митрополіи Кіевской), а рукоположеніе на тотъ епископскій чинъ всегда имѣть по благословенію святѣйшихъ патріарховъ Московскихъ и всего освященнаго собора великороссійскаго у престола митрополіи Кіевскія у преосвященныхъ митрополитовъ, а быти ему, богомольцу Нашему преосвященному Захарію Корниловичу епископу Переяславскому, и по немъ будучимъ епископомъ Переяславскимъ со всѣмъ причтомъ духовнымъ той епархіи подъ благословеніемъ и послушаніемъ преосвященныхъ митрополитовъ Кіевскихъ, не отлучаяся благословенія и разсужденія ихъ во всемъ, и исполнить сіе Наше Царского Величества повелѣніе непорушимо, а Наша Великаго Государя Нашего Царского Величества милость къ нимъ никогда отмѣнна не будетъ.

А вотчинами, къ той Переяславской епископіи и къ **монастырямъ запусѣлымъ Каневскому и Трехтемировскому** належащими, по Нашей Великаго Государя Нашего Царского Величества жалованной утверждающей данной ему грамоте, владѣть ему, богомольцу Нашему преосвященному епископу, и впредь по немъ будучими инымъ епископомъ Переяславскимъ и всякіе доходы съ нихъ употреблять, какъ въ той Нашего Царского Величества жалованной грамотѣ описано.

А для вящаго утверженія Нашея Царского Величества къ нему, богомольцу Нашему преосвященному Захарію Корниловичу епископу Переяславскому,

милости, сію Нашу Великаго Государя Нашего Царского Величества жалованную грамоту Нашего Царского Величества государственною большою печатью утвердить повелѣли.

Дана сія Нашего Великаго Государя Нашего Царского Величества жалованная грамота государствія Нашего во Дворѣ, въ царствующемъ велицѣмъ градѣ Москвѣ. Лѣта отъ Рождества Христова АѢВ мѣсяца марта Д дня, государствования Нашего К году.

Великаго Государя Его Царского Величества Государственной Посольской Канцелярії дякъ Борисъ Михайловъ.

Божією поспѣшествующею милостию, Мы Пресвѣтлѣйшій и Державнѣйшій Великій Государь Царь и Великій Князь Петръ Алексѣевичъ всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержецъ.

Справиль Иванъ Петровъ.

[Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. – Спб., 1909 г., т. 31, стб. 591 – 595].

(2) 1702 р. Літопис Самовидця

Літопис Самовидця (Р.Ракушки-Романовського) висвітлює події 1648 – 1702 років. В ньому згадано безліч дрібних подій того часу, але немає згадок про Терехтемирів.

(1) 1704 р., 8 (19) квітня. Універсал гетьмана І.Мазепи

З цього універсалу ми маємо надрукованою наступну регесту:

1704 г., апреля 8. Универсал его же [гетмана Мазепы] полковнику переяславскому и др. о том, чтобы сообщение с местностями, лежащими по ту сторону Днепра, производилось исключительно двумя перевозами: киевским и терехтемировским.

2 копии, одна соврем. скороп. на 2 листах [Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в императорской Археографической комиссии. – Летопись занятий Археографической комиссии (Спб.), 1907 г., т. 17, с. 60].

(1) 1704 р. Діаріуш Івана Биховця

І.Биховець їздив послом від гетьмана І.Мазепи до кримського хана.

Повертаючись з Криму, він записав:

... для того, не їдучи на Терехтемирів, спішив я на Київ до обозу [Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. К., 2007, с. 591, № 497].

(1) 1708 р., 6 (17) жовтня.

Лист гетьмана І.Мазепи до графа Г.І.Головкіна

...а меж Переяславлем и Трехтемировым два броды так мелкіе вновь на Днѣпрѣ явились, что чрез оныя люди ѣздят... [Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. К., 2007, с. 247, № 286].

Лист надіслано з обозу над Десною за 22 дні до вирішального кроку І.Мазепи – переходу на бік шведського короля...

1710 – 1750 рр.

(1) 1710 р., 1 (12) січня.**Універсал гетьмана І.Скоропадського**

З цього універсалу ми маємо надрукованою наступну регесту:

1710 г., 1 января. Универсал всем старшинам и черни Войска Запорожского, подтверждающий права Переяславского кафедрального монастыря на владение принадлежащими монастырю добрами, маестностями, селами, селищами, хуторами, гаями, полями, лесами, сенокосами, озерами, **станами**, перевозами, мельницами, пасеками и проч. угодьями, находящимися в полках Киевском, Переяславском, Лубенском и Каневском, а равно и маестностями, принадлежащими монастырям Терехтемировскому и Каневскому, приписным к Переяславскому монастырю.

Копия на 8 листах [Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в императорской Археографической коимссии. – *Летопись занятий Археографической комиссии* (Спб.), 1907 г., т. 17, с. 68 – 69].

(1) 1710 р., 24 січня (4 лютого).**Постанова Варшавського сейму**

Цей сейм прийняв два важливих рішення: 1, відновив Августа 2-го у правах короля Речі посполитої; 2, ратифікував «Вічний мир» 1686 р. В конституцію сейму включено повний польський текст цього договору, в тому числі й 7-а стаття зі згадкою про Терехтемирів (Trachtymirow) [Volumina legum. – Petersburg: 1860, t. 6, s. 76 – 77]. Ми цей фрагмент не передруковуємо, оскільки він дослівно слідує російському тексту, наведеному вище.

(1) 1710 р., 5 (16) квітня. Пакти П.Орлика

У зв'язку з обранням Пилипа Орлика гетьманом (на еміграції в Бендерах) було ухвалено складені ним «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis». Цей документ складено за зразком документів, які ухвалювались при обранні королів Речі Посполитої [наприклад, Pacta conventa Августа 2-го 1699 р. – Volumina legum. – Petersburg: 1860, t. 6, s. 14 – 26]. Терехтемирову присвячено 5-у статтю:

5. Civitas Terechtemirow quoniam ab antiquo possessionatus iure ad Exercitum Zaporoviensem Inferiorem ferebatur Xenodochiique ipsius titulo fungebatur, igitur et nunc liberata utinam patria nostra de servitute Moscovitica non praetermittet Illustrissimus Dux eandem civitatem Terechtemirow Exercitui Zaporoviensi Inferiori cum omnibus attinentiis et cum traiectu ibidem ad flumen Borysthenis existente restituendam, Xenodochium in ea pro Cosacis longo senio praessis extremaque egestate oppressis, atque cicatricibus lassatis, sumptu publico erigendum, nec non victum et amictum illis procurandum fore [Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. – Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1847 г., № 1, отд. 3, с. 7].

Місто Терехтемирів споконвічно по праву належало Війську Запорозькому Низовому і виконувало роль власного шпиталю. Так і тепер, по визволенні – дайто, Боже, – нашої Вітчизни від московської неволі, нехай ясновельможний гетьман поверне Війську Запорозькому Низовому оте місто Терехтемирів з усіма угіддями і перевозом через Дніпро, який міститься там-таки. Нехай буде поновлено за військовий кошт у Терехтемирові шпиталь для козаків, виснажених глибокою старістю, чи ранами, чи то крайньою вбогістю, а також передбачено для них харч і одяг.

Цей договір в російському перекладі був уперше надрукований в 1822 р.

[*Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М. : 1822 г., т. 4, с. 206 – 222, про Терехтемирів – на с. 213 – 214*], тому він був добре відомий дослідникам, які часто використовували цю публікацію.

(1) 1711 р., 23 вересня (14 жовтня). Указ царя Петра 1-го

Внаслідок поразки російської армії на чолі з царем Петром від турків у Прутському поході 12 липня 1711 р. було укладено Прутський мир між Росією та Туреччиною, за яким Росія зобов'язувалась вивести свої війська з території Речі Посполитої. Наслідком цього зобов'язання був наступний указ.

Указ нашено царского величества полковнику белоцерковскому Антону Танскому

Понеже по учиненным с поляками вечного мира трактатам, тогобочную заднепрскую Украину с ее рубежей, именно в трактатах написанными, надлежит оставить поляками, тамошним же полковникам с полковою, сотенною и рядовою козацкою старшиною, козаками и прочими, в подданстве нашем верно быть желающими, с женами и детьми, с их движимыми пожитками на жилище перейти в Малую Россию, в тамошние полки, где кто пожелает,

да с той же стороны от **местечка Терехтемирова** вниз на Днепре даже до устья реки Тясмина, со всех местечек, сел и деревень обывателей перевести в Малую Россию и тем землям быть впусе всегда, и на оных полякам никаких [людей] не селить.

Того ради, яко прочим тогобочной Украины полковникам, так и вам сим нашим указом накрепко повелевается, дабы вы сами с полковою вашею старшиною, сотниками, сотенною и рядовою козацкою старшиною и с прочими козаками, непрестанно в подданстве нашем верно быть желающими, с той стороны в Малую Россию переходили немедленно; а кто тамо какие свои маетности, хуторы и прочие заводы оставит, те от нас, государя нашего царского величества, в Малой России маетностями також награждены быть имеют.

И которые там под державою нашею нам верно служили – и впредь служить будут.

Таковые ж нашего царского величества указы и в прочие заднепрские полки и полковникам посланы.

1711 году сентября 23 дня. От Днепра.

На подлинном подпись собственною его царского величества рукою: Царь Петр [Архив юго-западной России. – К.: 1868 г., ч. 3, т. 2, № 287, с. 756 – 175; Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.-Лг.: 1962 г., т. 11, ч. 2, № 4775, с. 150 – 151].

Щоб не згадувати про прикрий для царя Прутський мир, в указі дано посилання на Вічний мир 1686 р. І 25 років не минуло, як його вирішили нарешті виконати...

Слід знати, що у виданнях є різночитання: в «Архиве» документ підписано «серпня 23 дня. От Днепра», а у «Письмах» – «серпня 27 дня с Києва»; там же вказано, що насправді цар перебував на той час у Карлсбаді; на мою думку, фальшиве місце було вказано для маскуванню перебування царя в Німеччині, з огляду на те, що зміст наказу стане широко відомим.

(1) 1714 р. Грамота З.Корниловича

Цією грамотою переяславського єпископа встановлено наступні норми відбування панщини селянами з маєтків Терехтемирівського та Канівського монастирів: в 1714 р. – 1 день на місяць, в 1715 р. – 2 дні на місяць, в 1716 р. – 3 дні на місяць, окрім шарварків та толоки; у слободах – по 1 дню на місяць протягом наступних 6 років. Підписався З.Корнилович як ігумен монастиря терехтемирівського і канівського [Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського, ф. 11, № 3945, арк. 3; подаємо за статтею: *Ластовський В.* Трахтемирівський та Канівський монастирі у 18 ст. – Пам'ять століть, 1997 р., № 6, с. 145 – 148].

(1) 1717 р. 19 (30) січня.

Конституція Варшавського миротворчого сейму

В цій конституції була стаття про Терехтемирів:

Kommissya między Trechtymirowiem a starostwem Kaniowskim

18. Ponieważ konstytucya anni 1647 dla dobrego porządku między dobrami krolewskimi za przywilejami chodzącemi postanowiona, w sobie sonat, aby rewizorowie z seymu delegowani, zlustrowawszy dobra limites constituant, zaczyn na proźbę urodz. Antoniego Trypolskiego, chorążego owruckiego, possessora dzierżawy Trechtymirowa, za przywilejem roku 1715 die 20 Augusti, po rebellii kozackiey spustoszonego, wakującego, sobie danym y służącym; naznaczamy urodz. Alexandra Ierlicza, stolnika możyrskiego, Michała Iackowskiego, cześnika latyczowskiego, Ioachima Niewmirzyckiego, komornika zemskiego kiiowskiego, unius absentia non obstante, et praeria visitatione czterema niedzielami, aby ziechawszy ad fundos controversos między Trechtymirowiem a starostwem Kaniowskim, granice według dawnych należytości uznawszy, postanowili tak aby starostwo Kaniowskie antiquis gaudeat limitibus, a Trechtymirow przy circumferencyi y granicach w przywileiu od nayiasn. krola imci Stefana quondam obsequentibus reipublicae cosacis, anno 1576 danym, wyrażonych, zachowany został [Volumina legum. – Petersburg: 1860, t. 6, s. 146].

Комісія між Терехтемировом і Канівським староством

Оскільки конституція 1647 р., ухвалена задля упорядкування королівських маєтків, якими володіють за привілеями, говорить, щоб ревізори, делеговані від сейму, описавши маєтки, встановили їх кордони,

задля того на прохання уродженого Антонія Трипольського, овруцького хорунжого, володільця маєтку Терехтемирів за привілеєм з 20 серпня 1715 р., який після козацького повстання спустошений, вакантний –

призначаємо уроджоних Олександра Єрлича, мозирського стольника, Міхала Яцковського, летичівського чашника, Іоахима Невмержицького, київського земського коморника, незважаючи на відсутність одного [з них], призначили зустріч [не пізніше] чотирьох тижнів, щоб з'їхались на спірному місці між Терехтемировом і Канівським староством, з'ясували давні границі володінь і ухвалили так, щоб Канівське староство тішилося давніми границями, а Терехтемирів зістався при тому обводі та границях, які були визначені привілеєм, від найяснішого короля його мості Стефана колись милостиво для козацької республіки в 1576 р. наданим.

Постанова цікава згадкою про грамоту короля Стефана 1576 р. (яку ми вважаємо за сфальшовану) та про королівський привілей 1715 р. Цей останній досі не відшуканий, хоча він міг би містити більше подробиць про документ С.Баторія. Невідомо також, чи відбулася ця комісія. У 18 ст. постанов сеймових було ухвалено багато, але виконано з них дуже мало.

(1) 1720 р., 28 липня (8 серпня). Грамоти Петра 1-го

Як пояснив М.Г.Крикун [Административно-территориальное устройство правобережной Украины в 15 – 18 вв. – К. : 1992 г., с. 173 – 174], у 1718 р. польський король Август 2-й надав мазовецькому воєводі С.Хоментовському інструкцію для переговорів з Росією, в якій, зокрема, посол мав наполягати на передачі смуги вздовж правого берега Дніпра Речі Посполитій. До переговорів дійшло в 1720 р., матеріали їх досі не опубліковані [Центральний державний архів давніх актів (Москва), ф. 79, оп. 1, од. зб. 13 – так подав М.Г.Крикун]. У зв'язку з цими переговорами цар Петро наказав з'ясувати стан заселення спірної смуги.

З цих грамот ми маємо надрукованими наступні регести:

215. 1720 г., іюля 28. Грамота его же [Петра 1-го] гетману Скоропадському о командировании за Днепр надежных лиц для осмотра городков Ржищева, Канева, трех Темиров, Черкас, Боровицы, Бужина, Воронкова, Крылова и Чигирина, которые, согласно мирным трактатам, заключенным между Россией и Польшею, должны быть свободны от поселений, и если обнаружится, что таковые заселены, то расследовать, с чьего разрешения и когда были заселены.

Грамота разорвана. С левой стороны недостает части грамоты.

216. Грамота его же гетману Скоропадському о соблюдении соглашения, по трактату вечного мира, между Россией и Польшею касательно перевозов Терехтемировского, Ржищевского и других, находящихся на польской стороне Днепра, в том смысле, что они не должны быть свободны для проезда.

К грамоте приложены две копии с доношения гетмана Скоропадского царю Петру Алексеевичу по предмету, изложенному в грамоте [Курдюмов М.Г. Описание актов, хранящихся в императорской Археографической комиссии. – Летопись занятий Археографической комиссии (Спб.), 1907 г., т. 17, с. 135 – 136.].

Відповіді ми маємо у викладі М.Г.Крикуна: «Отримані в ході об'їзду російсько-козацькими уповноваженими даної смуги відомості радості їм не принесли: правобережне Придніпров'я виявилось непогано колонізованим при максимальному сприянні польської шляхти і влади Речі Посполитої в цій справі» [с. 174].

(1) 1730 р., червень. Генеральне слідство про маєтності Переяславського полка

Це слідство було проведене в 1729 – 1731 рр., і матеріали його є першорядним джерелом. Підсумковий документ по Переяславському полку було складено в червні 1730 р. й опубліковано в 1896 р. [Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка 1729 – 1730 гг. – Харьков: 1896 г. – 45 с.]

Терехтемирівська сотня у складі Переяславського полка (с. 10 – 11) розміщена цілком на лівому березі Дніпра, напроти Терехтемирова. Вона включала села Стовпяги, Ячники, Підсінне, Андруші, Кодинці (Козинці), Городище, Увюнище (В'юнище) та слобідку на р.Трубіж, надану в 1699 р. Леонтію Полуботку. Про село Підсінне записано:

Владели оним селом сотники терехтемировские, именно Сергій, по нем Труш, Лесенко, Д[а]раган, а по тому отдано игумену Дубине на монастир нинішній катедралній Переясловській, якое [село] в року 1710 за єпископства Захарія Корниловича універсалом стверджено в зуполное и вічне владініе [с. 10].

Про передачу села Підсінного переяславській кафедрі ми знаємо з процитованого вище [універсалу І. Мазепи](#) від 10 грудня 1701 р. Звідси випливає, що названі в документі 4 терехтемирівські сотники володіли цим селом раніше, до 1701 року.

Де знаходився центр сотні – з опису не ясно; оскільки ця сотня подана в описі безпосередньо після міських сотень Переяслава, тоже бути, що її центром вважався Переяслав.

(1) 1734 р. Подимний реєстр

Цей реєстр не надрукований. М.Г.Крикун подав, що в ньому міститься перша згадка про село Монастирок біля Терехтемирова [АВК. Archiwum Sanguszkow, № 511, s. 4. – Крикун М. [Інструкція послам](#) Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Україна модерна, 1999 р., № 2-3, с. 242 – 243]. Можливо, цей документ містить ще щось цікаве про Терехтемирів.

(1) 1735 р. Прохання єпископа А.Берла

21 квітня 1735 р. новопризначений переяславський єпископ Арсеній Берло надіслав у Петербург до Синоду прохання, розгляд якого тривав до 28 жовтня 1735 р. Це прохання опубліковано у викладі:

№ 149 / 87. По прошению преосвященного Арсения епископа Переяславского о пожаловании Переяславской архиерейской кафедре вотчин, земель и угодий, взамен отошедших от сей кафедры к Польше Терехтемировского и Каневского монастырей.

Епископ Арсеній излагал в прошении:

В 1700 году император Петр Великий пожаловал антецессора его покойного епископа переяславского Захария Корниловича друмя монастырями по ту сторону Днепра, **Терехтемировским и Каневским**, со всеми селами, деревнями, мельницами, полями, хуторами, лесными угодьями, покосами, рыбными ловлями и прочими к тем монастырям принадлежностями.

В 1712 году помянутые монастыри отошли от престольного монастыря Переяславского в польское владение, отчего домовый архиерейский монастырь пришел в крайнее оскудение и обретающаяся в нем братия, по временам, и дневной лишается пищи; соборной монастырской церкви кровля сгнила, муровы попортились и в дождевое время вода проходить в церковь; ризница убогая и ветхая, колокольня деревянная сгнила и валится, келии, ограда и все прочее – деревянные и обветшали, а из убогой домовой архиерейской казны всего того возобновить невозможно.

В виду такой нужды преосвященный Арсений просил о пожаловании ему и братии описных Миновичских вотчин, а именно:

- грунта Семена Миновича с ветхими хорами, смежного с монастырем кафедральным и для расширения оного весьма потребного;
- шинкового двора в г. Переяславе;
- бровара с солодовнею за городом, над рекою Трубежем;
- хутора над рекою Ильницею с садом и гребелькою с мельницею;
- сеножатей и поля пахотного вверх по реке Ильнице по обоим ее берегам;
- да между речками Каранми островов и гребли с мельничными амбарами о четырех колах;
- також и на великой гребле амбара мельничного о двух колах;
- гаев Комаровских и Леплявских
- и двора Леплявского с винокурнею;
- хуторов Демновских и фарбовницы и до них принадлежащих гая, пахотных полей, сенных покосов, плотины и четырех мельничных амбаров, купленных Миновичевских;
- да сел жалованных: Стовпяги, Цибле, Пологи, Капустинцы с городищем и со всеми к ним принадлежащими угодьями.

16 июля 1735 года святейшим синодом послан был в правительствующий Сенат и в Иностранную коллегию за словесными справками об указанных преосвященным Арсением вотчинах, землях и угодьях синодский юнкер Михайло Попов, но в коллегии ему объявлено было, что просимых сведений в коллегии нет, а в Сенате указано на необходимость присылки об этом из Синода ведения, что святейшим Синодом и исполнено 2 сентября. Одновременно послан указ и в Коллегию иностранных дел. Ответа из Сената не последовало.

[Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. – Спб., 1907 г., т. 15, стб. 185 – 187].

(1) 1741 р. Візитація церкви у Терехтемиріві

За даними цієї візитації, в селі було 42 двори. Церква була збудована, імовірно, в 1726 році (в цьому році у Переяславі було висвячено православного священика Павла Григоровича). Пізніше [в тексті – 1742 р., мабуть помилково, бо дані взято з візиту 1741 р.] цього священика вигнали за незгоду на унію, і призначили уніата Якова Прегалинського, який одержав презенту від київського підкоморія пана Трипольського, «на тот час пана Трактоміровского». Ця церква знаходилась на тому місці, де пізніше стояв хрест з датою 1652 р. В сусідньому селі Монастирок візитація зафіксувала 20 дворів, в Зарубинцях – 12 дворів. [Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПІ, 1864 г., с. 592 – 594]

(1) 1745 р., 15 (25) січня. Довідка коша Запорозької Січі

Капітан Колюбакин був відряджений з Москви 15 грудня 1744 р. із секретним наказом – з'ясувати, чи є на Запоріжжі емісари з Польщі чи Пруссії. Доручення було настільки секретним, що навіть київського губернатора Леонтєєва про нього не інформували. Для маскування істинної мети його місії йому був доручений указ імператриці Єлизавети щодо пограничних суперечок між Запоріжжям та Річчю посполитою. По силі цього указу запорожці мали подати письмові документи або записати свідчення старих людей – як проходила границя.

Письмових документів про границі в Січі не знайшлося, а свідчення старих людей були записані у вигляді довідки з 4 статей. Ця довідка була складена від імені кошового Василя Григоровича з усім товариством і подана капітану Колюбакину. Оскільки цей важливий документ дуже слабо використовується в історіографії, я перепису його цілком, спрощуючи орфографію:

Божиею милостию всепресветлейшая и великодержавнейшая великая государыня императрица Елисавет Петровна самодержица всероссийская и многих государств и земель восточных и западных и северных обладательница и прочая, и прочая, и прочая.

Всемиловитейшая государыня, вашего императорского величества всемиловитейшую грамоту с присланным его благородием господином капитаном Кулюбакиным мы, атаман кошевой и все Войско сих чисел справно получили.

В которой вашего императорского величества грамоте всемиловитейшим словом яко верным подданным вашему императорскому величеству слугам упоминаете в границы заднепровской с поляками, как поза Черным лесом по рекам Бугу и Синюхе были, а ныне по вечномирному трактату не допускают поляки подданным вашего императорского величества малороссиянам селиться и препятствуют и покушаются и о том без сомнения о границе от нас Войска как прежде с поляками была, хоть письменного, хотя испросив стариков наших подать бы нам вашему императорскому величеству по расспросу покорный рапорт,

то мы, атаман кошевой со всем Войском яко верные вашего императорского величества рабы и слуги, падше до стоп ног вашего величества покорно сим нашим писанием представляем, что мы, Войско, получивши всемиловитейшую вашего императорского величества грамоту, по обыкновению нашему войсковому куренных атаманов и стариков избравши, спрашивали о границах, как прежде с поляками были,

то о таких границах наши старики по спросу рассказали ниже сего пунктами следующее.

1. Сказывают наши старики, кои еще от старинных умерших казаков слышали, что граница с поляками была по Случь, ибо и ныне казаки наши говорят, что всю Украину от ляхов отбороняли вожди знатные, прозванием Борабаш, Кудра, Наливайко, Обазин, Самусь и Палий с запорожцами, компанейскими и украинскими полками, а однако ж под державу вашего императорского величества со всею Україною голдовали и служили, на последок же бывший гетман Мазепа, прогнав ляхов за Случь, в Люблею [мабуть, в Любарі] над Случью в знак границы и могилу высыпали, дабы ляхи в

Україну по сей бок Случи не втручались, где ныне подданным вашего императорского величества не допускают селиться.

2. А еще за Богдана Хмельницкого Речь посполитая польская области гетманской и войсковою в сегобочную Днепра Украину от Днепра до Днепра [? Дністра?] да вгору по самую реку Случь поступила и, вечным пактами утвердивши, отдала, яко же и недавно пред шведскою баталиею [Мазепа ?] обоих сторон Днепра гетман назывался.

3. Город Терехтемиров, который ныне под поляками под Днепром ниже Триполья обретается, нашим сечевым запорожским от давних лет шпиталем назывался, и до нас належал, в яком бывало старые козаки и по случаю на какой войне раненные и скалеченные тамо у шпитале пребывали, из тамошнего перевозу и прочего доходу контентовались,

так же увесь Днепр з горы до Келеберды вниз з Переволочною з тамошними Переволочинским перевозом, река Ворскла з млинами у полку Полтавском якоже козаки и Самарь со всеми приналежностями до нас же войска, даже до самого Очакова голдовали.

4. Поле или степь, взявши от Крылова, где река Тясмин в Днепр впадает, яко же давнего часу, так и теперь до нас же Войска Запорожского, займаючи под Черным лесом до Виски под Лебедин и до Синюхи, где устья в Бог реку впадает, а понад Богом до самого лимана, где Бог под Очаковом в лиман вошел, голдовало, где ляхи втручаются, но только прописями докучают,

и то мы в такой границе по спросам наших старых казаков сие вашему императорскому величеству яко верные подданные рабы и слуги покорно сим написавши, по кончину жизни нашей готовы пребываем служить.

Вашего императорского величества верно подданные рабы и слуги Войска Запорожского низового атаман Василий Григорьевич с товариством, с Коша января 15 дня 1745 года [Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир: 1903 г., т. 2, с. 1722 – 1724].

Важливо, що сфальшованої грамоти С.Баторія – Б.Хмельницького тоді ще на Запоріжжі не було, хоча уряд вимагав від війська саме такий документ.

(1) 1746 р. Візитація церкви у Монастирку

Монастирська церква Успіння «выставіона ad instar шопи в 1718 году, дзвонек еден на столбику, иконостас полотняный, чаша оловянная». Священником при ній був Марко Шостаковський, висвячений в 1743 р. за презентою пана Трипольського. Ця церква була й парафіальною для жителів села. На початку 19 ст. вона цілком обветшала, і парафія була ліквідована [Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПЛ, 1864 г., с. 592].

1751 – 1765 рр.

(1) 1751 р., 6 (17) листопада. Скарга канівського старости

Канівський староста Миколай Потоцький дав доручення внести до житомирських книг наступну скаргу на свого сусіда – власника Терехтемирова пана Станіслава Щеньовського:

Roku tysiąc siedmset piędziesiąt pierwszego, miesiąca Nowembris
siedmnastego dnia.

Na urządzie grodzkim, w zamku iego królewskiej mości Żytomirskim, przedemną, Michałem Trzeciakiem, podczaszym czerńihowskim, burgrabią grodzkim żytomirskim y więgami ninieyszemi, grodzkiemi, żytomirskiemii comparens personaliter urodzony iego mość pan Woyciech Ossowski, nomine et ex speciali commisso iaśnie wielmożnego iego mości pana Mikołaiia na Potoku, Buczaczu, Horodeńce y Gołogorach Potockiego, starosty kaniowskiego, nie mogąc dotąd znieść wielkiey krzywdy y oppressyi od niżej wyrażonego iego mości obwinionego dobrom y ludziom starostwa Kaniowskiego, in proxima contiguitate z dobrami obwinionego iego mości będącemi, discordiarum pełnemi, zadanych y naniesionych, nie chcąc vim vi repellere, ale windykuiąc onych prawnie, solenniter przeciwko wielmożnemu iego mości panu Stanisławowi Szczeniowskiemu, staroście trachtamirowskiemu, tudzież urodzonym gubernatorom, podstarościm y ludziom iego mości obwinionego Chodorowskim, rżyszczowskim y starostwa Trachtymirowskiego, do wiolencyi ustawicznych, znać dispensante domino, skłonnym y prędkim, świadczy y manifestuie się o to:

iż ich mość obwinieni, et praecipue wielmożny iego mość pan Szczeniowski, starosta trachtamirowski, nie chcąc cale zachować pokoju sąsiedzkiego, co tylko być może molesti et contrarii dla starostwa Kaniowskiego, permittit czynić, iakoż, nie dość na tym, że ustawicznie ludzi starostwa Kaniowskiego ludzie iego mości obwinionego białą, grabią, zabierają, ale y na życie godzą, a wielmożny imć pan starosta Trachtymirowski na żadne rekwizycye comparentis iaśnie wielmożnego pryncypała y gubernatorów onego czynić satysfacyi nie chce y nie czyni;

kiedy roboczy Stefan Wykrzta, poddany starostwa Trachtymirowskiego, we wsi Hryhorówce mieszkający iego mości obwinionego, nescitur czyli ze swywoli, czyli przymuszony od haydamaków, naszedłszy z haydamakami na dobra wieś Sieliszcze, do starostwa Kaniowskiego należąca, tam roboczą Dunayskę, wdowę, poddaną sieliską, nie dość na tym, że ją, dopytując się o pieniądze, zbili, stłukli, ale y śmierć niemiłosierną oney zadali, pieniądze, fanty y wszystkie ruchomości, co tylko mogła mieć, zabrali, o czym gdy się ludzie starostwa Kaniowskiego dowiedzieli y z pomienionego roboczego Stepana Wykrzty sprawiedliwości dopominali się u gubernatora starostwa Trachtamirowskiego, iego mość pan gubernator trachtamirowski nie tylko ze sprawiedliwości z pomienionego Wykrzty, iako ex complice haydamaków, uczynić renuit, ale ieszcze, biciem rekwiruiących strasząc, precz od siebie wygnał;

na tym nie dość, ale ieszcze daiąc motiva iego mość pan gubernator trachtamirowski, urodzony Kurowski, ad disceptationes, różne zabory czyni y protekcyą swywolnym ludziom daie: kiedy, nescitur ex qua ratione, ludziom mikołaiowskim wołów parę, człowiekowi poddanemu z Potoka wsi klacz – violenter zabrać kazał; parobków roboczych: Chwedora y Wasyla, u arędarza wsi Pszenicznik, do starostwa Kaniowskiego należącej, okradłszy gospodarzą swego znacznie, uciekających za granicę, przeciowszy w starostwie Trachtamirowskim, onych do siebie pobrał, rzeczy pozabierał;

o czym gdy rekwizycya listowna y o pomienione wyżej grabieży y zabory, oraz y o wydanie tych zbiegów, od wielmożnego gubernatora starostwa Kaniowskiego, aby to wszystko wydać raczył, zaszła, – tenże urodzony Kurowski, gubernator trachtamirowski, nie tylko że wołów, klaczy y pomienionych parobków wydać nie

chciał, ale jeszcze posłanego z listem niemiłosiernie zbił, skaleczył y responsować nie chciał, owszem przechwałki różne na zabieranie, bicie y kaleczenie ludzi starostwa Kaniowskiego publice ore czynił y czynić nie przestaie. A zatym comparens, nomine quo supra, przeciwko wyżey wyrażonym obwinionym ich mościom o to wszystko manifestowawszy y protestowawszy się, prosił tey manifestacyi do akt o przyięcie, – co y otrzymał.

Woyciech Ossowski, manu propria [Архив юго-западной России. – К.: 1876 г., ч. 3, т. 3, № 306, с. 634 – 636].

Переклад

Року тисяча сімсот п'ятдесят першого, місяця листопада 17 дня.

На уряді гродському, у замку його королівської милості Житомирському, передо мною, Міхалом Третьяком, чернігівським підчашим, житомирським гродським бурграбієм і книгами нинішніми гродськими житомирськими поставився особисто уроджений його мосць пан Войцех Осовський зі спеціальним дорученням від ясновельможного його mostі пана Миколая на Потоку, Бучачі, Городенці та Гологорах Потоцького, старости канівського, який не міг більше терпіти великої кривди й тиску маєткам і людям Канівського староства від нижче описаного його mostі обвинуваченого (а ці маєтки щільно прилягають до маєтків його mostі обвинуваченого і повні завданих та нанесених образ), не бажаючи відповідати на насильство насильством, але домагаючись свого шляхом права,

урочисто проти вельможного його mostі пана Станіслава Щеньовського, старости терехтемирівського, а також **уродженого** губернатора, підстарости та людей його mostі обвинуваченого – ходорівських, ржищівських і староства Терехтемирівського, причетних, прихильних і скорих до порушень, свідчить і заявляє про наступне:

що їх мосці обвинувачені, і особливо вельможний його мосць пан Щеньовський, староста терехтемирівський, не бажаючи додержуватись миру між сусідами, дозволяє чинити які тільки можна клопоти й суперечки для Канівського староства, але й того не досить, бо людей Канівського староства люди його мосці обвинуваченого постійно б'ють, грабують, забирають і навіть на життя зазіхають, а вельможний пан староста терехтемирівський на усі заяви ясновельможного принципала та його губернаторів ніякого відшкодування робити не хоче й не робить;

коли **робочий** Стефан Вихрест, підданий терехтемирівського староства, який мешкає у селі Григорівці (його мосці обвинуваченого), не знати чи самовільно, чи примушений гайдамаками, прийшовши з гайдамаками до села Селища, яке належить до канівського староства, і там **робочу** Дунайську, удову, підданку з Селища, побили й потовкли, допитуючись за гроші; але не досить того, немилосердну смерть їй заподіяли, гроші, заставлені речі та все рухоме, що тільки могли узяти, забрали;

коли про це дізнались люди Канівського староства і на згаданому робочому Стефані Вихресті шукали справедливості у губернатора Терехтемирівського староства, його мосць пан терехтемирівський губернатор не тільки зі згаданим Вихрестом, як спільником гайдамаків, відмовився вчинити по справедливості, але ще, погрожуючи скаржникам побиттям, вигнав їх геть від себе;

але й того не досить, його мосць пан терехтемирівський губернатор, уроджений Куровський, подаючи ще більше предметів до суперечок, різні загарбання чинить і захищає своєвільних людей:

коли, невідомо з якої причини, у миколаївських людей пару волів, а у підданого з села Потока клячу наказав забрати силою;

дизнавшись, що у Терехтемирівському старостві [перебувають] парубки **робочі**, Федір та Василь, котрі в орендаря села Пшеничник (яке належить до Канівського староства), свого господаря, зробили немалу крадіжку й утікали за кордон – їх до себе забрав і речі позабирав;

коли на ті вище згадані грабунки й захоплення, а також на видачу тих утікачів, надійшла письмова заява від вельможного губернатора Канівського староства, аби він усе те наказав віддати – той уроджений Куровський, терехтемирівський губернатор, не тільки що волів, клячи та згаданих парубків видати не стохів, але ще й посланого з листом немилосердно побив, покалічив і відповідати не захотів,

навпаки, публічно своїми устами різні погрози щодо забирання, побиття та калічення людей Канівського староства виголошував і не перестає виголошувати.

А затим заявитель, ім'я котрого вказано вище, проти вище названих обвинувачених їх мосців про те все оголосивши і опротестувавши, просив ту заяву прийняти до актів – що й отримав.

Войцех Осовський, рукою власною.

(1) 1765 р. 19 (30) червня.

Люстрація Терехтемирівського староства

Ця люстрація спочатку була надрукована у фрагменті в книзі Балинського та Ліпінського:

Sstwa possessorem jest W. Stan. Szczeniowski Podczaszy żytomirski. Poddani płacą czynsz podług mienia swojego; dają chmiel po osmusce, kosić chodzą po 2 dni, lub też kosowe płaci po grzywien 3, mostkowe także płacą. Zamku nie masz, tylko dworeczek dla dyspozytora. Miasto leży pod górą na trakcie do Pereasławia miasta zadnieprskiego idącym. Żydów nie masz tylko karczma w której arędarz siedzi; chałup jest 27, libertowanych 3. Intrata Sstwa zł. 9,305, detrunkuje się na zapłacenie dyspozytorom i leśniczemu zł. 1,021, gr. 18 [Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, opisana przez M.Balińskiego i T.Lipińskiego. – Warszawa: 1885, t. 2, s. 580 – 581].

Посесором староства є вельможний Станіслав Щеньовський, підчаший житомирський. Піддані платять чинш відповідно до своїх статків: дають хмель по осьмушці, косити ходять по 2 дні, або косового платять по 3 гривни, мосткове також платять. Замку немає, тільки маленький двір для управителя. Місто лежить під горою на шляху, що веде до задніпровського міста Переяслава. Жидів немає, тільки корчма, в якій перебуває орендар. Халуп є 27, звільнених 3. Доход староства становить 9305 злотих, витрачається на плату управителям та лісничому 1021 злотий 18 грошів.

Пізніше вона була надрукована в повному обсязі:

Starostwo Trachtamirowskie.

Działo się w miasteczku Trachtamirowie, dnia 30 miesiąca czerwca, roku Pańskiego 1765.

Tego starostwa possessorem dożywotnym jest wiel. jmc pan Stanisław Szczeniowski podczaszy żytomirski starosta trachtamirowski. W tym starostwie poddani powinności odbywają takowe: płacą czynsz podług mienia swojego, dają chmiel po osmacę, kosić chodzą po dwa dni, lub też kosowę płacą po grzywien trzy, gdy kosić nie idą y motkowe płacą.

Zamku w tym starostwie Trachtamirowskim niemasz, tylko dworeczek dla pana dyspozytora takowy: izba z alkierzem, naprzeciwno piekarnia, komora z chrustu grodzona y stajnia także, słomą ponakrywane.

Miasteczko Trachtamirow. To miasteczko leży nad rzeką Dnieprem pod górą, na trakcie do Perejasławia, miasta zadnieprskiego, idącym, y nad przewozem perejasławskim moskiewskim, z którego przewozu w. starosta trachtamirowski żadnej niema intraty, bo prom moskiewski chodzi. Żydów osiadłych w tym miastoczku niemasz, ani domów szynkowych, tylko jedną karczma, w ktorej arendarz siedzi.

Intrata roczna starostwa Trachtamirowskiego.

	Złote polskie	Grosze
W tym miasteczku Trachtamirowie liczy się do intraty chałup 27, z których importatur czynszu	804	
Za chmiel z tego miasteczka efficit	20	24
Kosowego efficit	62	12
Od rybaków trachtamirowskich za łowienie ryb w Dninprze importatur	16	
Arędy karczemney z wsiami Manastyrkiem y Zarubińcami	3,680	
Chałup libertowanych 3; motkowego z miasteczka Trachtamirowa nie płacą, tylko z wsiow.		
Attynencye do tego starostwa		
Wioska Manastyrek. W tey wiosce liczy się do intraty chałup 7, z których importatur czynszu	20	
Za chmiel importatur	4	24
Kosowego efficit	4	24
Motkowego importatur	4	24
Libertowana chałupa 1.		
Wieś Zarubińce. W tey wsi liczy się do intraty chałup 8, z których importatur czynszu	96	
Za chmiel importatur	6	12
Kosowego efficit	19	6
Motkowego efficit	6	12
Libertowana chałupa 1.		
Wieś Hrehorowka. W tey wsi liczy się do intraty chałup 27, z których importatur czynszu	348	

Za chmiel efficit	21	18
Kosowego efficit	64	24
Motkowego importatur	21	18
Arędy karczemney z wsią Zarubińcami	1,360	
Libertowanych chałup 2.		
Wieś Bukryn Wielki. W tey wsi liczy się do intraty chałup 15, z których importatur czynszu	117	18
Za chmiel efficit	10	12
Kosowego efficit	31	6
Motkowego importatur	10	12
Arędy karczemney	640	
Młyn o jednym kamieniu.		
Wieś Bukryn mały y Koleszyszcza. W tych wsiach liczy się do intraty chałup 18, z których importatur czynszu	200	
Za chmiel efficit	14	12
Kosowego efficit	43	6
Motkowego efficit	14	12
Arędy karczemney	400	
Chałupa libertowana 1.		
Wieś Romaszki. W tey wsi liczy się do intraty chałup 16, z których importatur czynszu	188	
Za chmiel efficit	12	24
Kosowego efficit	38	12
Motkowego efficit	12	24
Arędy karczemney	480	
Libertowanych chałup 3.		
Młyn o kamieniu jednym; wymiary z młynów tego starostwa do aręd karczemnych należą.		
Dziesięciny pszczelney z całego starostwa Trachtarnirowskiego w roku 1763, pni 99, pień a fl. 5, efficit	495	
Oczkowego w tymże roku z tych że pasiek eff.	34	24
Intraty roczney z całego starostwa Trachtarnirowskiego w roku 1763 in summa	9,305	
Detrunkuiąc z tey summy na zapłacenie panom dyspozytorom y leśniczemu tego starostwa pensye, tudzież ordynarye na kwotę pieniężna, wyredukowane, zł. pol.	1,021	18
Tę kwotę 1,021 zł. pol. y gr. 18 dla panów dyspozytorów detrunkowawszy, restat summy	8.283	12

Z ktorey summy należy do skarbu koronnego kwarty	2,070	25
--	-------	----

Ta kwarta z intraty roku średniego, to iest roku 1763 ad mentem konstytucyi wyprowadzona. Którą intratę inwentarzem podanym specyfikowaną ur. Jozef Sasin, kommissarz starostwa Trachtamirowskiego, rotą w konstytucyi wyrażoną zaprzysiągl, tudzież y expensa gruntowe wyż wyrażone.

Kozaków w tym starostwie Trachtamirowskim jest in numero 19; ci kozacy bywają w obozie woyska koronnego partyi ukraińskiej na powinności za ordynansami WW. panów regimentarzew.

Delacye w tym starostwie.

Gdyśmy przystępowali do lustracyi starostwa Trachtamirowskiego ur. Ignacy Nowicki gubernator starostwa kaniowskiego stanowszy przed nami lustratorami, imieniem JW. Ignacego Potockiego starosty kaniowskiego pana swojego uskarżał się opowiadając że wsie Bukryn, Koleszyszcza y Romaszki z dawnych czasów do starostwa Kaniowskiego należące, y w gruntach tegoż starostwa sytuowane, jeszcze na tenczas, kiedy dobra Trachtamirow był w dzierżeniu kozaków zaporozkich, y do czercow trachtamirowskich należał, ciż czerecy upornym sposobem od starostwa Kaniowskiego odebrać mieli y do Trachtamirowa z gróntami y uroczyskami przywłaszczyć; pokładał przed nami lustracją w roku 1622 expediowaną z tym napisem: wsie Bukryn, Koleszyszcza y Romaszki do starostwa Kaniowskiego należące czerecy trachtamirowscy po śmierci JO xiążęcia Janusza Ostrogskiego kasztelana krakowskiego do Trachtamirowa odjęli. Po ktorey protestacyi tak konkludował, że pomienione wsie Romaszki, Bukryn y Koleszyszcza, jako do starostwa Kaniowskiego z dawnych czasów należały y lust[r]acją do tegoż starostwa Kaniowskiego przyznane, – tak nie do starostwa Trachtamirowskiego, ale do starostwa Kaniowskiego należeć y teraz powinny, o co y process ma bydz zaczęty.

Z strony zas wiel. Stanisława Szczeniowskiego podczaszgo żytomirskiego starosty trachtamirowskiego urodź. Iozef Sasin wnosil y opowiadał, że dobra wsie: Romaszki, Koleszyszcza, Bukryn Wielki y Mały, lubo lustracyi dawney starostwa Kaniowskiego podpadały y pod teraznieyszą lustracją starostwa Trachtamirowskiego podane są; przecież nietylko że do starostwa Kaniowskiego, ale y do starostwa Trachtamirowskiego nienależec mają, mianował te bydz dobrami ziemskimi y do Chodorowa należącemi; dokumentów na to nie ukazał, tylko intromissyą w roku 1747 wziętą w te dobra wiel. Szczeniowskiego starosty trachtamirowskiego, opowiadał że inne dokumenta u wiel. Szczeniowskiego być mają. Te opowiadanie na affectacyą tegoż ur. Sasina do lustracyi terażniejszej adnotowane jest [Архив юго-западной России. – К. : 1905 г., ч. 7, т. 3, с. 57 – 61 второй пагинации].

Переклад

Трахтамирівське староство.

Діялося в містечку Трахтамирові, дня 30 місяця червня, року божого 1765.

Доживотним власником того староства є вельможний пан Станіслав Щеньовський, підчаший житомирський і староста трахтамирівський. В тому старості піддані відбувають такі повинності: платять чинш відповідного до своїх статків, дають хміль по осьмачці, косити ходять по два дні, або косового платять по три гривні, якщо косити не ідуть, і моткове платять.

Замку в тому Трахтамирівському старостві немає, тільки маленький двір для пана управителя такий; ізба з алькиром, напроти – пекарня, комора з хмизу і така ж стайня, покриті соломою.

Містечко Трахтамиров. Те містечко лежить над рікою Дніпром під горою, на дорозі до задніпровського міста Переяслава, і над московським переяславським перевозом, з якого пан староста трахтамировський не має жодного доходу, бо пором московський ходить. Жидів осілих в тому містечку немає, ані шинкових домів, тільки одна корчма, в якій сидить орендар.

Річний дохід Трахтамирівського староства.

	Злотих польських	Грошів
В тому містечку Трахтамирові налічується 27 халуп, які приносять дохід, з яких надходить чиншу	804	
За хміль з того містечка надходить	20	24
Косового надходить	62	12
Від рибалок трахтамирівських за ловлення риби у Дніпрі прибуває	16	
Оренди корчемної з селами Монастирком та Зарубинцями халуп звільнених 3; моткового з містечка Трахтамирова не платять, тільки з сіл.	3,680	
До того староства належать		
Сільце Монастирок. В тому сільці налічується 7 халуп, які приносять дохід, з яких надходить чиншу	20	
За хміль прибуває	4	24
Косового надходить	4	24
Моткового прибуває	4	24
Звільнена халупа 1.		
Село Зарубинці. В тому селі налічується 8 халуп, які приносять дохід, з яких надходить чиншу	96	
За хміль прибуває	6	12
Косового надходить	19	6
Моткового надходить	6	12
Звільнена халупа 1.		
Село Григорівка. В тому селі налічується 27 халуп, які приносять дохід, з яких надходить чиншу	348	
За хміль надходить	21	18
Косового надходить	64	24
моткового прибуває	21	18
Оренди корчемної з селом Зарубинцями звільнених халуп 2.	1,360	
Село Великий Букрин. В тому селі налічується 15 халуп, які приносять дохід, з яких надходить чиншу	117	18
За хміль надходить	10	12

Косового надходить	31	6
Моткового прибуває	10	12
Оренди корчемної	640	
Млин з одним каменем.		
Села Малий Букрин та Колесища. В тих селах налічується 18 халуп, які приносять доход, з яких надходить чиншу	200	
За хміль надходить	14	12
Косового надходить	43	6
Моткового надходить	14	12
Оренди корчемної	400	
Халупа звільнена 1.		
Село Ромашки. В тому селі налічується 16 халуп, які приносять доход, з яких надходить чиншу	188	
За хміль надходить	12	24
Косового надходить	38	12
Моткового надходить	12	24
Оренди корчемної	480	
Звільнених халуп 3.		
Млин з одним каменем; виміри з млинів того старства належать до корчемних оренд.		
Бджільної десятини з усього Трахтамирівського старства в 1763 році – 99 колод, колода по 5 фл[оринів], надходить	495	
Очкового в тому ж році з тих пасік надійшло	34	24
Річний доход з цілого Трахтамирівського старства в 1763 році становив	9,305	
Відраховуючи з тієї суми плату панам управителю та лісничому того старства, а також ординарії , переведені на грошову міру, зл[отих] польських	1,021	18
Відраховавши ту долю 1,021 злотих польських і 18 грошей для панів управителів, решта суми	8.283	12
З тієї суми належить до скарбу коронного кварта	2,070	25

Та кварта з доходу середнього року, тобто 1763 р. відповідно до ухвали конституції запроваджена. Той доход, специфікований поданим інвентарем, комісар Трахтамирівського старства уроджений Юзеф Сасин присягою, в конституції записаною, підтвердив, також і витрати вище поіменовані.

Козаків у тому Трахтамирівському старстві налічується 19; ті козаки бувають в таборі української частини коронного війська на службі за наказами панів регіментарів.

Скарги в тому старстві.

Коли приступали до люстрації Трахтамирівського старства, уроджений Ігнатій Новицький, губернатор Канівського старства, ставши перед нами,

люстраторами, іменем ясновельможного Ігнатія Потоцького, канівського старости, свого пана, скаржився, оповідаючи, що села Букрин, Колесища та Ромашки з давніх часів належать до Канівського староства, і розташовані на землях того староства. Ще в той час, коли Трахтамирів був у володінні запорозьких козаків та трахтамирівських ченців, ті ченці силою [ті села] від Канівського староства відібрали і приєднали з землями та урочищами до Трахтамирова.

Він поклав перед нами люстрацію, виконану в 1622 році, з таким написом: села Букрин, Колесища і Ромашки, належні до Канівського староства, трахтамирівські ченці по смерті ясновельможного князя Януша Острозького, каштеляна краковського, відняли до Трахтамирова. По такій протестації дійшов до висновку, що згадані села Ромашки, Букрин і Колесища, які з давніх часів належали до Канівського староства і визнані люстрацією за належні до того ж Канівського староства – повинні й тепер належати не до Трахтамирівського, але до Канівського староства, про що має розпочатись процес.

З боку уродженого Станіслава Щеньовського, підчасного житомирського, старости трахтамирівського, уроджений Юзеф Сасин розповів, що села Ромашки, Колесища, Букрин Великий і Малий, які згідно давньої люстрації належали до Канівського староства, а під час нинішньої люстрації подані [у складі] Трахтамирівського староства, – не тільки до Канівського, але й до Трахтамирівського староства не повинні належати, тому що це маєтки **земські** і належать до Ходорова. Документів на те не показав, тільки **інтромісію** з 1747 року в ті маєтки вельможного Щеньовського, старости трахтамирівського. Розповідав, що інші документи повинні бути у вельможного Щеньовського. Та розповідь на вимогу того ж уродженого Сасина записана до нинішньої люстрації.

1766 – 1800 рр.

(1) 1770 р. Карта Канівського староства

В каталозі карт є згадка про таку карту 1770 р.:

Mapa szczególna krain zawierajacego starostwa Kaniowskie, Bohuslawskie, Korsunskie, Traktymirówskie etc. Спеціальна карта земель, що складають староства Канівське, Богуславське, Корунське, Трактимирівське та ін. Російський державний військово-історичний архів, ф. 846, оп. 16, спр. 20061, 20440 [Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко. – К.: Академперіодика, 2012 р., с. 419]

(1) 1771 р. Перелік закордонних монастирів Переяславської єпархії

Цей перелік використав у своїй праці В.Пархоменко [Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1693 – 1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Пл. : 1908 г., с. 16], з посиланням на архів Синоду за 1771 р., спр. 326. На думку дослідника, цей перелік 11 монастирів складено бл. 1769 р., і в ньому значиться Терехтемирівський Успенський монастир.

Але В.Пархоменко помилився, коли писав: «Ці монастирі були визнані за належні до Переяславської єпархії трактатом Росії з Польщею на початку 1768 р.»

Цей Варшавський трактат укладено 13 (24) лютого 1768 р. [Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – СПб.: 1830 г., т. 18, с. 448 – 471]. Стаття 3 стосувалась свободи віри. Вона деталізована в обширному «Сепаратному акті», в якому в артикулі 2-у, параграфі 15-у значиться: монастирі мають з'єднатися при тій релігії, до якої вони зараз належать (с. 461). Цей трактат було негайно ратифіковано і вписано до конституції Варшавського сейму, ухваленої 22 лютого (5 березня) 1768 р. [Volumina legum. – SPb.: 1860, t. 7, s. 250 – 315, наш пункт на с. 269]. Ніякого конкретного переліку монастирів там немає.

(1) 1775 р.

В Терехтемирівському монастирі оселився польської комендант Йосиф Циндлевський та індуктор, що доглядав прикордонні караули, з військовою командою. Вони зайняли всі келії, а ченцям лишили місце у поварні [Так подано у статті: Ластовський В. Трахтемирівський та Канівський монастирі у 18 ст. – Пам'ять століть, 1997 р., № 6, с. 145 – 148, без вказівки на конкретне джерело].

(1) 1775 р. Опис м. Києва

В цьому описі читаємо: «Мельничное ж каменье достають покупкою из-за границы польської, из местечка Трехтимирова» [Географическое описание г. Киева, сочиненное В.И.Новгородцевым. – Описи Київського намісництва 70-80-х рр. 18 ст., К., Наукова думка, 1989 р., с. 61].

Аналогічну інформацію подає пізніший опис: «Торг нарочитой ведут жерновами, которые получают из польского местечка Терехтемирова» [Историчний та географічний опис Київського намісництва 1787 р. – Описи Київського намісництва 70-80-х рр. 18 ст., К., Наукова думка, 1989 р., с. 207].

Ця звістка дослівно повторена в наступному описі [Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 р. – Описи Київського намісництва 70-80-х рр. 18 ст., К., Наукова думка, 1989 р., с. 305].

(1) 1776 р., 24 вересня (5 жовтня).

Указ Переяславської консисторії

Указ Переяславської консисторії для ігумена Іринарха – захищати Терехтемирівський монастир від уніатів усіма можливими засобами. [Центральний державний історичний архів України, ф. 180, оп. 1, спр. 8, арк. 4 – 4 зв.; подаємо за статтю: Ластовський В. Трахтемирівський та Канівський монастирі у 18 ст. – Пам'ять століть, 1997 р., № 6, с. 145 – 148].

(1) 1781 р. Перелік сіл Терехтемирівської сотні

Цей перелік опубліковано [Опис Київського намісництва 1781 р. – Описи Київського намісництва 70-80-х рр. 18 ст., К., Наукова думка, 1989 р., с. 101 – 102]. Він містить села Стовпяги, Ячники, Підсінне, Андруші, Козинці, В'юнище, деревні Гречаники, Городище, слободи Карань, Полуботківську та 9 хуторів.

(1) 1781 р. Наказ Переяславської консисторії

Наказом Переяславської консисторії начальником Терехтемирівського монастиря призначено ієромонаха Феоксіта. На місці він з'ясував, що всі будинки

зайняті польською командою, а братії та послушників немає. Феоксіт повернувся до Переяслава. [Центральний державний історичний архів України, ф. 180, оп. 1, спр. 10а, арк. 1 – 2; подаємо за статтею: *Ластовський В.* Трахтемирівський та Канівський монастирі у 18 ст. – Пам'ять століть, 1997 р., № 6, с. 145 – 148].

(1) 1783 р. Подорож І.Мюнца

У 1781 – 1783 рр. Іоган Генрик Мюнц здійснив подорож землями Польщі та України, під час якої вів записки французькою мовою та робив зарисовки. В його альбомі має бути вид Терехтемирова з перевозом, рисований з натури, та якийсь опис містечка [*Rulikowsky E.* Trechtemirów. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: 1892, t. 12, s. 458].

Цей твір було опубліковано [*Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781-1783) : album ze zbiorów Gabinetu Rycin BUW, oprac. Elżbieta Budzińska.* – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1982. – 354 s.], але я поки що не зміг скористатись цим виданням.

(1) 1787 р., 1 (12 вересня) Звіт В.Садковського

В ході ревізійної поїздки єп. Віктор Садковський 1 вересня 1787 р. відвідав Терехтемирівський монастир. Виявилось, що в будинках містилась польська митниця, а два ченці (один з них звався настоятелем) жили у печері під горою, неподалік монастиря. Єпископ подав прохання про відновлення монастиря власнику Терехтемирова князю Понятовському, але без успіху [Состояние украинских церквей и православного духовенства в конце 18 века, по донесению св.Синоду от Виктора, епископа переяславского, коадьютора митрополии Киевской. – Киевские епархиальные ведомости, 1873 г., № 5, с. 137 – 138].

(1) 1789 р.

В січні 1789 р. уніати, скориставшись від'їздом намісника монастиря до Переяслава, зайняли монастир [Опис. Киев. С.М.Е. стр. 271 – *Похилевич Л.* Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПІ, 1864 г., с. 593].

(1) 1792 р.

В селі налічувалось 34 двори, біля 300 жителів [*Похилевич Л.* Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПІ, 1864 г., с. 592].

(1) Кінець 18 ст.

Князь Станіслав Понятовський продав село Плахоцькому; Плахоцький продав село Івану Павловичу Гудим-Левковичу, нащадки якого володіли ним принаймні до 1861 р. [*Похилевич Л.* Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПІ, 1864 г., с. 591; *Rulikowsky E.* Trechtemirów. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: 1892, t. 12, s. 458].

Джерела 19 ст.

(1) 1835 р. Карта частини р. Дніпра

В каталозі карт є згадка про таку карту 1835 р.:

План части реки Днепра и села Трактомирова – Російський державний історичний архів (Спб.), ф. 1487, оп. 22, д. 237 – [Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко. – К.: Академперіодика, 2012 р., с. 242]

(1) 1845 р. Спостереження Тараса Шевченка

Тарас Шевченко відвідав Переяслав у серпні та листопаді – грудні 1845 року. Під час серпневої поїздки він зробив три замальовки церков Переяслава, два рисунки в селі Андруші ([Андруші \(з церквою\)](#); [Андруші](#)) та один рисунок у В'юнищах ([У В'юнищі](#)) – всі вони вміщені в [альбомі 1845 р.](#)

В 2-й половині грудня 1845 р. він перебував у селі В'юнища (поезії, написані тут, мають дати від 14 до 22 грудня 1845 р.).

Оскільки сели Андруші та В'юнищі нині затоплені Канівським водосховищем, ми подаємо фрагмент карти середини 19 ст.

Терехтемирів (Трактомиров) на [Воєнно-топографічній карті](#) Російської імперії Ф.Ф.Шуберта, 3 версти в 1 дюймі, надрукована в 1868 – 1869 рр. за зйомками 1846 – 1863 рр.

Ми бачимо, що село Андруші знаходиться на лівому березі Дніпра напроти с. Монастирок, а В'юнищі – трохи далі від Дніпра проти с. Зарубинці. Враження від перебування в цих селах і споглядання Терехтемирівського півострова спалахнули в 2-й половині 1847 р., під час перебування Шевченка в Орській кріпості, у поезії «Сон» (Гори мої високії...):

[І Трахтемирів геть горою](#)

Нечепурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.
А он старе Монастирище,

Колись козацьке село,
Чи те воно тойді було?..
Та все пішло царям на грище:
І Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця, –
Все, все неситі рознесли!..

Цей словесний пейзаж з історичними пригадками – дорогоцінне **джерельне свідчення**, запис самовидця.

(1) 1850 р. 9-а ревізія

За даними 9-ї ревізії, проведеної в Російській імперії в 1850 р., Терехтемирів (Трактаміров) значився містечком Канівського повіту, в якому вільних людей не було, було 197 кріпаків (44 двори). Фабрик, заводів та торговельних оборотів ніяких не було [Фундуклей И.И. Статистическое описание Киевской губернии. – Спб : тип. МВД, 1852 г., т. 1, с. 477].

(1) 1855 р.

В селі збудовано нову дерев'яну Троїцьку церкву – на кошти поміщика Віктора Акимовича Гудим-Левковича та парафіян. Вона збудована на новому місці [Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К. : тип.КПЛ, 1864 г., с. 592].

Відлуння в Європі

Тема Терехтемирова, нерозривно пов'язана з ширшою темою національно-визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти, викликала помітний резонанс у європейській літературі – польській, німецькій, французькій та ін.

Початок процесу поширення відомостей про Терехтемирів поклав С.Окольський, який надрукував свої щоденники з походів 1637 і 1938 рр. відповідно в 1638 та 1639 рр. Їх ми розглядали вище як свідчення самовидця подій.

В цьому розділі ми будемо розглядати **книжні** відомості про Терехтемирів, написані й надруковані людьми, які самі в Терехтемирові не бували і запозичили відомості про нього з якихось інших письмових джерел. Чим пізніше писав автор, тим більший фонд друкованих раніше книг був у його розпорядженні, з яких він і запозичував (нерідко – дослівно) згадки про Терехтемирів.

Тобто всі ці джерела є джерелами другої (третьої, четвертої) руки і до них не можна застосувати наш поділ на достовірні та сумнівні, тому що повторення навіть найбільших дурниць тут було не наслідком свідомого перекручення істини, а результатом некритичного переписування з попередніх праць. Отже, це здебільшого помилки, допущені в добрій вірі до джерел.

Значення творів, розглядуваних в цьому розділі, полягає не в їх джерельній цінності, а у впливі на історіографію. Оригінальні документальні джерела, розглянуті нами вище, в переважній більшості існували в одному рукописному примірнику (подекуди – у кількох рукописних копіях), переховувались в архівах і часто вважались державними секретами. Доступ істориків до них у 17 – 18, частково у 1 пол. 19 ст. був дуже обмежений, майже неможливий; лише з 2 пол. 19 ст. доступ

(принаймні до документів 16 – 17 ст.) було відкрито, що й вилилось у рясний потік археографічних публікацій.

Натомість твори європейських авторів швидко друкувались і вільно поширювались в багатьох примірниках. Вони були доступні кожному, хто хотів їх мати і умів читати європейськими мовами. Тому мав рацію Т.Шевченко, коли писав (1845 р.), що **німець** нашу історію нам розкаже.

Великий вплив європейські твори мали й на українську історіографію, яка (починаючи від Г.Грабянки) активно ними користувалась і рясно запозичувала з них фактичний матеріал. (Запозичували **не тільки** фактичний матеріал, але це не стосується нашої теми).

Тому і звістки українських розповідних історій про Терехтемирів слід вважати відлунням європейського відлуння. Натомість в Росії в 2 пол. 17 – 18 ст. книжок друкувалось настільки мало, що вони не мали істотного впливу, хоча й були доступнішими як щодо віддалі, так і щодо мови.

1645 р. Павло Пясецький

Павло Пясецький (1579 – 1649) – польський державний і релігійний діяч. Числився католицьким єпископом Кам'янець-Подільського, потім – Холма, Перемишля, але майже ніколи там не бував, перебуваючи постійно в кляшторі в Могилі (біля Кракова). Там він написав свою книгу «Chronica gestorum in Europa singularium» (Історична хроніка Європи. – Краків: 1645 р.), яка обіймає час від 1576 р. (обрання королем С.Баторія) до 1645 р. Ця хроніка користувалась великим попитом, нові видання були надруковані в Кракові в 1646, 1648 pp., в Амстердамі в 1649 р. Останнє видання містило згадку про Пилявецьку битву 1648 р.

Десь в 1 пол. 19 ст. Хронцевський виконав польський переклад хроніки, але не з друкованого тексту, а з рукопису Пясецького, доведеного до 1 пол. 1646 р. В 1870 р. цей переклад був надрукований у Кракові з великою вступною статтею Юліана Бартошевича про Пясецького. Далі ми цитуємо з [цього видання](#).

Козацтву присвячено 19-й уступ опису панування С.Баторія [с. 43 – 46], а спеціально Терехтемирову – наступний 20-й уступ, який ми процитуємо повністю:

XX. Tęto milicyją król Stefan chcąc w tryb porządniejszy wprawić, nadał jej zamek Trechtymirów z przyległościami swemi, o 20 mil niemieckich niżej Kijowa nad Dnieprem leżący, gdzieby obrad swoich i rządu wojskowego **stolicę**, oraz arsenał i skład wojennych rynsztunków założyć mogła; gdy przedtem żadnej zwierzchności i stałego siedliska nie mając, żołnierze jej w nieszykowne ściągali się zgraje i znowu na zimowisko rozbiegając się po Polsce do swoich domów, związku swego żadnem utrwaleniem opatrzonego nie mieli. Dziś mają swojego hetmana, którego mianuje król; niższych urzędników sami sobie obierają. Hetman, jako też dowódcy pułków mieszkają w Trechtymirowie i dla obrony miejsca dostateczną zatrzymują załogę. Do strzeżenia zaś wysp zaporoskich nie mniej nad 2000 dobrańszego ludu pozostaje na Dnieprze, reszta na zimę do własnych siedlisk powraca. Na każde jednak zwierzchności swej zawołanie wszyscy się do jednego miejsca z łatwością ściągają, posłuszni ustawom doskonalej skojarzonego stowarzyszenia [Kronika, 1870, s. 46].

20. Король Стефан, бажаючи оцьому війську надати порядніший устрій, надав йому замок Трехтемирів зі своїми приналежностями, який лежить над Дніпром у 20 німецьких милях нижче Києва, де б воно могло заснувати

столицю для своїх нарад і військового уряду, а також арсенал і склад воєнних припасів.

Оскільки перед тим вони не мали жодної зверхності і сталого осідку, вояки його збиралися у неупорядковані зграї і знову на зимівлю розбігалися по Польщі до своїх домівок, і для свого об'єднання не мали тривалого засобу.

Тепер мають свого гетьмана, котрого призначає король; нижчих урядників самі собі обирають.

Гетьман, а також командири полків мешкають у Трехтимирові і для оборони того місця тримають достатню залогу. Для охорони запорозьких островів не менше ніж 2000 відбірному люду залишається на Дніпрі, решта повертається на зиму до своїх осель. Однак на кожен поклик свого командування всі легко збираються до одного місця, слухаючись статуту краще зорганізованого товариства.

Оце цілком нереальне, але зручно складене (читабельне, як нині говорять) оповідання мало надзвичайне щастя в історіографії і повторюється в «науковій» літературі аж до сьогодні (пишеться в 2013 р.). Численні критичні спростування цієї байки наша «історична наука» не сприймає, а за нею це баснословіє повторюється в популярних і публіцистичних працях.

З приводу процитованого перекладу, а саме виділеного нами слова «столиця» істотне зауваження зробив О.Яблононовський, який зауважив, що вжите Пясецьким латинське слово «sedem» у виданні 1870 р. невдало перекладено як «столиця», замість «осідок» [Jablonowski A. Trechtemirów. – *Kwartalnik historyczny*, 1904, s. 489]. Але і це спростування лишилось непоміченим, натомість байка про «козацьку столицю» шириться далі (та ще й оперта на «історичне джерело»).

Порівнюючи оповідання Пясецького із задокументованими фактами історії Терехтемирова, відзначимо наступні невідповідності:

- 1, **замку** в Терехтемирові не було – ані за часів С.Баторія, ані пізніше;
- 2, ніяких **козацьких рад** в Терехтемирові ніколи не відбувалось;
- 3, **уряд (штаб) козацького війська** ніколи в Терехтемирові не був;
- 4, козацького **арсеналу** ніколи в Терехтемирові не було;
- 5, ані гетьман, ані полковники ніколи в Терехтемирові **не мешкали**;
- 6, ніякої **козацької залози** ніколи в Терехтемирові не було;
- 7, нарешті, віддаль Терехтемирова від Києва вказана помилково – 20 миль (140 км), насправді там 75 км, тобто 10 німецьких миль.

Ми виставили проти оповідання Пясецького стільки зауважень, що мимоволі насувається думка – а чи правильно ми розуємо **жанр** цього оповідання? Чи справді воно є розповіддю про реальні події, які мали місце в минулому (тоді всі наші зауваження будуть в силі), чи воно є чимось іншим? Цей поглиблений аналіз джерела нам краще відкласти до розділу «[Походження терехтемирівської легенди](#)», коли буде зібрано весь фактичний матеріал.

Щоб краще зрозуміти козацьку теорію Пясецького, треба весь час зважати, що він намагався слову «козаки» надати дуже вузький і специфічний зміст. Тут краще за все прочитати його самого (19-й уступ з панування С.Баторія):

Tu ostrzegamy, niech imię Kozaków nikogo nie wprowadza w błąd popolity wielu nieświadomym rzeczy, co ich mają za naród, właściwemi granicami kraju i pewną ustawą Rzeczypospolitej albo innego udzielnego państwa ustalony: nie są oni

niczem więcej, jak jednym z rozmaitych gatunków wojska polskiego, to jest wojskiem lekkim czyli lekkiego oręża: co dostatecznie wyraża nazwisko *Kozaków* pochodzące od słowa polskiego *koza*, w języku łacińskim *capra* brzmiącego, jakoby rączością i przedzieraniem się do miejsc niedostępnych wyrównywali kozie, albo jej podobnemi byli. Stąd którzykolwiek w Polsce, bądź u króla, bądź u możniejszych panów i szlachty, albo też w wojsku Rzeczypospolitej za lekko uzbrojonych służą, kozakami się zowią, i pospolitą ich bronią jest łuk, kołczan i szabla, a teraz nawet samopałów i żelaznych pancerzy używają. Ci wszyscy są Polacy, czyli w prowincyjach polskich urodzeni; którzy zaś dzisiaj związek zaporoski składają, ci po większej części pochodzą z prowincyj ruskich do Polski należących i Tauryce przyległych [Kronika, 1870, s. 44].

Тут застерігаємо, щоб ім'я козаків нікого не заводило в оману, поширену серед людей, незнайомих зі справою, які **мають їх за народ**, визначений певними кордонами краю та певними законами Речі посполитої або іншого удільного князівства.

Не є вони нічим більше, як одним з різноманітних **родів польського війська**, тобто військом легким або легко озброєним. То достатньо виражено в назві *козаків*, яке походить від польського слова *koza*, котре по-латині звучить *capra*, нібито від того, що вони легко проникали у недоступні місця, неначе кози.

Відтоді усі у Польщі, хто служить у легко озброєному війську – чи то у короля, чи то у більших панів і шляхти, чи у війську Речі посполитої – звуться козаками, і звичайною їх зброєю є лук, колчан та шабля, а нині вживають навіть самопали та залізні броні.

Всі вони є поляки, або народжені у польських провінціях; ті, що складають нині запорозьке об'єднання, у переважній частині походять з руських провінцій, належних до Польщі і прилеглих до Таврики...

Roku 1596. Mówiło się wyżej o Kozakach, że to nie jest żaden osobny naród, ale tylko pewny gatunek lekko uzbrojonych żołnierzy, z których co śmielsi każdego roku w porze letniej, do rozbojów morskich najsposobniejszej, ujściem Dniepru wypadają zwykle na Morze Czarne [Kronika, 1870, s. 130].

Року 1596. Говорилося вище про козаків, що **не є вони ніяким окремим народом**, але тільки певний сорт легко озброєних вояків, з яких найсмівливіші кожного року в літню пору, яка найбільше надається до морських розбоїв, устям Дніпра виходять у Чорне море [далі Пясецький стисло розповів про повстання Наливайка].

Отже, «козаки» Пясецького – це **польське** військо, утворене **польськими** королями з числа **поляків** для захисту **Польщі**. Ніхто не буде заперечувати, що в польському війську справді були відділи, які звались «козацькими хоругвами», але вони мали до дніпровських козаків і Наливайка приблизно такий самий стосунок, як українські січові стрільці (СС) до німецьких Schutzstaffel (SS)...

Важлива для нашої теми звістка про козаків міститься у 32-у параграфі оповідання про часи Стефана Баторія. Розповівши про данину, яку Річ посполита виплачувала кримським татарам, Пясецький продовжував:

Tak już od wielu lat rzadko się im [tatarom] co daje, a natomiast pewny żołd wypłaca się Kozakom, których 6000 zawsze straż pograniczną dla odparcia zagonów tatarskich utrzymywać powinno.

Тільки уже багато років рідко коли їм [татарам] оте дається, а натомість певна сума виплачується козакам, які мусять постійно утримаувати 6000 пограничної сторожі для відбиття татарських нападів [Kronika, 1870, s. 58].

Оці шість тисяч козаків пізніше стали постійною темою баторіанської-терехтемирівської легенди.

Друга й остання звістка про Терехтемирів у Пясецького стосується сейму 1638 р.:

Ale nikogo nie było, coby się chciał wstawić za Kozakami, których wódz Pawłuk pospołu z towarzyszami pojmania swego, nadaremnie odwołując się do wiary zaręczonej sobie od Adama Kisiela podkomorz. czerniechowskiego, w czasie tego sejmu głowę pod miecz katowski oddał. Wszystkie swobody z miasteczkiem Techymirowiem towarzyszstwu Kozaków zaporoskich polskich nadane odjęto [Kronika, 1870, s. 422].

Однак нікого не було, хто б хотів обстати за козаками, вождь яких Павлюк разом з товаришами, схопленими разом з ним, даремно відкликувався до обіцянки, наданої йому чернігівським підкоморієм Адамом Кисілем. Під час того сейму він [Павлюк] голову свою під катівський меч віддав. Товариству запорозьких **польських** козаків віднято всі вольності з містечком Техтиміровом...

І тут ми бачимо, що Пясецький закидав своїм сучасникам не тільки зламання присяги (присяга, дана українцю, ніколи в очах поляків нічого не важила), але й нагінку на частину **польського** війська.

1646 р. Якуб Собеський

Якуб Собеський (1588 – 1646) – визначний польський державний діяч. Під час Хотинського походу (1621 р.) він вів докладний щоденник. Цей щоденник він підготував до друку в останні роки свого життя (1642 – 1646). Він був надрукований в 1646 р. латинською мовою [Commentariorum Chotinensis belli libri tres. – Dantiscii: 1646; Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. – К.: 1896 г., т. 2, с. 44].

У третій книзі цього твору є спеціальний екскурс про козаків, поданий у зв'язку з прибуттям козацького війська під Хотин. Про Терехтемирів там розповідаються такі байки:

В Терехтемирове, городе Киевскаго воеводства, полученном ими от правительства в награду за верные заслуги, сохраняются в ведении гетмана и ассаулов казацкие привилегии, пушки, различные трофеи, добытые от турок, военные снаряды и знамена, которые милостиво присылают им польские короли в знак верховной власти над казаками в тех случаях, когда они принимают участие в военных действиях Речи посполитой [Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. – К.: 1896 г., т. 2, с. 91].

М.Грушевський категорично твердив, що цей екскурс написаний до Куруківської кампанії 1625 року [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 294]. У питання його правдоподібності Грушевський не вдавався, обмежившись зауваженням, що Собеський часто бував між козаками (з чого можна зробити висновок, що його записи мають цінність очевидця).

Насправді незаперечним у процитованому фрагменті є тільки твердження, що Терехтемирів надано козакам від уряду (але Собеський не вказав – від якого саме).

Все інше, починаючи від визначення «місто» і закінчуючи переліком того, що там зберігається, не підтверджується іншими джерелами і повинно вважатись здогадами або баснословієм.

1663 р. П'єр Шевальє

П'єр Шевальє – французький дипломат і військовик середини 17 ст., який деякий час перебував у Варшаві. В 1653 – 1663 рр. написав книгу «Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne» (Історія війни козаків проти Польщі). Вона була надрукована в Парижі в 1663 р. спочатку у складі збірника, а потім окремим виданням. В 1668 та 1859 р. в Парижі вийшли перевидання цієї книги, в 1672 р. в Лондоні – англійський переклад.

Про Терехтемирів в цій книжці згадано двічі у вступному розділі, написаному не пізніше 1653 р.:

Король Стефан Баторій [...] віддав їм місто Трахтемирів над Борисфеном разом з його околицями, яке мало служити для козаків військовим центром, призначив їм гетьмана [і так далі. *Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі.* – К. : Томіріс, 1993 р., с. 24]

[Після страти Павлука в 1637 р.] втрачено й привілеї та території Трахтемирова, яка колись була надана козакам королем Стефаном, і нарешті ліквідовано козацьке військо, яке польський король наказав своїм офіцерам перетворити на інше військо з відмінним устроєм, щоб воно було слухнянішим [с. 28]

Ці відомості запозичені з П.Пясецького.

1676 р. Самуїл Грондський

Самуїл Грондський (бл. 1620 – 1678?) – польський шляхтич-аріанин, який від 1657 року перебував у Трансільванії. В 1655 – 1676 роках працював над книгою «Історія козацько-польської війни» [*Historia belli cosacco-polonici*], яка залишилась в рукописі. Твір було віднайдено і надруковано у Пешті в 1789 р.

Таким чином, цей твір не мав впливу на розвиток історіографії в кінці 17 – 18 ст.

Розглядаючи джерела конфлікту, Грондський розповів і про козацьку реформу С.Баторія [видання 1789 р., с. 20 – 21], але це оповідання зовсім незалежне від інших оповідань на цю тему. У Грондського є згадка про 6-тисячний реєстр, але немає згадки про Терехтемирів. Немає в нього згадки і про війну 1637 – 1638 рр. (іншої нагоди згадати про Терехтемирів).

1681 р. Самуїл Твардовський

Самуїл Твардовський (1595..1600 – 1661) – польський бароковий поет, автор великої поеми «Війна домова» (*Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum.* – Kalisz: 1681). Її перша частина, яка містить згадку про Терехтемирів, вперше була надрукована у Кракові в 1660 р., а потім передрукована у повному посмертному виданні поеми в 1681 р. (це видання більш поширене, і звичайно дослідники використовують саме його).

Згадка про Терехтемирів міститься на початку першої частини, при описі козацької реформи С.Баторія:

Aż Stefan Krol waleczny, będąc Moskwie srogi,
 Żeby także z tej strony Turczynowi stawił
 Abszach w oczy, w ryze ich i lepszy rząd wprawił,
 Podawszy im Hetmana. I gdzie swe rady
 I armatę miewali i woienne składy
 Naznaczył Trechtymirow z jego społ powiatem
 I połkom swe zimowle. Jakoż długo na tem
 Kontenci przestawali. [Wojna domowa, 1681, s. 4].

Аж Стефан, король хоробрий, до Москви суворий,
 Щоби також з того боку проти турка стати,
 В шори їх і ліпший лад вирішив убрати,
 Давши їм гетьмана. І щоб свої ради
 І армати поховали і воєнні склади,
 Призначив Терехтемирів з його пів-повітом,
 Щоб полки там зимували. Й довго потім
 Втішені бували. [Переклад М.Жарких]

Як справедливо зауважив ще А.Стороженко [Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: 1904 г., с. 131], цей уривок є віршованим перекладом відповідного місця з хроніки П.Пясецького.

Але якщо Пясецький писав тільки про «арсенал», то у Твардовського він перетворився на «армату», тобто артилерію. А її в часи Баторія взагалі не існувало, перші згадки про козацьку артилерію належать до поч. 17 ст.

Далі [Wojna domowa, 1681, s. 5] Твардовський стисло описав війну 1637 – 1638 рр., але про Терехтемирів у цьому зв'язку не згадав.

1682 р. Самуїл фон Пуфендорф

Самуїл фон Пуфендорф (1632 – 1694) – німецький вчений, більше відомий як правознавець та філософ. В 1683 році він надрукував книгу «Вступ до історії імперії та держав» ([Einleitung zur Historie](#) der vornehmsten Reiche und Staaten). Є відомості, що ця книга мала видання 1682 і 1684 рр. (я не мав охоти в це вникати); вона була перевидана у Франкфурті на Майні в 1695 році.

Пізніше Йоган Крамер переклав її латинською мовою (Samuelis Pufendorfii Introductio ad Historiam Europaeum, latina reddita a Joh. Frid. Cramero), а в 1718 р. у Петербурзі був надрукований російський переклад з цього латинського тексту під назвою «Введение в историю европейскую». Переклад виконав українець Гавриїл Бужинський, бо серед москалів тоді не було нікого, хто б знав латинську мову (та й сьогодні таких небагато). В 1723 р. ця книга вийшла другим виданням, яке [доступно всім](#).

Дві згадки про Терехтемирів містяться в 10-у розділі, присвяченому Польщі:

Er hat auch due Cosactische Mi[... Milis?] zu Fuß in gut Geschicht geseßet und [...]nen Techtimirow am Dnieper einge[...]ben da sie ihr Zeug Haus und [...]
 Obristen Residenß hätten [Einleitung, 1683, S. 676; книга тісно опрацьована і кінці рядків погано читаються – там поставлено...]

...ward auch aufnt Reichstag beschlossed ihnen alle Freuheit und die Festung Techtimirovv zunehmen [там само, с. 689].

Казацкое пехотное воинство грубое прежде и нечинное, в чин устроил, Терехтемиров (который городок над Днепром построено) оным давши, дабы их и жилище и гетманское пребывание было тамо [Введение в историю европейскую, 1723 г., с. 695].

[Після загибелі Павлюка] Потом на сейме уставлено, дабы всякие свободы купно и Терехтемирова места крепчайшего козаки лишены были [там само, с. 707].

Ці звістки можна з певністю вважати запозиченнями з Пясецького.

1687 р. Cyaneae

Книжечка під назвою «[Cyaneae](#) oder die im Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen» була надрукована в Аугсбурзі в 1687 році. Вона містить 78 сторінок та 28 ілюстрацій на окремих нумерованих аркушах. Ця книга є своєрідним путівником по Туреччині, Греції та східній Європі. Чи не половина її обсягу присвячена землям сучасної України, тому я сподіваюсь колись подати її повний німецький текст та український переклад.

Про Терехтемирів в цій книжці згадано двічі в розділі «Козаки»:

König Stephanus in Pohlen hat den Cosacken das Castell Techtimirow mit dessen Gebiet an dem Gestadt deß Boristhenes bey 20 Stunden unter Kiow ligende; eingegeben daß daselbst ihre Vorgeseßte den Siß haben auch ihr ZeugHauß und Kriegs-Rüstungen allda seyn folten und hatten se einen. [S. 54].

[...] Als aber das folgende Jahr ihr Oberster Paulucus zu Warschau enthauptet und den Cosacken alle Freuheit sanpk [sic!] dem oberrochnken Castell Techtimirow auß Handen genommcu worden. [S. 65]

Польський король Стефан дав козакам замок Техтіміров з його областю, який лежить на березі Борисфена в 20 годинах [шляху] нижче Києва. Там живе їх начальник, там знаходиться їхній склад (цейхгауз) і вони складають там своє озброєння.

[...] Однак у наступному році їхньому начальнику Павлюкусу відрубали голову у Варшаві й козаки втратили всі вольності і нагірний [?] замок Техтіміров був вирваний з їх рук.

Ці відомості, безумовно, запозичені з Пясецького. З Пясецького ж, мабуть, запозичена й апофегма про турецького султана Османа (під час Хотинської війни 1621 р. Осман – буцімто – під'їхав до Кам'янця-Подільського і запитав, хто ж так потужно укріпив це місто. Відповідь була, що це зробив сам бог. «Ну, то нехай сам бог його і здобуває» – сказав Осман і поїхав геть [Kronika, 1870, s. 299 = Cyaneae, 1687, p. 60]). Сучасні популяризатори цього сюжету чомусь люблять посилатись на «Кіаней» і не звертають уваги на Пясецького.

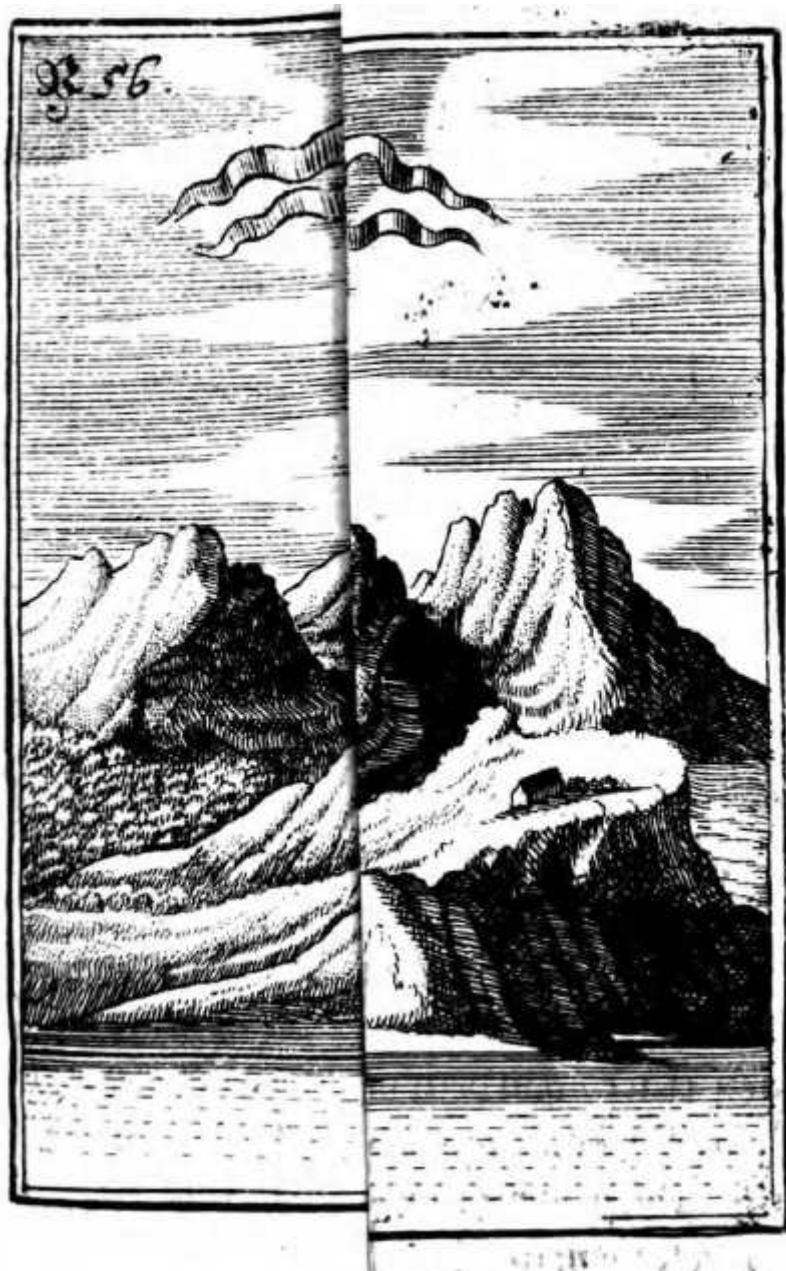
Звістка про 20 годин – безперечно, непорозуміння; П.Пясецький (1645 р., як вище) писав про 20 німецьких миль (хоча й помилково).

Зрештою, для кращого розуміння походження тексту «Cyaneae» слід розглянути всі повідомлення з історії України, які в ній містяться, у комплексі. Можливо, при цьому буде виявлено якийсь проміжний німецький твір з історії козаччини, в якому окремі звістки про козаків, розсіпані в обширній книзі Пясецького, були б зібрані до купи. Але така робота виходить за рамки моєї статті.

[Кажуть, є така стаття: *Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. “Суанеае” – немецкое сочинение кон.17 в. и его сведения по истории славян. – Вопросы германской истории и историографии, 1975 г., т. 3, с. 137 – 146.*]

Слід знати, що розділ «Козаки» і процитовані вище тексти про Терехтемирів передруковані також у виданні «Theatrum Cosmographico-historicum oder der Welt-Currier», а саме в першому томі, який було надруковано в тому ж Аугсбурзі в 1688 році (він має підзаголовок: *in sich begreifend unterschiedliche neue sonderbare traurig- und fröhliche Begebenheiten, mit eigentlicher Vorstellung der kleinen oder Crimischen Tartarey, und deß grossen Dnieper-Fluß...*). Про надання Стефана Баторія розповідається на [с. 69](#), про страту Павлюка – на [с. 72](#). Але в цьому виданні немає гравюри Терехтемирова, яка надрукована в «Суанеае».

Розглянемо цю гравюру докладніше. Вона вміщена між сторінками 56 та 57 під назвою «Techtimerov»:

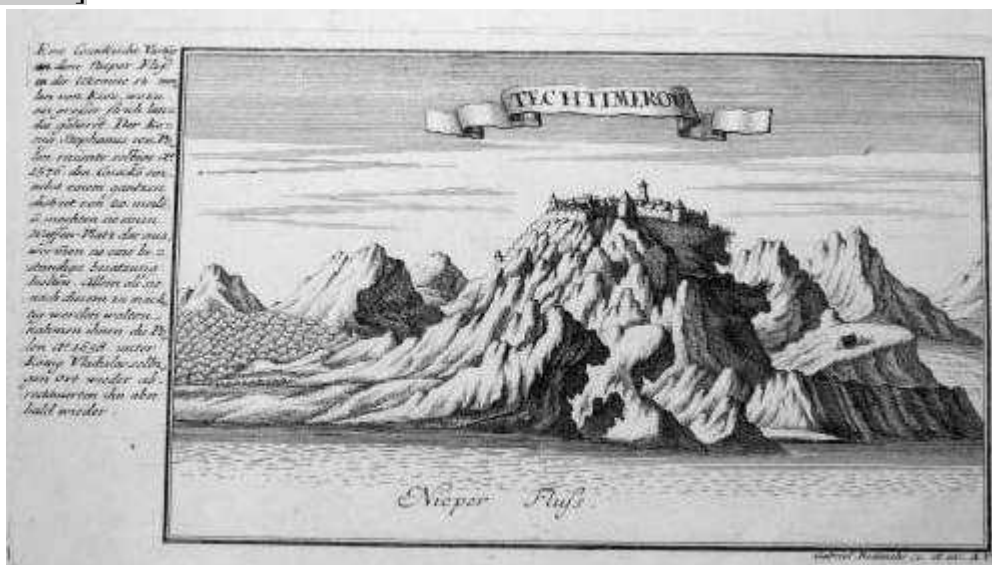
Фрагменти гравюри «Терехтемирів» 1687 р.

Слід зазначити, що Баварська державна бібліотека, розмістивши в Інтернеті скан книги «Суапеае», полінувалась розкрити і відсканувати ілюстрації, які у книзі складені удвоє, і тому можна роздивитись тільки крайню ліву та крайню праву частини гравюри.

Гравюра «Терехтемирів» 1687 р. за передруком 1990 р.

В 1990 р. ця гравюра була передрукована [Боплан Г. Л. Опис України. – Київ, 1990 р., с. 143].

Гравюра «Терехтемирів» 1687 (?) р.

Ще одна копія невідомого походження опублікована у «Вікіпедії». Вона має значні відмінності від уміщеної в книзі 1687 р.:

- 1, ліворуч від зображення є текст, якого немає у книзі 1687 р.;
- 2, у лівому верхньому кутку немає позначки «S. 56», котра є у книзі 1687 р. і позначає сторінку, якої стосується зображення;
- 3, кінці стрічки з написом у книзі 1687 р. роздвоєні, а на нашій гравюрі – прямокутні.
- 4, на плесі Дніпра нанесено напис «Nieder Fluss», якого немає на гравюрі 1687 р.

Отже, наведене зображення є копією (невідомого нам походження) з гравюри «Терехтемирів», вміщеної у книзі «Суапеае».

Сама гравюра, звісна річ, нічого спільного з реальним Терехтемировом не має і є продуктом фантазії (невідомого мені) аугсбурзького гравера. Це саме стосується і всіх інших видів міст, вміщених у «Суапеае».

Вид замкової гори у Сан-Марино, з [Wikinedii](#)

Притокою до зображення було, здається, одне слово в описі – що Терехтемирів розташований на горі. А візуальним зразком, через який слово з опису перетворилось на рисунок, була, безумовно, архітектура Західної Європи, от хоча б замок у Сан-Марино...

Але чому – питає читач – саме Сан-Марино наведено в якості зразка? Я зовсім не думаю, що саме цей конкретний замок був джерелом рисунка (можливо, такі самі замки над прямовисними урвищами є і в самій Німеччині), але нехай оце Сан-Марино буде елементом інтриги в моїй статті – як ота рушниця, яка обов'язково висить на стіні в першій дії кожної декадентської драми, і яка має вистрілити десь по ходу дії...

1703 р. Ян Юзефович

Ян Юзефович (1663 – після 1725) – львівський канонік (з 1696 р.). В 1703 р. львівський католицький біскуп доручив йому скласти історію Львівської католицької архієпископії за 17 ст. Так виник рукопис, який ми звемо «літописом Я.Юзефовича». Він охоплює події 1614 – 1700 рр. У скороченому польському перекладі вперше надрукований в 1854 р.

Для 1-ї половини 17 ст. Юзефович багато запозичив з друкованих книг В.Коховського та П.Пясецького [Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., предисловие, с. 31 – 34]. Про Терехтемирів він згадує у зв'язку із запровадженням ординації 1638 року:

Omnesque immunitatis cum oppido Trechtymirow, congregationi cosacorum, a regibus Poloniae concessae, abrogatae sunt [Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., с. 117].

Були скасовані всі їхні привілеї, в тому числі містечко Терехтемирів з козацьким монастирем, надане [їм] від Польського королівства [було відібрано]. Це запозичення, напевно, з Пясецького.

Відлуння в Україні

Як уже було згадано вище, відомості про Терехтемирів в українських історичних творах 18 – 1 пол. 19 ст. повністю залежні від розглянутих вище європейських творів, головним чином від С. Твардовського і меншою мірою – П. Пясецького.

1718 р. Степан Савицький

Степан Савицький (бл. 1684 – 1751 рр.) – український урядовець, в 1714 – 1739 рр. – лубенський полковий писар. В 1718 р. він зробив прозовий переклад 1-ї частини поеми С. Твардовського під назвою «Повість о козацкой з поляками войні, чрез Зиновія Богдана Хмельницкого, гетмана войск запорожских, точившойся, которою он же при Божой помощи з козаками и татарами, от подданства лядского выбился и поддался под высокoderжавную пресвітлійшого монархи всероссийского протекцію, от книги названой Война домовая, наріченіем Самоила Твардовского ритмами польскими составленной и в Калищу року 1681, напечатанной вкратце малороссійским нарічіем писанная, в року 1718 априля. S. S. P. L.»

Про цей переклад дізнався С. Величко і замовив для себе його копію. Вона була включена до складу «Космографії», переписаної за вказівками С. Величка у Диканьці в жовтні 1728 року. «Космографія» в повному обсязі так і не дочекалась видання, а переклад С. Савицького було надруковано в 1864 р. у 4-у томі літопису С. Величка.

Уривок про Терехтемирів звучить так:

Стефан Баторий король польский, для лучшего своего от стороны турецкой защищения, а меж козаками, яко к тому край ближшим быти мівшой, в ліпшій оных устроил порядок, учинивши им гетмана, и где би свои ради, також армати и иншие войсковие зложения, а барзій сами собі на зимовій час притулиско міли, назначивши город Терехтемиров зо всім повітом; чоґо они чрез долгій час были барзо контенти [Летопись Самуила Величко. – К.: 1864 г., т. 4, с. 4].

Польський король Стефан Баторій задля свого кращого захисту від турецької сторони постановив у козаків, які жили в найближчому до турків

краю, ліпший порядок. Він установив їм гетьмана і призначив для них місто Терехтемирів, де вони могли збирати свої ради, тримати гармати й інші військові запаси, а найбільше, щоб мали собі притулок на зиму [*Савицький С. Повість про козацьку війну з поляками*. – В кн.: *Величко С. Літопис*. / Пер. з книжної української мови, В. О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991, т. 1, додатки].

1719 р. Григорій Грабянка

Григорій Грабянка (? – 1738 рр.) – український козацький старшина, в кінці життя – гадяцький полковник (1730 – 1738). Він написав історичний твір «Действия презельной и от начала поляков кровавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого... с поляками». Виклад подій в ньому доведений до 1709 р. Цей твір постійно (але помилково) називають літописом Г.Грабянки і рівно ж помилково датують 1710-м роком.

В назві твору подано такі вихідні дані: «в градѣ Гадячу, трудом Григорія Грабянки, року 1710». На цій підставі твір датується 1710 роком. Але у передмові можна прочитати, що автор користувався багатьма книгами, в тому числі «німецькими, Пофендорфом и Гибнером, ныне повелением Петра Перваго, императора всероссийского, на славенский язык переведенными» [*Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кровавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки*. – К.: 1854 г., с. 2].

Переклад праці С. Пуфендорфа, [як ми пам'ятаємо](#), був надрукований в 1718 р. А Гибнер? Йоган Хюбнер (Гибнер, Johann Huebner / Hübner, 1668 – 1731) – німецький географ та історик. Найбільш відома його праця – «Географія» («Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie biss auf gegenwaertigen Zeit continuiert». Leipzig, 1693). Російський переклад під назвою «Земноводного круга краткое описание из старья и новья географии по вопросам и ответам, чрез Ягана Гибнера собранное и на немецком диалекте в Леипцике напечатано...» був надрукований у Москві в 1719 р. Перекладач не відомий, припускають, що ним був Я. В. Брюс. Незаперечно, що Грабянка мав на увазі саме це видання, і навіть прізвище автора подав так, як воно стоїть в перекладі 1719 р.

Питання, що конкретно запозичив Грабянка з цих німецьких праць, не належить до нашої теми, але воно важливе для з'ясування хронології роботи Грабянки над своїм твором. Наразі ми можемо упевнено твердити, що принаймні передмова бо твору могла бути написаною не раніше 1719 року, і саме цю дату треба приймати як дату формування твору в тому вигляді, як ми його читаємо. 1710-й рік, проставлений на титульному аркуші, я вважаю роком початку роботи.

Твір не був свого часу надрукований, але активно поширювався в рукописах (відомо понад 20 його списків). Вперше без імені автора надрукований в 1793 р. у петербурзькому журналі «Российский магазин». Друге видання вийшло в Києві в 1854 р.

В лето 1576 за Стефана Батория короля польского козаки в лучший еще строй учиненни. Той же король, видя у козаков мужество великое из татар на бранех, постави им гетмана, присла им корогов, бунчук и булаву, и на печати герб, рицерь с самопалом и на голове колпак перекривленный, армат и всяких военных припасов и сами козаки замки турецкие воююще много набрали, и учинил им строй, и начаша по гетмане быти обозные, судьи, асаули, полковники, сотники, атамани, и повеле стрещи от татар около порогов.

Но всегда король Стефан, от храбрости козаков поразумеая, пророчески глаголяше: «будет (рече) когдась от тих юнаков Речь посполита вольная». Еже событься последи.

Той же король Баторий опроч давнего старинного града складового Чигирина дал еще низовым козакам в пристанище град Терехтемирів з монастиром, да во время зими тамо всегда пребывают [*Грабянка Г. Действия...* – К.: 1854 г., с. 21 – 22].

Більше у Грабянки немає згадок про Терехтемирів.

А.Стороженко [*Стефан Баторий и днепровские казаки.* – К.: 1904 г., с. 133] слушно вказав, що цей уривок є викладом відповідного уривку поеми Твардовського.

В 1992 р. надруковано легко доступний український переклад твору [[Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки](#)]. – К.: Т-во «Знання» України, 1992 р.]; але слід знати, що цей переклад досить довільний. Так, перша фраза процитованого фрагмента звучить: «А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили». Легко бачити, що оригінальний текст Грабянки значно ближчий до Пясецького – Твардовського, ніж цей переклад.

1720 р. Самійло Величко

Самійло Величко (1670 – після 1728 рр.) – український службовець, автор обширної історії Української козацької держави, яка традиційно зветься літописом С. Величка. Перший том цього твору, який охоплює події 1648 – 1659 рр., завершено в 1720 р. Цей том був уперше надрукований в 1848 р.

Відомості про Терехтемирів Величко запозичив з Твардовського та Пуфендорфа, зробивши відповідні посилання в тексті:

Баторій надав козакам у володіння для гетьманської резиденції і для схоронення всяких військових запасів місто Терехтемирів над Дніпром із усім його уїздом, ствердивши те Запорозькому війську своєю королівською грамотою (про що свідчить і **Твардовський** у першій частині своєї книги «Війна домова») [*Величко С. Літопис*. Т. 1, частина 1, розділ 1].

Пуфендорфій у розділі десятому: Року 1638 почалася війна поляків із козаками, яка вчинила для Польщі величезні шкоди. [...] Потім на сеймі вони постановили позбавити козаків будь-якої свободи, а також забрати в них премічне місто Терехтемирів і на їхнє місце посадити там вояків, що пришлють їх вони [*Величко С. Літопис*. Т. 1, частина 1, розділ 1].

[Бл. 1648 р.] А Чигринський і Терехтемирівський повіти доти (як Хмельницький почав війну) завжди лишалися козацькими пристаниськами та житлом – про це свідчить і **Твардовський** у першій частині своєї книги, названої «Війна домова», на п'ятому листі, – і до держави лядських панів (окрім самого короля) принаймні не належали [*Величко С. Літопис*. Т. 1, частина 10, розділ 10].

Обидва джерела, вказані Величком, походять від П. Пясецького (як ми бачили вище). До самостійних вигадок Величка належить звістка про **грамоту** С. Баторія, про яку Твардовський не писав. Але самої грамоти Величко вигадувати не став – це зробили інші (див. розділ «[Практичне використання терехтемирівської легенди](#)») незалежно від даної згадки, але з використанням тих самих джерел.

1734 р. Короткий опис Малоросії

О. І. Левицький, публікуючи в 1878 р. цей твір невідомого автора, слушно зазначив, що він є скороченою переробкою літопису Г. Грабянки [Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К.: 1878 г., предисловие, с. 4].

Цей твір вперше був надрукований в 1777 р. В. Г. Рубаном у складі твору «Краткая летопись Малой России». В 1788 р. Ж. Шерер у Парижі надрукував книгу «Annales de la Petite Russia». Перша частина його книги є перекладом «Короткого опису Малоросії».

При Стефані же Баторіи королі полском, в том же 1576 году, козаки в лучший порядок устроени, который, ради их мужества, поставил им сам гетмана, дав им коругов, бунчук и булаву и печать с гербом, то есть рицер с самопалом, на голове колпак перекирвленьный, и рог при боку; а армат и военных припасов, воюя турков, сами добули себи.

Да тот же король Баторій и старшину войсковую у них учредил: обозних, судей, писарей, асаулов, полковников, сотников, атаманов, – и еще козаком опроч их же старинного города складового Чигирина, дал Трехтемиров с монастырем для зимових кварталер;

а платил в год всякому козаку по червоному золотому и по кожуху [Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К.: 1878 г., с. 214].

1740 р. Семен Мишецький

Про князя Семена Івановича Мишецького ми знаємо тільки те, що він у 1736 – 1740 рр. служив у російському війську в чині інженер-підпоручика і перебував на Запорізькій Січі, доглядаючи будівництва укріплень. Там він склав свій твір «История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся», який ми умовно відносимо до 1740 року. Цей твір вперше був надрукований в [Москві в 1847 р.](#) і потім з іншого списку – в [Одесі в 1852 р.](#)

Баторієва легенда у Мишецького викладена дуже своєрідно:

А Король Польской Стефанъ Батура въ 1580 году, которой подь видомъ наследія Россійскихъ Князей Кіевскаго, Черниговскаго и Сіверскаго, имель владеніе всею Украинаю даже до самого Глухова, ревнуя на оныхъ Козаковъ, приказаль, чтобъ изо всей Малороссіи выбрано было десять тысячъ Козаковъ регулярныхъ, которые бъ къ походу всегда были готовы и стрельбе хорошей обучены, и наставя отъ нихъ Гетмана по ихъ выбору. И оные Гетманы жили подь Чигириномъ по Днепру до Трехтемирова, а оной Трехтемировъ отъ Польскаго Короля для военныхъ Козаковъ и Запорожцовъ сделанъ былъ, которой состоитъ противъ Переясловля. [История о козаках запорожских. – Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1847 г., № 6, с. 5; История о козаках запорожских. – Одесса: в городской типографии, 1852 г., с. 4 – 5].

Своєрідність полягає, 1, в написанні **Батура** замість звичного Баторій; 2, в даті 1580 р.; 3, у проголошенні Чигирина, а не Терехтемирова, резиденцією гетьмана. Про те, що Глухів перейшов під владу Польщі тільки в 1618 р., а за часів Баторія належав до Росії, автор не знав.

Звідки залетіло в цей текст «**вибране** військо» – вирішити важко. Чи це відгомін давньої й маловідомої спроби С. Баторія сформувати вибранецьке військо (тобто

ввести рекрутську повинність), чи то слід сучасної автору реформи з поділом козаків на виборних та підпомічників (1735 р.), віднесений в давнину.

Однак сам факт зв'язування змін козацького устрою з іменем С.Баторія вказує, що автор був знайомий з творами типу Грабянки – «Короткого опису Малоросії», тільки переповів їх своїми словами з додатком власних фантазій.

1742 р. Літопис Якова Лизогуба

1576 г. В сее время козаки в лучший порядок устроены при короле Стефану Баторию, который сам козакам определил гетмана и старшину учредил меже ними, и дал гетману булаву, корогву, бунчук и печать с гербом войска запорожского, то есть: рыцарь с самопалом, на голову колпак перекирвленьный и рог при боку. Тот же король Стефан, опрочь старинного города козацкого Чигирина, дал козакам Терехтемиров с монастырем для зимовых квартир и платил всякому козаку в год по червонцу и кожух [Южнорусские летописи, изданные Н.Белозерским. – К.: 1856 г., т. 1, с. 51; Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., с. 3].

В.Б.Антонович вказував, що початкова частина обох вказаних літописів повністю залежить від «Короткого опису Малоросії»; він назвав текст, виданий ним, Лизогубівським літописом. Цей літопис було укладено в 1742 р. [Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., предисловие, с. 1 – 12]. Нині вживається також назва «Чернігівський літопис».

1764 р. Петро Симоновський

Петро Іванович Симоновський (бл. 1717 – 1809) – український службовець та історик. Він написав історичний твір «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах». Дата його написання не встановлена, закінчується він на подіях 1764 р., тому умовно вважається, що він написаний 1764 (або 1765) року. Але може бути, що він написаний пізніше. Твір вперше надруковано в 1847 р.

Первой козацкой гетьман (по новоизданной и выпечатанной в Гамбурге, 1763 года, Истории о Российском государстве, на немецком языке, чрез доктора Бишинга) был князь Богдан Рожинский, которому король Стефан Баторий во вечное и наследственное владение пожаловал город Терехтемиров, козакам же дозволил от онаго города и до самого Киева беспрепятственно селиться и занимать всякие угодия, так и в вершине по Днепру еще на двадцать миль земли козакам прибавил.

И так Терехтемиров стал тогда резиденциальной козацкой город вместо Черкас, кой был таковым за короля Сигизмунда, но без гетьманства.

В том городе Терехтемирове должен был гетьман правление свое иметь и войска собирать и их смотреть; там же и все привилегии на вольности козацкия содержались. [Симоновский П. И. [Краткое описание о козацком малороссийском народе](#) и о военных его делах. – М., 1847]

І як же коментує це баснословіє український «козакознавець» В. О. Голобуцький?

При Богдані Ружинському [Гетьманство Ружинського літопис Грабянки, звідки брав відомості Симоновський, відносить на початок XVI століття] король Стефан Баторій призначив ресстрівцям як резиденцію місто Терехтемирів [Голобуцький В. О. [Запорозьке козацтво](#). – Київ: 1994 р., розділ 1].

Голобуцький вважає це повідомлення за достовірне – і край. Той факт, що Грабянка [вид. 1854 р., с. 21] писав про Євстахія Ружинського, а не про Богдана (про що знають усі фізики-теоретики), нітрохи не хвилював доктора **історичних** наук. Князь? – Князь! Ружинський? – Ружинський! «Нечева, таваріщі, бюракратію развадіть!» Така от «наука»...

Насправді П. Симоновський запозичив відомості про Б. Ружинського з брошури Бартоша Папроцького «Panosza...», надрукованої в 1575 р. [*Грушевський М.С. Історія України-Руси*. – К.: 1995 р., т. 7, с. 146]. Чи він читав безпосередньо видання 1575 року, чи запозичив ці відомості через посередництво якогось іншого твору – заглиблюватись у це питання я вважаю зайвим. Треба ж щось лишити на долю майбутніх кандидатів та докторів історичних наук – нехай хоч колоски позбирають...

Вказівка на Бюшинга (Anton Friedrich Büsching, 1724 – 1793), на мою думку, помилкова. Книги «Історія Російської держави» серед його праць немає. У першому томі «Нової географії» (Neue Erdbeschreibung) процитованих даних немає [я переглянув [перший том](#) англійського перекладу, надрукованого в 1762 р.]

В цілому текст Симоновського не має точних аналогій серед попередніх творів і повинен розглядатись як плід його власної фантазії (**спадкове** пожалування Терехтемирова кн. Рожинському та ін.), хоча вплив творів типу Грабянки – «Короткого опису Малоросії», як і у випадку С. Мишецького, є безспірним.

1764 р. Станіслав Зарульський

Біографічних даних про Станіслава Зарульського ми не маємо, окрім згадки в його власному творі, що він був поляком з роду і служив у російській армії капітаном. Він написав «[Описание о Малой России](#) и Украине с приложениями». Час написання цього твору невідомий; «Описание» закінчується на подіях 1764 року, в «Приложениях» згадуються й події 1775 року. Цей твір вперше був надрукований в 1848 році.

Польській Король, Стефанъ Баторій, предпринялъ обратитъ ихъ для пользы Королевства, и собралъ, 1576 года, ихъ вместо, обещалъ дать привилегіи, отвесъть имъ некоторое пространство земли, лежащей на границахъ Королевства, для пребыванія ихъ навсегда; составилъ съ нихъ порядочное войско, далъ имъ волю избирать съ нихъ же Гетьмановъ, которыхъ резиденцію назначилъ въ городе Трехтемирове. [Чтения в императорском обществе истории и древностей российских, Год третий, № 8, 1848 г.]

Баторієва легенда присутня, але викладена дуже стисло і не без іронії: король лише **обіцяв** дати привілеї козакам...

І про цей твір ми можемо повторити сказане про С. Мишецького та П. Симоновського: Баторієва легенда викладена тут своїми словами, але під незаперечним впливом творів типу Грабянки – «Короткого опису Малоросії».

1770 р. Степан Лукомський

Степан Лукомський (1701 – бл. 1779) – український козацький старшина (найвищий його чин був полковий обозний). Він виконав ряд перекладів історичних праць; в 1770 р. він уклав «Собрание историческое» – компілятивну історію України 14 – 16 ст. Цей твір був надрукований у 1878 р.

Баторієва легенда у його викладі виглядає так:

История Твардовского, прежде вспоминающая.

1576 году король польский Стефан Баторій, видя козаков против турков и татар толь славную храбрость и отвагу, привел их в лучший порядок:

гетмана им и старшину определил, знамя, булаву, бунчук и печать с войсковым гербом пожаловал, то есть: стоит рыцар, мушкет на правом плече держащий, левою же рукою за бок свой держится, с того ж левого боку сабля и рог (в котором прежде козаки порох огнестрелный бывало носят), на голове колпак перекинутый;

учредил им по гетмане обозного, судей двух, писаря, асаулов двух, хорунжого и бунчужного войсковых, также полковников, старшин полковых, сотников и атаманов;

а пушек не давал, для того что козаки, турецкие и тараские города и крепости разоряя, сами себе надоставали.

И повелел им быть на страже против татар около Днепровских порогов во всякой всегда поготовности; а об их храбрости рассуждая, провещевал, сказывая: Буде-де из тех козаков когдась Речь посполитая вольная.

Тогда же и запорожским козакам учредил атамана, кошового и все их начали и таковые же войсковые клейноты как и гетману пожаловал, токмо к печати их пред рыцаром копье стоящее, воина бодрствующего знаменующее, прибавил.

Сверх же того, кроме старинного города кладового козацкого Чигирина, дал еще низовым для препитания город Терехтемирів с уездом и с монастырем, дабы там больные и раненые на войне пребывали.

И всем козакам, так городовым, как и запорожским, давал жалованье на год по червонцу и по кожуху, чем козаки на долгое время были очень довольны [Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К.: 1878 г., с. 349 – 350].

Оповідання С. Лукомського, хоча й містить посилення на Твардовського, в суті є поширенням оповідання Г. Грабянки (додано, наприклад, про особливу печатку запорожців, і взагалі проведено розмежування між козаками городовими та запорожськими, чого зовсім нема у давніших версіях Баторієвої легенди; також вказівку на шпиталь у монастирі). Але сам факт згадки імені С. Твардовського свідчить про начитаність Лукомського.

1775 р. Герхард Фрідріх Міллер

Герхард Фрідріх Міллер (1705 – 1783) – німець в російській науковій службі, офіційний історіограф (з 1747 р.), в 1772 – 1783 рр. – керівник Московського архіву Колегії закордонних справ. Його спадщина – це не тільки надруковані історичні праці, але й 258 портфелів з рукописами. Два з цих портфелів стосуються історії України. Частина творів у них написана німецькою мовою, частина – російською. Російські твори надруковані в 1846 р. під загальною назвою «[Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах](#)».

Баторієву легенду він виклав у кількох своїх творах:

О малороссийском народе и запорожцах

Козаки выбрали себе на место предводителя князя Богдана Рожинского, которого можно первым почесть малороссийским гетманом, потому что король Стефан Баторий дал при нем в 1576 году козакам полное войсковое учреждение.

Тогда они разделены были на полки и сотни, в которые действительно служащие козаки записаны были. Король пожаловал главному их правителю и обыкновенные в Польше гетманские клейноты.

Несмотря на знатность княжеского рода, ниже на честь, отдаваемую ему от короля, козаки называли его не иначе, как полуименем, Богданком, без приложения княжеской фамилии Рожинских, в знак совершенного равенства, которое они с начала между себя соблюдать старались. Сим полуименем назван он и в малороссийских летописях.

Король пожаловал козаков городом Терехтемировым, позволяя жительством распространяться даже до Киева. Тогда Терехтемиров учинился козацким главным местом, как прежде был город Черкасы, которая честь потом досталась городу Чигирину [Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М.: 1846 г., с. 4. Цей твір закінчується описом подій 1765 р.]

Сокращенное уведомление о Малой России

Бывшие потом гетманы оказывали знатные Короне услуги, в награждение которых Стефан Баторий, король польский, привел их в лучший порядок, дал начальникам военные знаки, определил войску жалованье и распространил их земли [там само, с. 34; твір є географічним описом, тому історичні дані подано гранично стисло].

Краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах

При гетмане Богдане, в 1575 году, от короля Стефана Батория пожалованы козакам хоругвы, бунчук, булава и герб, а пушки достали они в добычу сами от турков. Он же Баторий учредил у них старшин и даровал им, для зимовых квартир, кроме Чигирина, Терехтемиров с монастырем, а жалованья производил в год каждому по червонцу и по шубе [там само, с. 50].

У своєму викладі легенди Міллер тримався тексту П.Симоновського. Четвертий твір Г. Міллера – «Рассуждение о запорожцах» – спеціально присвячено аналізу фальшивої грамоти Баторія – Хмельницького, і ми використаємо його [при розборі цього документу](#). Цей останній твір написано в 1775 році, тому ми інші (недатовані) твори Г. Ф. Міллера про козаків умовно датуємо цим роком.

1783 р. Краткое летоизобразительное описание

Твір невідомого автора «Краткое летоизобразительное описание, что в каком годе в Украине Малороссийской деялось, наипаче, кто именно когда был козацким гетманом, и о протчихъ приключеніяхъ отъ Россіи, кратко» укладено в лівобережній Україні. В ньому охоплено період 1506 – 1783 рр., тому було зроблено припущення, що твір написано не раніше 1783 р. Видавець твору М.Білозерський зауважив, що в першій частині він сильно залежить від твору Г. Грабянки. Баторієва легенда викладена тут стисло:

И отъ того времени козаки въ лутшій порядокъ приведены, при короле полскомъ Стефане Батореи, который самъ имъ определилъ гетмана и старшину между ими учредиль, и далъ гетману булаву, короговъ и бунчукъ и печать зъ гербомъ войсковымъ, то есть рыцерь съ мушкетомъ, на голове колпакъ перекивленный и рогъ при боку.

Тотъ же король Стефанъ Баторій, опрочъ стариннаго города козацкаго Чигирина, далъ козакамъ Терехтемировъ съ монастыремъ для зимовыхъ

квартирь, а для резиденції гетманской устроилъ надъ рекою Сеймомъ городъ новый и назвалъ его, отъ своего прозванія, Баторинь, кой ныне называется Батуринь; а платилъ всякому козаку въ годъ по червонцу и по козуху.

Сей городъ не для резиденції гетманской построень, но король для себя его построилъ, яко свою маетность, ибо въ сіе время въ Малой Россіи на сей стороне Днепра еще не было козаковъ, ни гетмана, а онъ сталъ резиденцією гетманскою уже при гетмане Игнатовиче, въ 1670 году. [[Южнорусские летописи, изданные Н.Белозерским](#). – К.: 1856 г., т. 1, с. 54 – 55]

Отже, тут текст доповнено ще легендою про Батурин із застереженням її баснословного характеру. В цілому текст походить від творів типу Грабянки – «Короткого опису Малоросії».

1786 р. Олександр Рігельман

Олександр Іванович Рігельман (1720 – 1789) – німець у російській службі (генерал-майор), автор історичних праць про донських козаків та про Україну. Цей останній твір під назвою «Летописное повествование о Малой России» був написаний в 1778 р., перероблений в 1785 – 1786 рр. і вперше надрукований в 1847 р.

Баторієва легенда викладена у нього стисло:

[С. Баторий] набрал в добавок к прежним козакам изо всей Украйны выбранных 10000 человек Козаков же и оных порядочным войском учредил, определил им из них же гетмана титулом с обеих сторон Днепра Войска Запорожского и пожаловал ему бунчуг, булаву и печать, с вырезанием на оной стоящего рыцаря с самопалом и перекивленным на голове колпаком и рог пороховой при бедре, в гербе; также установил войсковую старшину, по гетмане – обозного, судью, писаря, есаула, хорунжего, потом полковников, сотников и атаманов;

дал гетману полную власть, чтоб суды, расправы и наказания делать, также в чины и начальники по войску своему производить;

притом дал для гетманского пребывания и войска его выше прежнего козацкого города Черкас, город же Трехтемиров с монастырем и с принадлежащими тамо землями, даже до складного козацкого ж города Чигирина, и до порогов и за Днепр на восточную, то есть по течению той реки, по левую сторону, и вдоль одного вниз на 10 миль, для жительства их; уволил их притом от платежа акцизов и податей. [*Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі* К.: Либідь, 1994 р., с. 62 – 63]

Основне джерело тут – безперечно, Г. Грабянка; число 10 тисяч запозичене з С. Мишецького, Черкаси – із П. Симоновського. Власною вигадкою автора слід вважати титул «обоих сторон Днепра».

1822 р. Дмитро Бантиш-Каменський

Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський (1788 – 1850) – історик українського роду, автор першої і останньої історії України, строго витриманої в державницькому дусі – «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства». Перше видання цієї книги було надруковано в 1822 році; за життя автора були надруковані доопрацьовані видання – в 1830 та 1842 р. Оце останнє видання стало основою наступних перевидань.

Баторієва легенда в його викладі виглядає так:

Предводителя князя Богдана Ружинскаго можно почитать первым малороссийским гетманом. При нем король Стефан Баторий даровал козакам, в 1576 году, полное войсковое учреждение, разделив их на полки и сотни, в которые действительно служащие Козаки были записаны.

Полки сии, долженствовавшие состоять из двадцати тысяч человек, были следующие: на той стороне Днепра: Чигиринский, Корсунский, Черкасский, Уманский, Лодыженский, Богуславский, Киевский; а на сей стороне Днепра: Переяславский, Полтавский и Миргородский; сверх сего Король Стефан Баторий учредил над козаками старшин, состоявших из обознаго, судьи, писаря, асаула и хорунжаго; ко всем чинам прибавлялось генеральный; также из полковников, сотников и атаманов. Ружинский получил еще от сего короля гетманские клейноты, как то: королевское знамя; бунчук, булаву и войсковую печать [Печать сия изображала Козака, в искривленной высокой шапке, с ружьем на плече и при боке с рогом, в котором нашивали они прежде порох. – Прим. Д.Б.-К.];

но не смотря на все почести, оказанныя Баторием помянутому гетману, равно как и на знатное его происхождение, козаки не иначе его называли как полуименем Богданко, без приложения княжеской фамилии, в знак совершеннаго равенства, которое они с самага начала старались сохранять между собою.

Сей же Стефан Баторий пожаловал козакам город Терехтемиров, дозволив им селиться до самага Киева. Тогда Терехтемиров, а потом Чигирин, сделались главными козацкими местами, вместо Черкаса [Город Черкасы построен был на Днестре, по мнению Г. Болтина, в XIII столетии вызванными татарским баскаком Курскаго княжения из Пятигории черкасами, которые в последствии перевелись. Занявшие их места малороссийские или украинские козаки долго назывались также Черкасскими, по имени своих предместников. – Прим. Д.Б.-К.], в котором они до того времени жительствоваали [*Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России* от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – М. : 1822 г., ч. 1, с. 17 – 19].

Джерела оповідання зазначені на берегах книги. проти цього оповідання стоять позначки «Полетика. Миллер. Симоновский». Згідно складеного автором списку джерел, слово «Миллер» означає портфелі Г. Ф. Міллера, які зберігались в Московському архіві Колегії закордонних справ; твір Симоновського також використано з рукопису; слово «Полетика» в списку джерел не зазначено, мабуть, це означає якісь рукописні матеріали, отримані від родини Полетик (але це – не «Історія русів», яку Бантыш-Каменський використав тільки у виданні 1830 р.).

Особливістю легенди в цьому варіанті є перенос акценту з короля Баторія на князя Ружинського, який, на думку автора, був гетьманом незалежно від волі короля і ще перед тим, як король зацікавився козаками, що повністю суперечить як історичній фактографії, так і всім попереднім варіантам легенди.

1820-і рр. «История русов»

Політичний памфлет невідомого автора «История русов» був написаний в 1820-х роках і приписаний Георгію Кониському. Виклад історії України в цьому творі доведено до 1768 р. Питання про особу автора викликало велику літературу, але все ще далеке від розв'язання. Твір вперше було надруковано в 1846 р.

Баторієва легенда тут докорінно перероблена і розбавлена вставками про походи на Туреччину, про козацьке судочинство. Ми виписуємо тільки фрагменти:

На место погибшаго гетмана Свирговскаго, въ 1576 году избранъ гетманомъ изъ полковниковъ Федоръ Богданъ. Онъ, собравъ и дополнивъ потерянный Свирговскимъ войска, и имевъ повеленіе отъ царствующаго тогда короля, Стефана Баторія, преследовать крымскихъ татаръ, нападавшихъ въ отсутствіе Свирговскаго на границы малоросійскія и пленившихъ тамошній народъ, отправился со всею войскою въ Крымъ, въ 1577 году, весною [История русов. – М.: 18465 г., с. 24].

Безсумнівно, автор «Історії русів» читав відповідний фрагмент Бантиш-Каменського і перейнявся його концепцією самопроголошення гетьманів. Відмінність полягає, 1, в тому, що «Історії русів» байдуже про князівські титули; 2, що традиція обрання гетьмана віднесена ще далі в глибину часу, і Богдан – це не перший, а просто черговий гетьман.

Король Баторій, монархъ исполненный благоразумія, праводушія и всехъ превосходныхъ качествъ, санъ его украшающихъ, воздалъ гетману и всему войску малоросійскому достойную справедливость, наградивъ заслуги ихъ подарками, почестями и другими преимуществами, мужество отличающими. Гетману, имеющему клейноты польскіе : булаву или жезль повелителя и знамя съ гербомъ Белаго орла, прибавилъ клейнотъ азійтскій, бунчукъ, означающій победы надъ азійтскимъ народомъ. Для резиденціи гетмана и всего малоросійскаго трибунала, воздвигнулъ на имя свое при реке Сейме городъ Батуринь, а въ Черкасахъ повелелъ иметь гетману своего наместника или полеваго гетмана, называвшагося после наказнымъ гетманомъ, каковы прибавлены и другимъ двумъ въ Польше гетманамъ [там само, с. 27 – 28].

Признательность и милость короля Баторія къ воинству и народу рускому объясняются въ привиллегіи его, состоявшейся 1579 года, апреля 19 дня, въ которой такъ написано: „Взглядомъ и увагою великихъ праць и рыцарства войскъ рускихъ, [...] трибуналу рускому отпраковать дела свои по приличности въ новосозданномъ гроди нашомъ Батурине, а якъ потреба укажетъ, то и въ Черкасахъ; тежь и гетману рускому резидовать въ томъ гроде, а въ Черкасахъ мети наместника своего изъ генералитета войскового [... кінєць грамоти Баторія нами опущено] [там само, с. 29 – 30]

Ця фількина Баторієва грамота стисло викладає козацький судоустрій, докладно розписаний на попередніх сторінках.

У цьому бічному відгалуженні Баторієвої легенди Терехтемирів і Чигирин виявилися зайвими – їх місце зайняли Батуринь та Черкаси.

1830 р. Дмитро Бантиш-Каменський

У виданні «Истории Малой России» 1830 р. список джерел значно розширено, в ньому з'явилися Г.Боплан та «Історія русів». Змістилися акценти і в Баторієвій легенді:

Стефан, по восстановлении внутренней тишины в государстве, занялся устройением бдительной стражи днепровской: даровал козакам полное войсковое учреждение, разделил их на полки и сотни, поставил над ними старшин, пожаловал предводителю их, Рожинскому, гетманские клейноды: королевское

знамя с гербом белого орла, бунчук, означавший одержанные козаками победы над неверными, булаву или повелительный жезл и войсковую печать.

Каждый полк составлял целую область или то же, что ныне повет в Малороссии. Их было в то время десять. На той стороне Днепра: Чигиринский, Корсунский, Черкасский, Уманский, Лодыженский, Богуславский, Киевский; а на сей стороне: Переяславский, Полтавский и Миргородский.

Всех козаков считалось тогда до двадцати тысяч человек, но они, как должно думать, за исключением выборных, составляли только внутреннюю стражу, дополняя по временам убыль находившихся в действительной службе; были освобождены от работ и податей.

Выборные или реестровые козаки, числом шесть тысяч человек, образовали стражу пограничную: каждый имел лошадь, ружье, пику; получали в год червонец жалованья и кожух.

Козаки сии, во время службы, судились от старшин в своих полках и сотнях, а по делам земским в судах поветовых по статутным артикулам.

Старшины состояли из обозного, судьи, писаря, есаула и хорунжего; ко всем чинам прибавлялось *генеральный*; также из полковников, сотников и атаманов.

Сверх сего Стефан пожаловал козакам город Трактомиров на Днепре, дозволив им селиться до самого Киева и, для пребывания гетмана, воздвиг в свое имя Батуриин, на реке Сейме [*Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – М. : 1830 г., ч. 1, с. 139 – 140*].

Таким чином, від занадто радикальної думки про самопроголошення гетьмана автор відмовився. Натомість в цьому варіанті легенда збагачена додатковою вигадкою про виборних козаків, які насправді були запроваджені в 1735 р. Тут їх віднесено до часів Баторія.

Для нас цікаво, що традиційне українське написання «Терехтемирів», вжите у виданні 1822 р., змінено словом «Трактоміров», котре вживалось в офіційному діловодстві того часу.

У виданні 1842 р. [*Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М. : 1842 г., ч. 1, с. 123 – 124*] процитований текст повторено за виданням 1830 р. без змін.

1842 р. Микола Маркевич

Микола Андрійович Маркевич (1804 – 1860) – український гуманітарій-універсал. В 1842 р. він опублікував свою працю «История Малой России» [Спб.: 1842 р., тт. 1 – 5].

Баторієву легенду він виклав за «Історією русів»:

Знаменитый по преданиям и летописям, новый гетман, Федор Богдан, собрав и пополнив войска, разсыпавшиися после гибели Свирговского, начал, в следствие повеления тогдашнего короля Стефана Батори, преследованием крымцев [*Маркевич Н. А. История Малой России. – Спб.: 1842 р., т. 1, с. 57*].

Заслуги гетмана были награждены почестями, подарками, преимуществами. Мы видим из королевской привилегии, как пользовалась его милостию Малороссия: Взглядом и увагою великих праць рыцарства и войск русских [...] Отправовать дила свои по прыльчности в новосозданном гроди нашом Батурыни, а як потреба укажет, то и в Черкасах; теж и гетьманови

русскому резыдовать в тым городи, а в Черкассах миты намистныка своего из генералытета войскового [там само, с. 61 – 62]

Терехтемирів у контексті легенди не згадується, оскільки такої згадки не було в «Історії русів».

Картографія

Терехтемирів зображений на багатьох картах 17 – 18 ст. Оскільки вивчення цих карт показало, що вони цілком незалежні від інших типів письмових джерел і в свою чергу ніяк не впливали на інші письмові джерела, я визнав за доцільне винести ці карти із загального літопису і укласти окремий картографічний літопис.

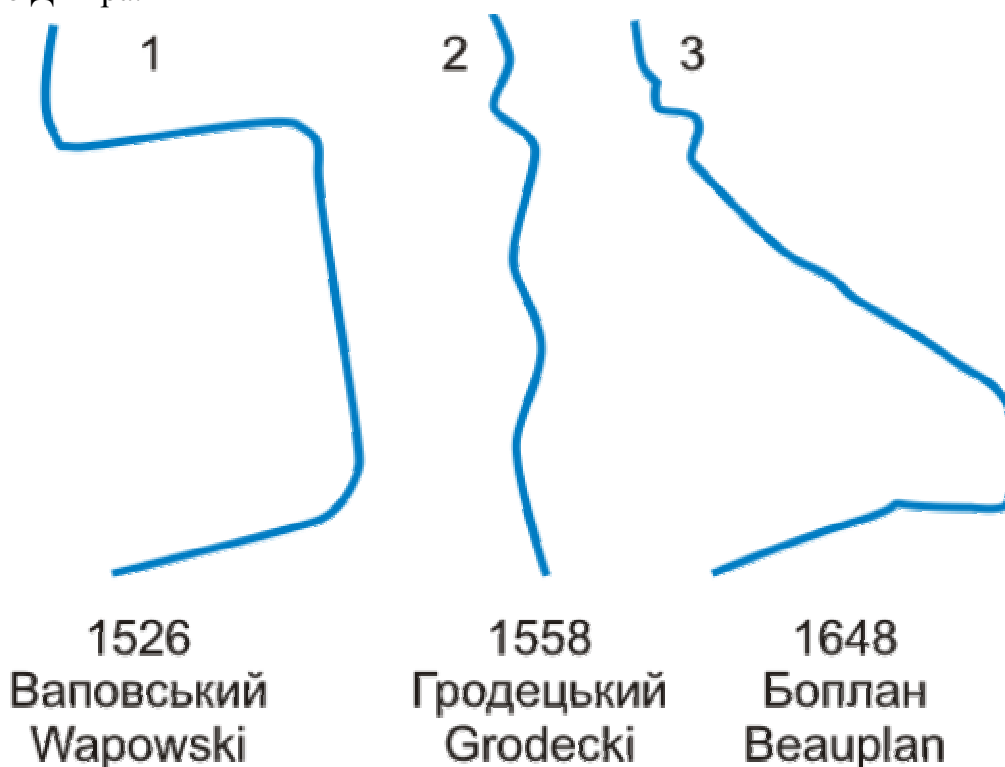
[Карти 17 ст.](#)

[Карти 18 ст.](#)

[Терехтемирів на картах 17 – 18 ст.](#)

Карти 17 ст.

Слід знати, що у європейській картографії 16 – 17 ст. було три традиції зображення території України. Їх дуже легко розрізнити за контуром середнього і нижнього Дніпра.

Три традиції зображення Дніпра на картах 16 – 17 ст.

Перша традиція, мабуть, походить від [карти Польщі](#) Б.Ваповського (1526 р.). Дніпро тече з півночі на південь до Києва; нижче Києва круто повертає на схід. В кінці східного відрізка позначено Черкаси, нижче Дніпро круто повертає на південь. Південніше Чорного лісу, в районі Тавані Дніпро повертає на південний захід і впадає у Чорне море. Отже, в цій традиції відображена інформація про велику луку Дніпра, хоча й не зовсім точно.

Таке зображення Дніпра ми бачимо на карті С.Мюнстера «[Polonia et Ungaria XV Nova Tabula](#)» 1540 р., яка була надрукована у базельському виданні «Географії» Птолемея (Geographia Universalis vetus et nova... Claudii Ptolemai Alexandrini... Basle, H. Petri, 1540) і пізніше багато разів передруковувалась. Ця карта основана на карті Б.Ваповського.

Так само зображено контур Дніпра на карті Таврики з атласу Г.Меркатора (1595 р., [Taurica Chersonesus Nostra aetate Przecopsca et Cazara dicitur](#) – фрагмент її уміщено в розділі «4-а чверть 16 ст.») і численних наслідуваннях цієї карти.

Друга традиція походить від карти Польщі Вацлава Гродецького, надрукованої в 1558 р. у Базелі. Пізніше ця карта була включена до складу атласу А.Ортелія (Theatrum Orbis Terrarum), вперше надрукованого в Антверпені в 1570 р. ([Poloniae finitimarumque](#) locorum descriptio auctore Wenceslao Gordeccio polone). На цій карті Дніпро від Смоленська до гирла тече в півночі на південь лише злегка звивистою лінією, без будь-якого натяку на велику луку (список видань з цією картою [тут](#)).

Починаючи з видання 1595 р. в атласі Ортелія ця карта друкувалась у редакції Андрія Пограбки (список таких видань [тут](#)).

Цікаво відзначити, що на загальній карті Європи в атласі 1570 р. контур Дніпра слідує першій схемі, тобто в одному атласі співіснували дві традиції.

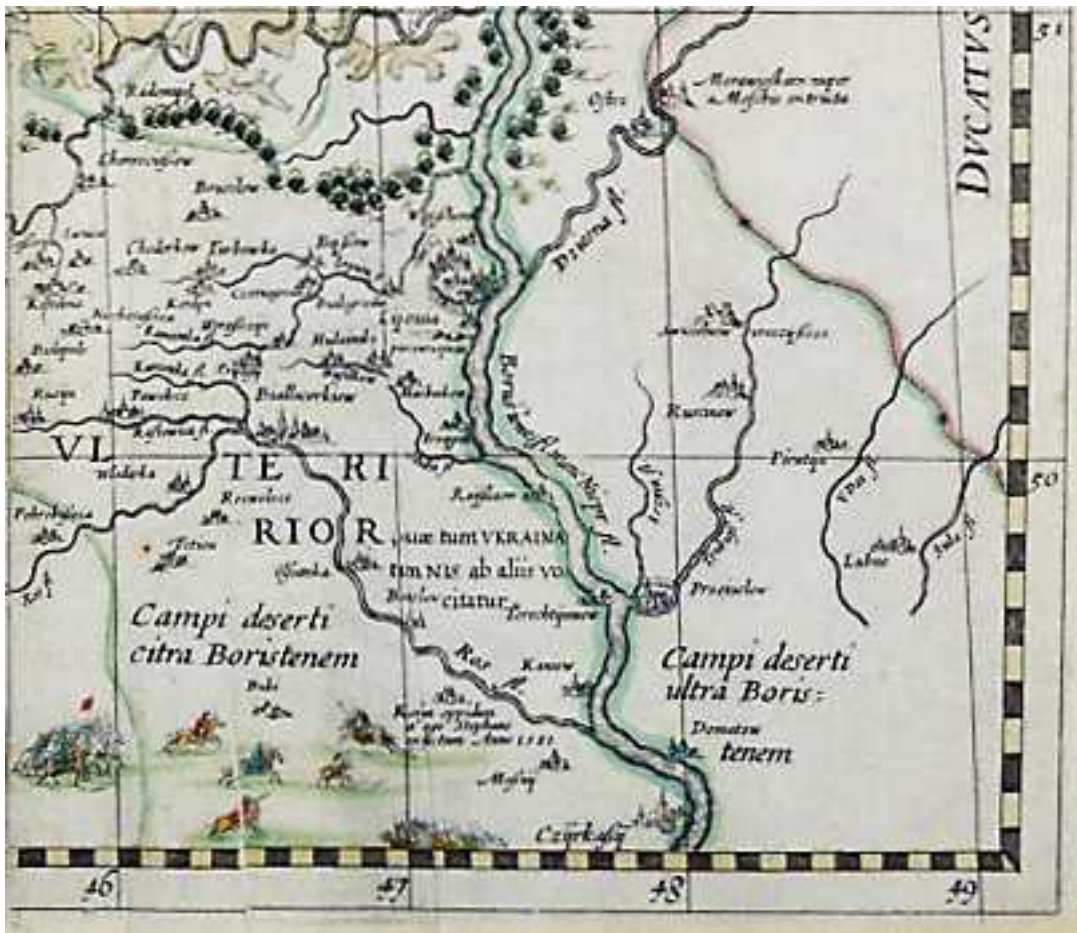
Слід зважати, що в 17 ст. було виконано немало переробок карти Таврики Г.Меркатора, де течія Дніпра подана за другою схемою (наприклад, [карта](#), надрукована в Дуйсбургу в 1620 р.). Всі ці переробки з іменем Г.Меркатора слід відрізняти від згаданої вище оригінальної карти 1595 р.

Третя традиція походить від карт Гійома Боплана, головним чином [генеральної карти України 1648 р.](#) та її численних переробок, виконаних як самим Бопланом, так і його послідовниками. В цій традиції велика лука Дніпра зображається більш-менш так, як на сучасних картах.

(1) 1613 р. Карта Литви Т.Маковського

Перша карта Великого князівства Литовського опрацьовувалась за ініціативою і на кошти Миколая Христофора Радзівіла (Сиротки, 1545 – 1616). Основним виконавцем був польський картограф і гравер Томаш Маковський (1575 – 1630). Є відомості, що початковий варіант карти був підготований в 1603 р., але примірники її не збереглися і склад інформації невідомий. Перший відомий нам варіант цієї карти у вигляді 4 настінних аркушів було надруковано в Амстердамі в 1613 р. (гравер Г.Геррітс). Зберігся, здається, тільки один примірник цієї карти (у бібліотеці герцогіні Анни Амалії у Веймарі, докладніше [тут](#)).

Широкого розголосу ця карта набула в другій редакції під назвою «[Magni ducatus Lithuaniae](#) caeterarvmqve regionum illi adiacentium exacta descriptio...», надрукованій у складі атласу Вілема Блау «Appendix Theatri A. Orтели et Atlantis G. Mercatoris» (Амстердам, 1631 р.)

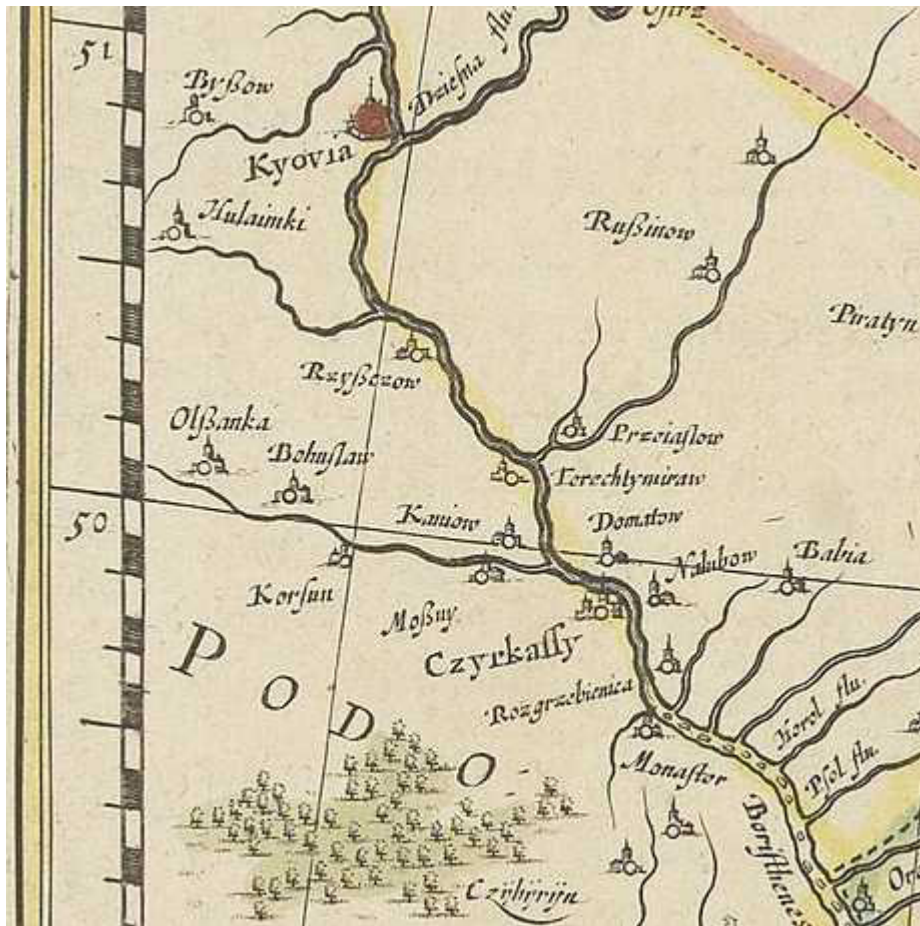
Фрагмент карти Литви Т.Маковського (ред. 1631 р.) з позначенням Терехтемирова

На цій карті у Подніпров'ї представлено багато нових об'єктів, яких не було на давніших картах. Представлено тут і Терехтемирів у характерній повноголосній формі (Terechtymirów). Завдяки інформаційній насиченості карта Маковського зробила значний вплив на подальше картографування Подніпров'я.

В цьому ж атласі вміщено і карту Дніпра від Черкас до гирла роботи того ж Т. Маковського. Я не знайшов її у добрій роздільності і тому наводжу її в копії з атласу Я. Янсона 1646 р. Характерною особливістю цієї карти було позначення *Монастир* не біля Терехтемирова, а далеко нижче за течією, на південь від гирла Тясмина.

(1) 1638 р. Карта Таврики В.Блау

Карта Таврики ([Taurica Chersonesus](#), Nostra aetate Przecopsca, et Gazara dicitur) голандського картографа Вілема Блау (Willem Blaeu, 1571 – 1638) міститься в 2-у томі великого атласа (Le Theatre du Monde ou Nouvel Atlas), надрукованого французькою мовою в Амстердамі в 1638 р.

Фрагмент карти Таврики В.Блау з позначенням Терехтемирова

За контуром Дніпра карта належить до другої традиції. Ця карта в частині Подніпров'я багато запозичила з карти Т.Маковського, в тому числі й характерну помилку – напис Monastor, розміщено не біля Терехтемирова, а значно південніше, десь на південь від гирла Тясмина; натомість напис «Чигирин» віднесено досить далеко від Дніпра.

(1) 1639 р. Карта Дніпра Г.Л.Боплана

Французький військовий інженер і картограф Гійом Левасер де Боплан перебував на військовій службі Речі Посполитої 17 років – від кінця 1630 до березня 1647 р. За цей час він зібрав матеріали, які лягли в основу його карт та опису України.

В 1639 р. Боплан виконав зйомку Дніпра і на цих матеріалах накреслив карту Дніпра. Вона була вперше надрукована без імені автора в 1662 р. в Амстердамі в атласі світу голандського картографа Й.Блау і потім неодноразово передруковувалась.

Фрагмент карти Дніпра Г.Боплана з позначенням Терехтемирова

Біля верхнього краю показано Переяслав, біля лівого – Ходорів. На території півострова показано Терехтемирів і окремо – монастир.

(1) 1646 р. Карта Таврики Я.Янсона

Карта Таврики (Taurica Chersonesus, Hodie Przecopsca, at Gazara dicitur) голандського картографа Яна Янсона (Янсонія, Janssonius, 1588 – 1664) вміщена у 1-й томі його великого атласа 1646 р. ([Atlas Novus](#), sive Theatrum Orbis Terrarum. – Amstelodami, Apud Ioannem Ianssonium, ca 1646, vol. 1, map 17, p. 50).

Фрагмент карти Таврики Я.Янсона з позначенням Терехтемирова

За контуром Дніпра карта належить до другої традиції. В частині Подніпров'я ця карта наслідує особливості карти Т. Маковського.

(1) 1646 р. Карта Литви Я.Янсона

Карта Литви (Magni ducatus Lithuniae) голандського картографа Яна Янсона вміщена у 1-й томі його великого атласа 1646 р. ([Atlas Novus](#), sive Theatrum Orbis Terrarum. – Amstelodami, Apud Ioannem Ianssonium, ca 1646, vol. 1, map 14, p. 39).

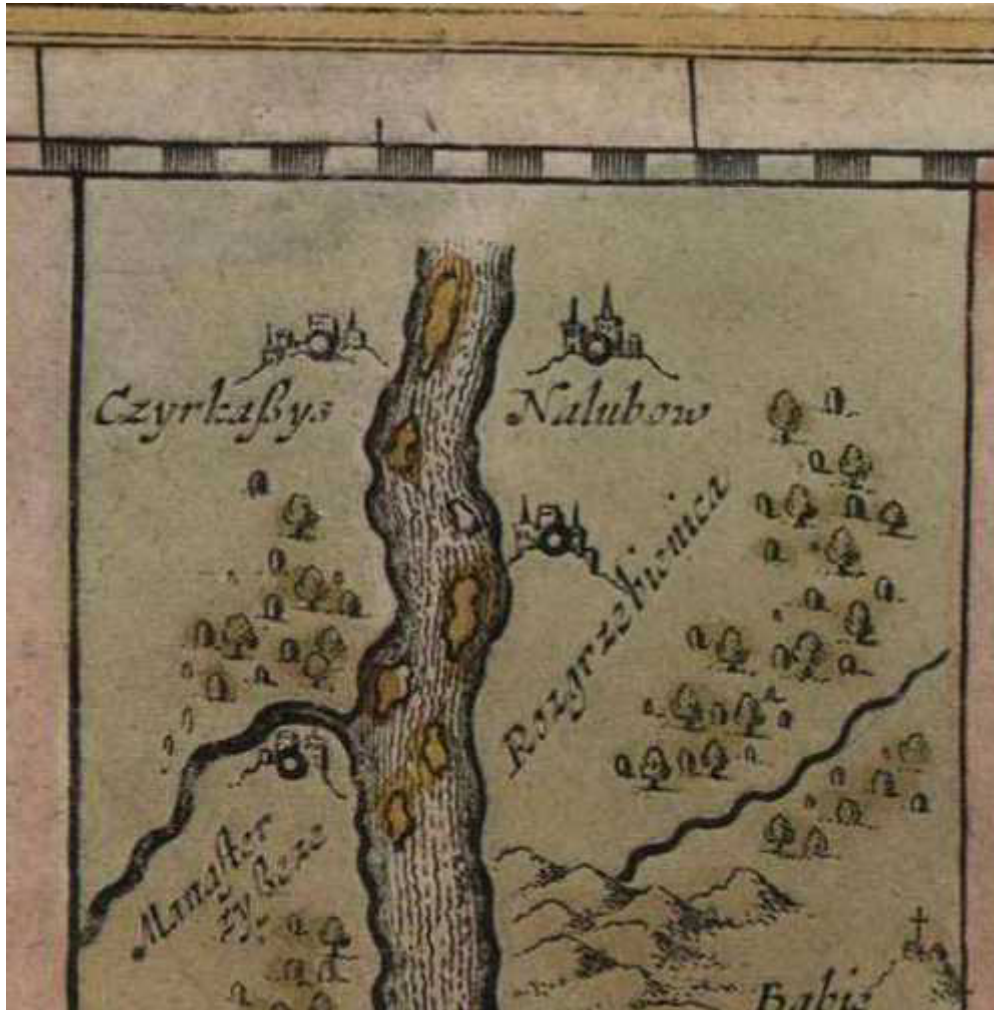

Фрагмент карти Литви Я.Янсона з позначенням Терехтемирова

Фрагмент Подніпров'я з Терехтемировом потрапив також на карту Литви, інформативно він такий самий, як на карті Таврики. Ця карта є наслідуванням карти Литви Маковського-Радзівіла, що й відзначено в її картуші.

(3) 1646 р. Карта Дніпра Я.Янсона

На одному аркуші з картою Литви вміщено карту Дніпра від Черкас до гирла – так само, як і на карті Маковського – Радзівіла.

Фрагмент карти Дніпра Я.Янсона з помилковим позначенням монастиря

На цій карті напис «Монастир на горі» (Manaster zu berg) з відповідним рисунком вміщено нижче Черкас, на правому березі Тясмина при його впадінні в Дніпро. Ця інформація, безумовно, запозичена з карти Т.Маковського.

(1) 1648 р. Генеральна карта України Г.Л.Боплана

Перший варіант генеральної карти України Боплан створив у 1639 р. В 1648 р. [значно доопрацьовану карту](#) награвірував у Данцигу В.Гондіус (Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis). На ній Терехтемирів (Trethymirow) позначено кілечком з хрестиком нагорі – на знак монастиря.

Фрагмент генеральної карти України Г.Боплана з позначенням Терехтемирова.
Нагадуємо, що південь – нагорі, північ – внизу.

Спеціалісти виділяють 5 варіантів генеральної карти 1648 р. [Вавричин М. До історії створення Г.Бопланом карт України. – “Боплан і Україна”, Льв., 1998 р., с. 106]. Наш фрагмент вирізаний з 2-го варіанту.

(1) 1650 р. Спеціальна карта України Г.Л.Боплана

Спеціальна карта України має масштаб в 4 рази крупніший за генеральну карту, тому на ній позначено масу дрібних деталей. Перший її варіант був награвірований у Данцигу в 1650 р., останній, четвертий (з повідомленням про битву під Берестечном) – наприкінці 1651 р.

*Фрагмент спеціальної карти України Г.Боплана з позначенням Терехтемирова.
Нагадуємо, що південь – нагорі, північ – внизу.*

Терехтемирів (Trethymirów) показано як укріплення у формі п'ятикутника. Довкола нього проведено овал неначе з точок – на мою думку, це вали давнього городища скіфського часу. Нижче за течією Дніпра окремо показано монастир.

Спеціалісти виділяють 4 варіанти спеціальної карти 1650 р. [Вавричин М. До історії створення Г.Бопланом карт України. – “Боплан і Україна”, Льв., 1998 р., с. 102, 110]. Наш фрагмент вирізано з 4-го варіанту.

Переробкою спеціальної карти Боплана є карта Київщини Й.Блау 1659 р. ([Ukrainae pars quae Kiovia Palatinatus vulgo dicitur](#) / Joh. Blaeu exc., 1659). На ній Терехтемирів (Trethymirów) має вигляд квадратної (не п'ятикутної!) фортеці з 4 бастіонами на рогах. Нижче показано монастир (Monaster).

Зіставлення контурів укріплень показує, що картографи 17 ст. вважали їх умовними знаками, накреслення яких можна змінювати в широких межах, не змінюючи інформаційного навантаження знаку. Тому й ми не повинні надавати ніякого значення деталям контурів незліченних «фортець» на карті Боплана, якщо ці контури не мають інших підтверджень.

(1) 1663 р. Карта Таврики Й.Блау

Карта Таврики (Taurica Chersonesus Nostra aetate Przecopsca, et Gazara dicitur) міститься в 6-й книзі 2-го тому великого атласа Йони Блау (Блавіанова атласа), надрукованого в Амстердамі в 1663 р.

Фрагмент карти Таврики Й.Блау з позначенням Терехтемирова

За контуром Дніпра карта належить до другої традиції і загалом подібна до одноіменної карти В.Блау 1638 р.

(1) 1665 р. Карта Волині та Київщини Н.Сансона

Карта Волині та Київщини ([Basse Volhynie](#) ou palatinat de Kiow, tire entierement de la grande Ukraine du Sieur le Vasseur de Beauplan) французьких картографів Н.Сансона та П.Марієта є переробкою карти Г.Боплана, що вони самі відзначили прямо в назві своєї карти. Вона була надрукована в Парижі в 1665 р.

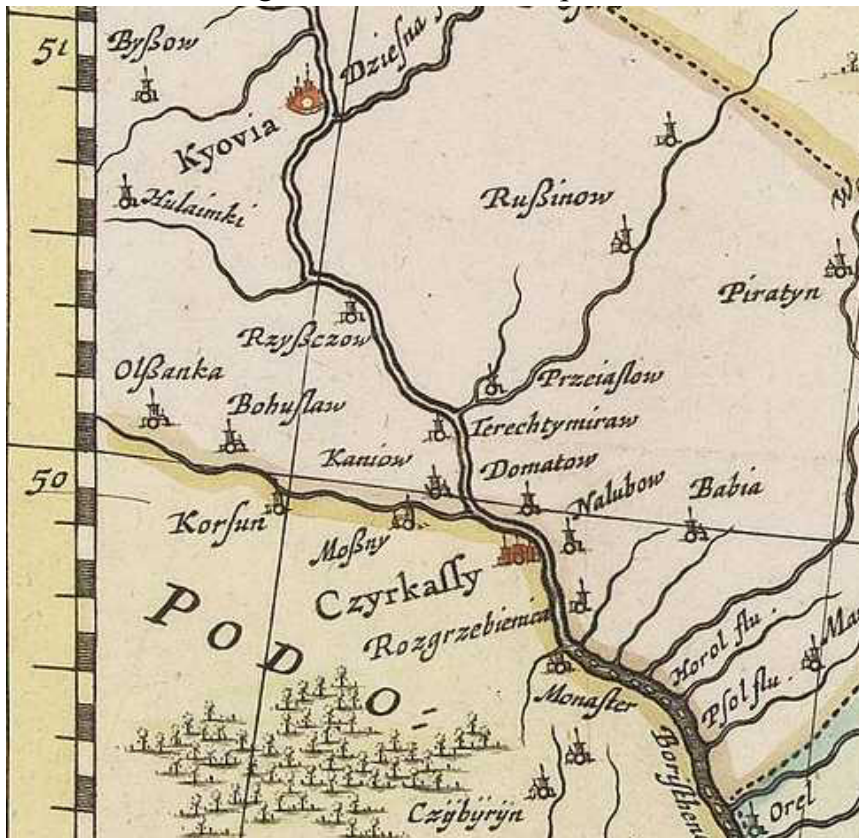

Фрагмент карти Волині та Київщини Н.Сансона з позначенням Терехтемирова

На карті надписано Терехтемирів (Trethymiraw) та монастир (Munster). За контуром Дніпра карта належить до третьої традиції, як і належить послідовникам Боплана.

(1) 1681 р. Карта Таврики Я.Янсона

Карта Таврики ([Taurica Chersonesus](#), Hodie Przecopsca, at Gazara dicitur), надрукована в Оксфорді в 1681 р. в складі «Англійського атласу» (English Atlas by Joannes Janssonius van Waesberghe, Moses Pitt & Stephen Swart in Oxford 1681).

Фрагмент карти Таврики Я.Янсона з позначенням Терехтемирова

За контуром Дніпра карта належить до другої традиції і загалом подібна до одноіменної карти Таврики В.Блау 1638 р., наслідуючи всі її особливості.

Карти 18 ст.

У 18 ст. всі картографи перейняли бопланову схему течії Дніпра, тому ми не будемо це спеціально відзначати.

(1) 1742 р. Карта України Гійома де Ліля

Французький картограф Гійом де Ліль (Guillaume de Lisle, 1675 – 1726) виконав карти для великого атласа, надрукованого в 1742 р. в Амстердамі:

Atlas nouveau, contenant toutes les parties su Monde, ou sont exactement remarquees les empires, monarchies, royaumes, etats, republicues, & c. Par Guillaume de l'Isle. Premier Geographe de sa Majeste. A Amsterdam, Chez Jean Covens & Corneille Mortier, sur le Vygendam: 1742.

Карта України має назву:

Theatre de la guerre dans la Petite Tartarie, la Crimée, la Mer Noire &c. Dressee sur un grand nombre de cartes manuscrites et d'itineraires, rectifies par diverses observations, faites par Guillaume de l'Isle. A Amsterdam, Chez Jean Covens et Corneille Mortier, Geographes. (1742)

Фрагмент карти України Г. де Ліля з позначенням Терехтемирова

Ми бачимо, що на цій карті Терехтемирів (Trethymirou, як у Боплана) позначено там само як Богуслав, Канів та Білу Церкву – мабуть, цей знак мав означати містечко, на відміну від більш пишного знаку для Переяслава та Гельмязова (який

мабуть позначав місто). Цікаво, що Терехтемирів показано розташованим на горі, але місце його значно зсунуте на південний схід по відношенню до Переяслава.

Дуже подібно зображено Подніпров'я на карті Польщі того ж Гійома де Ліля 1742 р. ([La Pologne](#). Dressée sur ce qu'en ont donne Starovolsk, Beauplan, Hartnoch, et autres auteurs. Rectifiée par les observations d'Hevelius etc. Par Guillaume del'Isle, Geographe de l'Academie Royale des Sciences. A Amsterdam, Chez J. Covens et C. Mortier, Geographes. J. Condet schulpsit. 1742), яка надрукована в тому ж атласі. На території півострова показано три гори, а Терехтемирів (Trethumirow) подано не як містечко, а як село (простим кілечком).

(3) 1745 р. Карта Смоленської губернії

Ця карта має назву: «Карта географическая, содержащая Смоленскую губернию с частями губерний Киевской, Белгородской и Воронежской». Вона вміщена у відомому атласі І.К.Кирилова ([Атлас Российской](#), состоящий из девятнадцати специальных карт... – Спб.: 1745 р., с. 23).

Фрагмент карти Смоленської губернії з позначенням Терехтемирова

На карті показано Терехтемирів (Трестемирів) та монастир. Вони значно зсунуті на південний захід по відношенню до Переяслава, кордон Російської імперії проведено неправильно, значно зсунуто на південь.

Слід відзначити, що в цьому ж атласі на с. 25 вміщена карта Малої Татарії, з іще гіршими помилками: на ній немає Канева, а напис «Трехтемирів» розміщено на південь від гирла Росі.

(1) 1749 р. Карта України Дідьє де Вогенді

Французький картограф Дідьє де Вогенді (1723 – 1786) в 1749 р. виконав карту правобережної України. Його інтерес до України, можливо, пов'язаний з тим, що він був придворним географом Станіслава Лещинського під час його проживання на еміграції у Франції. В легенді карти значиться:

[Partie orientale de la Russie Polonoise](#), ou se trouvent la Basse Volhynie et la Basse Podolie / par Sr. Robert de Vaugondy, fils de Me. Robert, geog. du Roi. Avec Privilege 1749.

Фрагмент карти України Д.Вогенді з позначенням Терехтемирова
Терехтемирів (Trothymirou) позначено написом, хоча на карті не позначено ані
Переяслав, ані Канів.

(3) 1752 р. Карта Речі посполитої Дідьє де Вогенді

Ця карта має титул:

Le Royaume de Pologne, divisé en les duchés et provinces et subdivisé en palatinats. Par le Sr. Robert de Vaugondy, géographe ordinaire du roi. Avec privilége 1752.

Фрагмент карти Речі посполитої Д.де Вогенді з позначенням Терехтемирова

На цій карті півострів на Дніпрі позначено більшим і зсунутим на північ; натомість Терехтемирів (Trestemirow) і монастир (Monastyr) показано на південь від півострова, і до того ж між ними в Дніпро впадає якась маленька річка, чого насправді немає. Кордон Російської імперії в цьому районі також подано помилково, із значним зміщенням на південь, приблизно так, як на карті Смоленської губернії 1745 р. Ця карта значно поступається якістю його ж карті 1749 р.

У тому ж 1752 р. Д.де Вогенді випустив карту південної Росії (Partie méridionale de la Russie Européenne ou sont distinguées exactement toutes les provinces, d'après le détail de l'Atlas Russien. Par le Sr. Robert de Vaugondy fils, géographe ordinaire du roi. avec privilege 1752), на якій наш сюжет зображено загалом подібно до карти Речі Посполитої, але немає напису Терехтемирів – лишилась річка та монастир.

Інформація з карти Польщі 1752 р. повторена Д.де Вогенді на карті Польщі 1767 р. ([Le Royaume de Pologne...](#) – Paris, Didier Robert de Vaugondy, 1767).

(3) 1787 р. Карта Речі посполитої Томаса Кітчина

Англійський картограф Томас Кіччин (Thomas Kitchin, 1719 – 1784) виконав карти для великого атласа, надрукованого в 1790 р. в Лондоні:

A general atlas, describing the whole universe: being a complete collection of the most approved maps extant; corrected with the greatest care, and augmented from the latest discoveries. The whole being an improvement of the maps of D'Anville and Robert. Engraved in the best manner on sixty-two copper-plates, by Thomas Kitchin, Senior, and Others. London: printed For Robert Sayer, no. 53, Fleet-Street, (1790).

Карта Речі посполитої має назву:

A new map of the Kingdom of Poland with its dismembered provinces. (By Thomas Kitchin). London: printed for Robert Sayer, Fleet Street, as the Act directs, January 1st, 1787.

Фрагмент карти Речі посполитої Т.Кітчина з позначенням Терехтемирова

Даний фрагмент карти сильно залежний від карти Вогенді 1752 р.: 1, півострів на Дніпрі зсунуто на північ; 2, Терехтемирів (Trestemirow) та монастир (Monastyr) лежать на рівній ділянці Дніпра; 3, між Терехтемировом і монастирем показано річку; 4, кордон Російської імперії теж показано помилково, хоча й не так, як на карті 1752 р. Отже, погані приклади теж наслідуються.

Інші карти

Терехтемирів показано також на наступних генеральних картах, які мені вдалося переглянути. Всі ці карти не подають нічого окрім назви Терехтемирова.

Особливості (де вони є) відзначено після назви карти. Я не ставив собі мету дати **вичерпний** перелік таких карт і думаю, що можна знайти ще немало карт із позначенням Терехтемирова.

- загальна карта Польщі Джона Сенекса, 1708 р. ([Poland](#) Corrected from the Observations Communicated to the Royal Society at London and the Royal Academy at Paris. – London, John Senex, 1708). Trethymirow;
- загальна карта Росії Генрі Шателена 1714 р. (Nouvelle Carte Des Etats Du Grand Duc De Moscovie En Europe Partie Meridionale. – Amsterdam, Henri Chatelain, 1714);
- карта України Й.Гомана, 1720 р. ([Ukrania quae et Terra Cosaccorum](#) cum vicinis Walachiae, Moldaviae, Minorisq., Tartariae Provinciis exhibita. – Nuremberg, J.V. Homann, 1720). На ній позначено тільки монастир, без Терехтемирова;
- карта Росії й Татарії Й.Гомана, 1720 р. ([Tabula Geographica](#) qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu Mare Nigrum et Tartaria Minor. – Nuremberg, J.V. Homann, 1720). На ній позначено Терехтемирів (Tereghtemifof);
- загальна карта Росії Джона Сенекса, 1721 р. (Moscovey in Europe from the latest Observations. – London, John Senex, 1721);
- загальна карта Росії Германа Мола, бл. 1725 р. (To His Most Serene and August Majesty Peter Alexovitz Absolute Lord of Russia &c. This [map of Moscovy](#), Poland, Little Tartary, and ye Black Sea &c. is most Humbly Dedicated by H. Moll Geographer. – London, ca 1729); слід зауважити – карта присвячена Петру 2-у, який теж був Олексійовичем.
- загальна карта Росії Матіаса Зойтера, 1730 р. (Imperii Moscovitici pars Australis in lucem edita. – Augsburg, Mathaus Seutter, 1730);
- карта Чорного моря Матіаса Зойтера, 1730 р. (Nova Mappa Maris Nigri Et Freti Constantinopolitani... – Augsburg, Mattheus Seutter, 1730). На цій карті позначено монастир, але немає Терехтемирова;
- загальна карта Росії Ніколя Вішера 1735 р. ([Nouvelle carte du grand Royaume de Moscovie](#), representant la partie meridionale & c. – Par Nicolas Visscher, 1735);
- карта південної Московії Г. де Ліля, 1742 р. (Moscovie Meridionale. – Amsterdam, Guillaume de Lisle, Covens et Mortier, 1742);
- карта Речі посполитої Е.Бовена 1742 р. (A new and accurate map of Poland, Lithuania & c. divided into it's palatinats, drawn from the best authorities assisted by the most approved modern maps. The whole being regulated by astronomical observations. By Eman Bowen); хоча ця карта названа новою і точною, на ній напис «Trethimirow» помилково розміщено на південь від Канева...
- загальна карта Речі посполитої 1759 р. Товія Лоттера ([Mappa geographica](#) ex novissimis observationibus repraesentans Regnum Poloniae et Magnum Ducatum Lithuaniae. – cura [Tobiae Conradi Lotter], 1759);
- загальна карта Речі посполитої 1767 р. Д.Вогенді ([Le Royaume de Pologne](#). – Par Robert de Vaugondy, 1767);
- карта Росії та південної Польщі Фаціусів, 1769 р. (Carte exacte d'une Partie de L'Empire de Russie et de la Pologne meridionale renfermant l'Ukraine, la Podolie, la Volhynie, la Russie, la petit Pologne, la Mazovie, et une Partie de la Lithuanie... – Bonn, Johann Gottlieb Facius, Georg Sigismund Facius, 1769). На ній Терехтемирів позначено масивним хрестом;

– карта Брацлавського та Київського воєводств Антоніо Цатта, 1781 р. ([Li Palatinati di Braclaw, e Kiowia](#). – G. Zuliani, inc. ; G. Pitteri, scr.; Zatta, Antonio 1781);

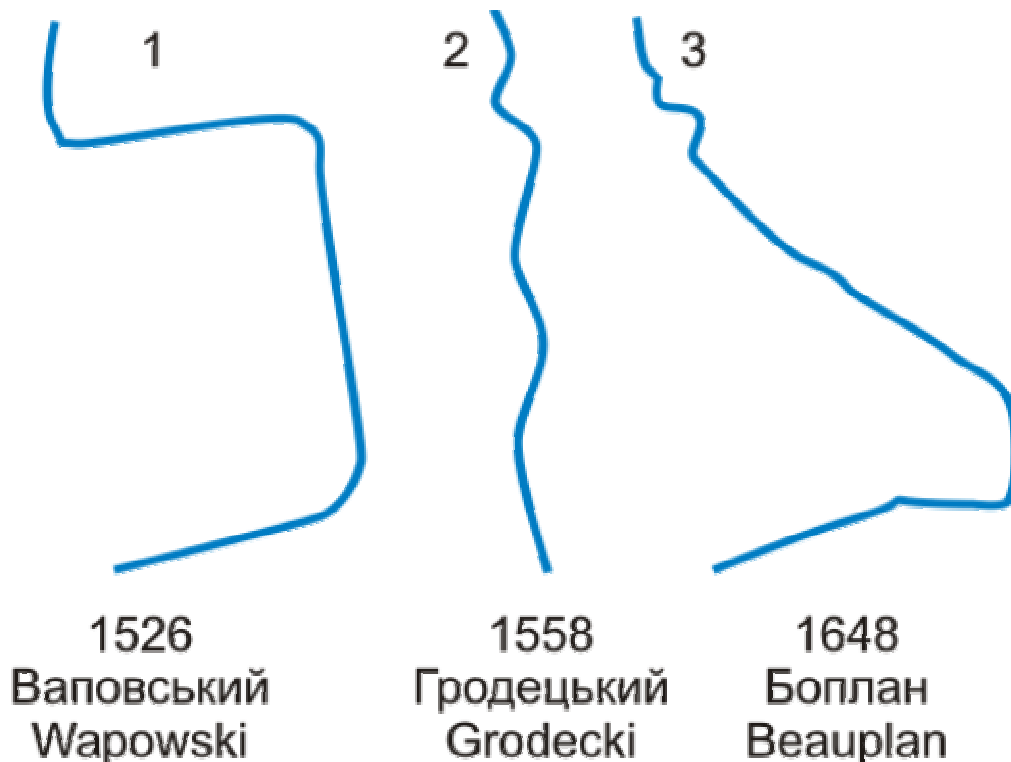
– карта Причорномор'я Ш.Делямарша, 1783 р. (Carte Des Environs De La Mer- Noire ou se trouvent L'Ukraine, La Petite Tartarie, La Circassie, La Georgie, Et Les Confins De La Russie Europeenne, Et De La Turquie... – Paris, Charles Francois Delamarche, 1783);

– карта європейської Росії Р. Саєра 1790 р. (The european part of the Russian empire, from the maps published by the Imperial Academy at StPetersburg, with the new provinces on the Black sea. London: printed for Robert Sayer, Fleet street, as the Act directs, 1st May 1790). На цій карті Терехтемирів ховається під написом Tremjerovka і помилково розміщений на лівому березі Дніпра;

– карта розборів Польщі Д.Кері 1799 р. (A new map of Poland and the Great duchy of Lithuania, showing their dismemberments and divisions between Austria, Russia and Prussia in 1772, 1793 & 1795; from the latest authorities by John Cary engraver, 1799).

Терехтемирів на картах 17 – 18 ст.

Вивчення спеціального питання – відображення Терехтемирів на картах – дозволило прийти до ширших висновків щодо картографування території всього Подніпров'я:

Три традиції зображення Дніпра на картах 16 – 17 ст.

1. Відображення Дніпра на картах 16 – 18 ст. пройшло три етапи, кожен з яких характеризується своїм контуром Дніпра:

1.1. Традиція карти Б.Ваповського (1526 р.) – на середньому Дніпрі відзначено тільки Київ, Канів (інколи) та Черкаси. Ця традиція була панівною в 16 ст. і переходить у 17 ст.

1.2. Традиція карти В.Гродецького (1558 р.) – на початковому етапі відрізняється від традиції Ваповського тільки контуром самого Дніпра; починаючи з

карти Т.Маковського – Радзівіла (1613 р.) вона інформаційно збагачується, у Подніпров'ї з'являється маса нових об'єктів, зокрема, Терехтемиров у характерній повноголосній формі (Terechtymirow). Яскраво помітною особливістю карт цієї традиції є помилкове зображення Терехтемирівського монастиря значно нижче Черкас, на гирлі Тясмина. Карті такої традиції друкувались до кінця 17 ст.

1.3. Традиція карти Г.Боплана (1648 р.), на якій подано реалістичний контур великої луки Дніпра і велика маса об'єктів на Подніпров'ї. Ці об'єкти подано незалежно від карти Маковського; характеристичною особливістю є назва Терехтемирова у неповноголосній і дещо спотвореній формі (Trethymirow). Терехтемирівський монастир подано на своєму правильному місці – дещо нижче Терехтемирова. Карті такої традиції набули популярності в 2 пол. 17 ст., а у 18 ст. повністю витіснили карти інших традицій.

2. Терехтемирів можна побачити практично на всіх **генеральних** картах, на яких відображено середнє Подніпров'я: це карти України, Великого князівства Литовського, Речі посполитої, європейської частини Російської імперії, Таврики (або Малої Татарії), карти Дніпра. Це свідчить про значну вагу, яку надавали цьому пункту картографи 17 – 18 ст.

3. В 19 ст. Терехтемирів зникає з генеральних карт і відображається тільки на крупномасштабних картах Київщини, що свідчить про зменшення його значення в цей час.

4. Карті 17 ст. дозволяють однозначно ствердити, що Терехтемирівський монастир знаходився на території сучасного села Монастирок, а не в самому Терехтемирові, який зображався окремо вище за течією від монастиря.

Історія

[16 століття](#)

[Кінець 16 століття](#)

[1 половина 17 ст.](#)

[2 половина 17 ст.](#)

[18 століття](#)

16 століття

Історію Терехтемирова слід починати з доби татарського панування на Наддніпрянщині (середина 13 – 1 пол. 14 ст.).

Аналіз власної назви «Терехтемирів» дозволяє припустити, що це село було засноване татариним на ім'я Терек-Темір неподалік від Канева, який був центром золотоординської адміністрації. Тяжіння до Канева проходить через усю наступну історію села аж до нашого часу (і нині Терехтемирів належить до Канівського району).

Терехтемирів був заснований неподалік від давньоруського Зарубського монастиря; цей монастир був розташований на території села Монастирок і в 16 – 18 ст. іменувався Терехтемирівським. Отже, в центрі нашої уваги будуть село (містечко) Терехтемирів та Терехтемирівський монастир, і весь час треба пам'ятати, що це два окремих географічних об'єкти – приблизно так, як Мгарський монастир біля Лубен, чи Густинський монастир біля Прилук, чи Крупицький монастир біля Батурина. Разом з тим в джерелах, написаних у переважній більшості далеко від Терехтемирова, монастир і містечко часто плутаються, і тільки тоді, коли в джерелі виразно йдеться про два об'єкти, можна мати певність щодо їх розрізнення.

1552 рік

Перші документальні згадки про Терехтемирів та монастир належать до 1552 року, але вони містять певні історичні пригадки, котрі дозволяють гіпотетично реконструювати історію попередніх 75 років. [Цитуючи історичні джерела я не буду обтяжувати текст точними бібліографічними вказівками – такі вказівки можна знайти при повних текстах відповідних джерел у розділі «Літопис».]

В описі Київського замку 1552 р. у переліку володінь, належних до Київської митрополії, названо Зарубський монастир. В описі Канівського замку того ж року згадана «церква Зарубська Терехтемирівська». Тотожність Зарубського та Терехтемирівського монастирів підтверджується записом Петра Могили 1637 р.

Зарубський монастир володів пашнею, бортною землею, озерами, бобровими гонами. Більше того – монастирю належали села Кам'янка на Дніпрі та Ачемаково й Макарино на нижній Сулі. В 1552 році вони всі були спустошеними, не селами, а селищами, але в той час, коли вони були надані на монастир, вони – я припускаю – були заселеними.

Коли це могло бути і хто міг надати цілих три села на монастир? Я думаю, що це мало місце до того, як середнє Подніпров'я було спустошене нападами кримських татар (в 1552 р. із 25 сіл Канівського староства населеними були тільки 6). Татари

розвідали дорогу на Київ під час нападу 1482 р., перед тим сильних нападів не було. Тому я припускаю, що три села на користь Зарубського монастиря надав київський князь Семен Олелькович (1455 – 1470 рр.). Слід гадати, що у правління цього князя монастир переживав певне піднесення, котре було перерване татарським спустошенням.

У середині 16 ст. Зарубський монастир переживав скрутний час. Там був тільки один чернець (хоча слід підкреслити – за межами Києва в цей час діяв ще тільки Межигірський монастир; всі монастирі давньоруського часу повністю запустили і не мали й одного ченця). Цей один чернець «пильнує від пожежі», сказано в описі. Але пильнує **що**? Що могло горіти в занедбаному монастирі, вся забудова якого складалась, на мою думку, з однієї келійки, льоха та криниці?

Історія села Терехтемирів простежується з початку 16 ст. Великий князь литовський Сигізмунд надав його Остафію Дашковичу. Слід здогадуватись, що це було в той час, коли О. Дашкович був канівським старостою (1508 – 1535 рр.).

О. Дашкович не мав нащадків і в 1535 р., перед смертю, заповів свої маєтки православним монастирям. Так, про надання села Колтегаїв на Росі для Пустинно-Микільського монастиря в Києві ми довідуємось із підтвердження цього надання Сигізмундом 1-м 1536 р., яке збереглося **в оригіналі** [Архив юго-западной России. – К.: 1886 г., ч. 7, т. 1, № 11, с. 71 – 72].

Заповіт О.Дашковича затвердив король Сигізмунд 1-й. Е.Руліковський, подаючи цю звістку [*Rulikowsky E. Trechtemirów. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: 1892, t. 12, s. 453*], дав наступне посилання: «Summar ksiąg metryki WKL. – Zb. Konst. Świdzińskiego». Не маючи детальнішої інформації з цього документа, важко судити, чи малось на увазі відоме підтвердження Колтегаєва, чи щось інше.

Про надання Терехтемирова на користь Києво-Печерського монастиря, яке входило до складу заповіту О. Дашковича, збереглися лише згадки 1552 і 1554 років.

Печерський монастир з невідомої для нас причини поспішив спекатись Терехтемирова і обміняв його на якийсь інший, невідомий нам, маєток. Терехтемирів повернувся до фонду державних маєтків – до Київського воєводства і Канівського староства, де він зафіксований в 1552 р. Обмін маєтків був затверджений великим князем (невідомо, чи Сигізмундом 1-м, чи вже Сигізмундом-Августом) – цей документ в 1554 році занесено до переліку документів Києво-Печерського монастиря.

Отже, в період 1535 – 1552 рр. Терехтемирів двічі змінив власника, принаймні формально (припускаю, що печерські отці, розглянувши новонаданий маєток і його обставини, не вступали у фактичне володіння і в конфлікт з канівським старостою, а одразу почали клопоти за обмін).

Що ж діялось в той час довкола Терехтемирова?

Першим відомим нам з писемних джерел населеним пунктом, який з'явився на території півострова у післямонгольський час, було село Григорівка. Село було засноване київським боярином Григорієм в 1 пол. 15 ст. В 1451 р. київський князь Олелько Володимирович надав новий маєток Таганчу синам цього Григорія – Івашку та Петру [[Грамота кн. Олелька для Івашка і Петра, 1451 р.](#) – у статті М.С.Грушевського «Кілька київських документів XV-XVI в.»]. Таганча розташована за 27 км на південний захід від Григорівки.

Рід Григорія пильно дбав за документи на свої маєтності. Так, з грамоти великого князя Олександра з 1494 р. ми довідуємось, що ці Івашко та Петро вислужили ще маєток Товарів (Грушевський вказував, що він знаходився біля с. Межиріч – це 19 км на південь від Григорівки).

Наступна грамота великого князя Сигізмунда, дана в 1520 р., фіксує належність цьому родові сіл Мошни та Біл-берег. Мошни знаходяться за 40 км на південний схід від Григорівки. Село Біл-берег нині не відоме; Грушевський висловив здогад, що це – Білобережжя, великий простір на нижньому Дніпрі. Але мені здається малоімовірним, щоб у документі як рівнорядні об'єкти згадувалось би конкретне село і якась не обмежена ніякими кордонами територія. Тому я думаю, що Біл-берег – це село десь на Канівщині (можливо, навіть близько до Мошнів), яке пізніше зникло або було засновано заново під новим іменем. [Трохи більше про [урочище Білобережжя...](#)]

Нарешті, в 1572 р. всі ці документи (в тому числі й на Григорівку) були підтверджені королем Сигізмундом-Августом. Представники цього роду були найвидатнішими сусідами Терехтемирова.

Кінець 16 століття

В правління короля С.Баторія (1576 – 1586 рр.) зайшла відома реформа козацтва, до якої пізніше баснословіє прив'язало Терехтемирів. Докладніше ця вигадка розглянута у розділі «Баснословіє», а тут досить сказати:

Ніякий Стефан Баторій ніякого Терехтемирова ніяким козакам ніколи не надавав.

1590 рік

Наступна згадка про «Манстер Церехчимеромский» міститься у сеймовій конституції 1590 р., якою сейм надав королю Сигізмунду 3-у право передати цей монастир якомусь заслуженому шляхтичу.

Дуже перекручена назва говорить нам, що писар записував її із уст прохачів, не переписував з паперу (й інші українські назви в цій постанові перекручені). Цей писар нічого не чув про Терехтемирів і не міг скористатись усталеною традицією написання цієї назви – цієї традиції ще не існувало, нормативне польське Trechtymirów склалося в 17 ст.

Докладний коментар до цієї постанови подав М.Грушевський (виділення жирним належить нам):

Для заохоти козащини до державної служби й помочі правительству в таких трудних обставинах були роздані грамоти – надання й потвердження ріжним козацьким ватажкам, і **мабуць** – козацтву *in corpore*. Так Криштоф Косинський, що вже тоді мусів грати роль одного з головніших проводирів козащини, дістав грамоту на пустиню Рокитну на Поросою; другий ватажок – Войтіх Чановицький – на Боришпіль з селищем Іванківським за Дніпром, третій – по імені нам незвісний – городище Володарецьке з селищем Розволожським на Роси, четвертий – Горошин і Снепород за Дніпром.

Козакам взагалі **мабуць** було потверджене володіння Терехтемировим і їх давніші права і вільності.

Так **треба дорозуміватися** з порівняння сеймової конституції 1590 р. з іншими документами про надання „особам козацьким” в тім році. Конституція 1590 р., без всякої зв’язі з козацькою справою (тому її властиве значення зіставалося неясним) дозволяє королю своєю властю роздавати пусті землі „на пограничу за Білою Церквою” заслуженим „особам шляхетським”, і далі ці землі вичисляють ся поіменно: монастир Терехтемирівський, Боришпіль з Іванковим, Володарка з Розволожем, Рокитно, Горошин і Снепород (Vol. legum II с. 318). З грамоти короля для Жолкевського довідуємо ся, що Боришпіль, Володарку і Рокитну дано „трём особам козацьким” (в моїх Матеріалах до історії козацьких рухів 1590-х рр, ч. 13). З інших документів знаємо, що Боришпіль дістав в 1590 р. Войтих Чановицький, „гетман козаков запорожских” [Стороженко Очерки переяславской старины, с. 197, про нього пор. ті ж Матеріали с. 4, Археограф. сборник I с. 61 і Архив Ю. З. Р. III, I, ч. 10. Рокитну в тім же році дістав Криштоф Косинський – Див. люстрацію 1765 р., Архивь Ю. З. Р. VII т. III с. 127].

Коли тепер завважимо се все, то переконаємося, що згадана конституція, хоч з загальним характером, говорила спеціально про надання маєтностей козакам (з п’яти названих маєтностей чотири – з Терехтемировим разом – **безсумнівно** козацькі, і по аналогії треба думати, що й Горошин був наданий або призначався якомусь старшому козацькому).

Король взяв від сейму повновласть наділити маєтностями видніших козацьких проводирів і – потвердити за козаками Терехтемирівський монастир, **наданий їй Баторієм без згоди сейму**. А таке потвердження за ними Терехтемирова мусимо собі представляти як складову частину загального потвердження за козаками прав і привилеїв, признаних за ними попередніми королями. З згаданих надань надібав я грамоту Чановицькому; цікаво, що і в ній, як і в конституції, говорить ся про його заслуги загально, без згадки про козацтво. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 176 – 177]

Слідом за Грушевським і С.Леп’явко розуміє цю конституцію як «**підтвердження** козацтву на володіння Трахтемировом і надання земель на українському пограниччі особам шляхетського стану, **пов’язаним з козацтвом**» [Леп’явко С.А. Козацькі війни кін.16 ст. в Україні. – Чн. : Сіверянська думка, 1996 р., с. 47]

Я не можу погодитись із М. Грушевським та С. Леп’явком, які вбачали в цій постанові, 1, **підтвердження**, 2, **козацтву**, 3, **in corpore**, 4, **Терехтемирова**.

Ніякого **підтвердження** в тексті конституції побачити не можна. Звичайно, це була найкраща нагода згадати «привілей небіжчика Стефана», але оскільки його ніколи не існувало, то не було чого підтверджувати. А тоді відпадає й потреба припускати «надання без згоди сейму», котре все одно нічого не вирішувало, бо суперечило польським державним порядкам і не мало юридичної сили.

Ніякого **козацтва** в тексті конституції побачити не можна. Навпаки, там ідеться про заслужених шляхтичів. Одним з них був Войтих Чановицький – збереглася королівська грамота для нього, видана на виконання розглядуваної конституції. У грамоті також ніякої згадки про його стосунок до козацтва немає – сказано тільки про його заслуги, як того вимагала конституція.

Ніякого надання **in corpore**, для козацтва як корпорації, в тексті конституції побачити не можна. Повторю ще раз те, що й так ясно з тексту конституції – йшлося про персональні надання окремим шляхтичам. Надання на корпорації у практиці польського державного права мені невідомі (нехай фахівці мене збештають, коли збрехав), відомі тільки надання на кляштори чи інші релігійні установи. Такі поширені на той час шляхетські корпорації, як хоругви чи полки, не мали постійних місць дислокації і відповідно не володіли ніяким нерухомим майном **як корпорації** (не як сума майна її членів).

Тому надання Терехтемирова для козацтва, яке пізніше таки було здійснене, слід розглядати як виняток: керівники Речі посполитої та сейм, безумовно, розуміли його незаконність, але воліли заплющувати на це очі.

Зрештою, конституція говорила про **монастир**, не про **село**. З історії української церкви за 2 пол. 16 ст. ми маємо досить фактів, коли королі користувались своїм правом подавання і призначали на ігуменів монастирів «жовнірів заслужоних» (саме таких, про яких піклувалась розглядувана конституція). На заперечення, що новоспечені у такий спосіб ігумени не мають ніякого відношення до церкви і часто не бажають приймати духовний сан, королі відповідали, що вони – не прості вояки, а заслужені. Тобто монастирі у королівському подаванні служили, говорячи сучасною мовою, фондом пенсійного забезпечення для відставних командирів війська. От саме таку роль призначила конституція Терехтемирівському монастирю.

Забігаючи наперед, скажу, що ми не маємо ніяких документальних даних про призначення ігуменів Терехтемирівського монастиря. З цього я роблю висновок, що монастир був маленьким, бідним і не становив великої цінності в очах влади, яка не дуже дбала за своє право подавання його ігуменів.

Ми не знаємо, як була виконана постанова сейму і хто з шляхтичів став ігуменом монастиря.

Наступна згадка належить Е.Лясоті, який відвідав містечко Терехтемирів у 1594 р. Він назвав цей пункт саме **містечком**, хоча формальної, передбаченої законом локації ніколи не було. Він **помилково** зауважив, що король Стефан надав його запорозьким козакам на шпиталь.

Про надання **С.Баторія** одностайно мовчать всі компетентні сучасники, включаючи Яна Оришовського, зі слів якого записав оповідання про козацтво І. Бельський. Оришовському, який постійно багато років займався всіма справами козацтва, безумовно ми маємо довіряти більше, ніж німцю (мовний бар'єр!), який провів у Терехтемирові дві години.

Щодо шпиталю – Володимир Ярош [*Jarosz W. Legenda Batoryńska. – Kwartalnik historyczny, 1903, № 4, s. 616*] відзначив, що у Речі посполитій шпиталі для скалічених вояків була заснована: у Варшаві – в 1620 р., в Тикоціні – в 1633 р., у Львові – в 1638 р. А.Стороженко [*Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: 1904 г., с. 74 – 75*] відзначив, що Баторій дбав за медичне забезпечення своїх військ, але й він не зміг вказати – які конкретно шпиталі заснував Баторій.

Я думаю, що ідея стаціонарних шпиталів для скалічених у 16 ст. ще не існувала і сформувалась не раніше 1620 року. Тому і слову «шпиталь», вжитому Лясотою, слід надавати якесь інакше значення (не знаю, яке саме).

1596 рік

Наступні згадки про Терехтемирів пов'язані з повстанням С. Наливайка в 1596 році. Р. Гейденштейн записав, що у Терехтемирові польське військо забрало запаси солі. А було це, на мій здогад, так...

– Еге, пане гетьмане! Але ми їм показали! – репетував ротмістр Тхоржевський, наближаючись до Жолкевського і притримуючи рукою пов'язку на голові. – Ми їм завдали гарту!

Жолкевський, бачачи розпашіле обличчя ротміста і його не зовсім тверду ходу, звів очі на його супутника – хорунжого Зайончковського:

– Що там вам трапилось у тому Терехтемирові? Чого це пан ротмістр поранений?

– Але ми наскочили на цілий ворожий табір! Що там було возів – не злічити! А хлопства, мабуть, добра сотня, – доповідав Тхоржевський. – Та де сотня! Не менше як півтисячі їх було! Я вихопив шаблю й на них наскочив – побив усю їхню тисячу чисто!

– Та стояли там на вулиці чотири розпряжені мажі із сіллю, – потиху говорив між тим Зайончковський, – і люшні їхні стирчали догори. От пан ротмістр своєю шаблею одну люшню як зачепив – то вона його по голові й вгатила...

– Чотири вози? Із сіллю? – перепитав Жолкевський. – А вітряків там не було?

– Ні, пане гетьмане, вітряків точно не було. І нікого взагалі не було.

– А де ж та сіль? Чому ви її не взяли? Вона б нам придалася.

– Як-то «сіль»? Ми ж шляхтичі, хіба то рицарське діло – сіль везти? Це хлопство має робити, бидло! – горлав Тхоржевський.

– Ну, гаразд, спочиньте, мої герої, – заспокоював Жолкевський, – на таких відважних рицарях наша матка ойчизна тільки і тримається. – Але в очах гетьмана при цьому стрибали іронічні бісики...

У квітні 1596 року, коли героїчне військо Речі посполитої здобуло блискучу перемогу над мажами із сіллю, питанням Терехтемирова займався зібраний у Варшаві сейм. На ньому ухвалено покарати козаків за повстання і скасувати надання Зелехімерова і Борисполя. (Назва Терехтемирова все ще була незвичною для писаря).

Оця постанова є першим документом, де встановлено зв'язок між Терехтемировом і козацтвом. У який спосіб козацтво здобуло собі це містечко – ми не знаємо, наші джерела про це мовчать. Вигадувати ще одну фількіну (Баторієву, чи то пак Сигізмундову) грамоту я не збираюсь; можу тільки припустити, що це сталось після сейму 1590 року; але чи сталось це **внаслідок** того сейму – сказати не можна. Зрештою, і Тит Лівій не знав, з якими силами Ганнібал вдерся в Італію – і нема на це ради...

1 половина 17 ст.

Відібраний в козаків Терехтемирів негайно (можливо, що на тому ж сеймі 1596 р.) було надано волинському шляхтичу Григорію Гуляницькому – ще одному з когорти «жовнірів заслужоних». Про нагороду для нього клопоталась волинська шляхта в 1595 р. [Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego

i Alexandra Przedzieckiegr. – Wilno: 1844, t. 2, s. 159]. Документу самого надання ми не маємо, але про нього є згадка у сеймовій конституції 1601 р.

Але козацьке військо не вважало боротьбу за Терехтемирів програною і в наступні 110 років – аж до 1710 року – при кожній нагоді вимагало від влади повернення Терехтемирова від чергового загарбника або підтвердження прав на володіння ним.

1601 рік

В 1601 році перша така вимога була заявлена в листі козацького старшого Самійла Кішки до коронного гетьмана Яна Замойського. Річ посполита на той час була не на жарт схвильована боротьбою за Лівонію, тому козацька вимога впала на сприятливий ґрунт. Менше ніж через два місяці після листа сейм прийняв постанову – вже третю з ряду за останні 11 років – яка торкалась Терехтемирова.

Ця постанова була типовою експектативою, тобто обіцянкою дати на горілку, коли трапляться гроші. Оскільки Терехтемирів надано Гуляницькому (слід здогадуватись – у доживоття), то віддати його козакам нині не можна, хіба би надати Гуляницькому якийсь інший маєток в заміну (якого, звичайно, ніхто не збирався шукати). Обіцяв пан – кожух дам, та й слово його тепле...

В цей час (у 1613 р.) Терехтемирів вперше з'являється на географічній карті Великого князівства Литовського Т. Маковського – М. Радзівіла. Ця карта, насичена новою на той час інформацією, сподобалась європейським картографам, і до кінця 18 ст. вони постійно наносили Терехтемирів на всі генеральні карти, які охоплювали середнє Подніпров'я.

1614 рік

До виконання цієї обіцянки дійшло (слід здогадуватись) після смерті Г. Гуляницького. В акті Житомирської комісії 1614 р. записано, що Терехтемирівський монастир має бути переданий козацькому війську.

Коли саме козацтво поновило своє володіння Терехтемировом? На мою думку, це сталось в період осені 1614 – початку 1615 рр. Чому так?

1, акт Житомирської комісії можна розглядати не тільки як рішення, яке треба виконати, але й як фіксацію вже фактично здійсненого права;

2, у скарзі Ф. Проскури на козаків з 12 (22) червня 1618 р. зазначено, що козаки вже чотири роки як забрали його маєток Григорівку. Формально віднявши 4 роки, ми отримуємо червень 1614 року. Але вираз скарги можна розуміти як інклюзивну лічбу років, коли кожен повний чи неповний рік рахується окремо. Тоді 4 роки становили б 1618 (неповний), 1617, 1616 (повні), 1615 (можливо, неповний).

3, на початку січня 1616 р. ми бачимо серед членів Київського братства терехтемирівського архімандрита Є. Курцевича. Напевно, він став архімандритом ще в 1615 р. чи раніше.

Згадана скарга Ф. Проскури 1618 року містить ще один важливий момент. Ця скарга занесена

на игумена и всіхъ чернцовъ монастыра терехтемировского и всіхъ фундаторовъ, албо подавцовъ тогожь монастыра, то есть: гетмана, полковниковъ, сотниковъ, атаманью и всіхъ козаковъ Запорозского [войска].

Це речення показує, що розуміли сучасники під виразом «козацький монастир». Ф. Проскура як київський земський писар і сусід монастиря по маєтку, можливо,

процитував тут фундаційний акт, за яким Військо брало на себе опіку над монастирем. Цей акт в цілості до нас не дійшов, так само як не дійшов і акт впису гетьмана з усім Військом Запорозьким до Київського братства. Але щодо останнього – у дослідників немає сумнівів, що самий факт мав місце і був оформлений у письмовому вигляді. На тих самих підставах можна вважати дану формулу скарги відлунням аналогічного акту щодо Терехтемирівського монастиря, який – за моїм припущенням – відбувся одночасно із впровадженням Є. Курцевича на ігумена, тобто трохи раніше за акт Київського братства. Новопоставлений ігумен підтримав братство своїм підписом (січень 1616 р.).

Ця моя реконструкція дозволяє додати новий епізод до боротьби П. Сагайдачного за розбудову українського національного життя і навіть дещо зміщує акценти, дозволяючи дивитись на фундацію Терехтемирівського монастиря як на генеральну репетицію фундації Київського братства.

Так чи інакше, нові господарі Терехтемирова негайно далися взнаки своїм сусідам. Зі скарг, занесених на козаків у 1616, 1618, 1622, 1624 роках, ми довідуємось, що до містечка й монастиря вони приєднали села Григорівку, Жердеву, Підсуче, Ромашки, Колесища, Букрин. Фактично весь Терехтемирівський півострів став володінням козаків. Попри різні скарги, сеймові постанови, комісії з розмежування ґрунтів цей маєтковий комплекс зберігався і у 18 ст. фігурує під назвою Терехтемирівського староства (наприклад, в люстрації 1765 р.).

У питанні про юридичний статус цього володіння певний інтерес становить той факт, що Терехтемирівський маєток не зафіксований у жодній люстрації королівщини 17 ст. (1616, 1622, 1630-х років; в люстрації 1631 року бракує даних по Канівському староству, де можна було сподіватись даних про Терехтемирів). Виглядає так, що люстратори прирівнювали це козацьке володіння до приватної (земської) власності; це загалом відповідало постановам про звільнення козаків від сплати податків, але становило виняток із загального порядку.

В акті Ольшанської комісії 1617 р. пункт про Терехтемирів є майже дослівним повторенням відповідного пункту Житомирської постанови 1614 р. Я думаю, це могло статись внаслідок певного недбальства. Комісари могли сказати писарю: «Впишіть Терехтемирів до акту», а писар не став журитись цим питанням і просто переписав його з попередньої постанови. В акті наступної Раствавицької комісії 1619 р. Терехтемирів не згадується. Козаки, мабуть, вважали, що ця справа залагоджена, а комісари вирішили не піднімати питання про земельні самоуправства – попри те, що київська шляхта в інструкції на сейм 1618 року наполягала на скликанні комісії для розбору цих суперечок.

1616 рік

На початку 1616 р. в документах вперше з'являється ім'я конкретної особи, пов'язаної з монастирем – архімандрита Єзекиїла Курцевича (? – 1625? 1642?). Це – особа досить помітна, вихованець Падуанського університету, в каталогах якого 1600 р. він підписався українською мовою [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 403 – 404; це дослівно повторено в Т.Ю.Лютої та Н.М.Яковенко: [Боплан Г. Л. Опис України](#). – Київ, 1990 р., с. 144 – 145].

Як рік його народження довідники подають 1589-й, але мені здається, що бути падуанським студентом у віці 11 років і черкаським підстаростою у віці 12 років трохи дивно. На мій здогад, він народився десь в 1570 – 1575 роках.

Далі він займав посади черкаського підстарости (1601), білоцерківського підстарости (1609 – 1613), був одружений з Варварою Михайлівною Загоровською [Яковенко Н.М. Українська шляхта. – К. : 1993 р., с. 281]. Слід здогадуватись, що у ченці він постригся після того як овдовів та полишив службу (тобто після 1613 р.).

Нам залишається невідомим, хто, коли й за яких обставин висвятив його на архімандрита. Митрополитом (уніатським, звісно) був на той час Й. Рутський, всі єпископи також були уніатами. Якщо Курцевич був висвячений одним з них, то він і сам мав би вважатись уніатом (згідно принципу, що яблуко має упасти недалеко від яблуні). Але такого ніхто йому не закидав. Невідомо – і край.

Курцевич жив у монастирі і був діяльним учасником територіальної експансії. Скарга Ф. Проскури 1618 р. занесена на «ігумена і всіх ченців», хоча й не називає імені Курцевича. Згадка про ченців важлива – ми бачимо, що Курцевич уже не сам стеріг монастир від пожежі, як його безіменний попередник з 1552 року, а мав для цього помічників.

Під час візиту патріарха Феофана Є.Курцевич був висвячений на володимирсько-берестейського єпископа. Літопис Густинського монастиря вказує, що сталося після виїзду Феофана з Києва, тобто під час другого його візиту до монастиря (січень 1621 р.). Цю звістку приймав М. Грушевський [Історія України-Руси. – К.: 1995 р., т. 7, с. 443 – 444].

У новій статті П.М.Саца [Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.) – Укр. іст. журн. – 2010. – № 4, с. 15 – 39] дані цього літопису відкинуто і подано нову реконструкцію ходу подій, згідно з якою Курцевич входив до складу першої групи, висвячення яких відбулось в Києві між 15 (25) і 31 серпня (10 вересня) 1620 р.

На мою думку, категорично відкидати свідчення літопису Густинського монастиря (будь-що-будь написаного самовидцем подій) не випадає. Питання потребує подальшого дослідження.

Новий титул Курцевича був номінальним – король видав суворий наказ заарештувати всіх незаконно висвячених ієрархів (щоб не робили українці, з польського погляду це все завжди було незаконним...). Є звістки, що в 1623 р. він став (мабуть, був іменованій) ігуменом Дерманського монастиря на Волині. Але наказу про арешт ніхто не скасовував, і мені сумнівно, чи міг Курцевич реалізувати цей свій титул.

Принаймні в червні 1624 р. на нього (як на терехтемирівського ігумена) була подана чергова скарга за наїзд на Ржищів. На цій підставі я роблю висновок, що Курцевич перебував у Терехтемирівському монастирі безперервно від 1615 (1614?) до 1624 року.

Пізніше Є. Курцевич емігрував до Москви. Коли саме? Я не заглиблювався в це питання, а довідники подають різні дати від 1624 до серпня 1626 р. Я припускаю, що безпосередньою причиною до еміграції був похід С. Конецпольського проти козаків восени 1625 р. Після Куруковської угоди польське військо розложилось на Подніпров'ї і Курцевич мав підстави побоюватись, що тепер у поляків буде час і натхнення виконати давній наказ і заарештувати його.

Під час тривалого перебування єрусалимського патріарха Феофана в Україні (1620 – 1621 рр.) він двічі відвідав Терехтемирівський монастир. Перша згадка міститься у листі Феофана з 26 травня (5 червня) 1620 р., тому візит Феофана слід класти на травень 1620 р.

1621 рік

Про другий візит ми довідуємось із листа Феофана, написаного 7 (17) січня 1621 р. в Терехтемирівському монастирі. Лист був адресований до козаків і закликав їх виступити на боротьбу проти турецької навали (після поразки польського війська під Цецорою в 1620 р. всім було ясно, що турки виберуться у великий похід проти Речі посполитої – той похід, котрий закінчився Хотинською битвою у вересні 1621 р.).

Отже, в цьому епізоді Терехтемирів відіграв певну політичну роль; до того ж далеко не кожен український монастир може похвалитись дворазовими відвідинами патріарха.

Наступні два епізоди з історії Терехтемирова також мале певне (нехай невелике) політичне значення. Восени 1622 р. козаки схопили у Києві чотирьох духовних-уніатів і тримали їх в ув'язненні у Терехтемирові. Якщо вірити листу Й.Рутського з лютого 1623 року, це викликало обурення уряду і листовні звернення до козаків від короля та магнатів з вимогою звільнення уніатів. Але жодного з цих листів (у множині!) поки що не виявлено, як не знаємо ми імені козацького старшого, до котрого вони були написані (якщо були!) і котрий наказав звільнити уніатів.

Ця історія, хоча й не викликає сумніву щодо своєї фактичної основи, показова тим, що документи, в яких вона описана, мають скоріше агітаційний і полемічний характер, ніж юридичний (ми не маємо формальних оскаржень у цій справі). Історія ця була пригадана перед елекційним сеймом 1632 р., і ми бачимо, що обидві сторони вдавались до кривотлумачень (якщо не фальсифікацій) обставин цієї справи.

Наступний епізод пов'язаний з перебування в Україні претендента на турецький престол, самозванця Яхії (Олександра). Яхія прибув до Києва у жовтні 1624 р. і зголосився до митрополита Й. Борецького. Той вирудив Яхію на Запоріжжя, де він вів переговори з калгою Шагін-Гіресем та запорожцями. Наслідком цього візиту було посольство від запорожців до московського царя, виружене 2 (12) січня 1625 р. Яхія, виїхавши із Запоріжжя, 24 січня (3 лютого) 1625 р. зустрівся у Терехтемирові з Борецьким. Борецький написав рекомендаційного листа для посланців Яхії, і вони саме з Терехтемирова відправились до Москви, приєднавшись по дорозі до запорозького посольства. Подальший розвиток цієї історії з Терехтемировом не пов'язаний.

В лютому 1627 р. ченці з Терехтемирівського монастиря прибули до Москви по милостиню. Документи про цей візит поки що не опубліковані, хоча в них можна сподіватись цікавих побутових подробиць. Мабуть, саме про цей візит згадував у 1660 році ігумен Іоасаф, коли писав, що цар Михайло Федорович відповідно до грамоти наказав пожалувати попередніх ігуменів Терехтемирівського монастиря.

Отже, в монастирі пам'ятали про царську милість і мали про неї письмові документи. Якщо розуміти слово «ігуменів» (у множині) буквально, то можна припустити, що царська милість була виявлена принаймні двічі за час правління царя Михайла.

1631 рік

В люстрації 1631..1633 років знову висловлено побажання відібрати в козаків села Колесища, Романки та Букрин, які вони привернули до Терехтемирова. Це побажання мав виконати канівський староста як особа, найбільш зацікавлена в захисті границь староства. Канівськими старостами в цей час були Мацей Лесньовський (1625 – 1632), Ієронім Харленський (1632 – 1636), Самуїл Лащ (1636 – 1646) [*Rulikowsky E. Kaniow. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: 1892, t. 3, s. 812*], і побажання стосувалось когось із перших двох.

Але змагатись з козаками було небезпечно, і виконати це рішення зумів тільки С. Лащ, скориставшись скрутним становищем козацтва під час повстання 1638 року. Він домігся королівського привілею на села довкола Терехтемирова (я здогадуюсь, що це могло статись в березні – квітні 1638 р., під час роботи Варшавського сейму, який затвердив ординацію козацького війська). Незаперечно те, що у сільськогосподарському сезоні 1638 року він уже виступав як власник цих сіл (витратив гроші на засів, як записав у своєму щоденнику С.Окольський). Чи справді він щось витратив, чи тільки сказав, що витратив (останнє мені здається певнішим) – комісія, котра в грудні 1638 р. запроваджувала ординацію, визнала ці села за Лащем.

Самого королівського привілею для С. Лаща ми не маємо. Е. Руліковський [*Rulikowsky E. Trechtemirów. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: 1892, t. 12, s. 455*], не посилаючись на конкретне джерело, вказав, що цей привілей стосувався сіл Ромашки, Колесища, Букрин Великий і Малий, Зарубинці, Підсуче Велике. (Останнє село раніше належало Олізарам, але С. Лащ, мабуть, не дуже переймався їхніми правами).

Козаки намагались заперечити це надання, вказуючи, що воно було виписане на підставі хибної інформації (хоча ми з люстрацій 1616 – 1633 рр. бачимо – не хибної...), але спірні села залишились за С. Лащом. Більше того – комісія, яка збиралась 1 (11) січня 1645 р., відмежувала ці села від Терехтемирова, як це було передбачено конституцією 1638 р. Рідкісний для історії Речі посполитої випадок (наступна аналогічна комісія була ухвалена сеймом 1717 року, але ми не маємо відомостей, чи вона реально збиралась).

1637 рік

В історії козацького повстання 1637 – 1638 років, на відміну від давніших і пізніших повстань, Терехтемирів відіграв певну роль. Вона зводиться до наступних трьох епізодів.

1, керівник повстання 1637 р. П. Павлюк десь у серпні – вересні 1637 року надіслав коронному гетьману С. Конєцпольському скаргу, в якій було згадано про коштовності, котрі його попередники (козацькі вожді) подали до Терехтемирова на хвалу божу – нині вони були забрані. Я розумію це так, що вірні польському уряду козаки узяли з собою якісь речі з ризниці Терехтемирівського монастиря.

У тексті присяги на Старці 28 липня (7 серпня) 1638 р. козацька чернь нагадувала, що треба повернути монастирський скарб, який на той час знаходився у козацького полковника з характерним прізвищем Караїмович (Ілляш Караїмович).

Цей епізод цікавий у двох планах. По-перше, ми не знаємо, в чому полягав той скарб. Можна припустити, що це була олов'яна чаша для причастя і така ж ложка.

Козаки були ображені не за матеріальну страту, а за символічну, знакову цінність речей, яка могли бути хоча б і дерев'яними.

По-друге, тут ми маємо єдину – хоча й мізерну – згадку про якісь матеріальні цінності у Терехтемирові. В уяві некомпетентних сучасників (Й. Рутський, 1626 р.; Я. Собеський, 1646 р., Г. Боплан, 1651 р.) та ще більше – потомків рисувалась якась скарбниця, сповнена неймовірних багатств. Ну, зберігати скарби в містечку, де влада належала польському комісару – це просто подарувати їх на приватний вжиток тому ж комісару. Але фантазія ніколи не звертала уваги на реальні обставини.

2, присяга реєстрових козаків у Терехтемирові. Після поразки реєстрового козацького війська під Кумейками та Боровицею були визначені польські комісари – Станіслав Потоцький та Адам Кисіль – які мали провести перереєстрацію козаків та привести їх до присяги на вірність Речі Посполитій. Ця акція була проведена у Терехтемирові від 5 (15) до 11 (21) лютого 1638 р.

3, на Варшавському сеймі, який відбувся у березні – квітні 1638 р., було ухвалено нову ординацію козацького війська. Проект ординації склав Станіслав Конєцпольський – єдиний з вищих польських урядовців, котрий знав різницю між «козаком» та «козою». Його проект ліг в основу сеймової конституції.

Цією постановою скасовувалась посада козацького старшого – замість нього для загального керівництва військом призначався польський комісар з числа шляхтичів (ним став Петро Коморовський). Як резиденція комісара і місце перебування козацької артилерії був визначений Терехтемирів. Для охорони комісара від підвладних йому козаків було визначено загін в 200 чоловік з числа кварцяного війська, ще по 100 жовнірів мали охороняти кожного з шести полковників.

Таким чином, для контролю над 6 тисячами козаків було призначено 800 чоловік (із загальної чисельності кварцяного війська в 3800 чоловік). Ще 700 чоловік, які не входили до кварцяного війська, становили залогу Кодака [Borowiak A. Powstanie kozackie 1638. – Zabrze: 2010, s. 45]. Один польський дозорця припадав на чотирьох українських вояків! Ця система тотальної недовіри і постійного збройного тиску тільки виснажувала Річ Посполиту, не забезпечуючи тривкої стабільності.

При виконанні цієї ординації в грудні 1638 року польські комісари зіткнулись з несподіваним ускладненням. Виявилось, що Терехтемирів зруйнований, і польський комісар над козаками не може там поміститися (пригадаємо однак, що ще в лютому того року польські комісари прожили у Терехтемирові тиждень і не скаржились). Тим більше неможливим було розмістити там артилерію – її довелось тимчасово розмістити в Корсуні, як і комісара.

Коли й хто зруйнував Терехтемирів? У реляції М. Потоцького від грудня 1638 р. було написано, що містечко спустошене пожежею через те, що там був головний опорний пункт повстанців і там вони чинили найбільш запеклий опір.

Це – **очевидна брехня!** Основні бойові дії під час повстання 1638 р. точились значно південніше, на Сулі. Основний опір вони чинили в таборі на Старці в гирлі Сули. Ані самовидець С. Окольський, який старанно нотував всі бойові сутички, ані сучасний дослідник А. Боровяк, який використав нещодавно введені в науковий обіг нові документи про це повстання, нічого не згадують про бої в **самому** Терехтемирові, про його **оборону** чи **здобуття**.

Ця брехня повторена у щоденнику С. Освенціма (1643 р.), який був секретарем С. Конєцпольського і міг прочитати як звіт М. Потоцького з грудня 1638 р. для свого

начальника, так і брошуру С. Окоцького. Тому ми не можемо вважати запис С. Освенціма незалежним джерелом у цьому питанні.

С. Окоцький занотував, що відділ ротмістра Ієроніма Хршонстовського був відряджений **в напрямку** Терехтемирова і вів перестрілку з повстанцями, які пливли Дніпром. Нині ми маємо надрукованим звіт самого Хршонстовського для С. Конєцпольського, надісланий з Павлочі 14 (24) червня 1638 р. [Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632 – 1646 / oprac. A. Biedrycka. – Kraków: 2005, s. 501; *Borowiak A.*, s. 90], в якому знову немає ніяких згадок про бої в Терехтемирові.

Отже, треба здогадуватись, що польсько-шляхетські цивілізатори спалили Терехтемирів без підстав, просто для забави. Можливо, це зробив уже згаданий С. Лащ, коли привертав собі села довкола Терехтемирова. Та оскільки нічого героїчного у спаленні безборонного містечка немає (навіть за нормами європейських цивілізаторів), довелось зіпхнути відповідальність на українців.

І ця брехня повторювалась починаючи від 1639 року, коли був надрукований щоденник С.Окоцького з цитованим звітом – аж до наших днів!

Наслідком ординації 1638 р. і запровадження польського Neues Ordnung-a було повне зруйнування терехтемирівського володіння козаків. Села довкола Терехтемирова були приєднані до Канівського староства, а сам Терехтемирів став резиденцією польського комісара з немалим прибічним військом. Козакам залишився, мабуть, один монастир, але й це не є певним – ми не маємо конкретних джерельних згадок про **монастир** від 1637 до 1654 року. Цілком може бути, що цивілізатори загарбали й монастир, і він був відновлений тільки після їх вигнання у 1648 р.

Козацьке військо в 1638 та 1639 роках надіслало петиції до короля, в яких містилась і вимога повернути їм Терехтемирів. Король обіцяв... але не кожух (це було б занадто конкретно!), а комісію, яка мала полагодити всі суперечки і привести нарешті польського вовка до мирного співжиття з українським бараном.

В 1643 р. із записок С. Освенціма ми бачимо, що польський комісар над козаками (ним був уже Миколай Зацвіліховський) мешкав у Терехтемирові, і до нього з інспекцією приїхав коронний гетьман С. Конєцпольський. Інспектори побачили замість містечка маленьке село, у якому був обнесений гостроколом двір комісара.

Оцей гострокіл – єдина джерельна звістка про якісь укріплення у Терехтемирові. Можна припустити, що при штабі Конєцпольського був Г. Л. де Боплан і також бачив гострокіл. Це не перешкодило Боплану подати на спеціальній карті України (1651 р.) Терехтемирів у вигляді п'ятикутної фортеці, яку я вважаю умовним знаком, а не контуром реальних укріплень.

До цього ж часу (1645 р.) належить публікація хроніки Павла Пясецького з докладним викладом Баторієвої легенди. Складовою частиною цієї легенди був фантастичний образ Терехтемирова. Надалі ця легенда зажила самостійним життям. Про це докладніше розповідається у розділі «Баснословіє».

2 половина 17 ст.

Від початку визвольної війни Б. Хмельницького (1648 р.) Терехтемирів досить часто згадувався у різних воєнних реляціях як перевіз через Дніпро, який мав певне значення для маневрів військ (поруч з перевозами у Каневі та Ржищеві).

1649 рік

16 (26) лютого 1649 року секретар польського посольства Войцех Мясковський, від'їжджаючи з Переяслава, занотував, що в той же день Б.Хмельницький поїхав до Терехтемирова. Оскільки польське посольство їхало до Києва і більше з Хмельницьким не зустрічалось, вислів Мясковського слід розуміти як «поїхав у напрямку Терехтемирова» (мабуть, на перевіз). Так чи інакше, це – єдина звістка про можливий візит Б.Хмельницького до Терехтемирова; щодо інших гетьманів ми не маємо і таких згадок.

Ми не маємо жодного документа, виданого Хмельницьким **в Терехтемирові** [Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., с. 373 – 381] або **для Терехтемирова** [Список земельних надань монастирям: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Льв. : Світ, 1990 р., с. 175]. Ітінерарій Б.Хмельницького також мовчить про Терехтемирів [Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., с. 283 – 295].

У Зборівському договорі 1649 р. та документах про нього немає згадок про Терехтемирів. Але вимога щодо нього була окремим постулатом Війська Запорозького, і як відповідь на нього король Ян-Казимир видав привілей Війську на Терехтемирів. Звісна річ – король був би значно більше втішений, коли б відправив цих прохачів на шибеницю, та що ж будеш робити, коли скінчилось його панування. Скажи, враже, як хлоп каже!

Привілей мав форму підтвердження давнішого надання, але ні королівська канцелярія, ні козацькі депутати не могли вказати, хто ж конкретно з «королів-антецесорів» надав цей привілей уперше. Тому в текст привілею вписана глуха загальна згадка – були, мовляв, такі королі (у множині!). Ми ж, маючи в руках повний літопис Терехтемирова, можемо з певністю твердити, що ніяких давніших королівських грамот не було – ми не знаємо ані самих грамот, ані згадок про них в інших документах.

Церемонія видачі привілею на Терехтемирів повторювалась при кожній наступній ратифікації миру з Військом Запорозьким – у 1652 та 1659 роках. Наступні польські королі таких привілеїв не видавали.

Зборівський договір приніс Україні ще одну важливу новацію – фіксацію полкового та сотенного адміністративного устрою. При складанні нового реєстру Війська Запорозького у складі Канівського полка була виділена Терехтемирівська сотня, яка налічувала 167 козаків.

Слід зазначити, що територіальний принцип формування козацьких полків був запроваджений після Куруковської угоди 1625 року (хоча легенда і його приписує С.Баторію, але безпідставно). Мабуть, у той час був утворений і Канівський полк – перший відомий нам полковник Іван Кулага згадується в 1630 р. Цей організаційний принцип був на той час передовим, і в пізніші часи в арміях різних держав ми де-не-де зустрічаємо «територіальні війська». (Слід зауважити, що у Речі посполитій цей принцип ніколи не був запроваджений).

Сотенний поділ як воєнно-організаційна структура, безперечно, існував від початків козацького війська, але як структура територіально-адміністративна він починається від Зборівського реєстру.

Реєстр 1649 р. називає першого відомого нам терехтемирівського сотника – Цепковського.

В подальшому згадуються сотники Андрій Бутенко (1659), Сергій (1660), Труш (1665). Я поки що не виявив першоджерельні звістки про них, тому й не можу гарантувати їх достовірності. Я узяв цей список з довідника В. Заруби [*Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр.* – Дніпропетровськ: 2007 р., с. 211], у якому немає конкретних посилань на джерела («науковці»-«історики», надто доктори історичних наук, взагалі не розуміють, навіщо ці джерела потрібні, і прекрасно обходяться без них. Ет, якби мені, фізику-теоретику, таке щастя!). Натомість у цій книзі є маса **фактичних помилок**, яких нам ще доведеться торкнутись...

Попри те, що ми ще з часів Петра Великого намагаємось засвоїти здобутки європейської цивілізації за методом «сено – салома», трапляються науковці, які не можуть відрізнити лівого берега Дніпра від правого. Оскільки я вмю відрізнити лівий бік від правого, то на цьому місці роблю застереження – щоб Терехтемирівську сотню Канівського полка, яка існувала в 1649 – 1678 роках на правому березі Дніпра з центром у Терехтемирові, не плутали із [Терехтемирівською сотнею Переяславського полка](#), яка існувала в 1682 (1678?) – 1782 рр. на лівому березі Дніпра з центром, згодом, у Переяславі.

У 1654 році під час переговорів у Москві й укладання Березневих статей союзу України й Росії українські послы порушували перед царським урядом питання про надання привілею для Терехтемирівського монастиря, який тут вперше названо **військовим**. Царський уряд збув це звернення мовчанкою й ніколи не надав такого привілею, а в 1667 році зрікся усієї правобережної України.

1659 рік

Натомість польська влада була на той час щедрішою і не скупилась роздавати привілеї на землі, які їй не належали, і на уряди, які ніхто не збирався займати. Гадяцький договір 1658 р. між Військом Запорозьким та Річчю посполитою було затверджено на сеймі в березні – квітні 1659 р. 7-а стаття цього договору визнавала за Військом володіння Терехтемировом, монастирем та довколишніми селами. На виконання цієї статті сеймової конституції король Ян-Казимир 14 (24) травня 1659 р. видав відповідний привілей.

Питання, про які саме довколишні села йдеться, привілеї 1659 року обминали. З усього, що ми знаємо про монастир, видно, що він ніколи ніяких сіл не мав; так само за 2 пол. 17 ст. ми не маємо звісток, щоб якісь села належали до Терехтемирова (що було й неможливо з огляду на сотенний устрій). На мою думку, згадка про ці села є спогадом про козацький маєток 1615 – 1638 років.

Сейм задовольнив також прохання Війська щодо нагороди для київського протопопа Михайла Гунашевського – йому було затверджено володіння селами Крехаїв, Боденьки та Слобідка Крехаївська на Десні. Згідно з діючими на той час порядками, для виконання сеймової постанови мала бути видана й королівська грамота для Гунашевського, якої ми не маємо.

Король затвердив Гунашевського у володінні тими селами, які все одно знаходились поза межами його влади. Це була типова експектатива – пожалування мільона в тумані.

Ми не знаємо, чи встиг Гунашевський скористатись з королівського надання. Більше шансів, що не встиг, тому що уже з липня 1659 р. в Україні почала підніматись хвиля обурення Гадяцьким договором, і в цих умовах виказуватись королівським універсалом перед місцевою владою було б небережно.

Інша справа, що Гунашевський устиг похвалитись своїм документом перед терехтемирівським ігуменом Іоасафом Крехівським; а лукавий «ігумнішко» зреферував для московського уряду цю справу так, що Гунашевський уже реально володів пожалуваними селами.

1660 рік

Про це ми довідуємось з чолобитних ігумена Терехтемирівського монастиря І. Креховського на ім'я царя Олексія Михайловича, які він подав під час свого приїзду до Москви в червні 1660 року:

а именьно покорне просимъ о отбѣгщину, што протопопъ киевский Михайль Гунашевский, съвѣтникъ ближний Ивашка Лугувского, на такъ-рочномъ сейми Варшавскомъ виправиль былъ събѣ сель килка з млынамы, то есть: Крехаевъ, Евминки, Слободку и прочая на Подесници.

Отбігщина цього документу – це маєтки, які належали емігранту (або зраднику). Скориставшись моментом, коли М.Гунашевський опинився у таборі противників московського царя, спритний ігумен просив передати його маєтки монастирю. Просив ігумен також, щоб на київському Подолі, знищеному пожежею 1651 р., йому відвели місце для монастирського подвір'я. Обидві позиції виражають побажання ігумена. Ми не маємо відомостей, щоб цар видав відповідні укази і щоб вони були виконані. Але у непрямий спосіб ми довідуємось, що сподіване подвір'я в Києві становило для монастиря неабияку цінність.

Ще пару слів про це подвір'я. В 1657 році Гунашевський купив собі Олізаровський двір у Києві і заручився згодою Богдана Хмельницького на цю операцію [Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., № 165, с. 230]. Я думаю, така згода була потрібна, тому що двір шляхтича Олізара, власник якого на той час виїхав з Києва (ще одна отбігщина!), знаходився у віданні Війська. У чолобитній Іоасафа київський двір не названий, але можемо припустити, що йшлося саме про двір Олізара – Гунашевського.

Взагалі цей комплекс чотирьох чолобитних ігумена Іоасафа 1660 р., написаних якраз тими сльозами, котрим Москва ніколи не вірила, становить надзвичайний інтерес як єдине джерело до внутрішньої історії монастиря. Що ж сподівався одержати Іоасаф у Москві?

Найважливішою статтею була жесьть (біле залізо) для церковного даху, який сильно протікав, так що вода плинула на престол та на амвон. Павло Халєбський, мандруючи Україною в 1654 році, бачив церкви, покриті оцим білим залізом. Потрібні були героїчні зусилля західних, східних, північних та південних цивілізаторів, щоб відкинути Україну з того рівня культури, якого вона досягла власними силами в середині 17 ст. (залізні дахи починають масово з'являтися в українських церквах лише через 200 років, з середини 19 ст.).

Окрім того, монастир потребував фарб на ікони. Це матеріали справді рідкісні й дуже коштовні, знайти їх було не просто. Але навіщо монастирю ці фарби? У непрямий спосіб ми дізнаємось, що тут була людина, яка могла дати з ними раду, іконописець. Мабуть, не кожен монастир в Україні міг похвалитись таким фахівцем (хоча б одним). І знову тільки завдяки наїзникам-цивілізаторам ми не маємо жодної мистецької пам'ятки з Терехтемирівського монастиря (як і взагалі жодної його реліквії).

Далі монастир потребував богослужбових книг. Конкретно з них названі «Устав» та «Ліствичник». Потрібен був церковний одяг – ризи та стихар для диякона. Було також прохання грошового жалування.

Чолобитчик посилався на жалування, котре уділив монастирю покійний цар Михайло (про це ми вже згадували вище). Згадка про царську грамоту свідчить, що в монастирі дбали про збереження документів.

Чолобитні дозволяють дещо пояснити назву «військовий», прикладену до монастиря. Так, гетьман Юрій Хмельницький з усім Військом Запорозьким названі «верховним ктитором місця святого – військового монастиря Терехтемирова». Це одразу нагадує формулу 1616 року, з якою гетьман П. Сагайдачний з усім Військом Запорозьким записався до Київського братства. Деякі міркування з цього приводу я вже [висловив раніше](#), при розгляді подій 1614 – 1618 рр.

Важливою є згадка, що шпиталь належав до монастиря.

З чолобитних ми довідуємось, що монастир мав комору на збіжжя, гумна, якусь орну землю, стада коней, корів та овець. Біля цього господарства працювали самі ченці. Велику цінність для монастиря становило право ловити рибу в ріці Самарі та її допливах.

Разом з тим певне значення має й те, чого в чолобитних немає. Немає згадок про населені місця й підданих (тому нема і скарг на їх пограбування), немає прохання затвердити ці володіння царською грамотою. З цього можна зробити висновок, що таких володінь монастир не мав, і тим більше розраховував розжитися коштом «зрадників».

Немає згадки про перевіз, який теж, мабуть до монастиря не належав. Не мав монастир і такого важливого джерела прибутку, як млини – про їх надання він просив царя.

В цілому матеріальний стан монастиря з чолобитних не виглядає блискучим (навіть роблячи поправку на сльози, якими сподівались розжалобити Москву). Це сталося через переходи військ – українських, російських, польських і татарських, які розшарпали нагромаджені у монастирі запаси, так що ігумен мав позичати коні під заставу якогось монастирського майна, щоб проїхати до Москви. Ця шарпаніна продовжувалась і в наступні роки (зокрема, маємо відомості про це з 1661 р.).

Окрім масткових справ, І.Креховський мав у Москві й політичне доручення. До Посольського приказу він подав два листи:

1-й гетмана Юрія Хмельницького. Пишет объ немъ игуменъ, что поехал бити челом великому государю о милостынѣ и о монастырском Русском строении, и чтоб великий государь его игумена пожаловал [Акты, с. 26]

Слід вважати, що чолобитні Іоасафа були конкретизацією того загального прохання від гетьмана – допомогти монастирю.

Другий лист був від переяславського полковника Т. Цюцюри – прохання відпустити з полону Івана Сербина.

Найважливіше політичне доручення, дане І.Креховському, не було записане – він виголосив його усно. Це було прохання від гетьмана, Т.Цюцюри, печерського архімандрита І.Гізеля, чернігівського єпископа Л.Барановича та всього духовенства – дозволити обрати нового митрополита, який міг би – на розсуд царя – бути поставленим або московським, або царгородським патріархом. Невеликий коментар до цього епізоду подав І.Власовський [Нарис історії української православної церкви. – К.: 1998 р., т. 2, с. 310].

Щоб зрозуміти, про які переходи військ ідеться, нам треба повернутись на один рік назад, в осінь 1659 року.

Гадяцький договір був фатальною політичною помилкою І. Виговського. Коли про нього стало відомо в Україні (влітку 1659 р.), народ зрозумів це дуже просто: «польські пани повертаються». Разом із сильним обуренням українська еліта демонструвала розгубленість – що почати в такій ситуації. Цим скористались, з одного боку, московські воеводи на чолі з кн. О. М. Трубецьким (які два місяці тому тікали з-під Конотопа і боялися приступу Виговського під Москву); з другого боку – група українських старшин, яка організувала змову проти Виговського. В кінці вересня (юліан. стилю) 1659 року на Росаві відбулася козацька рада, на якій Виговського було скинуто, а Юрія Хмельницького проголошено гетьманом.

Перед новим гетьманом постало питання врегулювання відносин з Росією (у формі присяги московському царю). Хмельницький надіслав Трубецькому (який стояв у Переяславі) пропозицію з'їхатись для переговорів та присяги до Терехтемирівського монастиря. 10 кілометрів, які відділяли монастир від Переяслава, стали символічним, знаковим рубежем: погодитись на переговори в монастирі означало визнати, що Хмельницький є господарем у своїй країні і визначає, де приймати російських гостей (у своїй хаті й стіни допомагають, як каже народне прислів'я).

Російські представники відкинули цю пропозицію й змусили Хмельницького приїхати до Переяслава (9 (19) жовтня 1659 р.). Терехтемирівський монастир був дуже близький до того, щоб відіграти політичну роль, але обставини повернулись інакше, і на долю монастиря випало тільки давати стацію підрозділам українських та російських військ, які переходили попри нього.

Слід знати, що в літописі С. Величка помилково вказано, буцімто обрання Ю. Хмельницького відбулось на Жердеві (нагадаю, що це долина біля Терехтемирова), а не на Росаві. Ця помилка подекуди повторювалась і в пізніших працях.

1661 рік

Згадка про польські й татарські війська в чолобитній Іоасафа була небезпечним викликанням вовка з лісу.

Невдовзі, в 1661 році, Дніпро став лінією фронту між лівобережними та правобережними гетьманами і залишався таким до 1686 року, коли його «фронтний» статус перейшов у статус кордону між Росією та Річчю Посполитою.

У квітні 1661 р. лівобережний наказний гетьман Я. Сомко звітував перед царем про успішні бої в районі Терехтемирова проти татар і поляків, які прийшли допомагати Ю. Хмельницькому. В 1663 році під час походу короля Яна-Казимира на

лівобережну Україну польські війська, мабуть, проходили і через Терехтемирів. На початку 1665 р. І. Брюховецькому вдалося витіснити П. Тетерю з частини Надросся, зокрема, з Канева та Корсуня. Про долю Терехтемирова в двох останніх кампаніях ми не маємо конкретних звісток, але в результаті Терехтемирівський монастир був настільки спустошений, що ченці змушені були тимчасово переселитись до Канівського монастиря, як зафіксовано в універсалі гетьмана І. Брюховецького з 8 (18) травня 1665 р. Натяк на це тимчасове переселення міститься в чолобитній канівського ігумена Сильвестра з 23 листопада (3 грудня) 1665 р.

Слід визнати, що з часу чолобитних І.Креховського (1660 р.) матеріальний стан монастиря не поліпшився, – навпаки, погіршився настільки, що ченці змушені були шукати притулку в Каневі. Показово також, що при цьому не згадується терехтемирівський ігумен – мабуть ченці не мали на той час голови своєї корпорації. Ми можемо тільки припустити, що цей ігумен був прибічником П.Тетері і змушений втекти зі свого монастиря перед наступом Брюховецького. Але це – сюжет скоріше для історичного роману, ніж для наукової історії...

В універсалі П. Дорошенка для Канівського монастиря з 2 (12) лютого 1670 р. уже нема згадки про терехтемирівських ченців, з чого можна зробити висновок, що вони повернулись назад до Терехтемирова.

Попри ці пригоди, правобережне козацтво продовжувало клопотатись справами Терехтемирівського монастиря. Вимоги сеймових гарантій для нього містились в інструкціях козацьким послам на сейми, написаних в 1664 р. (за гетьманування П. Тетері), 1666 та 1670 рр. (за гетьманування П. Дорошенка). В офіційній документації сеймів немає статті про Терехтемирів; сейм 1670 р. загально підтвердив акт Острозької комісії, але у відомому нам тексті акту згадки про Терехтемирів немає. С. Величко навів у своєму літописі пункт про Терехтемирів з сеймової конституції, надрукованої окремою брошурою, але ця брошура не відома, і питання про те, що ухвалив сейм 1670 року, залишається відкритим.

1673 рік

Окрім прохань до сейму, гетьман П. Дорошенко видав у 1673 році на користь Терехтемирівського монастиря універсал. Документ видано на ім'я ігумена Артемія Силницького, так що функціонування монастиря в цей час не підлягає сумніву. Відхід ченців до Канева, згаданий вище, був нетривалим епізодом, і цілком невірно подають деякі дослідники, що Терехтемирівський монастир знищено в 1665 році. Разом з тим в універсалі:

1. Немає жодної згадки про шпиталь.
2. Не вказано конкретно, хто ж саме з антецесорів був фундатором і хто – ктитором монастиря. Звідси випливає, що як у монастирі, так і тим більше в гетьманській канцелярії не мали чіткого уявлення про історію монастиря і не мали відповідних документів. Також немає визначення «військовий» стосовно монастиря.
3. Не окреслено конкретно, які саме села належали до монастиря – можна здогадуватись, що цих сіл і не було, обов'язок підданства був вписаний у розрахунку на краще майбутнє – коли такі села будуть осаджені.
4. Єдиною конкретною власністю монастиря був на той час перевіз на Дніпрі. Згадки про якісь угіддя на Самарі відсутня, отже, монастир на той час ані не володів ними, ані не мав претензій до такого володіння.

До цього ж часу, до 1672 року, належить перша згадка про місцевий промисел – виготовлення млинових жорен. В цьому році купці з Шишаків їхали до Терехтемирова (а це 200 км) по жорна, і не змогли переправитись через Дніпро через воєнні дії. Цей промисел діяв і у 18 – 19 ст., але розміри його були незначні, і він не розглядався як джерело прибутку. Так, у досить докладному обчисленні доходів Терехтемирівського староства з 1765 р. ця доходна стаття не згадана, хоча люстратори не забули про податок з ловлення риби у Дніпрі. 9-а ревізія, проведена в 1850 році, не зафіксувала у Терехтемирові ніяких фабрик, заводів чи торгівлі.

1678 рік

Найтяжча пригода спіткала Терехтемирів у 1678 році, після того, як турецьке військо здобуло Чигирин. 4 (14) вересня 1678 р. гетьман І. Самойлович, перебуваючи у Переяславі, надіслав два накази подібного змісту – до компанійського полковника Іллі Новицького та до канівського полковника Давида Пушкарєнка. Гетьман вимагав евакуювати Канівський полк та жителів на лівий берег Дніпра, побоюючись, що до Канєва підступить більший ворожий загін, проти якого несила буде оборонятись [Акты, относящиеся к истории западной России. – Спб.: 1853 г., т. 5, № 116, 117, с. 150 – 151].

Так воно і сталося: відділи турецького й татарського війська приступили до Канєва і сплюндрували його. Ю. Хмельницький у своєму листі з Ладижина від 12 (22) вересня 1678 р. писав про це як про доконаний факт [Акты, относящиеся к истории западной России. – Спб.: 1853 г., т. 5, № 118, с. 151 – 152; додаткову інформацію містить лист І. Самойловича до царя з 28 вересня (8 жовтня) 1678 р. – Універсали Івана Мазєпи, К., 2006 р., частина 2, с. 495].

Єдиною джерельною звісткою про долю Терехтемирова в цей час є пізніша згадка в універсалі І. Мазєпи з 10 грудня 1701 р., яким він надавав переяславському єпископу маєтки «монастирей православних от **биссурманского нашествия зруйнованих и пустошених** монастира Терехтемировского и монастира Канєвского». Єдиним випадком значного бусурманського нападу на Канівщину був розглядуваний епізод 1678 р.

Канівський полк як воєнно-організаційна структура був розформований, його козаки, слід здогадуватись, влились в склад інших лівобережних полків, а жителі Канівського полка розселились по Лівобережжю.

Єдиним уламком Канівського полка, який уцілів після евакуації, була Терехтемирівська сотня. Для неї були відведено сім сіл на лівому березі Дніпра напроти Терехтемирова (їх переліки відомі з документів 1730 та 1781 років), і вона була включена до складу Переяславського полка.

Слід підкреслити, що це – єдиний випадок, коли правобережна сотня зберегла свою організаційну структуру при переселенні на лівий берег Дніпра. Чому було прийнято таке рішення – залишається невідомим; можливо, тут щось заважив той факт, що терехтемирівські сотники володіли селом Підсінним як ранговою маєтністю (воно переходило від одного сотника до другого при зміні на посаді). В генеральному слідстві 1730 р. записано, що цим селом володів сотник Труш (якщо вірити цитованому вище довіднику В.Заруби, він був сотником у 1665 році, отже, ще під час перебування сотні у Канівському полку).

1686 рік

Безумовно, і це спустошення не стало б фатальним само по собі – вирішальний удар Терехтемирову наніс Вічний мир, укладений між Росією та Річчю посполитою в 1686 р. Сьома стаття договору спеціально стосувалась статусу поселень на правому березі Дніпра. Стаття випрацьовувалась дуже важко і мало не стала перепоною при укладанні миру. Сторони погодились, що поселення, серед яких явно згаданий Терехтемирів, тимчасово мали залишатись незаселеними – аж до остаточного урегулювання цього питання спеціально уповноваженими послами.

Сторони передбачали, що це «остаточне урегулювання» може статись не скоро, і тому спеціально підкреслили, що його відсутність не може вважатись порушенням укладеного миру.

Добре відомо, що немає нічого тривалішого за тимчасові заходи. Переговори про статус Придніпров'я так ніколи й не були проведені. Польська сторона при кожній нагоді піднімала питання про формальне визнання спірної території за власність Речі посполитої, зокрема під час переговорів у 1701 та 1720 роках. Обидва рази цар Петро 1-й консультувався з цього питання з українською владою. В 1720 році з'ясувалось, що ця територія вже добре заселена й освоєна польською владою, і міркувати про її статус було вже запізно. Цар зігнував це порушення договору – для нього принциповим був союз з королем Августом 2-м (союз, який московським звичаєм скоро перетворився на васалітет, а далі й на анексію «союзника»).

Гравюра «Терехтемирів» 1687 р.

В цей час (1687 р.) в німецькому місті Аугсбурзі було надруковано книгу «Суапеае» зі згадками про Терехтемирів та гравюрою його виду. Цю гравюру часто передруковують, але при цьому ніколи не вказують, що це – **фантазія німецького гравера, яка не має жодного стосунку до реального Терехтемирова.**

18 століття

1701 рік

Не можна сказати, щоб з боку гетьмана І. Мазепи та царя Петра 1-го не було спроб перетягти цю спірну придніпровську ковдру на себе і «підправити» Вічний мир 1686 р. на свою користь. У зв'язку з відновленням Переяславської єпархії в 1701 р. І. Мазепа видав п'ять (!) універсалів, а цар Петро – три грамоти. В кожному з цих

документів згадувалось, що новопризначений єпископ Захарія Корнилович має право користуватись маєтками запустілих Терехтемирівського та Канівського монастирів.

Зокрема, в універсалі І.Мазепи від 1 (12) грудня 1701 р. перелічено такі маєтки:

Містечко Терехтемирів пусте, Зарубинці, Григорівка, Букринов, Дударі, Ромашки, Бучак, Ходорів, перевіз на Дніпрі здавна від предків його даний.

Маючи в руках повний літопис Терехтемирова, ми можемо стверджувати, що з усього цього переліку тільки перевіз дійсно деякий час належав до монастиря; але монастир за все 17-е століття **не володів жодним селом!** Більшість названих пунктів належали колись до терехтемирівського володіння козаків, а Дударі та Ходорів і до нього ніколи не належали.

Тому всі «надання» для Переяславської кафедри слід вважати бюрократичними фантазіями гетьманського і царського урядів.

Слід підкреслити, що йшлося саме про користування маєтками, а не про відновлення спустошених монастирів. Грамота З.Корниловича з 1714 року підписана ним як ігуменом монастиря терехтемирівського і канівського – з цього випливає, що окремих ігуменів (а тому й монастирського життя) в тих монастирях не було.

Звісно, ці пожалування, хоча і підкріплені універсалом І. Скоропадського 1710 року, мали б якийсь значення, якби запустілі місця вдалося заселити. Але з цим єпископу не повелося. Ми не маємо ніяких даних про відродження спустошених сіл за цими грамотами. Навіть найкращі укази найвищої і наймогутнішої влади не мають ніякої сили без народу!

Те саме можна сказати і про останню спробу відродити Терехтемирів – такий намір висловив був Пилип Орлик у своїй конституції, ухваленій в 1710 році під час обрання його на гетьмана. Аби зробити щось для Терехтемирова, він мав установити свою владу принаймні на правобережній Україні, а з цим йому не повелося.

В 1711 році цар Петро зазнав прикрої поразки під час Прутського походу і був змушений укласти дуже невигідний для себе Прутський мир. За цим договором Росія зобов'язувалась вивести свої війська з Речі Посполитої і не втручатись в її справи. Повертаючись з Прутського походу, цар розіслав накази правобережним козацьким полковникам – негайно перевести свої полки на ліву сторону Дніпра.

Ця евакуація була проведена в кінці 1711 – на початку 1712 року [Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы : 1709 – 1714 гг. – М. : Наука, 1990 г., с. 116], але змагання за правобережну Україну, докладно описане Артамоновим, тривало до 1714 р. Лише в травні 1714 р. польські війська встановили свій контроль над усім Правобережжям [Артамонов В.А., с. 151; див. також Архив юго-западной России. – К.: 1868 г., часть 2, т. 2, № 296, с. 775 – 777].

Внаслідок відмови Росії від правобережної України знецінились і пожалування для переяславської кафедри, яка в 1735 році подала клопотання про заміну втрачених маєтків Терехтемирівського та Канівського монастирів на щось істотне (маєтки чергового «зрадника»). Це клопотання залишилось без наслідків.

1715 рік

Як тільки правобережне козацтво було виведене, польська шляхта почала відновлювати своє панування на правобережній Україні. Знайшовся пан і для Терехтемирова – в 1715 році король Август 2-й надав його Антонію Трипольському, а в 1717 році сейм погодився з цим наданням і ухвалив розмежувати Канівське й

Терехтемирівське староства. Слід знати, що у 18 ст. термін «староство», окрім давнішого значення адміністративної одиниці, почав вживатись на позначення будь-якого маєткового комплексу, як синонім слова «ключ» або пізніший термін «латифундія». Терехтемирівське староство 18 ст. було саме комплексом володінь, латифундією в руках того чи іншого шляхтича.

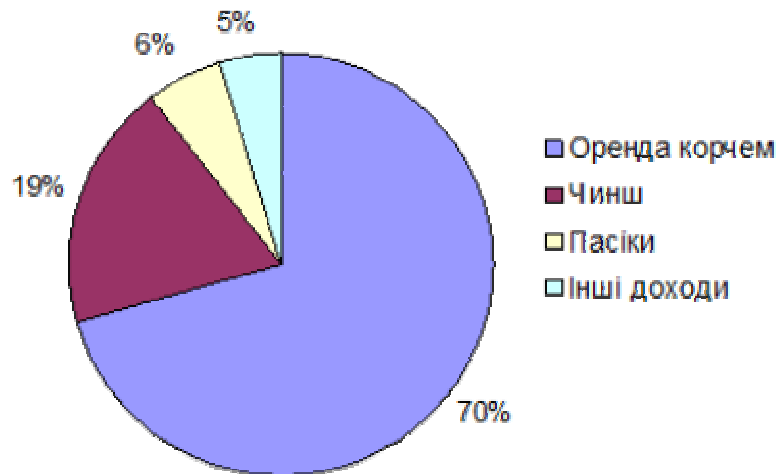
Цікаво відзначити, що А. Трипольський виказався на сеймі (та мабуть і перед королем) із «грамотою» С.Баторія 1576 р. про надання Терехтемирова на користь козаків. Я вважаю цю грамоту (повний текст якої невідомий) фальшивою на тій підставі, що сучасники та найближчі наступники С.Баторія (включаючи самих козаків) нічого про таку грамоту не знали, а для фальшування досить було прочитати хроніку П. Пясецького, яка на той час була відома вже 70 років.

До 1726 р. належить звістка про побудову церкви у Терехтемирові, до якої в Переяславі був висвячений православний священник Павло Григорович. Історики правобережної України 18 ст. постійно відзначають той факт, що задля сприяння колонізації польська шляхта йшла на незначні тимчасові поступки українцям, зокрема, дозволяючи будувати **православні** церкви. По мірі зміцнення колонізації та шляхетської влади ці поступки скасовувались, і церкви обертались на унію. Так сталося і в Терехтемирові в 1741 році: православного священника вигнали, а на його місце за презентою А. Трипольського призначили уніата Якова Прегалинського. Л. Похилевич, який навів ці дані з візитації 1741 р., не вмістив опису церкви, який звичайно подавався при візитації; а пізніші дослідники до цих візитацій не повертались, і навіть невідомо, де їх шукати.

Натомість Л. Похилевич навів опис монастирської церкви у с. Монастирок з візитації 1746 року. Церква була збудована в 1718 році на вигляд шопи (мабуть, глинобитна із солом'яним дахом, як то було типово для церков «першого покоління»). Іконостас в ній був мальований на полотні, чаша для причастя – з олова. Церква, за уніатським звичаєм, одночасно була й парафіальною для села Монастирок.

А.Трипольський володів Терехтемирівським староством в 1715 – 1751 рр., наступними власниками були Станіслав Щен'ювський (1751 – 1773 рр.), Каєтан Косельський (1773 – після 1779 р.), пізніше – Станіслав Понятовський (небіж короля Станіслава-Августа Понятовського), Плохоцький, нарешті російський поміщик Гудим-Левкович. Ці дані навів у своїй статті про Терехтемирів Е.Руліковський, і мабуть їх можна доповнити шляхом архівних пошуків. Рід Гудим-Левковичів володів цим маєтком принаймні до реформи 1861 р.

Від 1765 року маємо докладний реєстр доходів староства, котре тоді вважалось королівщиною й мало сплачувати квартиру до коронного скарбу.

Структура доходів Терехтемирівського староства в 1765 р.

З цієї діаграми ми бачимо, що пан Станіслав Щенювський не журився заведенням власного господарства з панщиною, а головним джерелом його доходів були корчми. Від їх оренди йшло 70 % загального доходу (а ще ж орендарі й себе не забували, і ми сміливо можемо вважати, що їх дохід виносив принаймні ще стільки, скільки вони платили панові). Єдина біда – не було ані шинкових домів, ані жидів...

Сплативши 2070 злотих кварта, пан Щенювський отримував 6213 злотих, щоб попивати мальвазію чи ренське десь у Варшаві. Горілку продали – гроші пропили... Сам маршал брежнев, я думаю, не міг би не визнати таку економіку економною.

Єдиний недолік такої економічної системи полягав у її залежності від українського хлопства. Подолати цю залежність і створити у Терехтемирові князівство без єдиною живої душі вдалося тільки на початку 21 ст. А поки були хлопи – все була небезпека від гайдамаків.

Гайдамаки діяли в цьому районі не часто. В 1751 році зафіксовано їх напад на селянську удову в Селищі, яку вони пограбували і вбили. Це були якісь неправильні гайдамаки – не читали брошур товариша Леніна і не розуміли, що то є «класова боротьба» і «класовий ворог». Думали – якщо вдова багата, позичає гроші під заставу речей – чому б не пожитись...

В 1768 році «гайдамаки під приводом Майбороди напали на Терехтемирів і спалили василіанський монастир» [Rulikowsky E. Trechtemirów. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: 1892, t. 12, s. 457]. Руліківський не навів джерела цього повідомлення, тому до нього слід ставитись обережно.

Для історії Терехтемирівського монастиря у 18 ст. ми не маємо представницького комплексу джерел. Хоча зусиллями В. Ластовського були виявлені деякі невідомі раніше документи, цілої картини вони не складають. Відомо, що уніатська церква, наслідуючи приклад католицької, зуміла налагодити облік своїх інституцій (чого ніколи не могла зробити православна церква), і ця облікова документація складає поважне історичне джерело.

Але до цього часу не виявлено цілісних комплексів документів про Терехтемирівський монастир – ані візитацій, ні справ про призначення ігуменів, ні листування з керівниками василіанського ордену, ані майнових документів.

Монастир був предметом суперечки між православною Київською (Переяславською) єпархією та уніатами (орденом василіан). У 18 ст. київський

митрополит числився начальником усіх православних монастирів, які лишилися на території Речі посполитої, а переяславський єпископ був його вікарієм. При перегляді документів про ці закордонні монастирі, надрукованих у свій час Ф. Титовим [Памятники православия и русской народности в западной России в 17 – 18 вв. – К.: 1905 г., т. 1, ч. 1 – 3] виявилось, що основна увага була притягнута до монастирів Білорусії, меншою мірою – Підляшшя, і зовсім незначна – до правобережної України. Згадок про Терехтемирівський монастир у цьому збірнику немає.

В архіві Синоду є перелік закордонних монастирів Переяславської єпархії, складений бл. 1769 р., в якому наведено й Терехтемирівський монастир. Але цей документ не опублікований, і з голої згадки можна зробити тільки такий висновок, що Переяславська єпархія снувала якісь наміри щодо цього монастиря; але писати «в 1768 р. на монастир напали гайдамаки і привернули його до православ'я» (як то доводиться читати) – у нас немає підстав.

1775 рік

В 1775 році всі кращі приміщення монастиря були зайняті комісаром польської прикордонної варти та індуктором (чиновником для збору мита). Вони мали до розпорядження воєнну команду, також дислоковану в монастирі. Ченцям залишили місце в поварні, й нічого їм не допомогло те, що вони були василіани, визнавали унію і користувались «захистом» Речі посполитої. Пізніше полякам здалося, що й поварня – це занадто розкішно, і в 1787 році два ченці жили в печері, як у часи Нерона чи Доміціана.

Після розбору Польщі й приєднання правобережної України до Росії (1793 р.) звістки про монастир остаточно зникають. На новоприєднаних землях створювалась мережа православних монастирів відповідно до намірів російського уряду, але Терехтемирівського монастиря ці наміри не торкнулись. Вирішальним аргументом, на мій здогад, була відсутність матеріальної бази. На той час монастир не мав ніяких капітальних приміщень (покрита соломою церква з 1718 р. в рахубу не йшла), і його треба було будувати з нуля, що мабуть перевищувало можливості. Зрештою, не на те влада закрила в 1786 році Межигірський козацький монастир, щоб через 7 років почати відроджувати інший монастир з козацькою традицією.

З переходом під владу Росії в 1793 р. Терехтемирів перетворився на рядове село Канівського повіту, хоча й продовжував до 1925 року іменуватись містечком. Показово, що з початком 19 ст. він зникає з генеральних географічних карт і залишається тільки на крупномасштабних картах, на яких позначено всі села поспіль.

Для історії Терехтемирова в 19 і 20 ст. нам бракує джерельної бази – всі джерела, які можна сподіватись знайти, знаходяться в архівах і чекають на дослідників.

Наприкінці 20 ст. в наукових колах Києва виник план створити на Терехтемирівському півострові історико-культурний заповідник [див. наприклад: В.О.Петрашенко, А.Я.Радзівіл, Ю.А.Куделя [Програма наукового дослідження](#), охорони та використання пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника. – Археометрія та охорона історико-культурної спадщини, 1997 р., вип. 1, с. 99 – 105].

Але виявилось, що в української влади був зовсім інший план – створити на цьому півострові заповідник для себе, і то такий, в якому б мужицького духу не було. Цей антинародний план почав виконуватись за «антинародного режиму» президента Л. Кучми (називали навіть ім'я могутнього на той час чиновника – Ігоря Бакая), але до остаточного завершення він дійшов уже за «народного режиму» президента В. Ющенка (І. Бакай на той час переховувався в Москві, отже він не був ключовою фігурою проекту). Детальніше про це удільне князівство можна прочитати у [Вікіпедії](#).

І отут тільки виявився пророчий зміст гравюри «Терехтемирів» з 1687 року! Справді, Терехтемирівський «заповідник» побиває державу Сан-Марино за всіма показниками. По-перше, територія Сам-Марино – тільки 61 кв. км, а у нас – 110 кв. км, практично в два рази більше; по-друге, Сан-Марино експортує промислову продукцію і відповідно забруднює навколишнє середовище, а в нас нічого не експортують (тільки імпортують їжу) і відповідно відновлюють природне середовище; по-третє, Сан-Марино відвідують на рік 3 млн. туристів (скільки всього витоптуть і насміять!), тому що для відвідання треба просто переступити з території Італії на територію Сан-Марино; а в нас – ніхто не відвідує, тому що відвідання треба погодити в 17 різних інстанціях (відповідно ніхто не смітить і нічого не витоптує). Зборйні сили Сан-Марино мізерні й не до порівняння з потужним загонем наших козаків (поки що нересстрових), які охороняють «заповідник».

Але найголовніша різниця полягає в тому, що в Сан-Марино мешкає 32 тисячі населення, і на кожну душу припадає по 34 тисячі доларів валового продукту, а у нас в цілому князівстві ніхто не мешкає, і відповідно ніякого продукту немає. «Бог за молитвою моєю володіння мої від мужика звільнив» – ця мрія щедрінського дикого поміщика нарешті знайшла своє конкретне втілення в Україні.

*Інформаційна таблиця заповідника Терехтемирів з пробоїнами калібру 40 мм. Фото
Д. Вортмана, 3 червня 2011 р.*

І якщо російським вельможам **майбутнього** можна розважатись у своїх маєтках стріляниною з 37-мм зенітних гармат [Володимир Сорокін Цукровий Кремль. – 2008 р.], то чому українським вельможам **сучасного** не можна робити так само? (Хто придивиться до фото, побачить на металевій таблиці не тільки маленькі отвори від куль, але й великі, діаметром 37..45 мм. І як, на вашу думку, вони утворились?)

І що ж ви, панове князі терехтемирівські, будете робити, коли революція прийде?

Баснословіє

[Розвиток терехтемирівської легенди](#)

[Зміст терехтемирівської легенди](#)

[Походження терехтемирівської легенди](#)

[Мета терехтемирівської легенди](#)

[Практичне використання терехтемирівської легенди](#)

[Історіографія як частина баснословія](#)

Розвиток терехтемирівської легенди

Становище Терехтемирова як маєтності Війська Запорозького становило дивний вилом в державному устрої Речі Посполитої, у якій тільки шляхтичі мали право володіти землями. Цей виняток став можливим завдяки тому, що керівники Речі Посполитої заплющували на нього очі заради підтримки хоча б нетривкого миру з козацтвом.

Це виняткове становище, на мій здогад, було причиною появи у польській літературі великої кількості легенд про Терехтемирів. Початковий етап формування легенд можна бачити у листі Й. Рутського (1626 р.), у творах Я. Собеського (1646 р.) та Г. Боплана (1651 р.). Але в подальшому терехтемирівська легенда не була самостійною – вона поширювалась і розвивалась тільки як складова частина ширшої легенди про заснування козацтва (баторіанської легенди).

Спостереження над поширенням відомостей про Терехтемирів у європейській, а потім в українській літературі 17 – 1 пол. 19 ст. дозволяє зробити наступні висновки.

1. Основним джерелом цих відомостей була хроніка П.Пясецького (1645 р.); інші твори або залежні від неї, або не мали істотного впливу на історіографію питання.

2. У хроніці П. Пясецького Терехтемирів згадувався двічі – у контексті фантастичної «Баторієвої легенди», прив'язаної до правління С. Баторія, та у контексті Варшавського сейму 1638 р. (ця звістка достовірна).

3. В процесі поширення відомостей достовірна звістка 1638 р. випала з обігу, натомість Баторієва легенда міцно закорінилась й обростала новими подробицями, все більш і більш фантастичними.

4. В українській історіографії Баторієва легенда пройшла чотири етапи:

4.1. На першому етапі (1 пол. 18 ст.) ми маємо більш-менш ретельні перекази з давніших європейських книг. Основна заслуга С.Баторія в цій версії – надання козакам гетьмана. Виняток становить особливий погляд С.Мишецького (1740 р.), який не вплинув на подальшу літературу.

4.2. На другому етапі (1764 – 1822 рр.) легенда збагачується вигадкою П. Симоновського, за якою козацькі гетьмани були ще до Баторія, який тільки погодився з їх існуванням.

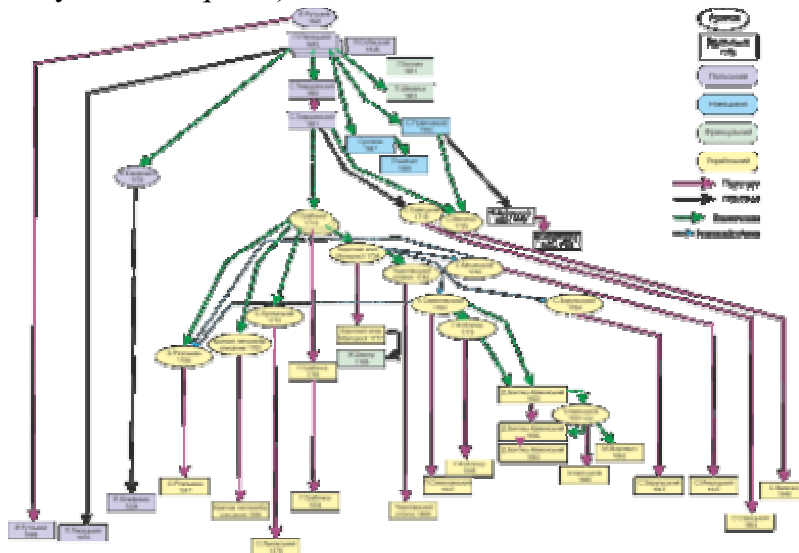
4.3. На третьому етапі (від 1820-х років) панівною стала версія «Історії русів», в якій фантастика витіснила й ті невеликі фрагменти реальної історії, які мали місце в

попередніх версіях легенди. До числа цих відкинутих фрагментів належала і згадка про Терехтемирів.

4.4. На четвертому етапі (від 1840-х років) базова терехтемирівська легенда ускладнюється публікацією і «використанням» сфальшованої в 1751 р. грамоти С.Баторія – Б.Хмельницького; попри те, що вже в 1846 р. були надруковані нищівні критичні зауваги Г. Ф. Міллера (1775 р.) щодо цієї підробки, це ніяк не вплинуло на подальшу історіографію, котра й понині продовжує оперувати цією фількіною грамотою.

Тобто загальна схема процесу полягає в безуспішній боротьбі просто поганого з надзвичайно поганим і перемозі цього надзвичайно поганого.

Цей загальний висновок можна проілюструвати наступною стеммою, на якій показано поширення терехтемирівської легенди в історіографії. Вона вийшла доволі складною і громіздкою, так що варто витратити певний час на вивчення умовних позначень; зате на ній представлені **усі** зібрані факти. В основі стемми лежать спостереження А. Стороженка (1904 р.) – всі вони слушні, і я тільки доповнив їх деякими додатковими матеріалами (ну, і скористався своїм умінням возити мишкою по екрані – компонувати діаграми).

Стемма походження терехтемирівської легенди

Зібраний нами фактичний матеріал не дозволяє погодитись з думкою В.Яроша, що баторіанська легенда виникла в українському середовищі [*Jarosz W. Legenda Batoryńska. – Kwartalnik historyczny, 1903, № 4, s. 616*]. Всі доступні нам твори 17 ст., які містять цю легенду, походять з польського середовища, в основному з хроніки Пясецького, котрого і слід вважати автором легенди. В українське середовище ця легенда проникла лише на початку 18 ст. із польських історичних праць. Ніякої самостійної, незалежної від польських джерел історичної традиції про Терехтемирів (Баторієву реформу) українська історична література не знала.

Виняток становить лише дума про Самійла Кішку, яка побутувала в народі і не вплинула на історичні твори.

Зміст терехтемирівської легенди

Розглянемо тепер зміст терехтемирівської легенди і подивимось, як він співвідноситься з наявними історичними фактами. Як скрізь у цій статті, ми будемо виділяти цифрою (1) і **зеленим тлом заголовка** такі твердження, які впливають із

джерел; цифрою (2) і **жовтим тлом заголовка** – твердження, які частково підтверджуються; цифрою (3) і **червоним тлом заголовка** – повністю фантастичні твердження.

(3) Король Стефан Баторій надав Терехтемирів козакам

Повторимо те, що ми вже говорили раніше: **ніякий Стефан Баторій ніякого Терехтемирова ніяким козакам ніколи не надавав.**

На яких підставах оперте це твердження?

1, дві грамоти Стефана Баторія, якими було зреформовано козацьке військо, **нам відомі в повних текстах** – вони не містять згадки про Терехтемирів.

2, у грамоті 1578 року керівництво козацьким військом покладається на черкаського старосту кн. М. Вишневецького, і як місце виплати жалування козакам (тобто найважливішого організаційного моменту, довкола якого оберталась уся реформа, усі відносини козаків до уряду) – призначено **Черкаси**. Цим однозначно виключається будь-яка роль Терехтемирова.

3, реєстр козацького війська 1581 року рясно подає відомості про місце походження козаків. В ньому зареєстровано немало жителів Черкас та Канева, але немає козаків з Терехтемирова.

4, зібрані нами свідчення сучасників С.Баторія, компетентних у козацьких справах, одностайно промовчують Терехтемирів. З них особливо важливою є хроніка І. Бельського, дані для якої узяті від Станіслава Оришовського – безпосереднього виконавця реформи й багатолітнього командира козацького війська. Оришовський нічого не знав про те, що його резиденція мала бути в Терехтемирові.

5, у докладно простеженій історії козацького війська у часи С.Баторія названо немало конкретних місць, де воно перебувало в той чи інший час [*Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: 1904 г.*]. Серед цих місць немає Терехтемирова.

6, в пізніші часи козацьке військо нічого не знало про надання Терехтемирова С.Баторієм; в той же час про грамоту Баторія з 1582 року у справі відумерщин козацтво пам'ятало і посилалось на неї в листуванні з урядом. Відсутність таких пізніших посилань у справі Терехтемирова однозначно говорить про те, що не було на що посилатись.

7, король Ян-Казимир, котрий видав перший **дійсний королівський привілей** на Терехтемирів (1650 р.), хоча й надав привілею форму підтвердження, не знав, хто саме з «королів-антецесорів» надавав привілеї такого змісту раніше. Отже, таких відомостей не мала ані королівська канцелярія, ані козацьке військо, яке просило про таке надання.

Проти цієї сукупності свідчень виступає тільки одне свідчення Е.Лясоти про надання С.Баторія. Ми мусимо його відхилити як непорозуміння (можливо, була розмова про якесь надання Баторія взагалі, а німець недобре зрозумів і приклав його до Терехтемирова).

Чи була Баторієва реформа козацтва? На мою думку, вона була, але полягала не стільки в новій організації війська (тут, як справедливо пишуть історики, було тільки повторення того, що вже існувало за Сигізмунда-Августа), скільки в зміні погляду урядового апарату Речі посполитої на козацтво. Якщо раніше набір козаків на

королівську службу розглядався як адміністративна імпровізація, покликана заткати діру «тут і нині», то С.Баторій і його наступники дивились на це військо як на постійний елемент своєї воєнної сили. Не завжди маючи змогу розплачуватись з ним грошима, уряд волів розплачуватись привілеями.

Привілеї у момент надання коштували недорого (власне, ціну аркуша паперу), але увійшовши у свідомість народних мас, вони стали грізною силою українського визвольного руху.

Закладена С.Баторієм політика щодо козацтва провадилась спочатку з більшим (Хотинська війна), а дедалі з усе меншим успіхом аж до 1699 року, коли сейм, ратифікуючи Карловицький мирний договір з Туреччиною, наважився офіційно зліквідувати козацьке військо в Речі Посполитій.

Отже, всі розмови в літературі про надання Терехтемирова Баторієм є відголосками фантазії П.Пясецького і свідченням некомпетентності й непрофесіоналізму «істориків».

(3) Терехтемирів – замок

Ніяких свідчень про існування укріплень у Терехтемирові не виявлено. Згадка 1643 р. про укріплений двір комісара в рахубу не йде (вважаю, що це було особисте помешкання, яке мусило мати гострокіл хоча б від вовків).

Контур укріплення на спеціальній карті України Боплана, вільно трансформований в подальших картах, слід вважати умовним знаком більшого поселення, а не відображенням реальності.

Зображення укріплень Терехтемирова на гравюрі 1687 р. слід вважати плодом фантазії гравера з Аугсбургу.

(1) Терехтемирів – містечко

Назва «містечко» прикладалась до Терехтемирова починаючи з Е.Лясоти (1594 р.) і увійшла в адміністративну практику 18 – 19 ст. Зокрема, у 1616 році Ф. Проскура [скаржився](#) на козаків та **міщан** Терехтемирова (а він, як їх безпосередній сусід по маєтку, був в курсі справи). В офіційній документації Терехтемирів вважався містечком аж до 1925 року.

Разом з тим треба наголосити, що Терехтемирів не мав жодної конкретної ознаки містечка:

- 1, нема офіційного локаційного привілею;
- 2, нема фактичних свідчень про ярмарки та торги (дозвіл на них був основним змістом локаційного привілею);
- 3, нема свідчень про ремесла та промисли (хіба що про обробку каменю);
- 4, нема свідчень про адміністрацію містечка.

Тільки той факт, що Терехтемирів був центром козацької сотні, промовляє за його статусом містечка.

(2) До Терехтемирова належав цілий повіт

Київське воєводство в Речі Посполитій складалось з 3 повітів – Київського, Овруцького і Житомирського. Терехтемирів належав до Київського повіту, а не навпаки (Київський повіт до Терехтемирова не належав).

Оповідання про належність якогось повіту (пів-повіту) до Терехтемирова є викривленим і перебільшеним відголоском козацького володіння на Терехтемирівському півострові (1614 – 1638 рр.).

Варто також підкреслити, що до Запоріжжя належала велика територія, співмірна з великим за площею Київським повітом.

(3) Терехтемирів – місце проведення козацьких рад

Немає **жодного свідчення** про проведення таких рад у Терехтемирові.

Натомість слід підкреслити, що такі ради постійно проводились на Запоріжжі. Той же Е.Лясота трактував з козаками на Запоріжжі, не у Терехтемирові.

(3) Терехтемирів – місце перебування козацького уряду, гетьмана

Немає **жодного свідчення** про перебування гетьмана чи когось із генеральної старшини у Терехтемирові.

Натомість слід підкреслити, що гетьмани й генеральна старшина в 1 пол. 17 ст. часто перебували на Запоріжжі.

(3) Терехтемирів – місце перебування козацької залоги (місце зимівлі козаків)

Немає **жодного свідчення** про перебування козацької залоги в Терехтемирові. Також немає свідчень про те, що в Терехтемирові колись зимувало все козацьке військо. Перебування козацьких полків у Терехтемирові в лютому 1638 року мало конкретну мету – принесення присяги і тривало не більше кількох днів.

Натомість слід підкреслити, що козацька залога постійно перебувала на Запоріжжі.

(3) Терехтемирів – козацький арсенал, місце перебування козацької артилерії

Немає **жодного свідчення** про перебування арсеналу чи артилерії у Терехтемирові. Козацька артилерія [перебувала в багатьох місцях](#), і питання про її дислокацію (виживлення) постійно було предметом переговорів з урядом. В цих переговорах ані самі козаки, ані уряд не пропонували розмістити її у Терехтемирові.

План розміщення артилерії в Терехтемирові було ухвалено в складі ординації 1638 року, але перевести цю ухвалу в життя виявилось неможливим, і пізніше до цієї ідеї не повертались.

Натомість слід підкреслити, що козацька артилерія часто перебувала на Запоріжжі.

(3) Терехтемирів – місце збереження козацьких клейнодів, скарбниці

Немає **жодного свідчення** про зберігання козацьких клейнодів у Терехтемирові чи про складання там здобичі з походів.

Це твердження можна було б вважати викривленим і перебільшеним відголоском історії із захопленням цінностей Терехтемирівського монастиря (1637 – 1638 рр.). Але сама ця історія була дуже мало відома і зачіпала дуже вузьке коло осіб.

Тому слід припустити, що це твердження є викривленим і перебільшеним відголоском походів козаків на турецькі береги, в ході яких – як здавалось людям далеким від цих походів – козаки захоплювали величезні скарби. Добре відомо, що у чужій кишені гроші рахувати легше, ніж у своїй, і їх виходить більше...

Натомість слід підкреслити, що козацькі клейноди часто перебували на Запоріжжі, і здобич з походів (якщо така бувала) складалась там же.

(3) Терехтемирів – збірний пункт козацьких повстань

Немає **жодного свідчення** про хоч якусь активну роль Терехтемирова у козацьких повстаннях.

Натомість слід підкреслити, що переважна більшість козацьких повстань мала збірним пунктом Запоріжжя, починалась із Запоріжжя.

Отже, із розглянутих нами 10 складових елементів легенди 8 слід вважати повністю фантастичними, одне – таким, що відповідає дійсності і одне – таким, що відповідає частково.

Натомість слід підкреслити, що сім із десяти тверджень стають справедливими, якщо замість слова «Терехтемирів» ми поставимо «Запоріжжя».

Походження терехтемирівської легенди

Отже, ми з'ясували, що в історіографії терехтемирівської легенди ключову роль зіграли два твори – хроніка П. Пясецького (1645 р.) та твір Г. Грабянки (1719 р.). Наступне питання, яке треба розглянути – як склався первісний варіант легенди у Пясецького.

Унікальною особливістю цієї легенди є те, що вона зафіксована одразу в **чотирьох** незалежних джерелах 2 чверті 17 ст.:

	Рутський (1626)	Пясецький (1645)	Собеський (1646)	Боплан (1651)
Король Стефан Баторій надав Терехтемирів козакам		+		
Терехтемирів – замок	+	+		
Терехтемирів – містечко		+	+	
До Терехтемирова належав цілий повіт				
Терехтемирів – місце проведення козацьких рад		+		
Терехтемирів – місце перебування козацького уряду, гетьмана		+		
Терехтемирів – місце перебування козацької залози (місце зимівлі козаків)		+		
Терехтемирів – козацький арсенал, місце перебування козацької артилерії		+	+	

Терехтемирів – місце збереження козацьких клейнодів, скарбниці	+		+	+
Терехтемирів – збірний пункт козацьких повстань				
Разом	2	7	3	1

У найбільш розвиненій формі – 7 елементів з 10 – легенда представлена у Пясецького, але й інші автори наводять її елементи. Звичайно, виникає ідея про спільне джерело усіх звісток. Але таке письмове джерело, яке побутувало в багатьох примірниках і було відоме на всій території Речі посполитої (Рутському у Новогрудку, Пясецькому в Кракові (Могилі), Собеському у Жовкві, Боплану при штабі Конецпольського) – таке джерело нам невідоме. Я вважаю неймовірним, що письмове (найпевніше – друковане) джерело відбилось у творах чотирьох авторів, а само десь загубилось.

Отже, залишається припустити, що це джерело було усним, що існувало якесь оповідання про запорозьке військо, яке поширювалось спочатку серед польських військовиків, а потім у серед шляхетського загалу. Лист Рутського 1626 року дає нам орієнтовну дату, коли таке оповідання уже циркулювало.

Тому час формування цього оповідання слід віднести на кілька років назад, у часи Сагайдачного. В 1614 – 1621 рр. відбувались численні комісії, завданням яких було урегулювання козацького питання. Польські урядовці – члени комісій – вперше мали змогу з'ясувати, хто такі козаки і чого вони хочуть. В 1621 році велике козацьке військо брало участь у Хотинській битві – це також була нагода для тіснішого спілкування мас польських та українських вояків.

Тому **можна припустити**, що в цьому оповіданні відбився **план** Петра Конашевича Сагайдачного – перетворити Терехтемирів на визволений від польської шляхти район, свого роду П'ємонт, визнану (або толеровану) польським урядом базу національно-визвольної боротьби.

Складовими частинами цього великого плану була організація Київського братства, демонстративний вступ до нього Війська Запорозького, відновлення православної ієрархії (яке найбільше привертало увагу). Конкретно Терехтемирова стосувались такі елементи плану, як розширення господарської округи (яке козаки енергійно і безоглядно проводили в 1614 – 1622 рр.), запрошення Єзекиїла Курцевича та пожвавлення (відновлення?) діяльності монастиря, протектора Війська Запорозького над цим монастирем, організація козацького шпиталю (чи принаймні наміри такої організації).

Інші ж елементи терехтемирівського плану – побудова укріплень, розташування постійної залоги, артилерії, скарбниці, резиденції гетьмана і старшини – на мою думку, тільки **обмірковувались** Сагайдачним і козацькою старшиною. Цей процес включав, природно і **зондаж** позиції польських урядовців – і ми дійсно бачимо, що Житомирська комісія 1614 р. погодилась на розгортання шпиталю, тобто цей елемент плану набув якогось визнання з боку уряду.

На основі цього зондажа, який не фіксувався у письмовому вигляді, у польських урядових колах сформувався оповідання про козацький центр у Терехтемирові. Люди, далекі від Подніпров'я, які не розрізняли козака від кози, ще менше могли уловити різницю між намірами і дійсністю.

Реконструйований нами «план Сагайдачного» по розгортанню великої воєнної бази в Терехтемирові був досить-таки відверто націлений на Київ. Маючи постійно готовий козацький гарнізон у двох днях шляху від Києва (де ніякої постійної залоги не було), треба тільки було вичікувати сприятливого моменту для опанування давньої столиці.

Слід зазначити, що Сагайдачний був першим і останнім з провідників козацтва, який мав хоч якийсь вплив в урядових колах Речі Посполитої. Тому його план поетапної легалізації козацького панування у Подніпров'ї мав деякі шанси на успіх. Річ Посполита досить охоче розплачувалась привілеями замість готових грошей з усіма, хто погоджувався приймати таку валюту (і це були не одні козаки. Принаймні Прусія, надаючи полякам мізерну воєнну підтримку, крок за кроком, привілей за привілеєм вибудовувала своє політичне тіло...)

Бурхлива негативна реакція польського уряду на відновлення ієрархії, а потім і смерть Сагайдачного перервали виконання цього плану. Серед його наступників не було людини, яка могла б сподіватись, що її прохання почують у Варшаві; можливо також, що ці люди не повністю розуміли план, або й не були у нього втаємничені. Організаційний центр козацтва знову перемістився на Запоріжжя, і відповідно тактика легалізації здобутків козацтва змінилась тактикою збройної боротьби.

З 1625 року починається серія спроб козацтва здобути собі права виключно шаблею, без участі каламаря й паперу. В цих умовах Терехтемирів виявився непотрібним, натомість усі його ознаки – резиденція гетьмана і старшини, артилерія, скарбниця, місце козацьких рад – перебрало на себе Запоріжжя (хочеться сказати – Запорізька Січ, але Січ як постійна фортеця в цей час ще не існувала).

Коротко походження терехтемирівської легенди виглядає згідно мого припущення таким чином: план Сагайдачного → розмови з польськими урядовцями про його елементи → фольклоризація у вигляді усного оповідання серед шляхти → фіксація у письмових джерелах.

Це є мінімальний набір припущень, який здатен природно й несуперечливо пояснити всі дотичні факти. Фрагменти шляхетського фольклору зафіксовані у Рутського, Собеського та Боплана, де є терехтемирівська легенда, але немає легенди баторіанської.

На мою думку, це має певне значення. Ані сам Сагайдачний, ані козацька старшина його часу, ні польські комісари не згадували ніякого С. Баторія, бо надто добре знали, що ніяких привілеїв для Терехтемирова він не надавав.

Поєднання терехтемирівської і баторіанської легенд відбулося під пером Павла Пясецького. Його праця була вперше надрукована в 1645 р., а рукопис, з якого зроблено польський переклад, доведено до середини 1646 р. Звичайно, ця велика книга писалась не один рік; можна припускати, що поштовхом до початку роботи була смерть короля Сигізмунда 3-го (1632 р.), коли у Пясецького виник задум написати історію його панування. Інша можлива дата початку роботи – 1638-й рік, останній рік, виділений у книзі окремим заголовком.

Будь що будь, слід зважати: хоча книга Пясецького має характер літопису (хроніки), де події викладаються рік за роком і оповідання про одну подію часто поділене між кількома роками, робились ці записи не одночасно з подіями. Так, смерть Януша Острозького Пясецький датує початком вересня 1619 року [Kronika, 1870, s. 277], тоді як насправді він помер 13 вересня 1620 р. Ясно, що такої помилки

не могло статись, якби якийсь підготовчий запис було зроблено одночасно з подією або по свіжих слідах. Такий хронологічний зсув став можливим лише тому, що запис зроблено через значний час після події.

Розповідь Пясецького про панування Стефана Баторія за методом викладу відрізняється від основної частини хроніки: вона поділена не на роки, а на 32 тематичні параграфи. Хоча в цілому розповідь слідує хронології подій правління Баторія, багато згаданих ним подій не мають конкретних дат і прив'язані до правління Баторія в цілому.

Трактат Пясецького про козаків вставлено як параграфи 17 – 20 розповіді про Баторія. Ще одна істотна згадка (про 6000 козаків) міститься окремо, в 32-у параграфі. Цей трактат є ретроспективним поглядом на всю історію козацтва за період приблизно 1570 – 1630 рр. Так, у трактаті згадано морські походи козаків на Синоп та Трапезунд [Kronika, 1870, s. 45], які пізніше сам Пясецький описував окремо: похід на Синоп – під 1614 роком [s. 256], похід на Трапезунд – під 1616 роком [s. 260]. Шеститисячний реєстр був наслідком Куруковської угоди 1625 р. (вона описана на с. 320 без згадки про чисельність реєстру; натомість при описі битви з татарами під Білою Церквою в 1626 р. знову є згадка про 6000 козаків [s. 326]).

Ніхто з численних читачів Пясецького не звернув уваги на оці хронологічні невідповідності і тому всі **пізніші** реалії козацького побуту чисто механічно були віднесені до часів Баторія. Виявляється, що мало просто уміти читати – треба ще розуміти прочитане, чого наші історики не доказали.

Під 1638 роком Пясецький записав, що сейм позбавив козаків усіх привілеїв. Природно, що хроніст задав собі запитання – а хто ж і коли надав їм оці привілеї? Привілеї мав надавати король, тому Пясецький, описавши стан козацтва приблизно в такому вигляді, як він сформувався перед повстанням 1637 – 1638 рр., приписав його утворення Стефану Баторію. (Насправді цей стан козацтво вибороло собі своїми власними силами, чисто явочним, революційним шляхом, без жодного втручання з боку польського уряду, і воно було тільки фактичним станом посідання, без будь-якої фіксації в державних документах.)

Це був постріл у темряву – і я вважаю, що прив'язка організації козацтва до Стефана Баторія, зроблена Пясецьким, **чисто випадково** збіглась з деякими реальними, але дуже скромними заходами цього короля. Ці заходи, як ми бачили в літописі, не привернули ніякої уваги письменників-сучасників Баторія, а реально виданих грамот Баторія для козацтва Пясецький не знав і не використав.

Отже, якщо ми подивимось на оповідання Пясецького не як на **фіксацію** фактичного стану речей, а як на **план** організації козацького війська, то ця зміна жанру знімає більшість закидів щодо фантазій і вигадок. Козацтво справді потребувало усіх тих елементів, які записані у терехтемирівській легенді, і воно фактично реалізувало їх – на Запоріжжі.

Мета терехтемирівської легенди

Наступне питання, яке постає у зв'язку з терехтемирівським баснословієм – це мета, яку переслідували автори легенди.

На мою думку, тут треба розрізняти первісного творця баторіанської легенди – Павла Пясецького – та пізнішу українську адаптацію цієї легенди (в цій адаптації ключову роль, як ми бачили, відіграв твір Г. Грабянки).

Про мету, яку переслідував Пясецький, можна судити тільки гіпотетично. Ми вже бачили, що його погляд на козацтво був дуже своєрідним і не відповідав ані фактичному стану речей, ані поглядам інших польських авторів. Пясецький дивився на козацтво як на частину польського війська – частину не тільки в плані організації та підпорядкування, але також у плані етнічному. Сфантазована ним легенда про створення козацтва польським королем мала переконати правлячі кола Речі Посполитої – за інтереси козацтва треба дбати як за частину польських національних інтересів. Але я не думаю, щоби твір Пясецького мав якийсь успіх в цьому напрямку, мав якийсь вплив на польську політику щодо козацтва.

Зовсім інакше застосування знайшла ця ідеологічна зброя в руках українських істориків 18 ст. Акцент легенди було зміщено на пророцтво Стефана Баторія: «З цих розбійників колись виникне незалежна держава». Найкращі пророцтва, як відомо, пишуться через 50 чи 100 років після самих подій – от у випадку Г. Грабянки ми маємо приблизно 60 років. Цього терміну було досить, щоб наслідки подій Хмельниччини виявились; внаслідок цього давнє пророцтво почало набувати ваги й авторитету.

Упродовж всього 17 ст. ми не бачили жодного випадку, щоб баторієва легенда використовувалась як політичний аргумент у переговорах козацтва з польським чи іншим урядом – з тієї простої причини, що сама легенда була ще дуже мало поширеною, а люди, які провадили переговори, надто добре знали, що ніякого баторієвого дару не існувало. У 18-у столітті вона набула практичного застосування, про яке – в наступному розділі. В цей же час легенда слугувала підкріпленням автономістичних чи незалежницьких устремлінь української еліти у її змаганнях з російським централізмом.

Легенда стверджувала:

- 1, козацтво було утворене у легальний спосіб;
- 2, козацтво користувалось особливими правами та привілеями, наданими польським королем;
- 3, козацтво виникло задовго до переходу України під московську владу і незалежно від цієї останньої.

Тут знадобився і Терехтемирів як місце постійного перебування козацтва. Насправді таким місцем була Запорозька Січ, але ми мусимо пам'ятати, що твір Грабянки було завершено в 1719 році, невдовзі після безоглядного знесення Січі російським військом за звинуваченням у зраді. В таких умовах оснóвувати козацькі права на володінні Січчю було безглуздо – російський уряд цього б не сприйняв. Тому Терехтемирів, який не драгував російського державного ока, заступив місце Січі, служив неначе метафорою або символом, за яким ховалась прикра для уряду Січ.

Наступні українські твори створювались в часи, коли гострота російських репресій проти Січі й січовиків послабла, а з 1734 року змінилась на амністію. Тому в цих творах можна було сподіватись на ліквідацію метафори і повернення Січі на місце.

Але так воно не сталось. Літературна форма легенди була вже вироблена, і читачі наступного за Грабянкою покоління навряд чи й здогадувались, що тут була

якась метафора, якесь подвійне дно – вони просто переписували терехтемирівську легенду, доточуючи до неї оповідання про виникнення Січі як другого й рівнорядного з Терехтемировом центру козацтва, який також мав свої права та привілеї.

Від таких метаморфоз кості старого Пясецького, мабуть, не один раз перевернулись у його гробівці в Могильському кляшторі. Він-то хотів йдейно та юридично озброїти **поляків** у домаганні своїх рицарських прав від уряду, а скористались цією зброєю **українці** для обґрунтування своєї визвольної боротьби й незалежності від Польщі.

Висновок: навіть найбільш правдоподібна брехня може мати наслідки, які зовсім не входили у розрахунки брехуна, і прямо суперечити його уподобанням та мріям.

Практичне використання терехтемирівської легенди

Добре відомо, що популярні легенди можуть приносити економічну (грошову) вигоду тим спритним людям, які зуміють організувати її експлуатацію (перетворити брехню на безпосередню виробничу силу, як висловлювався маршал Брежнев, або монетизувати легенду, як кажуть нині). Яскраві приклади тут подають релігійні легенди, починаючи від Ісуса Христа і закінчуючи Сандеєм Аделаджею.

Тому природно могло виникнути питання про практичне застосування терехтемирівської легенди. До цієї теми належать три епізоди, і всі вони пов'язані зі сфальшованими грамотами Стефана Баторія, які ми будемо спрощено називати фількіними грамотами. Якщо традиційно історичні твори пишуться на підставі королівських документів, то в нашому випадку «королівські документи» фабрикувались на підставі історичних творів.

Перший епізод – це фальсифікація грамоти С. Баторія 1576-го року на Терехтемирів для козаків, яку зробив польський шляхтич Антоній Трипольський десь в 1714 – 1715 роках. Цю фількіну грамоту він пред'явив польському королю Августу 2-у і 20 серпня 1715 р. отримав від нього привілеї на володіння Терехтемировом. Нагадаємо, що придніпровські землі тільки в травні 1714 року остаточно перейшли під контроль польського війська, тоу інших претендентів на володіння Терехтемировом, мабуть, не було.

У січні 1717 р. Трипольський подав свою фількіну грамоту разом з королівським привілеєм на затвердження сейму – і отримав сеймове підтвердження королівського надання, тобто повне юридичне оформлення своєї приватної власності. Отже, конкретні практичні наслідки фальшування виявились дуже вигідними для фальсифікатора.

Джерелом для цієї грамоти, безсумнівно, служила хроніка П. Пясецького, яка на той час була відома вже 70 років у кількох друкованих виданнях.

Як ми скоро побачимо, ця грамота стала поштовхом для укладання запорізької грамоти.

Другий епізод – це сфальшований запорожцями універсал С. Баторія 20 серпня 1577 р. / Б. Хмельницького 15 січня 1655 р. Оскільки він набув найбільшого розголосу в історіографії і живе певною мірою незалежно від основного масиву текстів терехтемирівського баснословія, нам треба розглянути це **бічне відгалуження основної терехтемирівської легенди** [трохи докладніше](#).

Тут ми наводимо тільки висновки нашого аналізу:

- 1, фальсифікат було створено в Запорозькій Січі в 1751 році.
 - 2, джерелами для складання фальсифікату була сеймова конституція 1717 року, довідка 1745 р., якийсь з гетьманських універсалів та історичний твір Г. Грабянки.
 - 3, цей документ активно використовувався запорожцями у своїй боротьбі з російським царизмом за права й землі від 1752 до 1775 року, тому він відомий у багатьох копіях того часу.
 - 4, всі установи, які розглядали поданий запорожцями документ, одностайно його відкидали як сумнівний та неправосильний (Генеральна військова канцелярія, Ізюмська провінційна канцелярія, кабінет міністрів Катерини 2-й).
- Отже, цей документ відіграв велике практичне значення упродовж цілої чверті століття, але не переломив ходу історичних подій на користь запорожців.

Третій епізод – це грамота С. Баторія від 10 квітня 1579 року, сфантазована автором «Історії русів» [История русов. – М.: 1846 г., с. 28 – 29]. Центральний пункт цієї грамоти звучить так: «Кто козакует и вписан в реестры войсковые – судится в судах повитових и гродских, яко стан шляхетный», тобто козакам треба автоматично надати права російського дворянства.

Але російський уряд ще у 1780-х роках категорично відкинув таку вимогу і надавав дворянські звання представникам козацтва виключно в індивідуальному порядку. Вигадка такої грамоти могла б бути доречною в 1760-х роках – тоді можна було сподіватись, що вона матиме якийсь вплив на уряд, але у 1820-х роках вона ніякого впливу мати не могла й не мала.

На цьому спроби практичного використання терехтемирівської легенди вичерпуються. Надалі вона жила й розвивалась в [квазі|псевдо|орто|мета|пара|лже]історичних працях патріотичних, але малописьменних любителів української старовини.

Разом з тим це один з нечисленних випадків, коли історична легенда мала хоч якесь практичне застосування. Із того, що я можу пригадати на цю тему, не заглиблюючись у спеціальні пошуки, спливає тільки сфальшована грамота князя Льва Даниловича для церкви св. Миколи у Львові, яка була визнана за правосильну і ще у 19 ст. слугувала обороною прав цієї церкви.

Історіографія як частина баснословія

Сучасна «наукова» історіографія ([квазі|псевдо|орто|мета|пара|лже]наукова) творчо розвиває фантазії Пясецького – Грабянки, доповнюючи їх все новими подробицями, кількість і колорит яких залежить в основному від темперамента автора і цілком не залежить від фактичної основи (ця остання відома тільки фізікам-теоретикам, але ніяк не історикам).

Я не збираюсь укладати хрестоматію усіх цих фантазій, але подам деякі виразні приклади. Тепер, коли фактична і легендарна історія Терехтемирова повністю з'ясовані, читач зможе доповнити мої спостереження самостійними оцінками інших, не згаданих тут вторів.

Ось чому в науковій історичній праці історіографія мусить завершувати дослідження, а не починати його.

Пекельний поміст (1909 рік)

Ось як писав по нашій темі Михайло Грушевський:

Старий Терехтемирівський монастир на півдорозі між Києвом і Черкасами (крайнею стражницею волості, за котрою зачиналося вже повне і необмежене панування козащини) був немов стацією в сих зносінах. Півофіціальна резиденція козацька на волості, де відбувалися козацькі ради, де містився козацький арсенал, і заразом монастир, відновлений запорожцями, їх одинока патрональна святиня на довгий час, служив Терехтемирів немов сполучником політичних, чисто козацьких інтересів з релігійно-національною справою, яку козащина взяла тепер за свою [Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К.: 1995 р., т. 7, с. 403].

Терміну «сору-paste» на той час ще не було, але сам підхід використовувався. Грушевський списав з Пясецького козацькі ради, резиденцію й арсенал у Терехтемирові, не зауваживши, що доступний йому фактичний матеріал цього не підтверджує. Перефразуючи класика, можна сказати:

До пекельного помосту
І Грушевський прилучився.

«Сєно» чи «саломея»? (1990 – 2007 роки)

Почнемо з найпростішого запитання, на котре будь-який фізик-теоретик відповідь не вагаючись: на якому березі Дніпра розташований Терехтемирів?

Як не дивно, це питання є складним для докторів історичних наук, тому ми його конкретизуємо: на якому з **двох** берегів Дніпра? (це на випадок, якщо історик не знає, скільки є берегів у Дніпра). Або у стилі сучасних тестів: на якому з берегів: лівому | правому | північному | південному | Дунаю | Ніла | Амазонки – розміщено Терехтемирів (виберіть правильний варіант).

За привілеєм короля Стефана Баторія (1578) Трахтемирівський монастир на **лівому березі** Дніпра передавався реєстровому козацькому війську. Там засновано шпиталь – притулок для поранених, скалічених і старих козаків. Тепер с. Трахтемирів належить до Переяслав-Хмельницького району Київської обл. [Сергієнко Г. Я. Коментарі. – В кн. *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків*. – К.: Наукова думка, 1990 р., т. 2, с. 497]

І не Баторій, і не в 1578 році, і не монастир, і не на лівому березі, і не належить до Переяславського району – п'ять фактичних помилок! У такий спосіб член Комуністичної партії Радянського Союзу доктор історичних наук Григорій Сергієнко «покращив» Яворницького.

Терехтемирів, Трахтемирів – згадується у XVI ст., як селище надане Остафієм Дашковичем Києво-Печерському монастирю, пізніше містечко, де був розташований Терехтемирівський монастир. Нині село Переяслав-Хмельницького району Київської обл. [Універсали Івана Мазепи. – К.: 2006 р., частина 2, с. 710]

Такий шедевральный коментар дають упорядники академічного видання І. Бутич та В. Риневич до пактів П. Орлика (1710 р.), передрукованих у цій книзі. Сам Пилип Орлик, на відміну від його коментаторів, знав, де знаходиться Терехтемирів...

Після Андрусівської угоди Трахтемирів, хоч і лежав на правому березі Дніпра, відійшов до Росії і був включений разом з околицею та лівобережними

селами, біля Трахтемирівської переправи через Дніпро, до Переяславського полку. У його складі сотня перебувала від 1667 р. і до ліквідації у 1782 р. Відтак її населені пункти увійшли до Переяславського повіту Київського намісництва.

Сотенний центр: містечко Трахтемирів [Терехтемирів], нині – село Переяслав-Хмельницького району Київської області. [Заруба В.М. [Адміністративно-територіальний устрій](#) та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. – Дніпропетровськ: 2007 р., с. 211 – стаття «Трахтемирівська сотня»]

Оскільки Переяславський район лежить цілком на лівому березі Дніпра, то логічно припустити, що в уявленні автора цього шедевр доктор історичних наук Віктора Заруби і Терехтемирів лежить на лівому березі.

І якщо від вченого-комуніста ніхто і не міг би вимагати розрізняти ліве і праве, – бо таке невміння його комуністичній вірі нітрохи не шкодило – то як можна дарувати це сучасному доктору наук, цілком сформованому в умовах незалежної України й озброєному Вікіпедією та космічними картами Google? Мабуть, треба починати виховання історика зі служби в потішних полках і муштри у стилі «сено – саломо»...

Містичне жорно (1990 рік)

Ось яку довідку подають у своєму коментарі до Боплана Тетяна Люта та Наталя Яковенко:

Трахтемирів – руський монастир... – Трахтемирівський (Терехтемирівський) Успенський монастир, з 1618 р. – архімандрія. Знаходився неподалік одноіменного перевозу на південь від сучасного с. Трахтемирова Канівського р-ну Черкаської обл., поблизу зниклого на поч. 70-х років ХХ ст. с. Монастирка.

Під цією назвою був відновлений на місці давнього Зарубського Пречистенського монастиря, історія якого разом з м. Зарубом сягає початку ХІ ст.

За привілеєм Стефана Баторія, 1576 р. при Трахтемирівському монастирі створено шпиталь для старих і немічних козаків, монастиреві надано прибутки з перевозу і місцевих кам'яних кар'єрів, де добували камінь на млинові колеса (Słownik geograficzny. – Т. 12. – S. 453).

Монастир був місцем зібрання селян і козаків під час повстань під проводом Криштофа Косинського (1593) та Северина Наливайка (1595). Тут зберігалося збіжжя, сіль та інші запаси повсталих.

За рішенням сейму 1596 р., права Війська Запорозького на монастир були скасовані, а Трахтемирів разом з монастирем переданий як королівщина у держання Гієроніму Гуляницькому. 1601 р., заграючи з козацтвом, уряд приймає рішення про відновлення козацького патронату, але тільки після смерті Гуляницького.

Тому фактично Військо Запорозьке вступило у володіння Трахтемировом лише з 1617 р. на підставі Ольшаницької угоди, де застерігалось, що монастир повинен обмежитися функціями шпитального.

Особливого розквіту монастир набув за ігуменства Ієзекіїля Курцевича (1616–1620), представника старовинного князівського роду Булиг-Курцевичів, вихованця Падуанського університету, в каталогах якого 1600 р. він підписався українською мовою. Є припущення, що в цей час тут відбувалися козацькі ради

за участю найвищого духівництва, переховувалася скарбниця і клейноди Війська Запорозького.

Після придушення селянсько-козацького повстання 1637–1638 рр., коли монастир знову виступив у ролі одного з центрів народного руху, Трахтемирів, згідно з Ординацією Війська Запорозького 1638 р., визначено місцеперебуванням урядового комісара за наглядом над реєстровими козаками.

Монастир зруйнований під час придушення народних повстань на Правобережній Україні 1662 – 1665 рр. [Боплан Г. Л. [Опис України](#). – Київ, 1990 р., с. 144 – 145]

Село Монастирок (між нами, фізиками-теоретиками, кажучи) лежить на **схід** від Терехтемирова, не на південь. Але властивої комуністам сміловості наші автори не мають і перенести його прямо на лівий берег Дніпра не наважились. І то добре. Разом з тим:

1. Курцевич мав титул архімандрита, та оскільки пізніші ігумени мати титул «ігумена», то не можна твердити, що «монастир з 1618 р. був архімандрією». Не може бути сумніву, що архімандрит – це персональний титул Курцевича, наданий йому особисто безвідносно до церковної посади, яку він обіймав. Звідки випливає дата 1618 рік – я сказати не вмію, мабуть, внаслідок вільного польоту фантазії.

2. Зарубський брід відомий з 1096 р., Зарубський монастир – з 1147 р. Храми монастиря за археологічними міркуваннями датовані кінцем 11 ст. [М.К.Каргер. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб. – Советская археология, 1950, т. 13, стр. 33 – 62]. Звідки приплив у розглядуваний коментар **початок 11 ст.** – невідомо.

3, привілей Баторія було вигадано у 18 ст. (Пясецький, якому належить основний авторський внесок в легенду, про **привілей** не писав). Тому одні «історики» датують його 1576-м роком, інші – 1578-м. А взагалі Баторій правив 11 років, і відповідно у фантазерів є 11 різних можливостей для датування.

4, але шановні автори не обмежились простим переказом давнього баснословія. Вони пишуть, що цим привілеєм «надано прибутки з перевозу і місцевих кам'яних кар'єрів, де добували камінь на млинові колеса» і посилаються при цьому на статтю Е. Руліковського, який таких дурниць не писав.

5, згадка про перевіз міститься в універсалі П. Дорошенка 1673 р. для монастиря, про що наші автори просто не знали (попри те, що він був надрукований в 1853 р.), тому що помилково датують знищення монастиря 1662 – 1665 роками.

6, промисел виготовлення кам'яних жорен відомий від 1672 року і не відомий в часи Баторія. Але містичні доходи від цих жорен у містичний спосіб потрапили до «академічного» видання.

7, у реченні «Монастир був місцем зібрання селян і козаків під час повстань під проводом Криштофа Косинського (1593) та Северина Наливайка (1595)» помилково пропущено слово «**не**», яке мало б змінити його зміст на протилежний: «Монастир **НЕ** був місцем зібрання селян і козаків під час повстань під проводом Криштофа Косинського (1593) та Северина Наливайка (1595)». З цим останнім твердженням я можу погодитись. Але вам, шановні читачі, завдання: якщо зустрінете десь Тетяню Люту чи Наталю Яковенко, запитайте у них при нагоді, з яких джерел вони вивели своє твердження. Запитання випаде тим пікантнішим, що Яковенко вважає себе істориком-документалістом.

8, у реченні «Тут зберігалось збіжжя, сіль та інші запаси повсталих» я можу погодитись тільки на «сіль» (перечитайте ще раз Гейденштейна у нашому літописі під 1596 роком). Ані «збіжжя», ані «інших запасів» не було. Та й вітряків не було, як я вже мав нагоду писати...

9, «права Війська Запорозького на монастир були скасовані» – у постанові сейму 1596 року про монастир не йдеться, тільки про сам Терехтемирів. Читайте літопис.

10, волинська шляхта в 1595 р. просила нагородити **Григорія** Гуляницького, не Ієроніма [Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przedzieckiego. – Wilno: 1844, t. 2, s. 159]. На цій підставі я вважаю саме Григорія власником Терехтемирова. Може бути, що цього Григорія звали також Ієронімом, або автори довідки бачили якийсь невідомий мені документ, де власником названо саме Ієроніма. Але на підставі доступних джерел ми мусимо вважати цього Ієроніма Гуляницького апокрифічним власником Терехтемирова.

11, «Особливого розквіту монастир набув...» – а з яких конкретних фактів впливає такий висновок? Якщо зустрінете десь... запитайте при нагоді...

12, у реченні «Є припущення, що в цей час тут відбувалися козацькі ради за участю найвищого духівництва, переховувалася скарбниця і клейноди Війська Запорозького» пропущено слово «**помилкове**»: «Є **помилкове** припущення, що в цей час тут відбувалися козацькі ради за участю найвищого духівництва, переховувалася скарбниця і клейноди Війська Запорозького». Маємо достатньо підстав (і мали їх в 1990 році), щоб ці помилки спростувати.

13, «повстання 1637–1638 рр., коли монастир знову виступив у ролі одного з центрів народного руху» – і тут пропущено «не». Якби було сказано «не виступив» – це було б згідно з історичними джерелами.

Добрий попутав (1993 – 2000 роки)

Ось як міркував про козацьку реформу С. Баторія «козакознавець» Володимир Голобуцький: «Старшим реєстру призначався князь Михайло Вишневецький» – і далі, як сказав класик, «йшов монотонний, але в цілому вірний пересказ ~~броньурн~~ ~~Мятеж на Очакове~~» книги А. Стороженка «Стефан Баторій та дніпровські козаки». Ну, те, що доктор історичних наук, який присвятив своє життя дослідженню запорозького козацтва, не читав самого універсала Баторія – біда не така велика. Але далі читаємо таке:

Реєстру передавалось у володіння м. Трахтемирів (воно було на правому березі Дніпра, навпроти Переяслава) разом зі старовинним Зарубським монастирем. Тут мали розміститися арсенал реєстру і шпиталь для поранених і старих. До того ж реєстру було дано кілька гармат, королівський прапор і літаври [Голобуцький В. О. Запорізьке козацтво. – К. : Вища школа, 1994 р., с. 149].

Тут усе помилкове, окрім зауваження про правий берег Дніпра. Ніякого посилання на джерела немає, та воно нам і не потрібне – ми й так бачимо, що все це запозичено із Григорія Грабянки. Гірше те, що «вчений» на попередній сторінці цитував Стороженка, який переконливо показав фантастичність оповідання Грабянки – і нічого з прочитаного не зрозумів, або не повірив, або не надав значення прочитаному, або просто забув, про що писав на попередній сторінці.

Наступного року наступний «козакознавець» Сергій Леп'явко у спеціальній статті (!) написав:

Затоплений Трахтемирів [...] Саме Трахтемирову належить право називатись першою козацькою столицею [...] і вже за ним розташовувати такі козацькі резиденції, як Чигирин, Батурин, Глухів [...] У 1578 році у грамоті, присвяченій впорядкуванню козацтва, Трахтемирів з монастирем надавався у власність козацькому війську [Леп'явко С.А. Трахтемирів і козацька реформа Стефана Баторія. – «Українська козацька держава», К., 1995 р., с. 200 – 203].

1. Терехтемирів не був затоплений Канівським водосховищем – для цього досить було подивитись карту мірила 1 см: 2 км, де він нанесений (ці карти в незалежній Україні були добре відомі всім, окрім «фахівців-істориків»). Він не міг бути затоплений, оскільки завжди містився **на горі**. Щоб це встановити, не треба й карту було дивитись – досить згадати у Шевченка «І Трахтемирів ген **горою**» – рядок з точним топографічним спостереженням, відомий в Україні рішуче всім... окрім «істориків».

2. Про «козацьку столицю» – невдалий вираз з перекладу хроніки П. Пясецького (1870 р.) – писав у 1904 р. О. Яблоновський, про що знову ж відомо всім, хто цікавився темою... окрім «знавців козацтва».

3. Прирівнювати Терехтемирів, у якому гетьмани ніколи не перебували, до Чигирини, у якому гетьмани довгий час перебували – не випадає.

4. У дійсній грамоті Баторія 1578 року ані Терехтемирів, ані монастир не згадуються; вони згадуються лише у сфальшованому в 1751 р. «універсалі Баторія – Хмельницького», копії якого містять дати 1575, 1576, 1577 р., але не 1578 рік.

І от такі «спеціальні статті» мені доводиться пережовувати! Хіба я не був правий, коли вирішив відкинути всю сучасну «історіографію» і спиратись виключно на першоджерела?

Ще через 4 роки в оглядовій праці Валерія Смолія та Валерія Степанкова читаємо:

Восени 1578 р. уряд збільшив число реєстровиків до 600 осіб; їм було передано у володіння м. Терехтемирів із Зарубським монастирем (тут мав перебувати шпиталь пря поранених і німецьких козаків), кілька гармат, королівську корогву (знамено) литаври й печатку [Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 17 ст. – К.: Альтернативи, 1999 р., с. 40. – Серія «Україна крізь віки», т. 7]

Щось дуже подібне ми десь колись читали, тільки не пригадуємо точно, де і в кого... Оскільки книга популярна, то бібліографічних посилань тут не положено. Зрештою, нині з'явилась нова професія – рерайтер (rewriter), задачею якого є переписування того самого тексту своїми словами, але без зміни його змісту. То чого б не бути й такому науковому фаху, як козакознавче рерайтмейкерство?

Наступний «козакознавець» Віталій Щербак також писав про реформу, посилаючись уже на видання універсалу 1578 р. безпосередньо. А далі знову бачимо:

Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь [Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану (2 пол.15 – сер.17 ст.). – К. : КМАкадемія, 2000 р., с. 70].

Що, думаєте, знову цитата з Грабянки? Ні, це було б не цікаво і зовсім не козакознавчо. Посилання при цьому тексті стоїть, але... на Андрія Стороженка, який писав рівно протилежне тому, що йому приписують нічого сумняшеся (тобто без жодного сумніву) сучасні доктори історичних наук.

Ну що на це можна сказати, окрім «Ігій на вас! Добрий попутав!» Якби кого лихий попутав – можна було б поспівчувати, а так тільки сум і злість бере при вигляді людей, які присвятили своє життя переписуванню давніх побрехеньок.

Блукання без мети і потреби (1999 рік)

Ось як міркує про Терехтемирівський монастир Микола Крикун:

Монастир, про який ідеться, звався Успенським, розташовувався в Трахтемирові (Трехтемирові, Терехтемирові) – поселенні над правим берегом Дніпра, котре в XVI ст. було селом, а від кінця XVI до кінця XVIII ст. – містечком і входило тоді до складу Київського повіту і воєводства (нині воно є селом Канівського району Черкаської області).

Як державний маєток король Стефан Баторій віддав Трахтемирів у козацьке володіння з умовою, щоб доходи з нього (і, як можна здогадуватись, із сусіднього з ним села Зарубинці) йшли на шпиталь для покалічених, зубожілих і перестарілих козаків, який слід було створити при монастирі, що вже існував у цьому селі. Потрібно зазначити, що відповідний привілей Стефана Баторія відомий нам лише в стислому переказі його змісту (Słownik geograficzny... 1893. T. XII. S. 453; див. також згадку про цей привілей у подорожніх записках Еріха Лясоти за 1594 р.: Дневник Эрика Лясоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Перевод К. Мельник (под редакцией В. Антоновича. Киев, 1890. Вып. 1 (XVI ст.). С. 161).

Перша згадка про цей шпиталь трапилась нам у постанові сейму 1601 р.; оскільки він тут названий трахтемирівським (szpital grodzki Techtymirow), то звідси випливає, що, напевно, на той час монастир, при якому шпиталь діяв, був у Трахтемирові; коли так, то, швидше всього, він сюди був переведений із Зарубинців: жодних відомостей про монастир у Зарубинцях у XVII ст. не виявлено, що дає підставу стверджувати – його тут тоді не було.

Малоймовірним могло би бути припущення, що монастир в Трахтемирові виник самостійно, незалежно від зарубинецького монастиря, який припинив діяти: не було потреби закривати в Зарубинцях монастир, щоб по сусідству відкрити інший монастир.

У всіх дальших, після 1601 р., джерельних згадках про монастир він йменується лише трахтемирівським, що є переконливим доказом його місцерозташування в Трахтемирові.

Йдучи назустріч проханню Війська Запорозького (цього прохання в документальному вигляді ми не маємо), король 12 січня 1650 р. виданим на сеймі привілеєм підтвердив права козаків на трахтемирівський шпиталь (значить, і монастир) і сам Трахтемирів, засвідчені у привілеях, виданих попередніми польськими королями. Зазначимо, що ці привілеї королів-“попередників” виявити не вдалося. У відповідь на невідоме нам документально прохання Війська Запорозького 15 березня 1652 р. королівським привілеєм було підтверджено фундацію монастиря зі шпиталем тими самими королями.

На сеймі 1659 р. послі Війська просили “затвердити... маєтки (dobra) Трахтемирівського монастиря”. З цього свідчення можна зробити висновок, що

Трахтемирів і Зарубинці були “прив’язані” до монастиря щодо доходів, які йшли з них на нього й шпиталь. Названий сейм підтвердив “на вічні часи” всі королівські привілеї стосовно приналежності Трахтемирова з монастирем козакам.

Незважаючи на це, інструкція Лисянської ради Війська Запорозького послам на сейм від 30 листопада (ст. ст.) 1664 р. містила прохання, щоб сеймова конституція “на потомні часи” забезпечила, гарантувала (*warowane*) права (*immunitates*) трахтемирівського монастиря, причому в цьому проханні зазначено, що монастир є шпиталем. Це ототожнення викликане, напевно, тим, що функції монастиря головним чином, якщо не взагалі, зводилися до опікування шпиталем. Коментована нами інструкція 1666 року слово в слово повторила щойно наведене прохання. Це доводить, що при її складанні використовували названу інструкцію 1664 р.

У XVIII ст. монастир (і шпиталь) теж існував, але в селі Монастирок, перша згадка про яке трапилася нам у подимному реєстрі 1734 р. Село “розташувалося” зовсім поблизу Трахтемирова і, напевно, виникло на окраїні території, яку займав Трахтемирів у XVII ст., – внаслідок того, що Трахтемирів після пережитого ним у другій половині XVII ст. лихоліття займав у XVIII ст. меншу, ніж до того, територію.

До останньої чверті XVIII ст. Трахтемирів, Зарубинці і Монастирок становили Трахтемирівське староство, від кінця цього століття – приватношляхетський маєток.

“Побожна фундація Трахтемирівського монастиря на козаків, на війнах покалічених й підупалих в літах”, – це, безперечно, зафіксоване в привілеї Стефана Баторія надання козакам у володіння Трахтемирова з умовою, щоб доходи з нього йшли на шпиталь для козаків при монастирі, який тоді існував у селі Зарубинцях, а пізніше перебазувався в Трахтемирів. Невідомо, чи видав Ян Казимир обіцяний ним привілей, який би підтвердив названу фундацію Стефана Баторія і підтвердження її наступними по ньому королями (звідси у відповіді згадка про фундаторів). У сеймових постановах затвердження даної фундації не знаходимо [*Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Україна модерна, 1999 р., № 2-3, с. 242 – 243*].

З усього сказаного безумовно можна погодитись тільки з тим, що Терехтемирів знаходився на **правому** березі Дніпра (відчувається досвід потішних полків!) і що у 18 ст. він становив староство. Все інше являє собою дивну плутанину у найпростіших речах.

1, ніякий Стефан Баторій ніякого привілею на ніякий шпиталь ніяким козакам не надавав. Це пану Крикуну, як історик-документалісту, мало б бути очевидним, але навпаки, як бачимо не сталося. Тому і про міфічні «доходи» з Терехтемирова не слід було б говорити. Фраза про доходи стоїть у привілеї Яна-Казимира 1652 р., але ж Ян-Казимир – це не Стефан Баторій, хіба не так?

2, твердження, що «привілей Стефана Баторія відомий нам лише в стислому переказі його змісту» – не відповідає дійсності. Посилання на Е. Руліковського – це просто наклеп на шановного автора, який чесно переповів вигадку Пясецького. Але про те, що він бачив цей привілей, мав його у руках і тільки переповів його зміст – Руліковський нічого не писав. З таким самим успіхом ми могли б посилатись просто

на розглядувану статтю пана Крикуна: не міг же автор висмоктати з пальця цей привілей, значить, мабуть, бачив його, мав у руках – от тільки обмежився стислим переказом. А виявляється – якраз **міг висмоктати з пальця**.

3, посилання на Е. Лясоту на підкріплення міфічного привілею – помилкове. Лясота згадував **про Баторія, але не про привілей**. Перечитайте ще раз текст Лясоти в літописі.

4, теорія пана Крикуна, згідно з якою Зарубинецький монастир спочатку переведено до Терехтемирова, а потім (у 18 ст.) – назад до Зарубинців, не має підстав у джерелах. Це блукання треба відкинути як зайве припущення, котре нічого не пояснює, а тільки затемнює (принцип Оккама – може хто чув). Монастир весь час (від 12 до 18 ст.) знаходився на одному місці – не у самому Терехтемирові й не у Зарубинцях, а на місці сучасного села з характерною назвою Монастирок, що підтверджується і зібраним нами картографічним матеріалом.

До речі, якщо припустити, що монастир справді був у самому Терехтемирові – то виявиться, що у селі Монастирок був ще один невідомий з ніяких джерел монастир – у безпосередній близькості до відомого Терехтемирівського. Бо що ж іншого може означати назва села «Монастирок», окрім «маленького монастиря»?

5, привілей 1650 року виданий на Терехтемирів і шпиталь. Про монастир там згадки немає, всупереч тому, що пише пан Крикун.

6, неправильно писати, що «привілеї королів-попередників виявити не вдалося». Цих привілеїв просто ніколи не існувало, тому нема що виявляти. Сам король Ян-Казимир не знав, що то були за «попередники», а вигадувати не наважився. А йому, мабуть, було краще знати, ніж нам з віддалі в 360 років.

7, неправильно писати, що «Трахтемирів і Зарубинці були “прив’язані” до монастиря щодо доходів, які йшли з них на нього й шпиталь». Привілей 1659 року про шпиталь взагалі нічого не згадують, ніже про доходи, ані про Зарубинці.

Написано, як бачимо, немало, але переважно дурниці.

Невідомий науці замок (2002 рік)

Анонімний автор статті в енциклопедії пише:

Трахтемирів, Терехтемирів, Трехтемирів – місто на Дніпрі, розташоване між Києвом і Черкасами, вище Канева. Був центром Трахтемирівського староства Київського воєводства. Трахтемирівський замок було збудовано у 15 – 16 ст. Універсалом польського короля Стефана Баторія 1578 Т. був наданий у володіння козацькому реєстровому війську. Тут було розташовано козацьку артилерію, арсенал. У Т. знаходився Трахтемирівський (Зарубський) монастир, збудований у 16 – 17 ст. При монастирі було створено козацький шпиталь. Монастир було зруйновано під час придушення козацько-селянських повстань на Правобережній Україні 1664 – 1665. Зараз Т. – село Канівського району Черкаської обл. [Українське козацтво: мала енциклопедія. – К.: Генеза, 2002 р., с. 485]

З усього написаного можна погодитись лише зі словами «вище Канева». Таки вище – ніде правди діти. Разом з тим:

1, Терехтемирів **містом** ніколи не був, лише містечком. Для авторів, які змагаються за звання істориків, ця різниця мала б щось значити.

2, центром староства Терехтемирів був у 18 ст. (1717 – 1793 рр.), і треба було зазначити, що староство у цей час позначає приватний маєток.

3, ніякого замку в Терехтемирові ніколи не було, тому й не був він побудований ані в 15-у столітті, ані в 16-у.

4, ну, про Баторія, артилерію і арсенал ми вже багато разів повторювали – все це вигадки.

5, «монастир збудований у 16 ст.»? Оце щось новеньке. На жаль, автор не підписав свою статтю, тому я не можу нікого просити, щоб при зустрічі з ним запитали – а які конкретно споруди були побудовані в 16 ст., і які – в 17-у?

6, «Монастир було зруйновано в 1664 – 1665 рр.» – відчувається вплив помилкової теорії Лютої-Яковенко про зруйнування в 1662 – 1665, зі звуженням дати до двох років. Але і з таким «вдосконаленням» твердження залишається повністю помилковим.

І ми в Європі (2010 рік)

Було б помилкою думати, що терехтемирівське баснословіє побутує тільки в Україні. Воно поступово проникає в історіографію інших країн, причому само собою, без найменших зусиль з боку українців. Першою жертвою на переможному шляху баснословія упала наша західна сусідка – Польща:

На місце, де [на початку 1638 р.] мав бути споряджений новий реєстр, визначил Трехтемирів. Це містечко було обране не випадково. Ще в 1575 році король Стефан Баторій надав його козакам, щоби власне там при монастирі Зарубському «заснували шпиталь для скалічених на війнах та висулужених товаришів своїх» [Borowiak A. Powstanie kozackie 1638. – Zabrze: 2010, s. 21].

В лапках подано цитату зі статті Е. Руліковського (1892 р.), з якої запозичена й **неможлива** дата 1575 рік. Якщо Г. Ф. Міллер у 1775 році, подаючи таку дату, міг не мати під рукою довідника з історії Польщі – це ми можемо йому дарувати. Якщо Е. Руліковський в 1892 році подав таку дату – цього ми не можемо йому дарувати, і лишається припустити друкарську похибку. Але як дарувати таку дурницю сучасному автору? Він мав під рукою Вікіпедію – і що то йому допомогло?

La comedia... Finita? Continuata! (2012 рік)

Навіть у найсучаснішому і цілком респектабельному атласі бачимо над Терехтемировом прапорець і читаємо в легенді: «Місто Трахтемирів, надане універсалом короля Стефана Баторія (1578) у володіння козацькому реєстровому війську» [Атлас історії України. – К.: ДНВП Картографія, 2012 р., с. 50].

Ну, і не місто, і не універсалом, і не Баторія, і не в 1578 році. А все інше – правильно.

І навіщо ж нам таку гарну комедію, яка пишеться упродовж останніх трьох з гаком століть, закінчувати? Краще її продовжувати, оздоблюючи давнє баснословіє все новими і новими фантазіями. Тим більше, що на заробітну плату не впливає.

Висновок

Я розглянув найновіші зразки терехтемирівського баснословія і навмисно при кожному старанно перелічував допущені помилки – для того, щоб читач міг прочитати цей розділ окремо, не відволікаючись постійними відсиленнями до літопису та фактичної історії.

Я сподіваюсь – достатньо переконливо показав, що вся попередня історіографія втрачає значення на тлі моєї роботи і – даруйте за каламбур! – набуває значення чисто історіографічного (значення колекції спростованих фантазій).

Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького

Сфальшований запорожцями універсал С. Баторія 20 серпня 1577 р. / Б. Хмельницького 15 січня 1655 р. набув великого розголосу в історіографії і живе певною мірою незалежно від основного масиву текстів терехтемирівського баснословія. Тому нам треба розглянути це **бічне відгалуження основної терехтемирівської легенди** трохи докладніше.

На мій погляд, це тим більше необхідно, оскільки наша історична наука, обмежившись констатуванням фальшування цього документу, втратила до нього інтерес. А між тим, варто встановити, хто, коли й навіщо його сфальшував, якими історичними джерелами користувався фальсифікатор, в яких колах набула поширення і яке практичне значення мала дана фальсифікація.

Грунтовна багатослівна критика цього документу необхідна також і для тих простодушних істориків та краєзнавців, які продовжують використовувати цей документ у своїх «дослідженнях».

Універсал Баторія – Хмельницького, який є предметом розгляду в даному розділі, ми будемо скорочено позначати УБХ, щоб відрізнити його від інших документів, з якими будемо його порівнювати.

[Копії універсала](#)

[Видання універсала](#)

[Текст універсала](#)

[Думки урядовців про універсал](#)

[Думки істориків про універсал](#)

[Критичний розгляд форми універсала](#)

[Критичний розгляд змісту універсала](#)

[Кордони надання](#)

[Генезис універсала](#)

[Висновки](#)

Копії універсала

Копій УБХ відомо немало:

1. Російський державний архів давніх актів, ф. 124 (Посольський приказ), Малоросійські справи, спр. 1а, арк. 1 – 2 зв.
2. Російський державний архів давніх актів, ф. 124 (Посольський приказ), Малоросійські справи, спр. 1, арк. 1 – 2.
3. Російський державний архів давніх актів, ф. 13 (справи про Україну), спр. 3, арк. 39 – 40.

4. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, інститут рукописів, ф. 1, № 54663 – 54670 (Збірка О. М. Лазаревського), кн. 31, т. 1, арк. 193 – 194. [В цій копії дата 18 січня 1655 р.]

5 – 6. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 229 (Кіш нової Запорізької Січі), оп. 1, спр. 334: Дело об отправке к ее императорскому величеству документов на земли запорожские полковым старшиною Головатым. Містить документи від 19.08.1773 до 12.08.1774 р. [Архів Коша нової Запорізької Січі. Опис справ 1713 – 1776. – К.: Наукова думка, 1994 р., с. 151].

Справа виникла як продовження петиції, надісланої до уряду з А. Головатим (див. нижче спр. 287). Київський генерал-губернатор Ф. М. Воейков за указом Сенату вимагав подати документи, які б підтверджували петицію. У відповідь Кіш надіслав пакет документів, з яких для нашої теми цікаві наступні три:

Універсал Б. Хмельницького 1655 р. (арк. 5), за палеографічними ознаками – початку 18 ст. Копія завірена протоколістом Яблунівської сотенної канцелярії Михайлом Кавунським. Вона має давній напис: «Принято от атамана нижнестеблевского Григория Якимова Кобура, он же принял от Ивана Щепы с Яблоновки, канцеляриста батуринаского».

Універсал Б. Хмельницького 1655 р. (арк. 10), копія завірена кошовим писарем Іваном Глобою.

Конституція сейму в Варшаві 1717 р., де згадується універсал короля Стефана Баторія 1576 р. [Цей текст наведено в нашому Літописі]

Перш ніж продовжувати перелік копій, я хочу сказати пару слів про копію «початку 18 ст.», бо пізніше не буде нагоди про неї поговорити.

Слід знати, що Яблунівська сотня існувала в 1649 – 1672 роках і пізніше в 1738 – 1782 роках. Отже, ця копія не могла виникнути на початку 18 ст., як вона датована за палеографічними ознаками. Я думаю, що вона належить до часу після 1738 року, а згадка «канцеляриста батуринаського» вказує на ще пізніший час, бо резиденція Розумовського була перенесена до Батурина в 1760 році.

На підставі цих даних я вважаю, що дана копія походить з часу між 1760 і 1773 роками і не виходить за хронологічні рамки всієї сукупності копій УБХ (1752 – 1775 рр.). Інтригуюча вказівка на ранню палеографію вимагає подальшого вивчення (мабуть, і папір може щось сказати). Іншим напрямком є пошук джерельних згадок про трьох названих осіб (поверховий перегляд нічого мені не дав, а заглиблюватись у це питання я не маю змоги).

7 – 8. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 229 (Кіш нової Запорізької Січі), оп. 1, спр. 344: Дело по отправке к кысочайшему двору по именному государевому указу депутатов старшин войсковых Сидора Белого, Лонгина Мошенского да Антона Головатого за земли Войска Запорожского. Містить документи від 26.08.1774 до 6.02.1775 р. [Архів Коша нової Запорізької Січі. Опис справ 1713 – 1776. – К.: Наукова думка, 1994 р., с. 151].

Цю депутацію обрано відповідно до наказу Катерини 2-ї від 22 травня 1774 р. (у відповідь на попередню депутацію, спр. 334; сам наказ надруковано Скальковським [Очерки Запорожья. – Журнал министерства народного просвещения, 1840 г., ч. 26, № 4, с. 40 – 42]). У справі містяться дві копії універсалу Б. Хмельницького 1655 р. (арк. 10, 21) та виписка з конституції 1717 р.

9. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1407 (колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів), оп. 2, спр. 124, арк. 1.

10. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 1407 (колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів), оп. 2, спр. 344, арк. 10.

Оці десять копій, названі у виданні 1998 р. [Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., с. 251], можна ще дещо доповнити.

11. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 229 (Кіш нової Запорізької Січі), оп. 1, справа 185: О командировании генерал-майора Бибикова для разграничения между Польшей и Запорожьем. Містить документи від 20.08.1765 до 9.09.1766 року. Генерал-майор О. І. Бібіков запитував Кіш, чи мало Військо Запорізьке давні грамоти російських царів та універсали польських королів на землі. Кіш надіслав копії універсала короля Михаїла з 23 грудня 1670 р. та універсали Б. Хмельницького з 15 квітня 1655 р. Копії обох універсалів містяться у справі. [Архів Коша нової Запорізької Січі. Опис справ 1713 – 1776. – К.: Наукова думка, 1994 р., с. 91 – 92].

12. Копія, яка зберігалась у портфелях Г. Ф. Міллера і була надрукована у 1846 р. [Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М.: 1846 г., с. 47 – 49]. Портфелі Міллера нині зберігаються у Російському державному архіві давніх актів (фонд 199 – Г. Ф. Міллер), і ця копія, імовірно, спочиває в цьому фонді. (Зазначені вище копії 1 – 3 належать до інших фондів, тому ми рахуємо копію Міллера окремо).

13. Копія, яка зберігалась у Московському відділенні загального архіву Головного штабу (Справи князя Потьомкіна, опис 194, зв'язка 181, № 1) і була надрукована Д. Яворницьким [Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990 р., т. 2, с. 45 – 46]. Сучасного місця збереження я не вмію вказати, але думаю, що для знавців архівної справи розбирання шифру Яворницького не становитиме проблеми.

Дивно, чому укладачі збірника «Універсали Богдана Хмельницького» не зауважили цих копій. Мабуть, не до того професора звернулись, як сказав класик.

Археографи зазначають також наявність згадок про цей універсал [Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., с. 251]:

1. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 229 (Кіш нової Запорізької Січі), оп. 1, справа 165: Дело по ордеру генерал-поручика Мельгунова о показании черты, владеемых войском Запорожским землях майору Седякину. Містить документи від 28.07.1764 до 16.07.1767 р. [Архів Коша нової Запорізької Січі. Опис справ 1713 – 1776. – К.: Наукова думка, 1994 р., с. 84 – 85]. Згадка про універсал, як я здогадуюсь, міститься в інструкції Коша для Миколи Косапа та Андрія Порохні, оскільки така сама згадка міститься в інструкції для того ж А. Порохні з 1772 р. (див. нижче № 5).

2. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 229 (Кіш нової Запорізької Січі), оп. 1, справа 287: Рапорты кошевому атаману о недоразумениях с казаками близ крепостей Екатеринославской и др. Містить документи від 22.09.1771 до 11.07.1773 р. [Архів Коша нової Запорізької Січі. Опис справ 1713 – 1776. – К.: Наукова думка, 1994 р., с. 84 – 85].

Тут до листування про дрібні наїзди механічно долучено важливий політичний документ – петиція Війська Запорозького 1773 року до імператриці Катерини 2-ї з вимогою повернути землі, які належали Війську за універсалом Б. Хмельницького 1655 р. З петицією було відряджено Антона Головатого.

І ці згадки я можу дещо доповнити внаслідок своїх нескладних пошуків:

3. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 229 (Кіш нової Запорізької Січі), оп. 1, справа 175: Дело об отбытии в Санкт-Петербург господина атамана кошевого Петра Калнышевского с товарищи. Містить документи від 28.07.1764 до 19.11.1766 року. [Архів Коша нової Запорізької Січі. Опис справ 1713 – 1776. – К.: Наукова думка, 1994 р., с. 87]. Ця депутація повезла до столиці прохання підпорядкувати Військо Запорозьке не Малоросійській колегії, а Колегії іноземних справ. Прохання містить «посилання на грамоту Стефана Баторія 1575 р., універсал Богдана Хмельницького 1655 р.» [там само]. Цікаво, чи 1575 рік не є друкарської помилкою.

4. 5 жовтня 1752 р. запорожці подали на височайше ім'я скаргу на захоплення їх земель на Самарі. Ця скарга містила виклад грамоти Б. Хмельницького 1655 року. На вимогу гетьмана К. Розумовського 6 жовтня 1753 р. кошовий Данило Стефанович Гладкий відправив до Генеральної військової канцелярії копію з універсала Б. Хмельницького 1655 р. та указу імператриці Єлизавети 1746 р. [Еварницький Д.И. Вольности запорожских казаков. – Спб. : 1888 г., с. 14 – 15]. При цьому Яворницький покликався на свій збірник документів [Еварницький Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Спб. : 1888 г., с. 78], якого у мене поки що немає.

Відповідь канцелярії (10 серпня 1756 р.) була негативною: по-перше, у Колегії іноземних справ немає копії такої грамоти; по-друге, зміст її підозрілий.

5. Інструкція військовому старшині Андрію Порохні для полубовного розмежування земель між запорозькими козаками та жителями Ізюмської й Катерининської провінцій, 7 серпня 1772 р. Останній пункт інструкції зазначав, що Порохні надано копії універсалу Б. Хмельницького та височайших грамот [Опублікована: Еварницький Д.И. Вольности запорожских казаков. – Спб. : 1888 г., с. 336 – 337].

6. Екстракт претензій до запорожців, складений в Ізюмській провінційній канцелярії у січні 1775 р.:

...Урочища им Гаражею пописаны самовольно, ибо и при чинимом в 768 году того ж войска запорожского с полковником Колпаком разводе, как **читан польского короля Батория универсал**, то только показано с вершины речки Орели на вершину Кальмиуса... [Еварницький Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир: 1903 г., т. 2, с. 1927].

7. Рапорт Ізюмської провінційної канцелярії слобідсько-українському губарнатору Є. О. Щербініну (десь того ж часу):

Прошлого 1772 года декабря 15 [...подано скаргу...] о причиненных от Войска Запорозького от полковника Гаражи [...захопленнях земель...] оправдаясь тем только, **якобы** им та земля принадлежит по **какому-то** универсалу, данному от польского короля Батория [Еварницький Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир: 1903 г., т. 2, с. 1976]

Отже, в Ізюмській канцелярії запам'ятали, що Андрій Гаража пред'являв універсал Баторія, і висловили свої сумніви щодо нього.

8. Наказ Війська Запорозького для депутатів у Комісію для укладання нового «Уложенія», підписаний 23 червня 1767 р., у 2-й статті містить виклад універсалу [наказ надруковано: *Скальковський А. А. История Новой Сечи* (1 вид.). – Одесса: 1841 г., с. 403 – 404].

9 – 11. У давній статті А. Шиманова [[Предсмертная поземельная борьба Запорожья](#): епізод из его пограничных споров со Слободской Украиной. – Киевская старина, 1883 г., № 12, с. 609 – 636] використано «Дело об отнятых запорожцами у жителей Изюмской провинции землях, 1173 – 1775 гг.», яке на той час зберігалось в архіві харківських присутніх місць. В документах справи міститься не менше 3 згадок про УБХ.

Перша згадка, яка стосується спроби розмежування 1768 р., для мене не зовсім зрозуміла: «Изюмская канцелярия брала за основание универсал короля Стефана Батория, Порожня ссылался на универсалы Хмельницкого и грамоту императрицы Елизаветы» [с. 613]

Друга згадка містилась у відписці ізюмського воєводи Бавикіна з грудня 1772 р.: «Воєвода отвергал теперь тот самый универсал короля Батория, на который прежде ссылалась пограничная комиссия 1768 г., утверждал, что запорожцы своих претензий «никакими своими вымыслами доказать не могут»» [с. 615].

Третя згадка містилась у поданні до Сенату губернатора Є. О. Щербініна від 29 квітня 1773 р.: «...сделав ссылки на жалованные изюмцам грамоты и протолковав по-своему универсал Хмельницкого относительно запорожских границ по рекам Самаре и Орели» [с. 617 – 618].

Ми бачимо, що документи, які вісвітлюють конфлікт Запорізької Січі з Ізюмською провінцією, відклалися в різних архівах, і в них містяться численні згадки про УБХ. Думаю, що інформаційний потенціал цих документів ще не вичерпаний, і пошуки та публікації в цьому напрямку можуть дати нові цікаві подробиці.

Численні згадки про УБХ у діловодстві дають надію, що можуть виявитись ще інші, досі невідомі списки цієї грамоти у справах тих установ, з якими листувалось Військо Запорозьке.

Видання універсала

Видань універсала також було чимало. Перерахуємо їх у хронологічному порядку:

1. У статті А. О. Скальковського «Очерки Запорожья» [*Журнал министерства народного просвещения*, 1840 г., ч. 25, № 3, с. 200 – 203]. Слід знати, що археографи не можуть дійти згоди, з якої копії зроблені публікації Скальковського. Раз вказано, що зі справи 185, а ще раз – що зі справи 334 (згаданих вище).

2. У книзі А. О. Скальковського «История Новой Сечи, или последнего войска запорожского» [(1 вид.). – Одесса: 1841 г., с. 11 – 12 (в основному тексті), 381 – 383 (в додатках).]

3. У статті Г. Ф. Міллера «Рассуждение о запорожцах» [*Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах*. – М.: 1846 г., с. 47 – 49].

4. У книзі А. О. Скальковського «История Новой Сечи» [(2 вид.). – Одесса: 1846 г., т. 1, с. 30 – 32.] Надруковано основну частину і вказано, що повністю документ надруковано у додатках як № 1. Але у доступних мені сканах цього видання ніяких

додатків немає, хоча є сторінки з переліками друкарських помилок. Не зазначені ці додатки і у змісті томів. Думаю, що вони не були надруковані.

5. У книзі А. О. Скальковського «История Новой Сечи» [(3 вид.). – Одесса: 1885 г., т. 3, с. 272 – 274.]. В цьому виданні додатки, обіцяні у виданні 1846 р., надруковано.

6. У книзі Д. І. Яворницького «История запорожских казаков» [(1 вид.). – Спб.: тип.И.Н.Скороходова, 1895 г., т. 2, с. 58 – 60.]

7. У збірнику «Документи Б.Хмельницького» [К. : вид.АН УРСР, 1961 р., с. 638 – 639.]

8. У книзі Д. І. Яворницького «История запорожских казаков» [(2 вид.). – К. : Наукова думка, 1990 г., т. 2, с. 45 – 46.]

9. У книзі Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» [(3 вид.). – Львів: Світ, 1990 г., т. 2.]

10. У книзі А. О. Скальковського «Історія Нової Січі» [Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького (4 вид.). – Дніпропетровськ: Січ, 1994 р., с. 34 – 35 (в основному тексті), 614 – 616 (в додатках).] Зазначу при цій нагоді, що даний український переклад – смішний і нековирний, часто спотворює оригінал. Не раджу ним користуватись – краще завантажити з Інтернету легко доступні скани прижиттєвих видань.

11. У збірнику «Універсали Богдана Хмельницького» [К. : Альтернативи, 1998 р., с. 250 – 251].

Отже, текст грамоти добре спопуляризований, але наукового видання вона досі не має. Для цього треба звірити текст за усіма відомими списками, установити їх взаємну залежність (можливо, вдасться знайти автограф), виявити найбільш авторитетний список, і так далі (є така спеціалізована наука, археографія зветься – от вона мусить цим займатись). До проведення такої роботи ми не можемо робити ніяких рішучих висновків щодо різночитань у різних публікаціях.

Текст універсала

Наведемо текст універсала за виданням 1998 року:

Богданъ Хмелницкій, гетманъ обоихъ сторонъ Днѣпра и Войскъ Запорожскихъ

Панам, панамъ енералной старшині, полковникам, полковой старшинѣ, сотникам, атаманнѣ и чернѣ всего Войска Украинского и всякой кондицій людем, такъже кому б о семь теперь и в потомніе часы вѣдать надлежало, объявляемъ симъ нашимъ унѣверсалом,

ижъ отаманъ кошовый Войска Запорожского, панъ Демянъ Барабаш, вообщи зъ старшиною войсковою и атаманамы курѣнными положили перед нами грамоту найяснѣйшаго короля полского Стефана Баторыя в року 1577 месяца августа 20 на прошеніе антецесора нашего гетмана Якова Богдана и кошового Низового Запорожскаго Войска Павлыка данную,

в какой королевской грамоті написано, ижъ его королевская мосць выдьячи козаковъ запорожскихъ до его королевского маестату зичливую прихилность и рицерскіе отважніе служби, которыми завжди великіе бѣсурманскіе погромляючи силы, горѣдое ихъ прагнене на кровь христіанскую до конца затлумили и пашоку ихъ на Корону Полскую и на народъ благочестивый украинскій рикающую замкнули и вход в Польшу и Украину заступили, всѣ их

неищетні сили и нагліе на народъ хрыстіянскій набѣги грудми своими съперли, якіе их служби нагорожаючи, а дабы имъ Войска Запорожскаго козакамъ для зѣмовихъ станцѣй, гдѣ було прихилность мѣти, такъ же от неприятеля раненныхъ своихъ заховувати и лѣчити, в другихъ долѣгающихъ нуждахъ отпочивокъ маты и всякой пожитокъ ку волѣ своей забирати, а чтоб такъ же и напередъ заохочени были зичливо в войску служити и противъ неприятелей отчизны своей охочо и неомилно отпор чинити,

надаеть его королевская моць козакамъ низовимъ запорожскимъ вейчисте городъ Терехтемировъ з монастырем и перевозом,

опрочъ складового старынного ихъ запорожскаго города Чигирина и от того города Терехтемирова на Низъ понад Днепромъ рѣкою до самого Чигрина и запорожскихъ степов ку землямъ чигринскимъ подошлихъ, всѣ землѣ со всѣми на тихъ земляхъ насаженными мѣстечками, селами и футорами, рыбными по тому берегу в Днѣпрѣ ловлямы и инними угодыи,

а вширь от Днѣпра на степ, якъ тихъ мѣстечок, сель и футоровъ землѣ здавна находилы и теперъ так си тое въ ихъ завѣданью маеть, заховати;

городокъ старинный же запорожскій Самаръ с перевозомъ и землями в гору Днѣпра по рѣчку Орел, а в низу до самихъ степов нагайских и кримских, а черезъ Днѣпръ и лиманы днѣпровыи и боговыи, якъ из вѣковъ бувало, по очаковские влуси, и въ гору рѣчки Богу по рѣчку Сынюху, от самарскихъ же земель чрезъ степъ до самой рѣки Дону, гдѣ еще за гетмана козацкаго Прецлава Ланцькорунскаго козаки запорожскіе свои зимовники мѣвали,

и жебы тое непорушно во вѣки при козакахъ запорожскихъ найдовалось, его королевская моць тоею грамотою своею козакамъ запорожскимъ укрѣпилъ и утвердилъ;

и просилъ онъ панъ кошовый запорожскій Барабашъ со всѣмъ Войскомъ Запорожским и нашего на тое гетманского універсалу, прикладаючи жалобу, же чрезъ многіе перешедшіе годы отъ войны с татарамы, турками, волохами, а наостаток и з ляхамы Войско Запорожское въ нѣвецъ зруйновалось и въ такихъ утискахъ всѣ оные ихъ городки и землѣ з рук у ихъ вилупленни, що не тулко коней своих, на якихъ в войску служатъ, але и себе чимъ прокормить с чего не мають.

Мы теди Богданъ Хмелницкій, гетман, хотяй удалились от такого Войска Запорожскаго прозбы, вѣдаючи ихъ и самыхъ от старадавныхъ королей полскихъ привылегіями умоцненнихъ и особливіе клейноты и армату войсковую маючих, но же мы отъ всего Войска Запорожскаго и украинскаго на оборону отъчизны нашей назначенные зъвѣрхностью знайдуемся и зъполную от Бога и от всего Войска и народа украинскаго по обоймъ сторонамъ Днепра далеко расширяючогось намъ врученную моць и владцу як в войску, такъ и во всѣхъ городахъ и всѣмъ украинскимъ народомъ дириговать маючи, такъ по той зверхной владзы нашей на тую прозбу пана кошового и всего Войска Запорожскаго прихилияючись, тими всѣми городами, мѣстечками, селами и футорами из ихъ всякими угодыи, якъ от найяснѣйшого короля полскаго Батория Войску Запорожскому надано,

владѣть и пожитковатись с того дозволяемъ и чтоб тое все непорушно въ ихъ владзы во вѣки было, сымъ нашимъ унѣверсаломъ стверждаемъ.

В року 1655 ануарія 15 в Бѣлой Церкви.

Свидѣтельствоваля Войска Запорожского Низового войсковой писар, Иванъ Глоба.

[Документи Б.Хмельницького : 1648 – 1657 pp. – К. : вид.АН УРСР, 1961 р., с. 638 – 639, № 12; Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., с. 250 – 251, № 9].

У легенді документа в обох публікаціях вказані численні списки грамоти, але, як не дивно, не можна зрозуміти, за яким саме зроблено публікацію і варіанти якого саме «другого списку» там подано.

Аби показати, що є предмет для накресленого вище археографічного опрацювання цього універсалу, зазначимо деякі найістотніші різночитання публікацій:

в року **1576** [не 1577] місяця августа 20 дня... кошового **Павлюка** [замість Павлыка]... [Скальковський, 1840, 1841 р.]

в року АФОЇ місяця августа дня К [20.08.1577 кирилицею]... кошового **Павлюка** [замість Павлыка]... В року **АХНС** анарія **ІЄ** [рік і число наведено кирилицею, дата – 15 січня 1655 р.] [Міллер, 1846 р.]

в року **1575** [не 1577] місяця августа 20 дня... кошового **Павлюка** [замість Павлыка]... В року **АХНС** януарія **Є** [рік і число наведено кирилицею, дата – 5 (не 15) січня 1655 р.] [Яворницький, 1895 р.]

Таким чином, різні видання подають **три варіанти** року видачі грамоти Баторія – 1575, 1576, 1577 і два варіанти оформлення дати – кириличними та арабськими цифрами. Є також **чотири варіанти** дати універсалу Хмельницького в межах 1655 року: 5 січня, 15 січня, 18 січня, 15 квітня і також два варіанти оформлення дати.

Думки урядовців про універсал

Ми встановили, що перша згадка про універсал Хмельницького належить до 1752 року, коли запорожці послались на нього у скарзі до царського уряду. Розгляд справи було доручено гетьману К. Г. Розумовському (власне, Генеральній військовій канцелярії: «Барин без помощи Сеньки ничего не мог...»). У викладі Яворницького:

Гетман Разумовский, на основании одних копий с крепостных документов, а более всего на основании копии с универсала Хмельницкого, никем не засвидетельствованных, исполнить просьбу запорожцев отказался. Он потребовал, чтобы запорожцы представили подлинные документы [...]
[Яворницький Д.И. Вольности запорожских казаков. – Спб. : 1888 г., с. 15].

До цього ж часу належить депутація Війська до Петербургу (Данило Стефанович Гладкий, Петро Калнишевський, Іван Чугуєвець), відіслана у травні 1755 р. Третім і головним пунктом інструкції стояло – добиватись видачі царської грамоти на землі. Ось що писали депутати з Петербургу до Січі 29 серпня 1755 року:

Дело наше производится таким образом: архивы с половину разбили, только универсала еще не сыскали, а имеют послать в Москву последнюю старинную архиву осмотреть, а без того о землях резолюции не будет. Другие обнадеживают, что в пользу нашу прежних гетманов речи есть подлинно, только не удовольствовавши коллежских [чиновников], по нашему делу определенных, правды не объявят. Поэтому мы хотя и некоторых по чести обдарили и от них надеемся помощи, только еще других **больших** надобно обослать и упробить [Скальковський А. А. История Новой Сечи (2 вид.). – Одесса: 1846 г., т. 2, с. 190].

Наступний лист з 19 вересня 1755 р.:

О землях справка поныне не окончена. Архивы здесь и в Москве пересматривают и выписки делают: какими землями запорожцы прежде владели и кто жаловал и когда? [...] Только здесь делается весьма не скоро, в канцелярии много держат, а в докладах сенаторам и того больше [...] Умеют здесь брать и червонцы [там само, с. 190 – 191].

Наступний документ цитуємо знову за Яворницьким:

В 1756 году августа 10 дня дан ответ: «Хотя Войско Запорожское просило [...] о даче на все владеемые ими земли и угодья грамоты, то понеже [...] в нашем правительствующем Сенате точного известия и описания нет, а грамоты 1688 и универсала 1655 годов, на которые они, запорожцы, ссылаются, как здесь в малороссийских делах, так и в Москве в Коллегии иностранных дел не нашлось [...]

Им, запорожцам, толь многих земель, как они пишут, допустить не следует, ибо когда гетман Богдан Хмельницкий с народом малороссийским под высоковластную державу Российской империи в подданство перешел, в то время все города, села и деревни и оное Войско Запорожское состояли в одной дирекции гетманской и между Малой Россиею и Войском Запорожским границ не было» [Яворницький Д.И. Вольности запорожских казаков. – Спб. : 1888 г., с. 15 – 16].

З цієї відповіді ми бачимо, що всі причетні поставились до розгляду справи цілком серйозно і не даремно тягнули з відповіддю чотири роки. Ми бачимо, що були зроблені запити в архіви Петербурга та Москви, які дали негативний результат. На цій підставі було сформовано три позиції оборони від універсалу:

- 1, в урядових архівах Російської імперії немає слідів такого документу;
- 2, представлені запорожцями копії за умови відсутності оригіналів не є авторитетними;
- 3, зміст універсалу не відповідає історичним реаліям доби Хмельницького.

Всі три позиції були цілком слушними, повністю відповідали істині, і в цьому була їх основна сила.

Наступний епізод розгляду універсалу належить до 1765 р., коли імператриця наказала генерал-майору Олександрові Бібікову провести розмежування Російської імперії та Речі Посполитої з боку Запоріжжя (архів Коша, справа 185). Генерал запитав у Коша письмові документи на ці землі, і йому були надіслані копії універсалів Хмельницького 1655 р. та короля Михайла Вишневецького 1670 р. Яку роль мав наш універсал у цій комісії – залишається невідомим, та й сама комісія наслідків не мала, розмежування було виконане лише в 1781 р., вже після ліквідації Січі.

Наступна депутація до Катерини 2-ї була відправлена у січні 1765 р. Її очолив особисто новообраний кошовий Петро Калнишевський (архів Коша, справа 175). Фрагмент чолобитної Війська навів Скальковський:

Множественнейшие лета верноподданное Е. И. В. войско, оставаясь под державою короны Польской, издревле приобретенными ревностными и неутомимыми службою труды, с утверждения привилегиями оной короны землями, речками и всякими угодьями спокойно без всякого и малейшего

препятствия владело. С такими же точно землями и угодьями оно поддалось под державу Всероссийского престола [...]

Права Войска ясно видны из универсала гетмана обеих сторон и войск запорожских Богдана Хмельницкого на владение спокойное и беспрепятственное ввек землями и угодьями, Войску Запорожскому данного в Белой Церкви в 1655 году января 15, в подтверждение грамоты наияснейшего короля польского Стефана Батория, в року 1576 августа 20-го войску пожалованной. Каковых грамот копии Сенату представлены, да и в архиве Е. И. В. довольнейшие в достоверности виды суть [Скальковский А. А. История Новой Сечи (2 вид.). – Одесса: 1846 г., т. 2, с. 299 – 300].

Таким чином, універсал ліг в основу всієї чолобитної, в якій прекрасно простежується основна думка баторієвої легенди: права козаків виникли давніше, ніж підпорядкування Москві (про це ми вже писали вище).

В чолобитній зроблена й певна натяжка, у твердженні, що в царському архіві є щось на підтвердження цих надань.

Чолобитна укладалась при безпосередній участі Калнишевського, можливо, навіть ним особисто. Оскільки Калнишевський входив також до складу депутації 1755 року, це дає підставу припустити, що він і був автором універсалу Баторія – Хмельницького.

Викладаючи зусилля депутації за листами Калнишевського до Коша, Скальковський не згадував конкретних зауважень щодо універсалу [там само, с. 303 – 314]. Але може бути, що такі зауваження знайдуться у справах Сенату та інших петербурзьких установ, причетних до розгляду запорозької чолобитної.

Коли у кінці 1766 р. імператриця оголосила перші в історії Росії вибори до парламенту (він звався «Комісія з укладання нового «Уложенія»»), Військо Запорозьке обрало депутатів та склало наказ для них, підписаний 23 червня 1767 р. У 2-й статті наказу міститься виклад універсалу:

[На запорізьких землях] еще за гетмана казацкого Прецлава Ланцкоронского казака запорожские свои зимовники мевали. Которые местечка, села и земли известному и спокойному Войска Запорожского владению от наияснейшего короля польского Стефана Батория грамотою утверждено, что и Богдан Хмельницкий гетман Войска Запорожского и народа малороссийского, по прошению Войска Запорожского универсалом данным от себя потвердил [Скальковский А. А. История Новой Сечи (1 вид.). – Одесса: 1841 г., с. 403 – 404].

Нам не відомо, чи розглядався цей наказ у Комісії. Але важливо, що Військо і при цій нагоді нагадувало про свої права, спираючись на універсал Баторія – Хмельницького.

У п'ятий раз універсал був поданий на розгляд влади депутатом запорозького війська Антоном Головатим (архів Коша, справа 229). Інструкція для нього була підписана 12 лютого 1774 р., для підкріплення вимог йому були надані копія універсалу та виписка з конституції 1717 р.

На цей раз відповідь імператриці була на диво швидкою. Не заглиблюючись у розгляд справи по суті, вона 22 травня 1774 року підписала указ із гострою доганою і вимогою: «избрав между собою 2-х или 3-х депутатов и снабдя их **всеми документами** на земли и права войсковые, прислать ко двору нашему»

[Скальковский А. А. Очерки Запорожья. – Журнал министерства народного просвещения, 1840 г., ч. 26, № 4, с. 41]. У перекладі з російської політичної мови це означало, що Головатого не визнано за повноважного посла, а його документи – за щось вагоме. Принципове політичне рішення про ліквідацію Запоріжжя було, на мою думку, уже прийняте, і залишалось провести його в життя шляхом політичного маневрування і створення всіх належних передумов. Височайший прочухан замість подяки за подвиги у турецькій війні був, по суті, проголошенням нової внутрішньої війни проти Запоріжжя.

Але запорожці не мали іншого виходу, як скакати відповідно до слів пана. Була обрана депутація з трьох осіб – Сидора Білого, Лонгина Мошенського й того ж нелюбого начальству Антона Головатого. Депутація узяла копії тих самих документів, що й попередній депутат, і на початку жовтня 1774 р. виїхала до столиці, яка на той час перемістилась до Москви.

Про універсал ми маємо враження з обох боків. 6 квітня 1775 р. депутати писали до Коша:

Он Стрекалов сказал: «А земли, что называются в челобитных ваших **вашими**, почему-де вы их присвоили».

На что мы ему отвечали, что с ними пришли под державу Российскую с-под польской короны, имеем письменные на то документы.

А Стрекалов говорил: «Когда-де вы изменили [в 1709 р.], то земли и права свои потеряли».

«Правда, – мы ему сказали, – когда мы были под Турецкою державою, то с теми ж землями пришли под Россию, да именем покойницы Анны Иоанновны императрицы грамоты простительные [мається на увазі грамота від 31 серпня 1733 р.] всех наших вин. Она оставила нас при всех наших правах, вольностях и землях по-прежнему. Как они не отходили от нас, так и есть. И надеемся верно, что в России архива не горела; в ней есть прежних государей отпуски грамот в войско, с яких ясно усмотреть можете, когда на наши копии не верите.»

Стрекалов сие и сам утвердил, что есть архива цела и «будем-де искать по иностранной коллегии», а нам сказал, что «вас позовется на совет».

Теперь мы сего дошли, что поручено в Иностранной коллегии историку немцу, полковнику Мийнеру [Герхарду Міллеру] выписку чинить [...] Выписку сию в Сенате приговорено чинить по большей части Никитою Ив. Паниным; он много оспаривает с ними за нас [Скальковский А. А. История Новой Сечи (2 вид.). – Одесса: 1846 г., т. 3, с. 174 – 175].

В цій дискусії позиція запорожців цілком відповідає тезам, сформульованим у чолобитній 1765 року.

Виписка, яку робив Міллер, збереглась і була надрукована в 1846 р. під назвою «Рассуждение о запорожцах» [Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М.: 1846 г., с. 37 – 49]. Вона висвітлює два питання: зміст універсалу Баторія – Хмельницького та історичний огляд прав запорожців у Російській імперії.

Щодо універсалу зауваження Міллера такі:

1, запорожці не пред'являють оригіналу, а тільки копії універсалу Хмельницького;

2, у тексті Баторія є суперечність: раз написано, пожалувані землі тільки уздовж Дніпра, а другий раз – від Дніпра до Синюхи та Богу;

3, землі на нижньому Дніпрі належали татарам, і Баторій не міг пожалувати те, чим сам не володів;

4, згадка про старовинне козацьке містечко на Самарі суперечить історії; насправді це поселення виникло після повернення запорожців від хана (після 1734 р.);

5, Хмельницький затвердив надання Баторія владою, данною йому від бога. Так міг писати тільки незалежний володар, а не підданий російського царя;

6, Хмельницький не міг надати запорожцям ті міста, містечка й села, які вже були зайняті малоросійськими козаками.

Висновок Міллера дуже неприхильний:

Некоторые речи подозрение подают о поправке и прибавке, в список учиненной, чего ради оный никак точным и верным почитаем быть не может. [с. 43]

Усі ці спостереження слід визнати слушними, а висновок – що оригінальний текст універсалу зіпсований вставками – навіть дуже м'яким.

Щодо історичних прав запорожців центральна теза записки полягає в наступному:

Всяк рассудить может, если б хотя и были у запорожцев прежде какие от королей польских данные, а от государей российских подтвержденные, земли и привилегии, то им должно было оных лишиться **безвозвратно** сею их изменою [за Мазепи, с. 41; виділено мною – М. Ж.]

Про амністію запорожцям, надану імператрицею Анною, Міллер волів промовчати, і це слід розцінювати як допомогу начальству у знищенні Запоріжжя.

Микита Панін, прочитавши записку, задав тільки одне запитання (10 травня 1775 р.): звідки у Міллера упевненість, що запорожці не мають оригіналу універсалу? [с. 46].

Міллер відповів: а навіщо б вони його ховали, якби мали? Вони самі говорили, що оригінал загублено, до того ж Міллер мав з ними приятельські стосунки і користувався певною довірою.

Цими словами закінчується розгляд універсалу в урядових інстанціях. Справа Запоріжжя висіла на волосинці цього універсалу, і експертиза Міллера переконала російських урядовців: касуючи Запоріжжя, вони не порушують ніяких попередніх зобов'язань уряду. Шемякин суд продовжував діяти у 18 ст. на повну силу...

Ми простежили, що запорожці упродовж 1752 – 1775 років не менше шести разів подавали універсал на розгляд урядових інстанцій, і наполегливо вимагали його підтвердження. Не їх провина, що він їм не допоміг: навіть якби вони мали грамоту від самого імператора Юстиніана чи хана Батия, то й тоді їхня доля не змінилась б – «бо Віл ситенький був...»

Думки істориків про універсал

Першопублікатор універсала **Аполон Скальковський** поставився до нього з великим ентузіазмом:

Относительно запорожцев мы имеем **самый верный и замечательный документ** в одном универсале гетмана Богдана Хмельницкого [...] Мы помещаем здесь этот **важный документ** без малейшего изменения [...] Приведенная здесь грамота **весьма важна** [Скальковский А. А. История Новой

Сечи, или последнего войска запорожского (1 вид.). – Одесса: 1841 г., с. 10 – 12; виділення в тексті належать М. Ж.].

У другому виданні Скальковський зняв першу і другу з оцінок, наведених у виданні 1841 р., зберігши третю, але додав нову:

Эту грамоту, по ее древности, языку и содержанию, мы считаем **основным актом** запорожского быта на днепровских низовьях и владения казачеством всеми нашими новороссийскими степями [Скальковсий А. А. История Новой Сечи» (2 вид.). – Одесса: 1846 г., т. 2, с. 9].

Також він зробив спеціальну примітку щодо автентичності документа:

Этот универсал достался нам во многих списках, утвержденных подписью войсковых писарей. Мы никак не могли отыскать оригинала, но не сомневаемся в его подлинности, судя по одному языку его; ибо имея под рукою более 100 грамот 16 века и из них до 40 русских, писанных в польско-литовской канцелярии, мы могли в том убедиться.

Заметим однако ж, что запорожцы в своих письмах и Петербурга жалуются, что в Малороссийском архиве *отпусков*, т. е. черновых или проектов этого акта не имеется, и что русские министры оному не верят. Не удивительно. Акт Хмельницкого дан в самом разгаре войны, а тогда трудно было думать об архивах.

Впрочем г. Альберт Потоцкий, один из весьма замечательных польских литераторов, уверял меня, что во время пребывания его в Екатеринодаре он в войсковом архиве видел многие грамоты и *листы* Стефана Батория; быть может, и этот документ сохранился между ними. [Скальковсий А. А. История Новой Сечи» (2 вид.). – Одесса: 1846 г., т. 1, с. 32].

У третьому виданні Скальковський зняв зняв уступ про Потоцького, що у непрямий спосіб засвідчило марність сподівань на Катеринодарський архів.

Аргументація Скальковського виглядає нині плутаною та наївною. Чернетки, проекти да відпуски (діловодні копії, які переписують з повністю оформлених документів перед відсиланням оригіналів до адресатів) мали б зберігатись в архіві тієї установи, яка видала документ, тобто в архіві Баторія або Хмельницького. Чому вони мали зберігатись а архіві Малоросійської колегії? В цілому простежений нами розвиток поглядів Скальковського відповідає рівню історичних знань того часу.

Те, що можна було подарувати аматору історії Скальковському, складніше дарувати його наступнику **Дмитру Яворницькому**, який закінчив історично-філологічний факультет Харківського університету, отже, мав професійну підготовку для писання наукової історії. Але це йому нінащо не придалося. Його «Історія запорозьких козаків» хибує тим самим аматорством, що й праця його попередника. Так, він писав:

К сожалению, грамота короля Стефана Батория на пожалование запорожцам означенных земель и городов, в подлиннике не дошла до нас; копия же грамоты, **сильно подверженная сомнению** в целом ее виде, ничего не прибавляет к тому, что сказано бло по этому поводу малороссийским летописцем [перед цим Яворницький процитував твір Грабянки].

В 1655 году 15 января запорожские казаки получили **будто бы** универсал от гетмана Богдана Хмельницкого, дошедший до нас также в копии и также **сильно подверженный в общем виде сомнению** [Яворницкий Д. И. История

запорожских казаков (1 вид.). – Спб.: тип.И.Н.Скороходова, 1892 г., т. 1, с. 1 – 2].

Подлинной грамоты о казацкой реформе не сохранилось, но она приводится в универсале гетмана Богдана Хмельницкого, писанном в 1655 году и самим универсалом относится к 1576 году [і це при тому, що кількома сторінками вище Яворницький зазначив, що реформа не могла відбутись в 1576 р. М. Ж.]. Сущность же реформы приводится у всех малороссийских летописцев то короче [обширнее?], то сокращеннее, но в общем дело идет об одном и том же.

Взятая в частности, хто грамота тшательно разобрана была русским историографом 18 века Григорием Миллером и оказалась наполненной позднейшими вставками и добавлениями, не соответствующими хронологическим данным [далі йдуть зауваження Міллера, з якими Яворницький солідаризується, бо нічого не заперечує].

Подвергая сомнению в частности грамоту Батория, исследователи, однако, не сомневаются о произведенной королем реформе [Эварницкий Д. И. История запорожских казаков (1 вид.). – Спб.: тип.И.Н.Скороходова, 1895 г., т. 2, с. 57, 60, 61; виділення в тексті належать М. Ж.]

Висновок Яворницького повністю суперечить аргументації Міллера. Слова, що Міллер зосередився на дрібницях, нічого не рятують, бо сукупність дрібниць з певного моменту становить цілість. До того ж Яворницький проминув мовчанкою найбільш ущипливий аргумент Міллера – що гетьман титулується в універсалі неначе незалежний володар, а не підданий російського царя. Яворницький не придумав ніякого заперечення і просто опустив це твердження. Це й є аматорський підхід – вибрати те, що відповідає уявленням аматора, і відкидати те, що суперечить.

Яворницький мав слухність у співставленні тексту універсала з твором Грабянки і був, можна сказати, за один крок від відкриття – що Грабянка був джерелом при укладанні універсала. Але він цього кроку так і не зробив.

Цей крок і слава відкриття дісталася наступному автору – Андрію Стороженку.

Андрій Стороженко присвятив універсалу окремий розділ своєї книги. Там він писав:

Перед самым уничтожением Запорожской Сечи, в семидесятых годах 18 в., среди запорожцев бродило глухое предание, будто когда-то давно польский король Стефан Баторий дал казакам какую-то весьма важную грамоту, но никто уже не помнил, в чем заключалось ее содержание. Мы знаем, что в этом предании было и зерно исторической истины [- універсал з 16 вересня 1578 р.] Запорожцы стремились опереться на какой-нибудь документ, чтобы не голословно отстаивать перед петербургским правительством свои права на независимость. Между тем никакого документа подходящего содержания в распоряжении запорожцев не было.

Тогда предание об универсале Стефана Батория послужило толчком к составлению от его имени подложной грамоты, приспособленной к требованиям данной минуты. Для придания грамоте еще большего авторитета она была вклеена в подложный же универсал Богдана Хмельницкого до 15 января 1655 г.

Сочиненная на Запорожье грамота Стефана Батория от 20 августа 1576 г., вставленная в подложный же универсал Богдана Хмельницкого, была принята с

недоверием теми лицами, для которых она предназначалась [...] Историограф Миллер тогда же считал и универсал, и грамоту подложными – по научным соображениям.

Если мы вчитаемся собственно в грамоту Стефана Батория, то легко убедимся, что по внешней форме она несколько не похожа на подлинный универсал Батория; основной пункт ее: «Надает его королевская мощь козакам низовым запорожским вечисте город Терехтемиров з монастырем и перевозом, опрочь складового старинного их запорожского города Чигирина и запорожских степов ку землям чигиринским подошлых» – есть почти буквальное повторение текста летописи Грабянки и дальнейших его переделок.

В виду этого в подложности как грамоты, так и универсала, в который она вклеена, не может быть никакого сомнения [*Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: 1904 г., с. 141 – 142*].

Стороженко не знав деяких моментів, які вперше зведені до купи у моїй роботі – що універсал відомий з 1752 року, що запорожці знали сеймову постанову 1717 р. Оскільки запорожці мали досить писемного матеріалу для укладання фальсифікату, ми не потребуємо припущення щодо усної пам'яті про грамоту Баторія.

Стороженко визнав повну рацію критики Міллера, чого не наважились зробити Скальковський та Яворницький; основна його заслуга полягає у вказівці на твори групи Грабянки як на джерело універсалу. Тому я й кажу, що він зробив відкриття – одним-одне правильне припущення, котре дає природну відповідь на всі питання, пов'язані з темою.

Важливою також є рішучість, з якою Стороженко наголосив на фальшуванні універсалу. Щоправда, подальші «історики» не сприйняли цієї правильної думки. Їм шкода було розстатись з таким давнім і змістовним «документом», але кожен факти використання цього «документу» у пізніших «студіях» є фактом професійної неспроможності їх авторів, а Стороженко тут нічого не завинив. Копернику теж не повірили свого часу...

Видавець документів Б.Хмельницького **Іван Лукич Бутич** писав про цей універсал так:

Зміст універсалу показує, що він підроблений у 18 ст., в період, коли Запоріжжя захищало свої землі, на які в нього не було документів. Своєю формою універсал наближається до підробок літописця С. Величка [*Документи Б.Хмельницького : 1648 – 1657 рр. – К. : вид.АН УРСР, 1961 р., с. 639; Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., с. 251*].

Особливої близькості до багатослівних публіцистичних трактатів С. Величка, яким він надавав форму «універсалів», я в даному документі не бачу. З усім іншим можна погодитись.

Багатолітній дослідник історії козацтва і спеціально – джерел до історії козацтва **Юрій Андрійович Мицик** опублікував у 2007 році наступне перло многоцінне:

Безпосередньо до козаків було звернено знаменитий універсал короля Речі Посполитої Стефана Баторія, виданий, вочевидь, у 1578 р. у зв'язку з козацькою реформою цього короля. На його підставі формувалось реєстрове козацтво, козакам надавались права й вольності, клейноди (насамперед прапор і герб), величезні території Степової України від південної Київщини до Чорного моря,

Свято-Микільський Пустинний монастир на Самарі й Трахтемирівський монастир.

Цей універсал зберігся лише у пізніх копіях, і тому щодо його достовірності у низки науковців є сумніви. На наш погляд, такий документ існував, однак його було втрачено, і в 1755 р. запорозькі канцеляристи на підставі усної традиції не дуже вдало відтворили його форму і зміст [Мицик Ю. А. Писемні джерела з історії українського козацтва. – В кн. «Історія українського козацтва: нариси в двох томах», К., видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007 р., т. 2, с. 550 – 551].

Брехати легко, скоро й недбало є якимось дуже сумнівним привілеєм наших гуманітаріїв, надто докторів історичних наук.

Знаменитим є сфальшований універсал Баторія – Хмельницького з коливанням у даті між 1575 і 1577 роками; натомість реальний універсал Баторія 1578 р. ніколи козацознавцями не використовувався. Тільки я перший – за 110 років після А. Стороженка – до нього зазирнув, але ж я – не козакознавець, тому закономірність не порушена.

Пан Мицик не зазірав не тільки до реального універсалу 1578 року, але й до фальсифікату також, і відтворює його зміст «на підставі усної традиції», носієм якої є він сам. Зокрема, в УБХ немає згадок ні про прапор, ніже про герб, ані про Самарський монастир. Про прапор і герб йшлося у численних варіантах Баторієвої легенди, але до УБХ ці фрагменти не потрапили.

Пан Мицик запозичив у А. Стороженка найслабший момент його теорії – про написання універсалу на підставі міфічної «усної традиції». Ще у 1903 році була опублікована записка запорожців з 1745 р. (див. в нашому літописі), з якої кожен може побачити – що **насправді** пам'ятали на Запоріжжі про своє минуле, якою була **справжня, а не міфічна** історична пам'ять. Хто ж заважав «фахівцю» з козако-джерело-знавства зазирнути у **надрукований** більше ста років тому документ?

Пан Мицик волів злукавити, пишучи про «сумніви» істориків, натомість щоб відзначити **категоричне заперечення** автентичності документа. Для цього зібрано достатній матеріал хоча б і в даному параграфі.

І от таку ахінею мені доводиться списувати під титулом «Думки істориків»... Та що зробиш, коли інших немає.

Критичний розгляд форми універсала

Інвокація

Інвокація (богословія) – вступна формула зі згадкою бога. Вона мала означати, що особа, яка видала документ, отримала свою владу безпосередньо від бога.

Класична інвокація: «У ім'я господнє амінь» – наявна тільки в одному документі Б. Хмельницького (універсалі для шляхти Пінського повіту від 28 червня (8 липня) 1657 р. [Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., № 167; далі номери документів Хмельницького вказуються за цим виданням]). Цей універсал значно відрізняється від інших документів Хмельницького, і не може бути сумніву, що його написали самі пінські депутати, а у гетьманській канцелярії він був тільки переписаний. Інвокацію в цьому документі я вважаю запозиченою із пінської заготовки.

В інших документах Б. Хмельницького інвокації немає, що відповідає уявленню про гетьмана як підданого, який має владу з волі начальства (польського короля чи московського царя). Немає її і в УБХ, що відповідає стандартам діловодства.

Інтитуляція

Інтитуляція – це іменування особи, яка видала документ. [До речі, якщо ви в академічному археографічному виданні побачите слово інСтитуляція (Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., с. 34) – то не вірте очам своїм. Це «лихий попутав»].

В УБХ вона звучить так:

Богданъ Хмелницкій, гетманъ обоихъ сторонъ Днѣпра и Войскъ Запорожских

Якщо ми розглянемо інтитуляцію **оригінальних** документів Б. Хмельницького за згаданим виданням, то легко побачимо три таких форми:

Дати документів	Форма інтитуляції	Число документів
1648 – 1651 рр.	Богдан Хмелницкий, гетман з Воиском его королевской милости Запороzkим	17
1651, 1652 – 1653 рр.	Богдан Хмелницкий, гетман з Воиском Запороzkим	8
1654 – 1657 рр.	Богдан Хмелницкий, гетман з Воиском его царского величества Запороzkим	41

Вважаючи, що при копіюванні інтитуляція може бути спрощена, ми не враховували документи, відомі виключно з копій (хоча вони ні в чому не суперечать цій таблиці).

Перша форма титула відбиває його позицію як підданого польського короля. Друга форма титула стоїть у двох документах 1651 року з часу походу під Берестечко. Вибираючись на війну проти його королівської милості, Хмельницький не вважав доречним титулуватись його слугою. З тих самих міркувань немає «його королівської милості» на документах 2 пол. 1652 – 1653 рр., коли Хмельницький вважав мир з королем розірваним. Від початку 1654 року Хмельницький постійно й ретельно титулувався підданим російського царя.

Отже, форма інтитуляції категорично суперечить дипломатиці Б. Хмельницького. 1, вона не містить абсолютно необхідної на 1655-й рік фрази «його царського величества»; 2, вона містить фразу «обох сторін Днпра», котра ніколи не вжвалась у справжніх документах б. Хмельницького.

Адреса

Адреса документа в дипломатиці зветься інскрипцією. В УБХ вона виглядає так:

Панам, панамъ енеральной старшині, полковникам, полковой старшинѣ, сотникам, атаманнѣ и чернѣ всего Войска Украинского и всякой кондиціи людем, такъже кому б о семь теперь и в потомніе часы вѣдать надлежало, объявляемъ сымъ нашимъ унѣверсалом...

Власне оця особливість адресації – до всіх урядників – і була притокою для називання документів **універсалами**. [Програміст сказав би – broad casting, а москаль – широковещательный адрес].

Разом з тим слід знати, що в нашій історичній літературі – навіть науковій та академічній – цей термін неправомірно й помилково поширюється на всі папери, видані від імені гетьмана. Так, у виданні «Універсали Богдана Хмельницького» (1998 р.) ми зустрічаємо і секретні дипломатичні документи (проекти міждержавних угод, інструкції послам – вони ніяк не призначались для загального відома), і звичайні накази, видані з однієї конкретної нагоди їй адресовані одному конкретному урядовцю. Які ж з них «універсали»? Попереднє видання 1961 року мало ширшу й точнішу назву «Документи Б.Хмельницького». Так що з утворенням спеціалізованого Інституту археографії ми не тільки не бачимо якісного поліпшення, але рух у зворотньому напрямку...

В оригіналах та копіях універсалів Хмельницького зустрічаються наступні варіанти інскрипції (в квадратних дужках я, за звичаєм програмістів, вказую необов'язкові елементи формул):

Форма інскрипції	Дати та номери документів (за виданням 1998 р.)	Число документів
(1) Всѣмъ вобецъ и каждому зособна, кому бы о том вѣдать належало, [а меновите...] [до вѣдомости доносим...]	1648 р.: 13, 14, 16, 17, 18, 18а, 21; 1649 р.: 23, 27, 28; 1652 р.: 59; 1653 р.: 66; 1654 р.: 76; 1655 р.: 94, 98, 102; 1656 р.: 109, 110, 117, 118, 122, 141, 148, 150; 1657 р.: 154, 155, 158, 160, 164, 165	30 (28%)
(2) Ознаймуем сим писанем нашим [кождому], [кому би о том ведати належало...] [меновите...]	1649 р.: 26; 1650 р.: 33, 43; 1651 р.: 46, 47, 48, 49, 51, 52; 1652 р.: 56, 62, 63; 1653 р.: 64, 69; 1654 р.: 71, 74, 77, 82, 84, 86, 88, 90; 1655 р.: 92, 93, 96, 97, 100, 101, 103, 105; 1656 р.: 112, 114, 121, 124, 127, 131, 136, 140, 143, 144, 145, 147, 149; 1657 р.: 151, 152, 153, 156, 159, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 169	54 (50%)
(3) [Паномъ полковникомъ Пану полковнику], [осавуломъ,] сотникомъ, атаманомъ... до вѣдомости [подаємо доносим] – одному полковнику – наказ	1650 р.: 38; 1654 р.: 81; 1655 р.: 107;; 1656 р.: 116, 125, 129, 130, 137, 139, 142	10 (9.5%)
(4) Ознаймуем сим [писанем листом] нашим всѣмъ вобецъ и каждому зособна	1655 р.: 99, 104; 1656 р.: 108, 113, 119, 146	6 (5.5 %)

Різні форми:

До вѣдомости [доносим|подаем] [тим писанем нашим] [так старшим паном|всѣм] полковником, осавулом, сотником, яко и черни (**1650 р.:** 42; **1652 р.:** 60)

До вѣдомости доносим кождому, кому-колвекъ буде вѣдати о том, меновите... (**1649 р.:** 22)

Ознаймуем сим писанем нашим, кому-колвек показано будет (**1656 р.:** 120) Ведомо чиним симъ писанемъ нашимъ, кому бы о том вѣдат належит (**1656 р.:** 123)

Ознаймуем сим универсалом нашим... а особливе... (1656 р.: 128) Разом 6 документів.

Форма 1 з'являється першою і вживається упродовж всього життя гетьмана. Документи з такою формою найчастіше містять самоназву «універсал» (хоча у пізніх документах такого типу трапляється самоназва «писання»). Універсал № 13 містить підпис військового писаря Івана Демковича.

Форма 2 з'являється пізніше і з 1651 року набуває значного поширення. Чотири з таких документів (№ 33, 46, 69, 101) містять підпис І. Виговського, тому можна з певною обережністю вважати, що ця форма ним і запроваджена. Документи такої форми мають самоназву «писання».

Форма 3 також з'являється в 1650 р. Один документ (№ 38) містить підпис І. Виговського. Слід зазначити, що сюди ми втягуємо як документи з власне універсальною адресою (всім полковникам), так і документи з більш обмеженою групою адресою (одному полковнику та його підлеглим). Ці останні документи за колом адресатів займають проміжне місце між власне універсалами та наказами для однієї особи. Але кількість їх невелика, і поки що складно вирішити, яке було їх місце в типології гетьманських документів.

Форма 4 є комбінацією формул 1 та 2, вона з'явилась пізно і не набула значного поширення.

Разом форми 1 – 3 складають близько 90 % загального числа універсалів, що показує значну стійкість цього елемента формуляру. Паралельне побутування двох основних форм інскрипції я вважаю свідченням одночасної роботи двох писарів, одним з яких був Іван Демкович, другим – Іван Виговський.

Однозначно можна стверджувати, що формули «панам, панам генеральній старшині» у документах Хмельницького немає. Більше того, за Хмельницького ніяких «панів», окремих від генеральної старшини (магнатів, латифундистів, впливових осіб, які не займали офіційних посад у Війську) просто не існувало. Також дуже звичне для нас словосполучення «генеральна старшина» не існувало в часи Хмельницького і не зустрічається у його документах. Ця корпорація сформувалась пізніше. Тому вказана формула УБХ, 1, не зустрічається в універсалах Хмельницького; 2, суперечить історичним реаліям; 3, містить анахронізм «генеральна старшина».

Слова і вирази

Самоназви універсалів Б. Хмельницького вживаються такі: найбільше, бо 78 разів (26, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 56, 62, 63, 64, 69, 71, 74, 77, 81, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 129, 130, 131, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 156, 159, 161, 162, 163, 164, 166, 168, 169) вжито слово «писання»; 10 разів (18, 26, 38, 59, 76, 94, 109, 110, 125, 128) – слово «універсал»; 7 разів (14, 20, 28, 104, 107, 158, 167) – «лист», 1 раз (41) – грамота. В 10 документах самоназви немає. Отже, 82 % документів – це «писання», і тільки 10 % – «універсали». Тому самоназва «універсал», вжита в УБХ, не суперечить дипломатиці Б. Хмельницького.

Вираз «всякой кондиції людем» з УБХ має відповідники в універсалах Хмельницького: «вшелякой кондиции людям» (51, 62, 66, 69, 74, 81, 88, 98, 103, 107, 108, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 128, 141, 146, 163, 164) або «всякого

стану [и кондыции] людем» (122, 129, 130, 139, 140, 142, 147, 148, 150, 160). Отже, цей вираз з'явився в 1651 році і найбільш інтенсивно вживався в 1656 – 1657 рр. Значне, майже загальне вживання цієї формули в останній період свідчить, що вона була запроваджена керівництвом як обов'язкова. Вона, безперечно, мала якийсь соціальний зміст, але який саме – я зараз міркувати не буду. Для нас важливо, що даний вираз не суперечить дипломатиці Б. Хмельницького.

Вираз «**теперь и в потомніе часы**» в УБХ має нечисленні відповідники в універсалах Хмельницького (98, 123, 124). Тому і про нього можна сказати, що він не суперечить дипломатиці Б. Хмельницького.

Вираз «всѣмъ украинскимъ народом **дириговать** маючи», надто слово «дириговать» не зустрічається жодного разу в оригінальних документах Богдана Хмельницького. Воно, безперечно, прийшло в УБХ із канцелярського жаргону 18 ст., в 17 ст. його не знали і не вживали.

Вираз «Войско Украинское» не зустрічається жодного разу в оригінальних документах Богдана Хмельницького і мабуть належить до публіцистичної (не діловодної) термінології 18 ст.

Вираз «народ украинский» не зустрічається жодного разу в оригінальних документах Богдана Хмельницького і також мабуть належить до публіцистичної (не діловодної) термінології 18 ст.

Вираз «Войско Запорожское и Украинское» не зустрічається жодного разу в оригінальних документах Богдана Хмельницького. Поділу і протиставлення городского («українського») та запорозького війська в часи Хмельницького не існувало – це ознака 18 ст.

Есхатокол

Есхатоколом у дипломатиці називають стандартну заключну частину документа.

Короборація (текстове підтвердження автентичності документа, наприклад «При печати своею рукою подписались») зустрічається в універсалах Хмельницького не часто (21, 41, 60, 69, 101, 102, 105, 137, 144, 149, 165, 167). Якоїсь закономірності у її вживанні я не помітив. В УБХ короборація відсутня, як і в більшості універсалів Хмельницького, тому тут суперечності немає.

Вихідні дані (місце і дата видачі). Ця формула в документах Б. Хмельницького чітко розділяється на два класи: **перший** характерний тим, що він починається з дієслова (Дат|Дан|Писан|Діялося), за яким обов'язково йде означення місця; **другий** характерний тим, що в ньому початкове дієслово пропущене, і він обов'язково починається з означення місця видачі. Формула дати в **усіх без винятку** документах стоїть в кінці.

До першого класу належать 138 документів (96 %), до другого – 6 документів (4 %), з них 5 оригіналів і 1 копія. Рішуче переважання першого класу дає нам право стверджувати, що коректні вихідні дані в документі Хмельницького мають починатись з дієслова, за яким має йти означення місця.

Кожен з двох зазначених класів підрозділяється на три підкласи відповідно до формату дати:

Підклас 1-1: (Дат|Дан|Писан|Діялося) (місце) (день) (місяць) (рік) – 107 документів (78%, № 13, 14, 15, 16, 17, 18, 18а, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 61, 63, 64, 65,

71, 72, 75, 77, 78, 82, 84, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 95, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 134, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 167).

Підклас 1-2: (Дат|Писан) (місце) (місяць) (день) (рік) – 23 документи (17 %, № 41, 57, 65, 68, 74, 81, 83, 92, 96, 99, 100, 106, 112, 115, 116, 121, 130, 145, 162, 163, 166, 168, 169).

Підклас 1-3: (Дат|Писан) (місце) (рік) (місяць) (день) – 8 документів (0.6 %, № 21, 25, 29, 69, 76, 137, 143, 144).

Підклас 2-1: (місце) (день) (місяць) (рік) – 2 документи (60, 62).

Підклас 2-2: (місце) (місяць) (день) (рік) – 3 документи (56, 58, 75).

Підклас 2-3: (місце) (рік) (місяць) (день) – 1 документ (22).

Причини коливань у форматі датування (власне, між підкласами 1-1 та 1-2, бо інші становлять лише незначну частку) мені невідомі. За правилами науки (тобто теоретичної фізики) тут слід було б застосувати кореляційний аналіз і пошукати кореляцію, наприклад, з формулою інскрипції. Але мені зараз не хочеться цим займатись, тим більше, що треба й професійним історикам щось лишити. Адже провести кореляційний аналіз, коли первинний матеріал уже зібрано – це зовсім не складно, чи не так?

Формулу вихідних даних в УБХ: «В року 1655 ануарія 15 в Бѣлой Церкви» – формалізовано можна представити: (рік) (місяць) (день) (місце). Вона повністю суперечить дипломатиці Б. Хмельницького: 1, немає початкового дієслова; 2, місце поставлене після дати.

Дані ітінерарію (списку місць перебування Б. Хмельницького показують, що 4 – 13 січня 1655 р. він дійсно перебував у Білій Церкві. Точна дата виїзду не встановлена, 19 січня Хмельницький був у війську біля Жашкова, куди проїхав через Ставище [Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., с. 292]. Отже, місце видачі УБХ не суперечить історичним реаліям. Я вважаю це випадковим співпадінням.

Підпис гетьмана – «Богдан Хмелницкий, рука власна» – є обов'язковим елементом документів Хмельницького. Тут навіть підрахунки не потрібні – кілька документів, де цього підпису немає, рішучо можна вважати випадковими. Слід зазначити, що значна кількість його документів дійшла до нас у копіях, і за правилами бюрократії слід було б зазначити: «На подлинном тако (підпис)». Але цього в жодному випадку не зроблено, і в копії переносився текст оригінального підпису без будь-яких застережень.

В УБХ підпису Б. Хмельницького немає, тобто це суперечить дипломатиці Б. Хмельницького.

Підпис писаря зустрічається всього 7 разів (Демковича – 13, Виговського – 33, 38, 42, 46, 69, 101). Це необов'язковий елемент документа, і його відсутність в УБХ не суперечить дипломатиці Б. Хмельницького.

Я сподіваюсь, що цей невеличкий екскурс в дипломатику Богдана Хмельницького не надто стомив читачів. Підведемо підсумки. Всього ми розглянули 11 показників, і знайшли, що 7 із них не суперечать формі документів Хмельницького. Разом з тим ми знайшли 12 порушень (2 – в інтитуляції, 3 – в інскрипції, 4 – у слововжитку, 2 – у вихідних даних, 1 – у підписі). Отже, можна

рішуче твердити, що УБХ не належить до класу «універсали Богдана Хмельницького».

Більше того, автор УБХ не мав в руках жодного справжнього універсалу Хмельницького і не міг узяти його за зразок. Разом з тим значна кількість збіжностей з формою типового універсалу показує, що якийсь гетьманський універсал (універсали) автор УБХ мав перед собою.

Дипломатика документа Стефана Баторія, включеного в УБХ, не потребує такої детальної критики, тому що ніяких усталених формул там немає. Текст подано у вільному викладі, немає титула короля та його підпису.

Вихідні дані його грамот відповідають формулі 1-1: «Datum Warschoviae die 3 mensis Martii Anno Domini MDLXXVII» [Biblioteka Ordynacji Krasinskich. Muzeum Konstantego Swidzinskiego. – Warszawa: 1881, t. 5-6, № 8, s. 7], і ця формула дуже стійка. В УБХ немає дієслова і місця видання; дата, яка в справжніх документах Баторія подавалась римськими цифрами, передана довільно. До того ж в різних копіях, як ми бачили вище, дата коливається: 1575 – 1576 – 1577 роки. Важливо, що неможливий 1575 рік – це не друкарська помилка. Автор / копієст УБХ, можливо, не знав, що Баторій коронувався лише в квітні 1576 року, але ж ми це знаємо.

Отже, про цей текст можна повторити: не тільки ніякий Стефан Баторій документу такого змісту не міг видати, але автор УБХ навіть віддаленого поняття не мав про те, як виглядять справжні королівські грамоти. Не маючи ніякого зразка, він був змушений удатись до вільного розповідного стилю.

Критичний розгляд змісту універсала

Перейдемо тепер до змісту УБХ.

Підтвердження давнішого надання

Змістом є затвердження давнішого надання. Чомусь ніхто з істориків не здивувався: як це підданий польського короля затверджує наказ свого пана? Підданий має виконувати накази короля або приймати їх до відома, а затверджувати їх може тільки особа, яка в суспільній ієрархії стоїть на вищій або рівній позиції із королем. Оскільки король згідно тогочасної політичної теорії мав владу від бога, то вище його в суспільній ієрархії не було нікого. Тому й підтверджувати королівські акти міг хіба що інший король.

Серед універсалів Хмельницького є кілька підтверджень земельних володінь. Найбільш виразним з них є затвердження придбання двора в Києві М. Гунашевським [Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., № 165; далі номери документів Хмельницького вказуються за цим виданням], про яке ми вже згадували. Там ситуація досить прозора: київський полковник віддав наказ → написано відповідні документи → подані гетьману → гетьман їх затвердив. Тут ієрархія витримана: гетьман затвердив наказ свого підлеглого.

В більшості випадків затвердження земельних володінь відбувалось на підставі усного подання прохача (ніякими документами він виказатись не міг). В кращому випадку в таких універсалах містяться згадки, що той чи інший монастир мав надання від давніх ктиторів.

Тільки зрідка в універсалах містяться конкретні згадки про письмові документи (53 – привілеї королів, якими затверджено володіння Пустинно-Микільського монастиря; 93 – надання Раїни Вишневецької для Мгарського монастиря; 101 –

привілеї польських королів на вільне обрання ігумена Михайлівського Золотоверхного монастиря; 123 – надання коронного канцлера для Крупицького монастиря). Ми бачимо, що заради обережності в текстах універсалів немає навіть імен королів (канцлера), документи яких розглядалися. Видно, гетьманська канцелярія не була певна своїх повноважень і не знала, на яку ступити з такими документами.

Але в жодному разі тексти цих давніших надань не включено до підтверджувальних універсалів. Тому включення в УБХ тексту документу Баторія суперечить практиці діловодства Хмельницького, а затвердження королівського документу з боку особи, яка сама себе титулувала слугою його королівської милості (його царського величества), є взагалі абсурдом. «Смотри – не по чину берешь!»

Історичні реалії

Випишемо тепер у вигляді таблиці історичні реалії, згадані в тексті УБХ, і співставимо їх з потенційними джерелами УБХ. Для твору Г. Грабянки ми подаємо сторінки да виданням 1854 р. [*Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кровавейшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки. – К.: 1854 г.*], для «Короткого опису Малоросії» – за виданням 1878 р. [*Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К.: 1878 г.*]

УБХ	Постанова сейму 1717 р.	Довідка 1745 р.	Г. Грабянка	Короткий опис Малоросії
Богданъ Хмелницкій	–	є згадка	є детальне оповідання	є детальне оповідання
гетманъ обоихъ сторонъ Днѣпра	–	пред шведскою баталиею [Мазепа?] обоих сторон Днепра гетман назывался	–	–
кошовый Войска Запорожского, панъ Демянъ Барабаш	–	вожди знатные, прозванием Борабаш	Барабаш, кошовий Войска Запорож-ского низового (с. 167)	Барабаш, кошовий запорож-ский (с. 254)
короля полского Стефана Баторья	є згадка	–	в лето 1576 за Стефана Батория (с. 21)	При Стефане же Батории в том же 1576 году (с. 214)
року 1577 месяца августа 20	1576 р. привілей для А. Трипольського наданий 20 серпня 1715 р.	–	–	–

антецесора нашего гетмана Якова Богдана	–	–	вшедше за Перекоп з вождем своим Богданком (с. 21) Року 1576 был гетманом запорожским Богданко (с. 260)	1574. После был гетман Богданко (с. 214)
кошового Низового Запорожскаго Войска Павлюка	–	–	1637 року паки козаки собравшеса поставиша гетманом Павлюка (с. 29)	1637... выбрали себе гетмана Павлюка (с. 217)
вход в Польшу и Украину заступили	–	–	нападати русских и польских земель не допускали (с. 21)	на рускую и польскую землю козаки нападать не допускали (с. 212)
дабы имъ Войска Запорожскаго козакамъ для зѣмовихъ станцѣй, гдѣ було прихилность мѣти	–	–	Терех-темиров з монастырем, да во время зими тамо всегда пребывают (с. 22)	Трехте-миров с мона-стырем для зимовых кварталер (с. 214)
надаеть его королевская мощь козакамъ низовимъ запорожскимъ вейчисте городъ Терехтемировъ з монастырем и перевозом	є згадка про Терех-темирів	є згадка про Терех-темирів і монастир	дал еще низовым козакам в пристанище град Терех-темиров з монастыром (с. 22)	дал Трех-темиров с мона-стырем (с. 214)
опрочъ складового старынного ихъ запрожскаго города Чигирина	–	–	опроч давнего старинного града складового Чигирина (с. 22)	опроч их же старинного города складового Чигирина (с. 214)
от того города Терехтемирова на Низь понад Днепромъ рѣкою до самого Чигрина и	–	так же увесь Днепр з горы до Келеберды вниз з Переволоч-ною	Король польский Жигмонт 1-й дал козакам по обоих сторонах Днепра увиш и вниз коло	[цей фрагмент опущено] (с. 212)

запорожскихъ степов ку землямъ чигринскимъ подошлих		з тамошними Переволочинским перевозом	порогов землю (с. 21)	
городокъ старинный же запорожскій Самарь с перевозомъ и землями в гору Днѣпра по рѣчку Орел	—	и Самарь со всеми принадлежностями	Году 1688 град Самару россияне и козаки устроили (с. 235)	Року 1688 город Самару великороссияне и козаки устроили (с. 288)
а в низу до самихъ степовъ нагайских и кримских, а черезъ Днѣпръ и лиманы днѣпровыи и боговыи, якъ из вѣковъ бывало, по очаковские влуси,	—	увесь Днепр з горы... даже до самого Очакова... где Бог под Очаковом в лиман вошел	—	—
и въ гору рѣчки Богу по рѣчку Сынюху,	—	до Синюхи, где устья в Бог реку впадает, а понад Богом до самого лимана	—	—
от самарскихъ же земель чрезъ степь до самой рѣки Дону	—	—	—	—
еще за гетмана козацкого Прецлава Лянцъ-корунскаго козаки запорожскіе свои зимовники мѣвали	—	—	в року 1506 был первым козацким гетманом Прецслав Лянц-коронский (с. 20) Року 1506 был гетман войск запорожских Прецслав Лянц-коронский (с. 259)	В року 1506 первый был гетман войск запорожских Прецлав Лянц-коронский (с. 212)
Всього 17	3	8	12	11

Таким чином, для 12 епізодів УБХ ми знайшли паралельні місця у творі Грабянки. Оскільки 11 з них наявні також у «Короткому описі Малоросії» (різниця лише в другорядному епізоді), ми не маємо підстав для розрізнення цих двох творів і лише умовно будемо говорити про «запозичення з Грабянки» замість коректного, але громіздкого «запозичення з Грабянки та/або Короткого опису Малоросії».

Ключові фрази УБХ – про Терехтемирів та Чигирин – незаперечно запозичені звідси, як це слушно відзначив ще А. Стороженко.

Незаперечним фактом є використання при складанні УБХ довідки 1745 року, яку слід розглядати як **прототип універсала Баторія – Хмельницького**. Власне уже в цій довідці видно знайомство з Грабянкою, тільки немає імені короля Баторія.

Відома запорожцям постанова сейму 1717 року була, на мою думку, поштовхом: якась грамота Баторія для запорожців таки існувала. Можливо, що й дата «20 серпня» перекочувала в УБХ з постанови. Тексту фількіної грамоти А.

Трипольського вони не мали, але він не конче був їм потрібен, оскільки вони мали виклад Баторієвої легенди, котра й була джерелом усіх «грамот Баторія для козаків».

Розглянемо тепер кожен елемент історичних реалій УБХ окремо.

Богдан Хмельницький

Чому виникла думка приписати універсал саме Хмельницькому, а не якомусь іншому гетьману?

Я думаю, тут могли спрацювати два фактори. По-перше, закон епічної концентрації, за яким всі порядки і постанови приписуються одному герою-деміургу, в нашому випадку Б. Хмельницькому. По-друге, загальна позиція оборони запорозьких прав перед царським урядом полягала в тому, що Україна перейшла під владу Росії разом зі своїми землями і привілеями; отже, існування цих привілеїв за Хмельницького мало б (на думку запорожців) автоматично означати їх визнання царським урядом.

Гетьман обох сторін Дніпра

Такий титул уживав гетьман І. Мазепа. Короткий перегляд частини його універсалів [Універсали Івана Мазепа. – К.: 2006 р., частина 2] показав нам, цей титул вперше було вжито в 1688 р. (№ 44), а в 1689 р. він став майже панівним. Після падіння царівни Софії і повернення Мазепа з Москви цей титул практично зникає (1694 р. – № 133; 1696 р. – № 156) і знову з'являється в 1709 р. (№ 364).

Таким чином, уживання цього титулу залежало від вказівок з Москви і зовсім не залежало від фактичного володіння: в 1704 – 1708 рр., коли Мазепа фактично об'єднав під своєю владою майже всю територію, підвладну Б. Хмельницькому, він цього титулу не вживав.

Згадка у довідці 1745 р., що гетьман титулувався так «перед шведською баталією» наводить на думку, що у запорожців міг бути якийсь універсал Мазепа з часу після його розриву з Московією, тобто з другого періоду уживання цього титулу.

Зрештою, це питання для **нашої** теми не становить принципової ваги. З довідки ми бачимо, що запорожці були певні реальності цього титула, а як саме вони дійшли до такої певності – це окреме питання.

Зазначимо також, що цим титулом користувались наступні гетьмани:

Іван Скоропадський: «Великого государя нашего его царского пресветлого величества войск Запорожских обоих сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский» [Мотыжинский архив. – К.: 1890 г., № 76, с. 142, 19.05.1717 р.]

Данило Апостол: «Его императорского всепресветлейшего величества войска Запорожского и обоих сторон Днепра гетман Даниил Апостол» [Мотыжинский архив. – К.: 1890 г., № 77, с. 144, 4.12.1728 р.]

Кирило Розумовський: «Ея императорского величества Малой России обеих сторон Днепра и войск Запорожских гетман... граф Кирилл Разумовский»
[Мотыжинский архив. – К. : 1890 г., № 83, с. 178, 30.12.1753 р.]

З'ясування можливості запозичення формул універсалів цих гетьманів при укладанні УБХ є предметом дальших студій.

Кошовий Барабаш

Джерелом для цієї особи могла бути як усна пам'ять (Барабаш записки 1745 р. записаний, мабуть, із уст, тоді як письмові джерела знають тільки Барабаша), так і твір Грабянки.

В обох випадках йшлося про славного кошового сер. 17 ст., соратника М. Пушкаря у боротьбі проти І. Виговського Якова Федоровича Барабаша. В добі Б. Хмельницького він не був відомий, вперше з'явився в історичних джерелах в 1657 р. – одразу на посаді кошового, загинув у 1658 році.

Укладач УБХ не мав про нього ніяких відомостей, окрім прізвища та посади, тому він вигадав йому ім'я «Дем'ян». Немає що й говорити, що ніякого «Дем'яна Барабаша» історичні джерела (окрім самого УБХ) не знають.

Отже це ім'я суперечить історичним реаліям.

Стефан Баторія

Про Стефана Баторія і його стосунок до козаків запорожці мали уявлення з твору Грабянки; це було додатково підкріплено конституцією 1717 р., котрою грамота Баторія для козаків була визнана за чинну.

Дата грамоти Баторія

Ми вже неодноразово відзначали, що рік видачі «грамоти Баторія» в різних списках УБХ коливається від 1575 до 1577-го. У Грабянки стоїть 1576-й рік, який, мабуть, і ліг в основу УБХ.

Що стосується дня 20 серпня – то цим днем 1715-го року датовано привілей короля Августа 2-го для А. Трипольського, і ця дата міститься в конституції 1717 р. Можливо, що укладач УБХ не став вигадувати день самостійно, а переніс його з конституції.

Гетьман Яків Богдан

Джерелом для цього вигаданого гетьмана був Грабянка, де в переліку гетьманів згаданий «гетьман Богданко» (вождь Богданко також згаданий в описі подій 1575 р.). Укладач УБХ перетворив зменшувальне ім'я Богданко (у 2 пол. 18 – 1 пол. 19 ст. така форма звалась російським словом «полуимя») на прізвище Богдан і вигадав для нього ім'я Яків.

Ясна річ, «гетьмана Якова Богдана» ніякі історичні джерела (окрім самого УБХ) не знають.

В «Історії русів» Богданко перетворився на «Федора Богдана» (не Якова). Це – ще одне свідчення незалежності фантазій «Історії русів» від фантазій УБХ.

Отже це ім'я також суперечить історичним реаліям.

Кошовий Павлюк

Ніяких кошових в 16 ст., у 1-й пол. 17 ст. і навіть за гетьмана Б. Хмельницького історія не знає. В ті часи кожен козацький вождь, обраний на Запоріжжі, автоматично ставав і главою коша, виконував обов'язки пізнішого кошового. Тобто титул «кошовий» стосовно часів Баторія є неможливим анахронізмом.

Прізвище «Павлюк» укладач УБХ запозичив із Грабянки, де він згаданий під 1637 р., і переніс його в 1576-й рік. Своя рука – владика!

Отже це ім'я двічі суперечить історичним реаліям.

Город Терехтемирів

Терехтемирів переїхав в УБХ прямо із твору Грабянки з усіма своїми приналежностями – титулом «город», якого він в дійсності ніколи не мав, і монастирем. Додатково згадано перевіз, не названий у Грабянки.

Ця назва повністю суперечить історичним даним, як детально простежено в нашій праці.

Город Чигирин

Згадка Чигирини є грубим анахронізмом. В часи С. Баторія це місто ще не існувало, воно тільки почало заселятись в кінці 16 ст. Про «город» Чигирин (тобто якесь визначне поселення, центр округи) можна говорити хіба що з 1630-х років.

В поемі «Epicedion», опублікованій в 1585 р., є згадка про битву князя М. О. Вишневецького з татарами на **урочищі** Чигирин. Ця битва мала місце в 1563..1572 роках [Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: 1904 г., с. 196, 197]. Привілей на заснування **міста** Чигирини король Сигізмунд 3-й надав 1 травня 1589 року [Архив юго-западной России. – К.: 1869 г., ч. 5, т. 1, с. 82 – 90].

Ця назва повністю суперечить історичним даним.

Городок Самара

Новобогородицька фортеця на ріці Самарі заснована в 1688 р. Про це є запис у Грабянки, але запорожці мали грамоту царів Івана і Петра на заснування фортеці. Це була російська воєнна база, і запорожцям вона не належала так само, як американська база Гуантанамо не належить Кубі, а база на Окінаві – Японії.

Ця фортеця була зруйнована відповідно до умов Прутського миру 1711 р., і відновлення поселення на її місці чи взагалі біля гирла Самари було неможливим аж до 1734 р. Тільки з поверненням запорожців під владу Росії склалися політичні умови для побудови поселення. Це видно не тільки із загальних міркувань, але і з історичних документів. Так, у 1743 р. було складено поіменний список жителів Старої Самари з показанням часу, коли вони оселились тут [Еварницький Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир: 1903 г., т. 2, № 255, с. 1343 – 1344]. Найраніша дата – 1731 рік (якщо це не описка і не помилка пам'яті самого поселенця – «вот этих проклятых названий годов хоть убей не помню»).

Той факт, що такого городка не було ані в часи Баторія, ані в часи Хмельницького – видно хоча б з генеральної карти України Боплана, де ріка Самара нарисована досить докладно.

Ця назва повністю суперечить історичним даним. Ця реалія відповідає часу написання УБХ – середині 18 ст.

На жаль, сучасні краєзнавці кермуються хибно спрямованим почуттям місцевого патріотизму. Це почуття примушує їх відносити заснування «їхніх» поселень якомога далі в глибину віків, не звертаючи жодної уваги на те, що ці «ранні дати» – даруйте за каламбур! – є дуже пізньої фабрикації.

От і у випадку Самари місцеві патріоти надрукували велику книгу, де УБХ покладено во главу угла, як видно прямо з її назви [Бинкевич В. В., Камеко В. Ф.

Городок старинный запорожский Самарь с перевозом: краеведческий очерк. – Днепропетровск: Пороги, 2000 г. – 156 с.]

А якби в нагорній проповіді було сказано «Хліб наш **старосамарський** дай нам днесь» – заснування міста безперечно було б віднесене до часів Ісуса Христа. [До речі, ніхто ще не здогадався проголосити, що столиця давнього Ізраїльського царства міста Самарія засноване козаками зі Старої Самари. Старої – значить давнішої за Самарію, хіба не так? І тільки далеко пізніше частина їх переселилась до Іраку, де заснувала козацьке місто Самарра...] Віднесли ж заснування Кам'янця-Подільського до римських часів – і нічого, терпить...

Ногайські степи

Ногайська орда сформувалась в 15 ст. на у степах між Волгою та Уралом (Яїком). В кінці 16 ст. ногайці, не маючи сили оборонити цю територію від натиску калмиків, почали переселитись на західний берег Волги, у передкавказькі степи та на Кубань, де вони змушені були визнати зверхність кримського хана.

В 1620-х роках частина ногайців переселилась у Буджак, де почала зватись Буджацькою ордою (не ногайською!). І тільки в 1-й третині 18 ст. значна частина ногайців переселилась з Кубані у причорноморські степи [О.А. Бачинська, В.В. Грибовський. Ногайська орда [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7. – К.: В-во «Наукова думка», 2010].

Отже, тільки з 1-ї третині 18 ст. причорноморські степи стали «ногайськими», а в часи Баторія чи Хмельницького вони такими зовсім не були. Ця реалія відповідає часу написання УБХ – середині 18 ст.

Ця назва повністю суперечить історичним даним.

Гетьман Прецлав Лянцкоронський

Цей гетьман переїхав до УБХ з твору Грабянки. Звичайно, ніяких зимівників у його часи (на початку 16 ст.) на Запоріжжі не існувало.

Підведемо підсумки. З числа згаданих в УБХ історичних реалій не менш як вісім моментів повністю суперечать реаліям часів Стефана Баторія. Натомість не менше двох моментів повністю відповідають часу написання УБХ – середині 18 ст.

Кордони надання

Розглядаючи історичні реалії УБХ, ми поки що не торкались обводу границь Запоріжжя, накресленого в документі. Між тим цей обвід становить основний його зміст і подає багато цікавого.

Кордони УБХ на тлі кордонів кінця 16 ст.

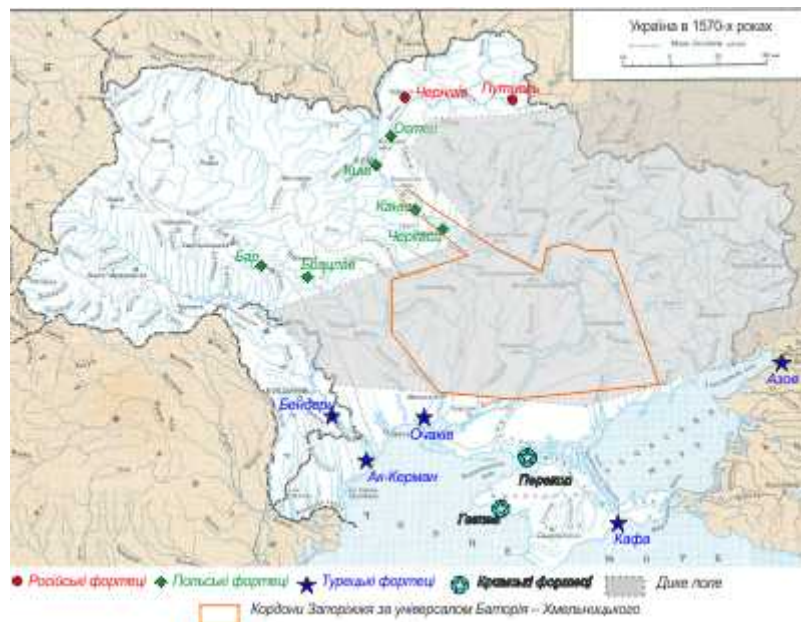
Встановити міждержавні кордони на території України в часи Стефана Баторія досить просто. Для цього треба тільки відмовитись від уявлення про кордон як зорану «контрольно-слідову полосу», уздовж якої на віддалі прямої видимості «часовые Родины стоят» і питають кожного перехожого «Стой, кто идет?»

Більша частина території сучасної України була в цей час дуже слабо заселена і становила нейтральну зону між християнськими державами на півночі та мусульманськими – на півдні. Ця полоса подекуди мала навіть окрему назву «Дикого степу». Формальний перенос розмежувальної лінії на 100 кілометрів в один бік чи на 200 кілометрів в інший нікого не обходив і нічий інтересів не зачіпав, тому ліній розмежування тоді просто не існувало.

Для реального державного контролю над певною територією потрібні були фортеці. Останніми російськими фортецями на півдні були Путивль та Чернігів; лінія фортець Речі посполитої на південному сході складалась із Остра, Києва, Канева, Черкас, Брацлава та Бара. На південному боці стояли турецькі фортеці Бендери, Ак-Керман (Білгород-Дністровський), Очаків, Азов, фортеці Кримського ханства – Перекоп, Гезлев (Євпаторія).

Після монгольських завоювань 1240-х років вся територія східної Європи уважалась власністю татар, тому і в 16 ст. територія, на яку не поширювалась влада сусідніх держав, номінально вважалась татарською. Уряд Великого князівства Литовського ретельно збирав ярлики, якими кримські хани відступали на користь Литви ті українські землі, котрими Литва уже фактично володіла. Тому Дикий степ вважався татарською територією.

Відповідно до цього розуміння кордонів похід російського війська М. Ржевського по Пслу та вниз по Дніпру (1556 р.) займав тільки інтереси Кримського ханства. Литовський уряд зовсім не вважав цей похід за якесь порушення литовського кордону – адже мимо Черкас російське військо не проходило. Те саме повторилось в історії з городком Д. Вишневецького на Хортиці (1553 – 1557 рр.) та походом російського війська Д. Адашева по Дніпру (1559 р.) – литовський уряд на це не зважав.

Українські землі близько 1570 р. і «надання С. Баторія»

«Надання Стефана Баторія», як воно описане в УБХ, чітко розпадається на дві частини:

- 1, смуга уздовж Дніпра від Терехтемирова до Крилова;
- 2, степи по обидва боки нижнього Дніпра.

Друга частина території в часи Баторія належала татарам, і тому мав слушність Герхард Міллер, коли писав, що Баторій не мав влади жалувати запорожцям те, що йому самому не належало. Ми можемо тільки приєднатись до цього твердження.

Що ж стосується першої частини, таке надання було неможливим, оскільки на «пожалуваній» території стояли два державних замки – Канів та Черкаси, з відповідними староствами. Функціонування цих староств, реальна влада старост над

територією середнього Подніпров'я в 16 ст. є незаперечним фактом; натомість ми зовсім не бачимо козацької влади на цій території.

Кордони УБХ на тлі кордонів середини 18 ст.

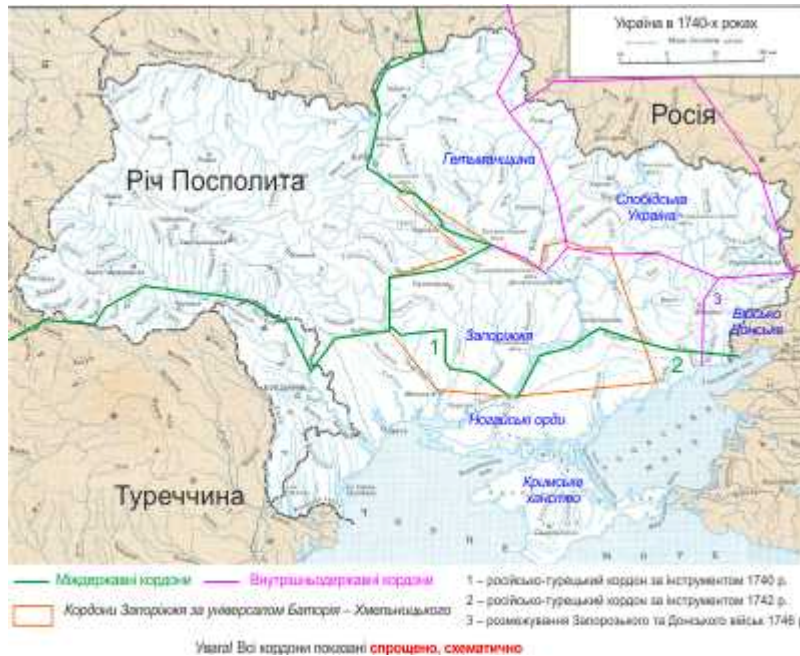
В середині 18 ст. ситуація з кордонами кардинально змінилась. Коли запорожці в 1734 р. повернулись під владу Росії, питання їх території нікого не обходило – насувалась війна. Внаслідок російсько-турецької війни 1735 – 1739 років широка смуга степу між Богом та Доном перейшла до Росії, і землі тут були розмежовані. Для цього у поле виїжджали спеціальні комісії, які розглядали проходження кордону на місцевості й при необхідності робили межові знаки. Результати роботи комісій записувались у вигляді окремих протоколів (інструментів; слово «делімітація» тоді не вживали).

Так, 4 листопада 1740 р. було складено інструмент розмежування кордону між Богом та Дніпром (І. І. Неплюєвим та Мустафою-беєм Селихтаром Кятибом); 12 жовтня 1742 р. – аналогічний документ для ділянки від Кінських Вод до Азовського моря (кн. В. А. Репніним та Хаджи Ібрагімом Капиджи). Вільних, нічийних земель на території України не лишилось – для кожного квадратного кілометра була визначена його державна належність, зафіксована міждержавними угодами.

Ці міждержавні угоди доповнювались документами внутрішньодержавного розмежування. Так, численні взаємні скарги запорозьких та донських козаків розбирались в 1743 – 1746 рр. в Сенаті і мали наслідком царський указ – провести границю між ними по річці Кальміус. Цей указ було виконано в жовтні 1746 р.

[*Еварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. – Владимир: 1903 г., т. 2, № 255, с. 1485 – 1491].

Результати цих межовань показані на наступній схематичній карті.

Українські землі близько 1750 р. і «надання С. Баторія»

Досить одного погляду на цю карту, щоб зрозуміти – границі міфічного «надання С. Баторія» повністю відповідають фактичному володінню запорожців в Російській імперії станом на 1740-і роки. Оце і є то найвищий секрет, якого не могли розібрати історики упродовж останніх 260 років – від моменту появи УБХ до моменту написання моєї статті.

Висновок: кордони «надання С. Баторія», окреслені в УБХ, повністю суперечать історичним реаліям 16 ст.; натомість вони повністю відповідають історичним реаліям середини 18 ст.

Генезис універсала

Пошуки письмових документів

Після закінчення російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., укладення Білградського миру 1739 р. та делімітації кордонів між Російською імперією та Туреччиною постало питання включення Запорізької Січі у цивільне життя Російської імперії, налагодження відносин з імперською адміністрацією.

Листування з цього приводу відкладлося, зокрема, у справі Сенату за 1742 – 1750 рр., яка в істотній частині була надрукована Д. Яворницьким [Еварницький Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир: 1903 г., т. 2, № 255, с. 1293 – 1701]. На підставі цієї справи Яворницький склав свій «екстракт» і вмістив його в розділі про кордони Січі [Еварницький Д.И. История запорожских казаков. – К. : Наукова думка, 1990 г., т. 1, с. 36 – 45].

Я своїм звичаєм – не користуватись без крайньої потреби чужими працями – склав свій екстракт, виключно на підставі першоджерел.

У травні 1743 р. запорожці склали дві скарги до імператриці про порушення границь їх володінь – на старосамарців, донців та поляків та на полтавського полковника Кочубея [Еварницький Д.И. Источники... с. 1331 – 1337].

Наслідком був указ коменданту фортеці св. Анни Вирубову з 10 жовтня 1743 р.:

Между оными Донским и Запорожским низовым войсками в реках, лесах и в степных местах и в прочих угодьях разобратъ по сущей справедливости **по имеющимся у них письменным документам (ежели есть)**, буде же иногда письменных документов нет, то с обеих сторон старыми и знающими старшиною и казаками [Еварницький Д.И. Источники... с. 1360] і провести відповідну межу. (Тут і далі виділення в документах зроблені мною – М. Ж.).

Принциповими для нашої теми є виділені мною слова – вимагати письмових документів.

Фортеця св. Анни знаходилась на правому березі Дона, трохи вище сучасного Ростова-на-Дону. Це був опорний пункт російської влади, найближчий до спірного місця.

Бригадир Вирубов зовсім не горів бажанням втручатись у конфлікт, в якому не було правого й винного і не можна було дошукатись «істинної справедливості», котрої вимагав зі своєї недосяжної бюрократичної висоти Сенат. Він відписався (11 квітня 1744 р.) тим, що не має права полишити довірену йому фортецю на довший час [Еварницький Д.И. Источники... с. 1371].

Сенат визнав рацію Вирубову і 20 серпня 1744 р. надіслав новий указ – доручити це розмежування якомусь штаб-офіцеру [Еварницький Д.И. Источники... с. 1393]. Призначено було підполковника Якова Більса, листування якого становить першорядний інтерес для нашої теми.

Більс відповідно до указу почав вимагати письмові документи. Запорізький Кіш спробував зробити вигляд, що не розуміє, про які документи йдеться, і надіслав Більсу копії інструментів розмежувань 1740 і 1742 років (про які ми вже згадували вище). Більс відповів на це якимось кріпким словом (можливо, й таким, що не надавалось до письма, принаймні, в Сенаті його відповіді немає). 8 листопада 1745 р.

Кіш написав йому наступного листа, де виправдовувався за попередній епізод («старшини Иван Белой да Григорий Рожко... **за простоту свою** вашему высокоблагородию объявили» – с. 1438 – 1439). Далі кошовий Василь Григорович із Військом продовжували:

О том у нас, Войска, из древних лет у прежних наших антецессоров об вышеписанных степях, лесах и речках и прочих угодьях хотя письменные документы и имелись, однако когда Мазепа на Украине за гетмана находился, то требовал оных для некоторой своей пользы в переписку, кои когда от Войска древних наших антецессоров даны, то он ни подлинных и ни копий с оных и не прислал, почему ныне у нас, войска, **тех документов и не имеется,**

а хотя и ныне имеются, однако не грамоты, но с копий копии, российским диалектом писанных в силе заключения вечного мира и инструментов

[*Эварницкий Д.И. Источники... с. 1439*].

Простою мовою, Кіш почав заговорювати зуби і вигадав оповідання про Мазепу. Не знаю, чи розумів німець Більс значення виразу «заговорювати зуби» («видно, ежов рукавиц значит не то» – казав у подібній ситуації інший німець), але суть відповіді він передав у своєму рапорті з 27 листопада 1745 р. так:

Старшины и старожилы при письме того [запорожского] Войска от кошевого атамана объявили, яко **не имеют к тому письменных документов,** что за прошедшею шведскою баталиею потеряно [*Эварницкий Д.И. Источники... с. 1431*].

Виявилось, що й Донське військо так само не має письмових документів (прецінь йому, як війську **російському**, це не зашкодило, і воно володіло своїми землями й надалі – аж до нашествія більшовиків). Більсу не залишалось іншого виходу, як спертись на свідчення старожилів. На його рапорти надійшов указ імператриці Єлизавети з 15 квітня 1746 р. – провести межу ро ріці Кальміус [*Эварницкий Д.И. Источники... с. 1472*]. Цей указ було виконано в жовтні 1746 р. [*Эварницкий Д.И. Источники... с. 1485 – 1491*].

Керуючи розмежуванням запорозьких і донських володінь, Сенат не забув, що в 1743 р. запорожці скаржились і на поляків. Наслідком був наступний указ імператриці Єлизавети для Війська Запорозького (з 15 грудня 1744 року):

...Разграничения земель у нас с Польшею по вечно мирному трактату еще не было... и о тех местах и о старинных во оных границах потребному известию без сумнения надлежит быть у вас в Войске, для получения которого ныне отсюда к вам в Сечу по нашему указу отправлен... капитан Иван Колюбакин.

Того ради повелеваем вам... о границах с Польшей, какие бы у вас в войсковой канцелярии об оных **известие находилось, письменное** или по объявляемым старых людей... капитану Колюбакину сообщить [*Эварницкий Д.И. Источники... с. 1718*].

Російська влада не могла уявити, щоб у якомусь місці імперії не було своєї «канцелярії»... У відповідь на цей указ Кіш надав довідку, процитовану нами у повному обсязі в Літописі.

Висновок з цієї історії такий: російська влада неодноразово вимагала від Війська Запорізького письмові документи на володіння землями, і до самого кінця 1746 року Військо не могло ці вимоги задовольнити. Отже, **універсалу Баторія – Хмельницького в цей час ще не існувало.**

Джерела універсалу

Ми бачили, що Військо Запорізьке опинилось на дорозі російського імперського монстра, який, подібно до старорежимного Китовраса, не вмів ані повертати, ані гальмувати, ані давати задній хід – він умів іти тільки прямо і прямо й чавити все, що потрапляло під ноги. Єдиний спосіб якось вплинути на нього лежав через «бомагу» – і така «бомага» з'явилась!

Якщо російським генералам конче потрібен документ – міркували на Січі – то треба його скласти, і буде їм щастя, а заодно й нам.

За цю роботу узявся хтось із керівництва Січі. Я припускаю, що це був Петро Калнишевський – на тій підставі, що він брав особисту участь у предкладанні УБХ російській владі. Для роботи він мав зразок у вигляді **якогось гетьманського універсала**. Ким був виданий цей універсал – поки що встановити не удалось; на підставі титулу «обох сторін Дніпра» можна припускати І. Мазепу, І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського. В довідці 1745 р. згадано, що так титулувався гетьман перед Полтавською битвою (Мазепа або Скоропадський). Однозначно можна твердити, що цим зразком не був універсал Б. Хмельницького.

Для змісту універсала була використана **довідка 1745 року**, яка має багато спільних точок з текстом УБХ. Її слід вважати прототипом УБХ.

Для окреслення меж фактичних володінь Запоріжжя автор УБХ мав копії **інструментів розмежувань** 1740 та 1742 років. Загальний абрис кордонів відповідає цим документам, з урахуванням того, що в УБХ кордони описані спрощено й генералізовано. Автор УБХ не включив до універсалу прямі цитати з інструментів, бо вже був негативний досвід подання цих копій підполковнику Більсу.

Спеціальна увага до «городка старинного же запорожского Самарь с перевозомъ», котрий в УБХ віднесено до володінь Запоріжжя, добре пояснюється запеклою листовною боротьбою за це містечко, яка відклалась у згаданій вище справі Сенату. Стара Самара була сотенним центром Полтавського полка, і запорожці наполегливо, але безуспішно намагались перевести її у своє підпорядкування. Проектований УБХ мав послужити зброєю в цій боротьбі.

Історична частина відомостей універсалу запозичена з **твору Г. Грабянки** (або «Короткого опису Малоросії»), з додатком необхідних самостійних вигадок автора УБХ. Аналізуючи розвиток терехтемирівської легенди в українській історіографії 18 ст., ми бачили, що така самодіяльність була постійним елементом кожного твору, й УБХ під цим оглядом не становить винятку.

«Доважок» до реальних володінь Запоріжжя у вигляді полоси уздовж Дніпра від Терехтемирова до Чигирини був продиктований необхідністю ввести в бій головний калібр – **конституцію сейму 1717 року**. Ця конституція містила наступні корисні для УБХ моменти: 1, грамота; 2, короля С. Баторія; 3, для козаків; 4, на Терехтемирів; 5, визнана сеймом за правосильну. Другий, третій і четвертий моменти містились у творі Грабянки, але запорожці розуміли, що подати уряду просто історичний трактат не можна. Тому перший момент – переформатування історичної легенди в юридичний документ – можливо, виник під дією конституції. Незаперечно важливим був також п'ятий момент – прецедент урядового визнання подібного документу.

Істотним недоліком як конституції, так і твору Грабянки було те, що ім'я Баторія було прив'язане тільки до пожалування Терехтемирова; не було ніяких натяків на Запоріжжя. Тому автору УБХ довелось зробити зусилля і з'єднати

Запоріжжя із Терехтемировом смугою землі уздовж Дніпра, щоб утворити єдину територію (однороз'язну область, як сказав би математик).

Написаний у такий спосіб універсал у 1752 р. був пред'явлений російському уряду. Отже, час його написання можна визначити між 1746 і 1752 роками, найімовірніше – у 1751 році (я не бачу причин, чому б запорожці мовчали про цей універсал, якби він був готовий на рік чи два раніше). Можна сподіватись звузити цю дату, якщо знайдуться документи про розгляд меж Запоріжжя за 1747 – 1751 роки.

Можна вважати незаперечним, що до написання УБХ була причетна тільки одна людина. Обставини його написання і «чудесного віднайдення» залишились невідомими – звідси я роблю висновок, що втаємниченими в цю справу було дуже вузьке коло старшин. Можна припустити, що й ніякого кола взагалі не було – автор УБХ сам і увів його в діловодство Січі, і таким чином уник прикрих розпитувань про походження цієї «запропащої грамоти».

Висновки

Підведемо підсумки виконаного аналізу універсала Баторія – Хмельницького (УБХ).

1. Встановлено, що існує не менше 13 копій (списків) УБХ і не менше 11 згадок про нього в діловодстві. Всі копії та згадки належать до періоду від 1752 до 1775 років.

2. Встановлено, що до 1746 року включно Військо Запорізьке не мало в руках УБХ і на запитання про письмові документи відповідало, що таких не має.

3. Встановлено, що джерелами для складання УБХ був якийсь гетьманський універсал, довідка 1745 року, інструменти розмежувань 1740 і 1742 років, історичний твір Г. Грабянки (або «Короткий опис Малоросії») та конституція польського сейму 1717 р.

Наявність великої кількості письмових джерел дозволяє відкинути гіпотезу про використання усної пам'яті (ця пам'ять була записана у довідці 1745 р.).

4. Встановлено, що дата «надання С. Баторія» в різних копіях коливається: 1575, 1576, 1577 роки. У автора УБХ не було в руках жодного універсалу польських королів, не кажучи вже спеціально про універсал С. Баторія. Тому в УБХ немає титулатури короля.

5. Встановлено, що УБХ містить численні порушення форми, характерної для універсалів Богдана Хмельницького; таким чином, він ніякою мірою не може належати до справжніх документів Хмельницького.

6. Встановлено – як в історичних реаліях, так і в мові УБХ містяться численні елементи, які вказують на середину 18 ст. і є анахроністичними для 16 чи 17 ст. Найважливішою з цих реалій є абрис кордону Запоріжжя, який відповідає фактичному володінню запорожців у середині 18 ст.

7. Встановлено, що керівництво Запорізької Січі не менше шести разів подавало УБХ на розгляд різних урядових інстанцій. Ці інстанції постійно відхиляли універсал і висловлювали різні сумніви щодо його автентичності.

8. Встановлено, що найбільший внесок у критичний розгляд УБХ зробили Герхард Міллер (1775 р.) та Андрій Стороженко (1904 р.). Їх праці давали достатню підставу для визнання УБХ фальсифікатом.

9. Встановлено, що історіографія 19 – 21 ст. не сприйняла цю справедливу критику і продовжує продукувати нові й нові фантазії на тему походження і реалій УБХ.

10. Встановлено, що УБХ не є пам'яткою ані 16, ані 17 ст. – він є пам'яткою середини 18 ст. Його слід використовувати для висвітлення політичних обставин середини 18 ст. та уявлень запорожців того часу про своє власне минуле.

Отже, внаслідок нашої студії ми маємо відповіді на всі питання, які постають у зв'язку з фальшивим документом:

На питання **хто сфальшував документ?** – представник верхівки Війська Запорізького середини 18 ст., можливо, Петро Калнишевський.

На питання **коли сфальшовано документ?** – не раніше 1746 і не пізніше 1752 року, найімовірніше, в 1751 р.

На питання **навіщо сфальшовано документ?** – для оборони прав Війська Запорозького на землі перед російським урядом.

На питання **де побутував фальшивий документ?** – на Запорізькій Січі та в російських канцеляріях (зокрема, в Сенаті).

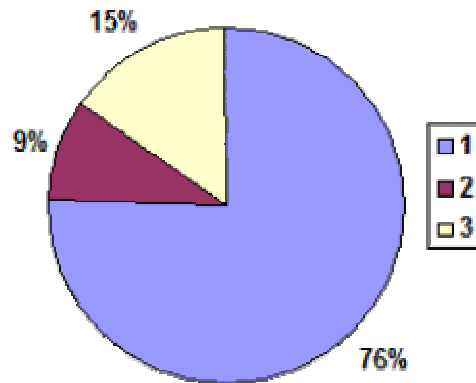
На питання **яке значення мав фальшивий документ?** – для урядових рішень він не мав ніякого значення, зате мав великий вплив на історіографію, яка залюбки повторює його вигадки.

Наукова історіографія

Наука, як відомо, починається з числа. Число, по-перше, відлякує графоманів та міфографів, творчість яких більше відноситься до художньої літератури, ніж до історії. По-друге, воно є певним запобіжником від суб'єктивізму.

Яку ж науку можна видобути з того чисто гуманітарного дослідження Терехтемирова, яке було виконане? Всього маємо для аналізу 170 повідомлень (не рахуючи картографічних даних).

Перше, що спадає на думку – подивитись на розподіл звісток про Терехтемирів за класами.

Розподіл звісток про Терехтемирів за класами

1 – достовірні джерела; 2 – достовірні джерела без згадок про Терехтемирів; 3 – фальшиві джерела

Ми розділили всі письмові джерела на три групи: достовірні джерела; достовірні джерела без згадок про Терехтемирів; фальшиві джерела. До третьої групи залічено як свідомо сфальшовані звістки, так і чесне повторення фальшивих повідомлень у добрій вірі до раніших джерел. Необхідність виділення такої дивної категорії як «достовірні джерела без згадок про Терехтемирів» була зумовлена необхідністю перевірки терехтемирівської / баторієвої легенди.

Ми розглянули всі компетентні джерела з доби Стефана Баторія і не знайшли в них **жодної звістки** про Терехтемирів. Тому пізні походження терехтемирівської легенди доведене неспростовно, і у такий спосіб – *a posteriori* – має виправдання вжита нами методика роботи.

Характерною особливістю джерел про Терехтемирів є дуже великий відсоток фальшивих звісток. Більшість із них походить від хроніки П. Пясецького (1645 р.) і мають в очах простодушних докторів історичних наук авторитет давнини. Але брехня – хоч яка стародавня – все залишається брехнею, і скільки б разів її не переписували, вона на правду не перетвориться (або, висловлюючись обережніше, кількість біт позитивної інформації не збільшується).

Найбільша небезпека від терехтемирівської легенди полягає в тому, що вона пропонує читачеві просте коротке пояснення складної речі, доступне для розуміння мас. Тому це пояснення й має неспростовний кредит серед професійних істориків. Земля має форму млинця і стоїть на трьох рибах; довкола неї обертається Сонце – зранку дракон випускає його зі своєї пащі, а ввечері ковтає знову; коли бог, що ховається у хмарі, відкриває вентилялі – на землі йде дощ... Усі ці псевдопояснення

добре відповідають ступеню розвитку наших науковців, які мають вищу освіту, але не мають середньої.

Оскільки предмети, яких стосуються ці легенди, не мають безпосереднього стосунку до повсякденного життя, то їхня помилковість не впливає на практичну успішність людини. Адепт теорії трьох риб може бути успішним президентом держави, а визнавець дощу з божої волі – міністром сільського господарства.

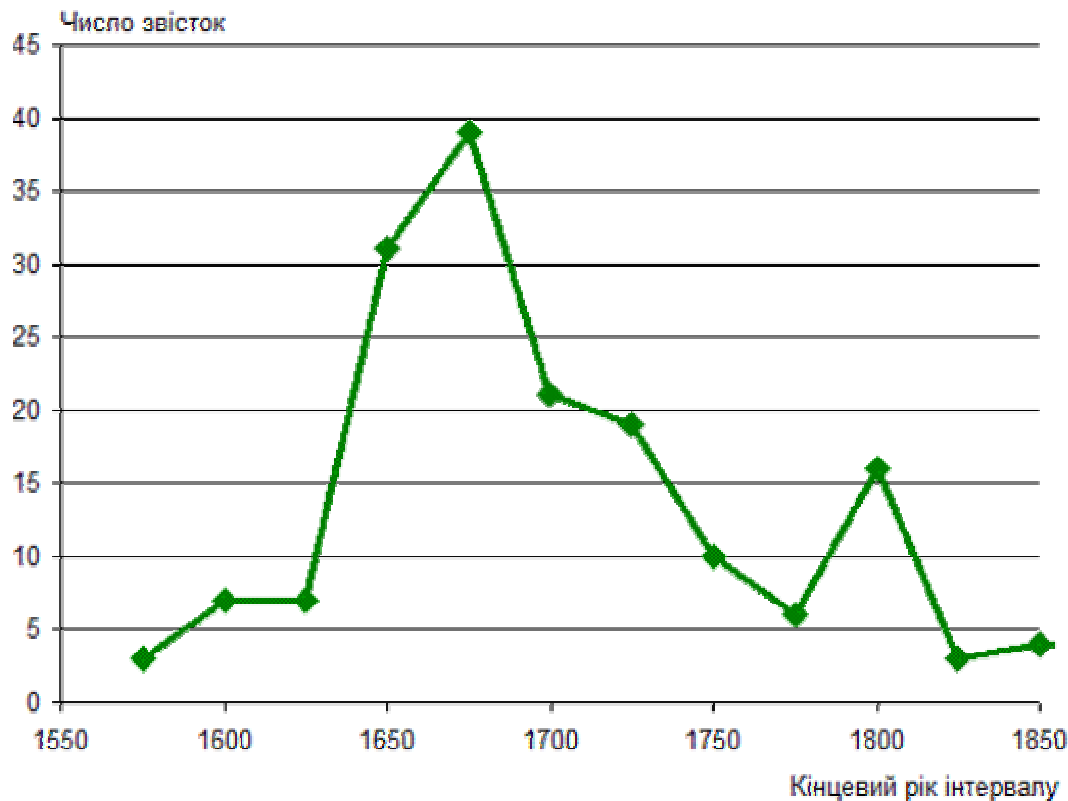
Натомість вигода псевдопояснень очевидна. Людині цікаво все знати, в тому числі й про речі, які виходять за межі повсякденності. Міфи й легенди тамують цю спрагу, забезпечуючи цілісність і логічність картини світу. Ця цілісність і логічність ілюзорна і розсипається при першому дотику наукового знання, але лише мізерна кількість людей здатна засвоїти цю правду і жити у світі, картина якого промальована тільки фрагментарно і в якій нез'ясованого більше ніж з'ясованого.

До того ж деякі міфи / легенди / байки набувають такого успіху, що перетворюються на етнічні / релігійні / культурні символи чи універсальні коди. Капітолійська вовчиця; Троянська війна; Москва, яка первісно знаходилась на Дніпрі і мала назву Київ – усе це міфи, але міфи формотворчі, без яких довкола людини лишилась би гола земля, бита крилами вітру...

Повертаючись до Терехтемирова, ми бачимо, що 76 % достовірних звісток розсипані по численних (понад 100) виданнях, і зібрати їх до купи нікому переді мною не спадало на думку. До того ж ці звістки, навіть зібрані разом, не утворюють цілісної картини – вони більше нагадують скалки з розбитого вітража, більша частина якого безповоротно втрачена. Щоб використати ці скалки, доводиться робити великі реставраційні доповнення, висувати припущення, обертати уламки в той і в інший бік – одним словом, працювати.

В той же час фантастична історія Терехтемирова звільняє науковців від цього прикрого обов'язку – щось робити самим (з негарантованим результатом), пропонуючи натомість прості відповіді на всі запитання – відповіді, апробовані попередніми авторами й підкріплені авторитетом давнини.

Враховуючи **природну потребу людини в міфах** – чи є взагалі сенс боротись з історичним баснословієм? Мені боротьба з баснословієм нагадує періодичне прибирання: от сьогодні, здається все прибрали, всі порохи позмітали і все сміття викинули – аж через тиждень знову все порохом припало і сміття нагромадилось, знову треба прибирати. Перемогти баснословіє раз назавжди неможливо, але можна розгребти його завали і очистити певну ділянку на деякий час.

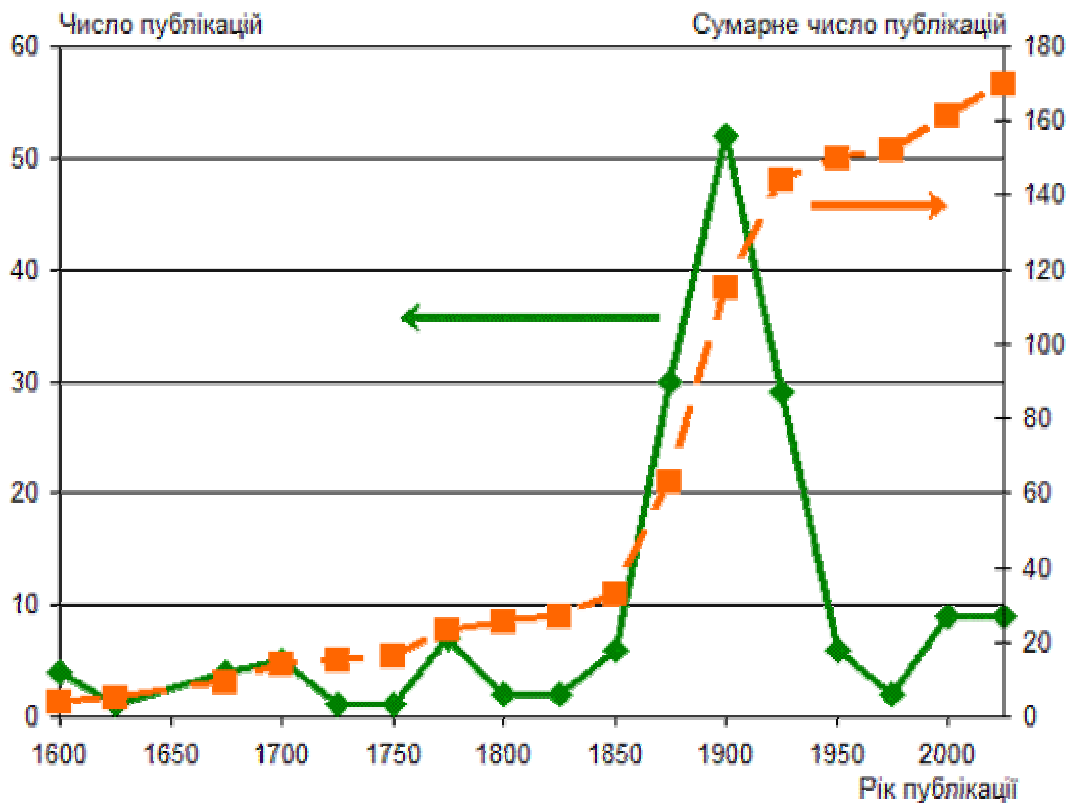
Розподіл звісток про Терехтемирів за роками подій

Звістки згруповані по періодах 25 років. Тому проти дати «1650 рік» стоїть число звісток за 1626 – 1650 роки

А яку науку можна вивести з розподілу звісток за часом виникнення (для більшості звісток час виникнення співпадає з часом самої події)? Розглядаючи діаграму, можна побачити, що найінтенсивнішим життя було у півстолітті 1626 – 1675 рр. – на нього припадає 70 звісток, або 41 % із загального числа. Інтенсивне життя, природно, відображалось у більшій кількості паперів, які ми нині звемо «історичними джерелами».

Спад числа звісток у 19 ст. пов'язаний не з тим, що в цьому столітті писалось менше паперів – ні, їх писалось далеко більше, ніж у 17 ст. Він обумовний відсутністю археографічних публікацій з історії України 19 – 20 ст. Яка ж може бути історія України 19 ст., коли всі документи поховані десь по архівах і дослідники не мають до них доступу?

Звичайно, друкувати всі ці документальні масиви на папері немає ні змоги, ні потреби, Але оцифрувати їх та розмістити у Мережі – можна і потрібно. І тільки тоді почнеться справжнє вивчення історії 19 ст., і на долю Терехтемирова щось перепаде.

Розподіл звісток про Терехтемирів за роками публікації

Публікації згруповані по періодах 25 років. Тому проти дати «1900 рік» стоїть число публікацій за 1876 – 1900 роки

Розглянемо тепер розподіл звісток за датами їх публікації (введення до наукового обігу). Найпершим друкованим джерелом, де з'явився Терехтемирів, був, як не дивно, атлас Вілема Блау 1630-х років, де відтворена карта Великого князівства Литовського Т. Маковського (1613 р.). В 1639 році був надрукований щоденник Симона Окольського про війну з козаками 1638-го року, а в 1645 році – перше видання хроніки П. Пясецького з викладом фантастичної, але зручно укладеної баторіанської / терехтемирівської легенди.

Хто рано встає, тому бог дає. Оскільки ця легенда була надрукована першою (й до того ж повторена в кількох перевиданнях), вона мала потужний вплив на всю наступну історіографію аж до середини 19 століття. Рання публікація – ще одна з вагомих причин міцного закорінення в умах фантастичної історії Терехтемирова.

Розглядаючи кумулятивний розподіл звісток (виведений жовтогарячою лінією на праву вісь), ми бачимо, що до 1850 року було введено в науковий обіг лише 33 звістки, або 19 % загального числа. Історики, які працювали в той час, не могли дати правдивої історії Терехтемирова з об'єктивної причини – вони не мали для цього джерельної бази.

Ситуація кардинально змінилась упродовж наступних 75 років – золотого віку української історичної науки. Це був час, коли вважалось просто непристойним не знати історичних джерел і висувати теорії, які не мають документальної бази. В цей період джерела до історії Терехтемирова друкувались найбільш інтенсивно, і станом на 1925 рік було введено в науковий обіг 144 звістки, або 85 % загального числа.

Тому ми можемо сказати, що на кінець цього періоду об'єктивна передумова для написання наукової історії Терехтемирова – репрезентативна джерельна база – була створена.

Дослідники скористались з цих нових можливостей. В 1892 р. в «Географічному словнику Польського королівства» була надрукована стаття Едварда Руліковського, яка надовго залишилась найкращою прагматичною історією Терехтемирова (аж до появи моєї роботи). Єдиним недоліком була надмірна довіра до баторіанської легенди, яка була повторена у статті (ще й з неможливою датою 1575 рік).

Цей недолік було виправлено у книзі Андрія Стороженка «Стефан Баторій та дніпровські козаки» (1904 р.), в якій баторіанська легенда була ґрунтовно спростована.

Наступні 75 років (спрощено кажучи, 1926 – 2000 роки, з урахуванням прийнятого нами групування з періодом 25 років!) були часом повного зникнення історії як науки і панування «марксистсько-ленінської» міфології. Знання історичних джерел було визнано за непотрібне, а самостійні пошуки істини вважались небезпечними: імовірність, що дослідник самостійно прийде до тих висновків, що й Маркс з Енгельсом (тобто що їхня «наука» стане верифікованою істиною) була нульова, і це прекрасно знали самі марксисты-енгельсисти. Тому вся надія покладалась на поліцію, яка і мала підтримувати у стоячому положенні «історичний матеріалізм», «нове вчення про мову», «мічурінську біологію» та інші перли радянської лженауки.

Природно, що це був пропачий час і для історії Терехтемирова: джерельна база збагатилась аж на 9 звісток. Жодної значимої статті по темі в цей час не з'явилося.

В часи незалежності, конкретно в 1997 – 2012 роках, джерельна база збагатилась на 17 звісток і досягла знакової позначки 100%. В цей час були надруковані цінні статті Валерія Ластовського з історії Терехтемирова у 18 ст. і [стаття](#) Романа Зимовця про кам'яні хрести регіону (зокрема, про хрест 1652 р. у Терехтемирові). Ретельні археологічні розвідки Валентини Петрашенко та Валерія Козюби дозволили скласти детальну археологічну карту регіону [*Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища: каталог археологічних пам'яток. – К.: 1999 р.*]. З цієї карти добре видно, що ніяких залишків 16 – 18 ст., які можна було б вважати козацьким Терехтемировом та Терехтемирівським монастирем, не знайдено. І тепер ми знаємо, чому – тому що письмові джерела засвідчують відсутність значних капітальних будівель в цих пунктах.

Як же скористались новими можливостями – свободою слова, відсутністю політичної заангажованості та розширенням джерельної бази – сучасні дослідники Терехтемирова? Скористались чисто по-українськи, тобто ніяк не скористались.

Історіографія Терехтемирова останніх 25 років набула приміткового характеру. Історик, зустрічаючи довгу і маловідому назву, вважає за потрібне пояснити читачу – що воно й до чого. Примітки, як відомо, пишуться не за власними спостереженнями, а за довідниками. Оскільки ж в усіх довідниках фактична історія перемішана із баснословною у такій пропорції, що на ложку фактичного меду припадає діжка баснословного дьогтю, то і примітки виходять також баснословними. Наступний автор у пошуках довідкової інформації бере попереднє видання – і баснословіє поширюється далі. Яскраві незаперечні приклади такої практики читач знайде у розділах «Історіографія як частина баснословія» та «Думки істориків про універсал».

Звичайно, я взяв би гріх на душу, якби не відзначив, що нині випускаються праці й іншого спрямування, вільні від баторієвої легенди. Як приклади можу навести **нові** статті Віталія Щербака [Реєстрові козаки на державній службі. – В кн.

«Історія українського козацтва», К., 2006 р., т. 1, с. 73 – 87; Генеза і становлення українського козацтва. – В кн. «Україна – козацька держава», К., 2007 р., с. 20 – 31].

Ми, звичайно, пам'ятаємо, що у 2000-у році В. Шербак [визнав баторіанську легенду](#) (ми нічого не забуваємо і всьому навчаємось), але в цих нових вона проминена мовчанкою. От тільки ми не знаємо, яка причина цієї зміни – чи пан Шербак переглянув своє ставлення до легенди, чи просто проминув її з огляду на обсяг статей. Критичних зауважень щодо терехтемирівської легенди в нього немає.

От в такому стані перебувало сонне царство нашої козакознавчої історіографії (чи то пак, історіознавчої козакографії) у той час, коли на обрії з'явився Микола Жарких...

Висновки

Відповідно до обсягу виконаної роботи і висновки будуть обширними. Я буду наводити як свої усі висновки, які я зробив на підставі самостійного аналізу джерельного матеріалу. В деяких випадках мої висновки співпадають з уже оприлюдненими раніше в науковій літературі. В таких випадках читач мусить розуміти: я не приписую собі чужих заслуг і не збагачуюсь коштом чужого розуму. **Я верифікую** такі результати шляхом незалежного розгляду першоджерел.

Гіпотетична передісторія Терехтемирова

Передісторія – це те, що передує першим письмовим звіткам. Для Терехтемирова вона охоплює час з 2 пол. 13 до 1 пол. 16 ст. **Всі судження** щодо цього періоду виводяться з ретроспективних згадок у пізніших джерелах і є гіпотетичними.

1. Назва Терехтемирів є адаптацією в українському мовному середовищі татарського імені Терек-Темир (з можливим значенням «залізне здоров'я»). Цей топонім походить від антропоніма (імені людини, засновника або першого поселенця).

2. Ця назва вписується у значну серію виразно татарських топонімів довкола Канева, таких як Кагарлик чи Каратуль.

3. Час заснування всіх цих поселень можна визначити в межах 2 пол. 13 – 1 пол. 14 ст. – в час функціонування золотоординського адміністративного центру в Каневі.

4. Зарубський монастир (на території сучасного села Монастирок) функціонував безперервно з давньоруського часу й упродовж усіх темних віків історії Подніпров'я.

5. У 15 ст. (згодом, у час правління київського князя Симеона Олельковича, 1455 – 1470) монастир одержав значні земельні надання – не менше трьох сіл та інші угіддя. Ці села були зруйновані під час нападів кримських татар в 4 чверті 15 – 1 пол. 16 ст.

Реальна історія Терехтемирова

Наступні судження – вже не гіпотези, а **доведені твердження**.

1. Історія Терехтемирова 2 пол. 16 – 18 ст. виразно ділиться на реальну, основу на джерельних даних, і фантастичну, вигадану в основних рисах в 2 чверті 17 ст. і пізніше широко спопуляризовану в історіографії.

2. Реальна історія Терехтемирова була відома в історичній літературі тільки в окремих епізодах і вперше реконструйована (в межах збереженої джерельної бази) в моїй роботі.

3. Найбільші заслуги у з'ясуванні реальної історії Терехтемирова належать Е. Рупіковському (1892 р.) та А. Стороженку (1904 р.).

4. В час, коли Остафій Дашкович був канівським старостою (1508 – 1535 рр.), він одержав Терехтемирів у приватну власність від великого князя Сигізмунда 1-го.

5. Своім заповітом О. Дашкович передав село Києво-Печерському монастирю, який володів ним дуже недовгий час і обміняв на інше володіння. Терехтемирів повернувся у фонд державних земель і належав до Канівського старства.

6. Десь у не визначений точно час між 1590 і 1594 роками Терехтемирів став власністю козаків. Нам не відомо, коли саме і в якій формі це сталося. Ми

припускаємо, що це була займанщина (самовільне захоплення), на яке польська влада просто закривала очі.

7. Ніяких політичних подій, пов'язаних з козацькими повстаннями кінця 16 – 1 пол. 17 ст., в історії Терехтемирова джерелами не зафіксовано.

8. В 1596 р. як кару за повстання Наливайка сейм Речі посполитої ухвалив відібрати Терехтемирів у козаків (не згадавши при цьому, як вони його набули). Це була перша сеймова постанова щодо Терехтемирова. Всього в період 1590 – 1717 років сейм сім разів приймав різні постанови щодо Терехтемирова.

9. Терехтемирів було передано (здогадно, в тому ж 1596 р.) у доживоття Григорію Гуляницькому, котрий володів ним до смерті (орієнтовно – 1614 р.).

10. Не пізніше 1615 р. (можливо, що в кінці 1614 р.) козаки повернули собі Терехтемирів, що було санкціоновано постановами Житомирської (1614 р.) та Ольшанської (1617 р.) комісій.

11. В період 1615 – 1622 рр. козаки енергійно розширяли свій терехтемирівський маєток, захоплюючи сусідні села, що викликало скарги шляхти. Ці скарги лишались у той час без наслідків.

12. На звільненій у такий спосіб від польської влади території перебував і давній монастир, який від 1590 р. звався не Зарубським, а Терехтемирівським. В цей час його очолив перший відомий на ім'я ігумен – Єзекиїл Курцевич (керував монастирем у 1615 – 1624 роках), з персональним титулом архімандрита.

На маргінезі: Єзекиїл Курцевич народився не в 1589 р., як подають довідники, а значно раніше, здогадно в 1570 – 1575 роках.

13. **Я припускаю**, що **план** створення постійної воєнної бази козацтва у Терехтемирові був розроблений Петром Конашевичем-Сагайдачним.

Документально зафіксовано, що козаки обгрунтовували перед польською владою ці заходи потребою мати шпиталь для поранених та німецьких товаришів. Фактичні відомості про функціонування цього шпиталю вкрай скупі.

14. В 1620-х роках Терехтемирівський монастир відіграв певну політичну роль (його двічі – в травні 1620 та в січні 1621 років – відвідав єрусалимський патріарх Феофан; його ігумен Курцевич був висвячений на володимирського єпископа; тут було ув'язнено в 1622 р. уніатських ченців, котрих козаки заповзялися вигнати з Києва; в січні 1625 р. в монастирі відбулась зустріч претендента на турецький престол Яхії з митрополитом Йовом Борецьким, внаслідок якої посланці Яхії були відряджені до Москви).

15. В лютому 1638 р. у Терехтемирові була проведена повторна реєстрація козаків (після поразки виступу Павлука в 1637 р.). В кінці року було запроваджено ухвалену сеймом ординацію козацького війська, згідно якої Терехтемирів було відібрано у козаків і перетворено на резиденцію польського комісара над козаками. Села, які козаки приєднали були до Терехтемирова, були передані канівському старості С. Лашу.

16. Ординація 1638 р. передбачала дислокацію козацької артилерії у Терехтемирові, але виконати це рішення виявилось неможливим. Козацька артилерія ніколи в Терехтемирові не перебувала.

17. У період 1590 – 1648 років козаки володіли Терехтемировом загалом 30 років (1590? – 1596, 1615 – 1638), що становить 50% часу. Решту часу він належав полякам.

18. З початком революції Б. Хмельницького Терехтемирів став сотенним центром Канівського полка. Відомості про цю сотню вкрай рідкісні.

19. У Терехтемирові зберігся надгробний хрест козака Івана Мухи (+ 1652 р.), згаданого у реєстрі 1649 р. Це тим більше важливо, що переважна частина сотенних містечок не можуть похвалитись ніякими пам'ятками доби козацтва, а тим менше – пам'ятками доби Хмельницького.

20. В 1650 р. король Ян-Казимир в рамках підтвердження Зборівського миру надав Війську Запорозькому привілей на володіння Терехтемировом. Подібні привілеї він надавав у 1652 р. (після Білоцерківського миру) та в 1659 р. (після Гадяцької угоди). Ані попередні, ані наступні польські королі таких привілеїв не видавали.

21. В 1654 р. під час переговорів у Москві (при обговоренні Березневих статей) українські послы підняли питання про царську грамоту для Терехтемирова. Царський уряд відхилив цю вимогу, і жоден російський цар привілеїв для Терехтемирова не надавав і не затверджував.

22. В 1660 році терехтемирівський ігумен Іоасаф Крехівський очолював посольство до Москви з певними політичними дорученнями. При цій нагоді він намагався (безуспішно) отримати царську грамоту на певні маєтки. Іншими важливими пунктами були прохання надати біле залізо (жесть) на дах для церкви та фарби на ікони – непряме свідчення наявності іконописної майстерні в монастирі.

23. Починаючи з 1661 року, Терехтемирів неодноразово ставав місцем боїв і переходив з рук в руки в ході боротьби лівобережних і правобережних гетьманів.

24. У вересні 1678 р. турецькі й татарські загони зруйнували Терехтемирів і монастир. Канівський полк було евакуйовано на лівий берег Дніпра і розформовано; від нього збереглася тільки Терехтемирівська сотня, котра від 1678 р. займала кілька сіл на лівому березі Дніпра і належала до Переяславського полка.

25. Вічний мир 1686 р. між Росією та Річчю посполитою зобов'язав сторони не заселяти правий берег Дніпра, в тому числі й Терехтемирів.

26. У зв'язку з організацією в 1700 році Переяславської єпархії гетьман І. Мазепа та цар Петро 1-й видали ряд документів, якими передавали Терехтемирів у власність єпископської кафедри. Але реальних наслідків ці документи не мали – містечко лишалось незаселеним.

27. Після остаточної передачі правобережної України під контроль польського війська (травень 1714 р.) Терехтемирів у 1715 році було передано у приватну власність польському пану А. Трипольському, і надалі упродовж всього 18 ст. він переходив від одного польського пана до іншого.

28. Терехтемирівський монастир було відновлено в 1717 р. як уніатський, але він був незначним і занепав бл. 1789 р. Документи про його функціонування наразі невідомі.

29. Після 2-го розбору Польщі (1793 р.) Терехтемирів став приватною власністю російських поміщиків Гудим-Левковичів. Спроб відновити монастир російська влада не робила.

Фантастична «історія» Терехтемирова

Фантастична історія Терехтемирова (терехтемирівська легенда) є складовою частиною більшої легенди – баторіанської (легенди про реформування козацького війська королем Стефаном Баторієм). Баторій справді дбав про поліпшення

організації козацького війська, і самий факт реформи є реальним. Легенда ж полягає в тому, що під цей реальний факт підтягаються такі зміни, які були запроваджені значно пізніше, наприклад, 6-тисячний реєстр чи поділ на територіальні полки. Від цих явно помилкових моментів баторіанської легенди сучасна історіографія звільнилася, натомість терехтемирівська її складова продовжує повторюватись.

Терехтемирівська легенда зводиться до наступних помилкових тверджень.

1. Король Стефан Баторій надав Терехтемирів козакам.

Оскільки це твердження є центральним в цілій легенді, розглянемо його помилковість докладніше.

– Грамоти С. Баторія, якими була здійснена реформа, збереглися, але вони не містять згадок про Терехтемирів.

– В грамоті 1578 р. начальником козацького війська визначено черкаського старосту М. Вишневецького, а пунктом організації війська – Черкаси, що повністю виключає будь-яку роль Терехтемирива.

– Операції козацького війська в добу Баторія добре (наскільки дозволяють джерела) простежені, і жодного разу не зафіксовано його перебування у Терехтемиріві.

– Реєстр козацького війська 1581 року рясно подає відомості про місця походження козаків. В ньому зареєстровано немало жителів Черкас та Канева, але немає козаків з Терехтемирива.

– Польський хроніст Йоахім Бельський подав докладний опис козаків на підставі розповідей Яна Оришовського – довголітнього (з 1578 року) козацького старшого. Оришовський нічого не знав про Терехтемирів і не згадав його у своїй розповіді.

– Поема «Epicedion» з описом життя й діянь черкаського старости М. Вишневецького, надрукована в 1585 р., не згадує про Терехтемирів.

– Польські історики та географи – сучасники С. Баторія – подають в цілому немало даних про козацьке військо, але не згадують про Терехтемирів.

– В листі С. Кішки (1601 р.) є згадка про грамоту С. Баторія для козаків у справі відумершин (1582 р.) – тобто документи, які реально існували, згадувались пізніше. Але ми не маємо таких згадок про документ щодо Терехтемирива.

– Король Ян-Казимир надав козакам три універсали про Терехтемирів (1650, 1652, 1659 рр.). В жодному з них немає згадки про попереднє надання С. Баторія, а згадки про «королів-антецесорів», які нібито видавали такі грамоти, є діловодним шаблоном без реального змісту.

– Звістка про надання Терехтемирива Стефаном Баторієм вперше з'явилась в 1645 році в хроніці П. Пясецького у складі найбільш розвиненого тексту баторіанської легенди, вигаданого Пясецьким.

Отже, дане твердження з'явилося значно пізніше часів С. Баторія, і ми маємо всі підстави твердити: **ніякий Стефан Баторій ніякого Терехтемирива ніяким козакам ніколи не надавав.**

2. Терехтемирів – замок, фортеця.

Ніяких свідчень про існування укріплень у Терехтемиріві не виявлено.

3. До Терехтемирива належав цілий повіт.

Оповідання про належність якогось повіту (пів-повіту) до Терехтемирова є викривленим і перебільшеним відголоском козацького володіння на Терехтемирівському півострові (1614 – 1638 рр.).

4. Терехтемирів – місце проведення козацьких рад.

Немає **жодного свідчення** про проведення таких рад у Терехтемирові.

5. Терехтемирів – місце перебування козацького уряду, гетьмана.

Немає **жодного свідчення** про перебування гетьмана чи когось із генеральної старшини у Терехтемирові.

6. Терехтемирів – місце перебування козацької залоги (місце зимівлі козаків).

Немає **жодного свідчення** про перебування козацької залоги в Терехтемирові. Також немає свідчень про те, що в Терехтемирові колись зимувало все козацьке військо.

7. Терехтемирів – козацький арсенал, місце перебування козацької артилерії.

Немає **жодного свідчення** про перебування арсеналу чи артилерії у Терехтемирові.

8. Терехтемирів – місце збереження козацьких клейнодів, скарбниці.

Немає **жодного свідчення** про зберігання козацьких клейнодів у Терехтемирові чи про складання там здобичі з походів.

9. Терехтемирів – збірний пункт козацьких повстань.

Немає **жодного свідчення** про хоч якусь активну роль Терехтемирова у козацьких повстаннях.

Отже, всі перелічені тези нині повністю спростовані. Їх давно пора здати до комори історичних небилиць.

Реальна історіографія Терехтемирова

Для з'ясування реальної історії Терехтемирова найбільше значення мають роботи Е. Руліковського (1892 р.) та А. Стороженка (1904 р.). Вся наступна історіографія не дала нічого істотного, перемішуючи невелику кількість реальних фактів з великою кількістю фантастичних тверджень.

Наступним кроком у вивченні реальної історії Терехтемирова є моя робота.

Фантастична історіографія Терехтемирова

1. **Встановлено**, що у початковій, нерозвиненій формі терехтемирівська легенда містилась у творах Й. Рутського (1626 р.), Я. Собеського (1646 р.) та Г. Боплана (1651 р.). Зроблено **припущення**, що спільним джерелом було усне оповідання, яке побутувало у польських урядових та військових колах. Зроблено **припущення**, що це оповідання було відголоском плану П. Сагайдачного – створити воєнну базу козацтва у Терехтемирові. **Встановлено**, що звістки з перелічених творів не мали впливу на подальшу історіографію.

На маргінезі: спростовано помилкове твердження, буцімто баторіанська легенда сформувалась в українських колах і від них була запозичена польською історіографією.

2. **Встановлено**, що в найбільш просторій і досконалій формі це усне оповідання було опрацьоване П. Пясецьким у його хроніці (1645 р.). **Встановлено**, що це оповідання, віднесене до часів С. Баторія без конкретної дати, містить згадки про морські походи козаків 1614 і 1616 років, про зміни козацького устрою, запроваджені після Куруківської угоди 1625 р.; тобто дане оповідання є

узагальненим нарисом козацького ладу і тільки механічно віднесено до часу С. Баторія.

3. **Встановлено**, що оповідання П. Пясецького мало значний вплив на польську, німецьку та французьку історіографію 2 пол. 17 ст.

На маргінезі: встановлено, що гравюра «Терехтемирів», включена до видання «Суанеае» (Аугсбург: 1687 р.), є результатом фантазії гравера з Аугсбургу і не має ніякого відношення до реального Терехтемирова.

На маргінезі: встановлено, що звістки про Терехтемирів у тексті «Суанеае» запозичені з П. Пясецького.

На маргінезі: встановлено, що ці звістки повторено у книзі «Theatrum Cosmographico-historicum» (Аугсбург: 1688 р.).

4. **Встановлено**, що питома українська історіографія 2 пол. 17 ст. (Літопис Самовидця) не містить ніяких згадок про Терехтемирів.

5. **Встановлено**, що ерудитська українська історіографія 18 ст. містить оповідання та звістки про Терехтемирів, запозичені з польських та частково німецьких джерел – П. Пясецького, С. Твардовського, С. Пуфендорфа.

6. **Встановлено**, що терехтемирівська легенда міститься у творах С. Савицького (1718 р.), С. Величка (1720 р.) та Г. Грабянки (1719 р.). З них перші два твори не мали впливу на подальшу історіографію, натомість третій твір мав чисельні наслідування й переробки.

На маргінезі: встановлено, що «Действие презельной брани» Г. Грабянки не могло бути завершене раніше 1719 р., оскільки в ньому згадано російський переклад твору Хюбнера (Гібнера), надрукований в 1719 р.

7. **Встановлено**, що упродовж 18 – 1 пол. 19 ст. оповідання Грабянки псувалося все новими й новими фантазіями пізніших авторів.

8. Найбільша заслуга у критиці баторіанської (і разом з нею терехтемирівської) легенди і у з'ясування її походження належить А. Стороженку (1904 р.).

9. Наступна «наукова» історіографія не сприйняла важливих правильних висновків Стороженка і продовжує повторювати давно спростовані легенди. Тому виникла необхідність у моїй роботі, в якій більшість висновків А. Стороженка знайшла підтвердження й додаткове обґрунтування.

Сфальшований універсал Баторія – Хмельницького

1. Встановлено, що було три спроби фальшування «грамоти С. Баторія для козаків». В 1715 р. А. Трипольський сфальшував (здогадно, на підставі хроніки Пясецького) «грамоту С. Баторія на Терехтемирів», яка була визнана сеймом 1717 р. за дійсну. В 1751 р. запорозькі козаки сфальшували «універсал Баторія – Хмельницького» (скорочено УБХ), який не був визнаний російським урядом. В 1820-х рр. автор «Історії русів» включив до своєї праці третю вигадану грамоту С. Баторія для козаків; вона не розгляд уряду не подавалась.

2. Встановлено, що всі ці спроби є бічними відгалуженнями загальної баторіанської (терехтемирівської) легенди

Оскільки запорозький «універсал» найбільш відомий, в роботі він розглянутий докладніше.

3. Встановлено, що російський уряд в 1743 – 1746 рр. вимагав від запорозьців письмових документів на ті землі, якими вони володіли; запорозьці не мали таких

документів і писали виправдання з цього приводу, зокрема, довідку 1745 р. з описом границь. Отже, в цей час УБХ ще не існувало.

4. Встановлено, що перша спроба подати УБХ на розгляд російського уряду мала місце в 1752 р., тому датувати написання УБХ слід 1751-м роком.

5. Встановлено, що форма УБХ не відповідає формі автентичних документів Б. Хмельницького:

– у титулі гетьмана немає слів «його царського величества», котрі є обов'язковими в його титулі від 1654 року;

– у титулі гетьмана є слова «обох сторін Дніпра», котрих немає в жодному справжньому документі Б. Хмельницького (але так титулувались гетьмани від І. Мазепи до К. Розумовського);

– в адресі стоять слова «панам генеральній старшині», які не вживаються у жодному справжньому документі Б. Хмельницького (генеральна старшина як корпорація на той час ще не сформувалась);

– в тексті стоїть слово «дириговать», яке не вживається у жодному справжньому документі Б. Хмельницького (це канцелярський вираз 18 ст., невідомий у 17 ст.); вживаються вирази «Військо Українське», «народ український», «Військо Запорозьке і Українське», котрі не вживаються у жодному справжньому документі Б. Хмельницького;

– у вихідних даних немає дієслова «дан», а місце видачі документа поставлене після дати; обидві особливості суперечать вихідним даним автентичних документів Б. Хмельницького;

– немає підпису гетьмана, який є обов'язковим елементом оригінальних документів Б. Хмельницького і постійно переписувався під час їх копіювання.

Всі ці порушення форми універсалу повністю виключають можливість його походження з канцелярії Б. Хмельницького. Разом з тим загальна структура документа відповідає формі гетьманських універсалів.

На маргінезі: встановлено три форми титулування Б. Хмельницького в залежності від політичної обстановки.

На маргінезі: визначено 4 типи адресації документів Б. Хмельницького; вживання різних типів я пов'язую з особами писарів, які їх оформляли.

На маргінезі: визначено 6 типів вихідних даних документів Б. Хмельницького.

6. Встановлено, що текст «документа С. Баторія», включений до УБХ, не має навіть віддаленої подібності до автентичних документів цього короля. В розпорядженні автора УБХ ніяких королівських грамот не було.

7. Встановлено, що джерелами для написання УБХ були якийсь гетьманський універсал, довідка 1745 р., інструменти російсько-турецьких розмежувань 1740 й 1742 рр., постанова сейму 1717 р. зі згадкою про грамоту С. Баторія та історичний твір Г. Грабянки (або «Короткий опис Малоросії», заснований на творі Грабянки).

8. Затвердження королівської грамоти слугою короля (гетьманом його королівської милості, як титулувався Б. Хмельницький) є абсурдом і не зустрічається серед справжніх документів Б. Хмельницького.

9. Історичні реалії УБХ суперечать як часам С. Баторія, так і часам Б. Хмельницького і відповідають тільки середині 18 ст.:

– «кошовий Дем'ян Барабаш» вигаданий автором УБХ на підставі згадки Грабянки (1658 р.); в часи С. Баторія кошових не існувало;

- «гетьман Яків Богдан» вигаданий автором УБХ на підставі згадки Грабянки (1575 р.)
 - «гетьман Прецлав Лянцкоронський» запозичений автором УБХ з Грабянки без змін;
 - ногайці переселились у північне Причорномор'я в 1-й третині 18 ст., тому вираз «ногайські степи», актуальний для середини 18 ст., не міг вживатись у 16 – 17 ст.
 - границі володінь Запоріжжя в УБХ співпадають з фактичними межами їх володінь, встановленими російсько-турецькими розмежуваннями 1740 і 1742 рр., що стає особливо очевидним при нанесенні їх на карту.
10. Написаний у такий спосіб універсал (я припускаю, що його автором міг бути П. Калнишевський) упродовж 1752 – 1775 років не менше 6 разів подавався на розгляд різних урядових інстанцій Росії. Відомо не менше 13 копій УБХ – всі вони написані у зазначений проміжок часу. Відомо також не менше 11 згадок про УБХ в діловодстві; всі вони належать до цього ж проміжку часу.
11. Російську урядові інстанції ніколи не визнавали УБХ як чинний документ. В останній раз у 1775 р. експертний висновок щодо УБХ написав історик Г. Ф. Міллер, який визнав його сфальшованим.
12. Критичну аргументацію Г. Ф. Міллера розвинув А. Стороженко (1904 р.), який правильно вказав на залежність УБХ від літопису Грабянки.
13. Не дивлячись на те, що фальшування УБХ було цими працями незаперечно доведено, в сучасній історіографії, особливо у краєзнавстві, цей «документ» продовжує користуватись авторитетом, у зв'язку з чим проведена мною багатослівна й докладна критика УБХ видається своєчасною.

Картографія Терехтемирова

На маргінезі: виявлено три традиції зображення течії Дніпра у європейській картографії, започатковані картами Б. Ваповського (1526 р.), В. Гродецького (1558 р.) та Г. Боплана (1648 р.).

1. Встановлено, що карти першої традиції зображення Терехтемирова не мають. Карти другої традиції співіснували з картами першої традиції у 2 пол. 16 – 17 ст.; у 18 ст. вони повністю витісняються картами третьої традиції.

2. Встановлено, що Терехтемирів уперше з'явився на карті Великого князівства Литовського Т. Маковського – М. Радзівіла 1613 р. (вона належить до другої традиції). Характерною помилкою цієї карти є позначення «Монастир», розміщене на правому березі Дніпра нижче гирла Тясмина. Це, безсумнівно, зображення Терехтемирівського монастиря на неналежному місці.

3. Карта Т. Маковського була спопуляризована включенням до голандських атласів 17 ст. Інформація з неї переносилась на інші карти, де зображено Подніпров'я, зокрема, на карти Малої Татарії.

4. Правильне зображення Терехтемирова і монастиря дано на карті Дніпра Г. Боплана (1639 р.), нарисованій на підставі його особистих спостережень. Ця карта була надрукована в атласі Й. Блау 1662 р. і у 18 ст. правильна інформація Боплана витісняє помилкову інформацію Маковського.

5. Терехтемирів можна побачити практично на всіх **генеральних** картах, на яких відображено середнє Подніпров'я: це карти України, Великого князівства Литовського, Речі посполитої, європейської частини Російської імперії, Таврики (або

Малої Татарії), карти Дніпра. Це свідчить про значну вагу, яку надавали цьому пункту картографи 17 – 18 ст.

6. В 19 ст. Терехтемирів зникає з генеральних карт і відображається тільки на крупномасштабних картах Київщини, що свідчить про зменшення його значення в цей час.

7. Карти 17 ст. дозволяють однозначно ствердити, що Терехтемирівський монастир знаходився на території сучасного села Монастирок, а не в самому Терехтемирові, який зображався окремо вище за течією від монастиря.

Висновки з висновків

Починалось все просто – Дмитро Вортман замовив мені статтю «Трахтемирів» для «Енциклопедії історії України». Я собі подумав: ось прочитаю Вікіпедію, ще пару статей – і за два дні резюме для енциклопедії буде готове.

Але дійсність виявилась не такою райдужною. Я витратив на написання цієї роботи 9 місяців – від січня до вересня 2013 року, приділяючи їй щодня не більше двох годин. Тобто максимум витрат міг становити 540 людино-годин, але я думаю, що реально їх було менше, не більше 300 людино-годин. В результаті утворилась ціла «книга» на 32 цифрових аркуші, і продуктивність можна оцінити десь в 10 людино-годин на аркуш.

Якби я працював в Інституті історії, то при річній нормі в 4 авторських аркуші на рік я виконав «восьмирічку за дев'ять місяців» і міг би сім років і три місяці на найзаконніших підставах нічого більше не робити й одержувати заробітну плату, подаючи в якості звітів розділи цієї праці.

Але я – на біду для себе і на добро для науки – ніякої заробітної плати за це не отримував. При заробітній платі провідного наукового співробітника в 4 тис. грн. на місяць виконання цієї роботи казенним коштом винеслось би на 384 тис. грн. «Продешевив! Пропало сорок гривень!!»

Кожному своє. Хто може писати науку – той пише науку, а хто може тільки отримувати заробітну плату – той нехай отримує її.

Ученый сверстник Галилея

Был Галилея не глупее...

...Считал, что делает карьеру,

А между тем губил ее.

Тепер ми бачимо, що для отримання документально обґрунтованої та критично вивіреної «Історії міст і сіл України» оцю мою роботу треба повторити 32 тисячі разів – по числу міст і сіл. Для бажаючих цим зайнятись я навіть написав методичні рекомендації.

А якщо подивитись на всю цю «науку» з другого боку:

Да зачем уж так стараться,

Долго ль думой надорваться?

Скільки зараз є прекрасних місць, де за 150 грн. вам напишуть [наукову статтю](#) на будь-яку тему (і не за 9 місяців, а за 5 – 7 днів).

[А ось тут](#) можна купити готовий диплом кандидата наук всього за 9500 грн. (В якій області? – В Донецькій, зрозуміло...)

Той, хто вже має диплом кандидата (у той чи інший спосіб) – можуть прикупити [диплом доктора наук](#) всього за 14500 грн.

А ми все розмірковуємо – звідки беруться «дипломовані фахівці» при тих несусвітних вимогах, які виставляє ВАК, і чому при такій кількості дипломованого докторя у нас немає науки...

Ми пам'ятаємо, що купівля шляхетських дипломів уже привела одну (принаймні одну!) країну до загибелі. Коли замість дійсної воєнної служби французи почали розмірковувати: ну навіщо оті всі страждання – учитись фехтувати та стріляти, щодня у цьому вправлялись, потім іти походом у бог зна які далекі країни, терпіти голод і всякі невігоди, шукати собі ворогів, далі битись із ними, ризикувати своєю шкурою – і все заради чого? Заради аркуша паперу (а бодай і пергаменту) з підписом короля? Навіщо це все, коли цей аркуш можна купити без будь-якого ризику і страждань?

І от коли замість Атосів та Арамисів у дипломовану еліту налізли Гартюфи та Журдени, для яких шляхетство було не стилем поведінки, а лише коштовною іграшкою – Французька держава скрахувала.

От і наша «еліта» залюбки купує собі різні «дипломи», вбачаючи в них не обов'язок, а лише іграшку – аби була не гіршою, ніж у сусідній пісочниці. Не вдаючись у пророцтва щодо значення цього явища для нашої держави, наголошу: **наука – це мусить бути важко!**

Методичні поради

Поставивши перед українською історичною наукою завдання повторити мою роботу 32 768 разів (священне для програмістів число! 2 у 15-у ступені), звичайно, було б неправильно залишити виконавців напризволяще, не подавши їм ніяких порад і рекомендацій. Навчився сам – навчи товариша.

Disclaimer! No warranty!

Відмова від відповідальності! Ніяких гарантій!

Наведені нижче рекомендації є узагальненням мого особистого досвіду. Я старався включити в них усе, що показало свою користь та ефективність, і зробити їх такими ж позитивними для користувача. Разом з тим слід розуміти, що ці рекомендації не є ані всеохопними, ані вичерпними, ані універсальними. При їх практичному застосуванні ви можете зіткнутись з ситуаціями, коли вони можуть виявитись неефективними або просто непридатними.

Отже, слідування наведеним рекомендаціям здебільшого забезпечує поліпшення результатів, але я не гарантую такого поліпшення і не несу відповідальності за наслідки застосування.

Найкраща гарантія якості – це власний розум дослідника, який свідомо використовує готові інструменти або розробляє нові, коли готові не працюють.

Отже приступимо до написання **наукової** статті з історії. Наука – це верифікована істина, тобто не залежна від особи дослідника. Щоб написати наукову роботу, принципово важливо вказати всі використані джерела та відзначити всі істотні логічні кроки, для того щоб наступний дослідник міг пройти вашими слідами.

1. Включіть комп'ютер.
2. Приєднайтесь до мережі Інтернет.

3. В пошуковій системі Google наберіть назву проєктованої роботи

Це не жарт – завжди корисно переконатись, що робота, яку ви плануєте написати, **ще не написана**. Коли вона вже написана – ви отримуєте прекрасний безкоштовний стартовий майданчик: якщо робота гарна – ви можете скоригувати свої плани з урахуванням уже опублікованих результатів; якщо робота посередня – можете скоригувати план своєї роботи в напрямку її розвитку й поліпшення; якщо зовсім погана – ви маєте зразок, як не треба писати, і заодно матеріал для майбутнього історіографічного огляду.

4. Перечитайте всі роботи, знайдені на етапі 3

Якщо Google лякає вас тим, що має в запасі 40 000 (400 000... 4 000 000) статей по темі – не лякайтесь. Нині, з поширенням технології copy and paste, більшість з них є простими дублікатами кількох підставових статей. Оці підставові статті можна виявити, продивившись перші 30 – 40 посилань.

Записуйте всі перечитані статті з їх URL-ами і робіть анотації – що в них корисного.

5. В пошуковій системі Google наберіть послідовно всі ключові слова, які характеризують вашу тему

Цими ключовими словами можуть бути географічні назви, імена діячів або подій. Після кожного пошуку повторюємо етап 4.

6. Виберіть усі вказівки на першоджерела зі статей, знайдених на етапах 3 та 5

При цьому виявиться, що частина вказівок вказує не на першоджерела, а на інші розвідки. Такі посилання треба відстежувати (dereference, розіменувати, як сказав би програміст), поки ви не дійдете по ланцюжку зворотніх посилань до першоджерела.

Сам ланцюжок після цього можна відкинути, а джерельну звістку занотувати. Нотуємо також всі зауваження щодо джерельної вартості, висловлені в літературі.

Частина посилань виявиться помилковою. Це природно. Але стаття, яка систематично дає помилкові поклики на джерела, заслуговує на догану, для якої у вас збираються матеріали.

7. Скелет літопису

Зібрані джерельні звістки розташовуємо в хронологічному порядку, утворюючи скелет літопису теми.

8. Літопис

За зібраними посиланнями намагаємось дістати першоджерела і виписуємо з них повні тексти документів. Так скелет літопису перетворюється на сам літопис.

Публікувати літопис чи ні – це питання технічне, але він має бути основою ваших подальших студій.

9. Переглядаємо основні археографічні публікації по темі

Вони здебільшого містять покажчики імен та географічних назв, котрі стануть корисним доповненням до видачі Google (етапу 5).

Доповнюємо літопис знайденими у такий спосіб матеріалами. По мірі наповнення літопису ви будете виявляти нові ключові слова, корисні для вашої теми. Тому –

10. Повторюємо

Повторюємо етапи 3 – 9 до тих пір, поки літопис продовжує поповнюватись.

Тут важливо зупинитись, коли ви побачите, що подальші зусилля для поповнення літопису перевищують ваші можливості.

11. Очищаємо пам'ять

Тепер треба відкинути все, що ви вчитали з історіографії по вашій темі.

Цей етап, який Гаррі Поттер назвав би блокологією (звільнення від уявлень, усталених поглядів та припущень), є дуже важливим. Якщо ви сподіваєтесь, що у вашій темі зможете сказати щось нове (а інакше чого б за неї братись), обов'язково треба відкинути усю попередню історіографію. Вона допомогла вам укласти літопис – і досить.

12. Звістки літопису треба класифікувати

На цьому етапі треба виявити максимум винахідливості, бо критерії класифікації (тобто ознаки, покладені в основу класів, та правила віднесення певного об'єкту до певного класу), глибина класифікації (тобто число рівнів класифікації та число класів на кожному рівні) і навіть сама її необхідність залежать від конкретної ситуації.

Ясна річ, якщо літопис має 3 – 4 звістки, то тут нема чого класифікувати. Але якщо літопис має понад 50 звісток, то класифікація стає необхідною.

13. Достовірні й недостовірні джерельні звістки

Одним з найбільш корисних критеріїв класифікації є поділ звісток на достовірні та недостовірні. Складність полягає в тому, що «достовірність» не міститься безпосередньо в тексті джерел – вона є результатом джерелознавчого аналізу кожної звістки.

На щастя, переважна більшість джерельних звісток можуть вважатись апріорно достовірними (наприклад, походять з авторитетних архівних копій) і не потребують громіздкого джерелознавчого аналізу.

Але у випадках, коли джерело важливе, а щодо його достовірності є сумніви – варто дотримуватись наступних кроків.

14. Час написання джерела

Джерело є тим достовірнішим, чим час його написання ближчий до часу описуваної події. Найкращим є джерело, яке написано безпосередньо після події. Наприклад, щоденниковий запис, зроблений наступного дня після події, має значно вищу цінність, ніж спогади, написані через 30 років.

15. Місце написання джерела

Джерело є тим достовірнішим, чим місце його написання ближче до місця описуваної події. Найкращим є джерело, написане безпосередньо в місці події. Так, опис облоги, зроблений безпосередньо в облоговому таборі, має більшу цінність, ніж опис, зроблений з віддалі 1 000 кілометрів.

16. Компетентність автора джерела

Джерело є тим достовірнішим, чим його автор ближче стояв до центру подій. Найкращим є джерело, написане безпосереднім учасником події. Так, запис організатора змови є ціннішим, ніж запис стороннього спостерігача. Здебільшого компетентність автора виявляється у дрібних конкретних деталях його запису, які не впливають на загальний зміст, але свідчать про обізнаність з тим предметом, про який він пише.

17. Мовний бар'єр

Джерело є тим достовірнішим, чим його автор краще розумів мову учасників події. Найкращим є джерело, написане мовою самих учасників події. Розглядаючи іншомовні (щодо мови учасників) джерела, завжди треба зважати на можливість неповного розуміння, неточного перекладу, псування власних назв, заміни термінів, притаманних учасникам події, на терміни, звичні для автора, та інші канали похибок.

18. Етнічний / конфесійний бар'єр

Джерело є тим достовірнішим, чим його автор ближче стояв до віросповідання учасників події. Найкращим є джерело, написане членом тієї ж самої етноконфесійної спільноти, що й учасники подій. Розглядаючи іноетнічні (іноконфесійні) завжди слід пам'ятати про можливі викривлення, зумовлені етнічною / конфесійною належністю автора, про стереотипи сприйняття, пересуди, політичні уподобання. Зрештою, чужинця ніколи не втаємничують в усі подробиці, доступні для члена своєї спільноти.

19. Освітній ценз

Відносна сила бар'єрів 16 – 18 залежить від рівня освіти автора – чим він вищий, тим роль цих бар'єрів відносно нижча. Тому джерелам, написаним високоосвіченими авторами, слід (при інших рівних умовах) віддавати перевагу перед низькоосвіченими авторами.

20. Дипломатичний аналіз

Якщо джерело, поставлене під сумнів, має якісь формулярні ознаки, тобто елементи, які механічно повторюються від одного запису до іншого – сумніви можна підтвердити або розвіяти аналізом дипломатики. З аналізованого документа треба виділити формули (стабільні словесні конструкції) і порівняти їх з формулами того класу документів, до якого імовірно належить джерело.

Звичайно, аналізувати дипломатику можна тільки в тому випадку, якщо оцей базовий клас документів уже виділено і він має реальне наповнення (тобто містить якусь мінімальну кількість документів). Треба також пам'ятати, що жоден формуляр (окрім друкованих бланків та комп'ютерних форм) не повторюється абсолютно незмінно, завжди має якусь природну варіативність, і порівняння треба проводити на тлі цієї варіативності.

21. Оповідні джерела

Оповідні джерела, на відміну від документальних, здебільшого не містять усталених формул. Натомість вони легко читаються і часто містять готову схему опису подій.

Наслідком легкості читання є часті випадки запозичень і переписування звісток з одного оповідного джерела до іншого. Якщо є значна кількість джерел з такими запозиченнями – не слід лінуватись побудувати стемму (діаграму запозичень і залежності джерел). Не слід лінуватись нарисувати цю стемму – візуалізація схеми запозичень значно полегшує аналіз.

Якщо пізніше джерело не просто копіює текст ранішого, але містить якісь екстраваганції (відомості, яких не містить раніше джерело), слід роздивитись – чи вважати їх власними міркуваннями (фантазіями) автора, чи слідом використання якогось іншого джерела. І завжди треба пам'ятати правило 14 – чим пізніше джерело, тим менша його інформаційна цінність (незалежно від того, маємо ми власні студії автора чи перемішування різних першоджерел).

22. Автентична брехня

Якщо за формальними ознаками 14 – 21 джерело виявиться автентичним (тобто справді належним тому автору, і справді написаним там і тоді, і з використанням відповідних формул – як показано у його вихідних даних), треба пам'ятати про можливість автентичної брехні.

Автор джерела може фіксувати / повторювати помилкові (неправдиві, сфальшовані) звістки у добрій вірі, вважаючи їх правдивими або відповідними до його намірів. Коли пишуть, що якийсь чоловік помер, а потім воскрес, то цьому не треба вірити, скільки б автентичних джерел це не повторювали, бо є певні закони природи, які діяли в минулому так само, як діють нині.

23. Географічні карти

Якщо характер вашої теми дозволяє – розгляньте питання про вивчення стародавніх карт, на яких зображена ваша місцевість. Нині у Мережі доступна

велика кількість давніх атласів і окремих карт, так що користуватись ними дуже легко, а результати можуть виявитись несподіваними й важливими.

24. Пишемо прагматичну історію

Маючи колекцію достовірних першоджерельних звісток, можна скласти на їх основі прагматичну історію – опис розвитку подій від моменту початку їх фіксації у джерелах до природного кінця або межі, обраної вами за кінцевий рубіж вашого дослідження.

Ще раз підкреслю – тут треба керуватись виключно першоджерелами і не звертати увагу на їх опрацювання в історіографії. Маючи до діла з оповідним джерелом, завжди треба пильнувати, щоб не підпасти під його вплив і не почати викладати події своїми словами, але за схемою, подиктованою давнім автором.

25. Бритва Оккама

При написанні прагматичного оповідання ми завжди стикаємось з лакунами у джерельному ряді (чи то хронологічними розривами, чи то відсутністю звісток на певну тему). Тому не можна обійтись без висунення гіпотез та припущень, без реконструкцій та інтерполяційного заповнення лакун.

Оповідання виглядатиме тим переконливішим, чим менше припущень в ньому зроблено. Найкращим випадком є **одне припущення**, котре природно пояснює всі належні до справи факти. Таке припущення має найбільше підстави виявитись правильним, перейти у розряд доведених істин.

Найгіршим випадком є відкидання фактів, які суперечать вашому припущенню, або їх примусове трактування в дусі вашого припущення, але всупереч прямому змісту факту. Якщо такі кроки виявились необхідними – треба зупинитись і просто відкинути припущення, яким би милим для вас воно не було. Воно є помилковим і все одно буде відкинуте наступними дослідниками (пам'ятаєте про верифіковану істину?). Вам же воно не принесе ніякої користі, окрім сумнівної слави фантазера, міфograфа або й просто графомана.

В крайньому випадку, якщо у вас немає ліпшого припущення – виразно вкажіть факти, які суперечать вашому припущенню і не вписуються у запропоновану вами реконструкцію. Зазначте, що ці питання потребують подальшого вивчення. Якщо ваша робота пояснює не все – це природний процес розвитку знання, і нема чого соромитись відвертих визнань «я цього не знаю», «я цього не вмю пояснити».

26. Вікіпедія

Не лінуйтесь звіряти фактичні дані своєї роботи з довідниками й Довідником Довідників – Вікіпедією. Якщо рік відомої події у вашій статті буде вказано помилково, ви постанете перед світом у ролі людини, яка не зуміла проковтнути уже розжоване.

Отже, кожен власну назву треба перевіряти за Вікіпедією. Перевіряйте за тією національною Вікіпедією, з мови котрої походить назва. Вивіряйте оригінальне написання назв. Якщо її немає у Вікіпедії – перевірте її загальним пошуком Google. Якщо Google не знає такої назви – значить, ви або відкрили Америку, або маєте помилкове написання назви.

Слід пам'ятати, що Америка уже відкрита, і Google про неї знає.

Тому найбільш імовірно, що ця назва зіпсована, перекручена. Спробуйте реконструювати правильне написання або виразно зазначте, що ця назва в науці невідома і скоріш за все помилкова.

Географічні назви треба вивіряти за географічними картами і списками населених пунктів. Географічний об'єкт міг зникнути або зазнати перейменування, давні назви дрібних об'єктів швидко забуваються. Нотуйте в своїй статті наслідки такої перевірки – цим ви покажете читачам, що розумієте, про що пишете.

Знайте, що реальні коментарі в уже опублікованих історичних працях рясніють просто неймовірною кількістю помилок і кривотлумачень. Не додавайте свою роботу до цієї купи – вона й так завелика.

27. Рисунки

Якщо тема вашої роботи дозволяє – нанесіть результати своїх пошуків на сучасну географічну карту. Так ви зробите свою статтю дуже наочною й допоможете як читачам, так і майбутнім укладачам історичних атласів.

Те саме стосується генеалогічних схем – не лінуйтесь їх намалювати, унаочнити. Рисовані генеалогії сприймаються значно легше, ніж текстові.

У старорежимній історіографії рисунків не було, і на книжку з картинками сучасні вчені все дивляться як на забаву чи ознаку чогось несерйозного. В добу, коли поліграфічне відтворення найпростішої ілюстрації коштувало дуже дорого, виключення картинок було виправданим. Нині, коли площа на екрані монітора не коштує нічого, нема причин уникати ілюстрацій.

28. Історіографія

Тільки тепер, після написання прагматичної частини статті й з'ясування історичної істини, ви озброєні для боротьби з історіографією.

Якщо ваші висновки співпадають з тими, які вже були опубліковані раніше – зазначте це виразно, віддайте належну шану попередньому автору. Наука – це верифікована істина, незалежна від особи дослідника. Ви перевірили попереднього автора і переконались, що все правильно. Це важливий **верифікований результат**.

Якщо ви побачите, що попередні автори лише частково вірно висвітлювали тему – похваліть їх за те, що у них виявилось правильним (підтвердилось у вашій студії) і відзначте, що було неправильно (не підтвердилось). Від якоїсь кількості помилок ніхто не застрахований, і якщо ви бачите, що кожен наступний автор все ближче підходить до істини – це звичайний процес пошуків.

Часто розвиток думок по темі являє не плавний поступовий підйом до істини, а стрибки. Деякі роботи вносять революційні зміни у висвітлення теми, а наступні тільки повторюють їх. У такому процесі природно говорити про **етапи розвитку досліджень**.

Не так рідко революційні зміни у висвітленні теми тягнуть за собою зміни контрреволюційні – відмову від уже досягнутих правильних результатів і повернення до попередніх помилкових уявлень. Реакційні (мракобісні, обскурантивні) явища існують скрізь поруч із прогресивними, історіографія тут не виняток.

Обскурантизм у наукових поглядах треба викривати скрізь, не зважаючи на імена. Єдиний виняток – якщо аспірант виявить, що його науковий керівник – обскурант. З оголошенням цього відкриття треба почекати до захисту дисертації.

Наука не може бути товариством для взаємних славословій. Утворення таких товариств у науковій спільноті – це гарантований шлях до занепаду.

Отже, історіографічний огляд – це закінчення роботи над темою. Ніколи не переставляйте його на початок – вичитані з книжок припущення й фантазії будуть вам тільки заважати (гляди пункт 11).

29. Написану статтю публікуємо у Мережі.

30. Тепер можна вимкнути комп'ютер і йти спати.

Додатки

[Терехтемирівський монастир](#)

[До історії Терехтемирова](#)

[Хронологія перебування Яхії в Україні](#)

[Справа козацької армати](#)

[Урочище Білобережжя](#)

Терехтемирівський монастир

Історію Терехтемирівського монастиря важко відділити від історії містечка, тому що наявні джерела практично не торкаються внутрішньої організації та життя монастиря. Тому я в цьому розділі подаю тільки хронологічну канву, а докладніші міркування з приводу конкретних подій слід шукати в розділі «Історія».

Терехтемирівський монастир вперше згадується в 1590 р. Давніше він звався Зарубським. Твердження В. Ластовського, що Терехтемирівський монастир виник в сер. 16 ст. і не пов'язаний із Зарубським [*Ластовський В. Роль Трахтемирівських та Ірдинського православних монастирів в історії середньої Наддніпрянщини у 12 – 18 ст. – «Українська козацька держава», К., 1997 р., кн. 2, с. 134 – 138*] – слід вважати непорозумінням. Так само слід оцінювати й міркування М. Крикуна, які було докладно проаналізовано в [іншому місці](#).

1. В жодному джерелі не зафіксовано ці об'єкти **одночасно** – навпаки, між останньою згадкою Зарубського монастиря і першою згадкою Терехтемирівського монастиря минуло 38 років.

2. Терехтемирівський монастир нанесений на карті Боплана на місці сучасного села Монастирок і археологічних решток Зарубського монастиря.

3. Пояснення Петра Могили ([процитоване в літописі](#)), записане бл. 1637 р. про тотожність цих монастирів. Це пояснення написано через 85 років після останньої **відомої нам** звістки про Зарубський монастир, і закономірно виникає питання – а звідки про це знав П. Могила? Зі збереженого [переліку документів](#) Печерського монастиря 1554 р. ми знаємо, що в архіві монастиря були документи на Терехтемирів. Тому можна припустити, що там були й якісь документи про монастир, знищені пожежею Лаври в 1718 р.

Назви монастиря. Зарубський монастир в 1552 р. названо Пречистенським (тобто Успенським). Терехтемирівський монастир виразно названо Успенським у [грамоті патріарха Феофана](#) з 26.05.1620 р., а також в документах [1746](#) та [1771](#) років.

В [Київському літописі](#) під 1621 р. монастир названо «козацьким». Оскільки це свідчення сучасника подій, його слід прийняти до уваги. В документах [1654](#), [1660](#), [1665](#) років монастир названо «військовим».

В 1590 р. про Терехтемирівський монастир [згадали на сеймі](#) Речі посполитої й ухвалили віддати якого якомусь (невідомому нам) заслуженому шляхтичу.

Наступну згадку про монастир подає [карта Великого князівства Литовського](#) Т. Маковського – М. Радзівіла (1613 р.). На ній нанесено монастир, хоча й на

помилковому місці (при гирлі Тясмина). Матеріали до карти збирались в попередні роки, тому цю звістку можна датувати початком 17 ст.

В 1614 р. у [постанові Житомирської комісії](#) записано, що монастир має належати козакам і там буде розміщено шпиталь для хворих і німецьких козаків. Цей пункт повторено у постанові Ольшанської комісії 1617 р.

Від [січня 1616 р.](#) нам відомий перший ігумен монастиря – **Єзекиїл Курцевич**. Згідно [наших міркувань](#), він став ігуменом дещо раніше – в кінці 1614 або в 1615 р.

Курцевич очолював Терехтемирівський монастир принаймні [до 1624 р.](#); згідно [наших міркувань](#), від в 1625 р. емігрував до Москви.

У травні 1620 та у січні 1621 р. Терехтемирівський монастир [відвідав єрусалимський патріарх Феофан](#). Він висвятив Є. Курцевича на володимирського єпископа. Літопис Густинського монастиря засвідчив, що це відбулось у Терехтемирові (отже, у січні 1621 р.). Згідно реконструкції П. М. Саса, це висвячення відбулось у Києво-Печерському монастирі у серпні 1620 р. Це питання вимагає подальшого дослідження.

В січні 1625 р. у монастирі [відбулась зустріч](#) митрополита Йова Борецького та самозванця Яхії (Олександра), претендента на турецький престол. Звідси посланці Яхії вирушили до Москви.

Е. Руліковський подав звістку, що після Курцевича ігуменом став **Антоній Калішевич** [*Rulikowsky E. Trechtemirów. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: 1892, t. 12, s. 454*]. Джерела цієї звістки не подано, тому ми мусимо вважати цього ігумена апокрифічним.

В 1637 р. полковник реєстрових козаків Ілляш Караїмович [захопив](#) у монастирі якісь цінності (мабуть, щось із ризниці). Повсталі козаки [наполюгали](#) на її поверненні, але ми не знаємо, на чому ця справа скінчилась.

Петро Лебединцев вказав, що в 1639 р. ігуменом монастиря був **Порфірій Борецький** [*П. Л. К статье г. Беляшевского. – КС, 1889, № 1, с. 216*]. Джерела цієї звістки не подано, тому ми мусимо вважати цього ігумена апокрифічним.

В 1652 р. король Ян-Казимир [надав привілей](#) для Терехтемирівського монастиря і шпиталю. Аналогічну постанову [прийняв сейм](#) у 1659 р., а король видав [відповідний привілей](#).

Петро Лебединцев вказав, що в 1654 р. ігуменом монастиря був **Феофан** [*П. Л. К статье г. Беляшевского. – КС, 1889, № 1, с. 216*]. Джерела цієї звістки не подано, тому ми мусимо вважати цього ігумена апокрифічним.

В 1659 р. послы Юрія Хмельницького пропонували, щоб новообраний гетьман склав присягу перед московськими послами у Терехтемирівському монастирі. Московські представники на це не погодились, присяга була принесена у Переяславі. При цій нагоді зауважимо, що Юрій Хмельницький був обраний гетьманом не у Жердеві біля Терехтемирова, як то [помилково подав С. Величко](#), а на Росаві.

Помилково подає [Вікіпедія](#) (станом на вересень 2013 р.), буцімто Юрій Хмельницький постригся у ченці в 1663 р. в **Терехтемирівському монастирі**. Джерело цієї звістки нам не відоме, і заглиблюватись у це питання я не маю наміру. Довідково вкажу:

Року 1663-го Юрії Хмелниції, здавши зь себе гетманство, постригся у чернцы в монастырі Ирѣдінскомъ от Деонисия Балабана, митрополита

києвського [Софонович Ф. [Хроніка з літописів стародавніх](#). – К. : Наукова думка, 1992 р.]

«Хмельницький удалился и 6-го января 1663 года в Чигиринском монастыре был пострижен под именем Гедеона» [Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого. – В кн.: *Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования*, Спб., 1872 г., т. 12, с. 274].

Питання про місце постригу Ю. Хмельницького потребує додаткового вивчення.

В 1660 р. ігуменом був **Іоасаф Креховський**. У червні того року він прибув з посольством до Москви і подав [4 чолобитних](#), які містять немало цікавого. Ігумен просив, щоб цар пожалував його наступними речами: білим залізом (жестю) на дах для церкви, фарбами для малювання ікон (єдине непряме свідчення про існування іконописної майстерні!), богослужбовими книгами, ризами, грошима.

З чолобитних ми дізнаємось, що гетьман Юрій Хмельницький повернув шпиталю при монастирі право ловити рибу в ріках Самара та Протолча. Але цього було не досить для матеріального забезпечення шпиталю – ігумен просив надати якийсь масток, з якого можна було би брати дрова на опалення; окремо він просив надати на шпиталь млини (з чого ми бачимо, що на той час монастир / шпиталь ніяких млинів не мав). Просив ігумен також, щоб монастирю були передані мастки київського протопопа Михайла Гунашевського (останній як прихильник Виговського був змушений втекти з Києва) – три села на Десні та двір у Києві. Нам не відомо, чи щось із цих прохань було виконане

В 1664 р. козацькі послы на сейм отримали [інструкцію](#) – добиватись гарантії прав Терехтемирівського монастиря-шпиталю. Цей пункт був повторений в інструкціях [1666](#) та [1670](#) років, але ці вимоги не мали наслідків.

В 1665 році гетьман І. Брюховецький видав [універсал](#) для **Канівського** монастиря та його ігумена Сильвестра.

Петро Лебединцев вказав, що в 1665 р. ігуменом **Терехтемирівського** монастиря був **Сильвестр** [П. Л. К статъе г. Беляшевского. – КС, 1889, № 1, с. 216]. Дану звістку слід вважати непорозумінням.

В універсалі згадано, що Терехтемирівський військовий монастир спустошено і його ченці знайшли притулок у Канівському монастирі. На цій підставі деякі дослідники помилково датували зруйнування монастиря 1665-м роком.

Насправді перебування терехтемирівських ченців у Каневі не було тривалим: універсал П. Дорошенка для Канівського монастиря з 1670 р. про цей епізод не згадує, а його ж [універсал](#) 1673 р. засвідчує функціонування Терехтемирівського монастиря.

З універсалу 1673 р. ми маємо прізвище ігумена **Артемія Силницького** [У Лебединцева помилково «Силицького». – П. Л. К статъе г. Беляшевского. – КС, 1889, № 1, с. 216]. В універсалі зазначено, що монастир має безперешкодно користуватись селами та різними угіддями, але вони не перелічені докладно. Я думаю, що ніяких угідь (а тим більше сіл) у реальному володінні монастиря не було. Єдиним конкретним об'єктом був перевіз, який належав монастирю. Мовчить цей універсал про млини, які часто надавались для матеріального забезпечення монастирів, та про шпиталь.

Монастир був зруйнований у вересні 1678 року нападом турецьких і татарських військ. Про це маємо виразне свідчення в [універсалі](#) І. Мазепи з 1701 р.

Петро Лебединцев вказав, що в 1690 р. ігуменом монастиря був **Ієроним Дубина** [П. Л. К статье г. Беяшевского. – КС, 1889, № 1, с. 216]. Джерела цієї звістки не подано, тому ми мусимо вважати цього ігумена апокрифічним. Ігумен Переяславського монастиря Дубина [згаданий](#) у документі 1730 р.

Серія документів 1700 – 1714 рр. містить згадки про маєтки Терехтемирівського монастиря, які мали перейти до Переяславської кафедри. Але всі ці надання існували тільки на папері, перелічені в них села були спустошені й ніякої реальної користі не давали. На документів 1714 р. переяславський єпископ З.Коринилович підписався як ігумен монастирів терехтемирівського та канівського – це є найкращий доказ, що ніякого життя у згаданих монастирях на той час не було (монастирське життя починається з призначення ігумена...)

[Візитація 1746 р.](#) зафіксувала, що монастирська церква Успіння була збудована в 1718 р. До цього року ми повинні відносити відновлення монастиря після 40 років запустіння. Монастир було відновлено як уніатський. Церква його була дуже бідна, збудована на кшталт шопи, всередині мала іконостас на полотні та олов'яну чашу для причастя. При ній був один маленький двін. Ця церква, за уніатським звичаєм, була й парафіальною для жителів села.

В. Ластовський вказує, що у 18 ст. Терехтемирівський монастир називався не Успенським, а Хрестовоздвиженським [*Ластовський В. Роль Трахтемирівських та Ірдинського православних монастирів в історії середньої Наддніпрянщини у 12 – 18 ст. – «Українська козацька держава», К., 1997 р., кн. 2, с. 134 – 138*]. Я не бачив жодного документа з таким іменування і тому до публікації документа, відомого Ластовському, змушений вважати цю звістку апокрифічною. Навпаки, в [документі 1771 р.](#) монастир виразно названо Успенським.

В 1775 р. польська команда [зайняла](#) всі келії в монастирі, а ченці змушені були перейти до поварні (так ми довідуємось про існування цих будівель). Остання звістка про монастир належить до 1789 року. З уніатського періоду історії ми не маємо жодного прізвища ігуменів. Документи про переходи монастиря на православ'я і назад на унію не опубліковані, і цю історію простежити поки що неможливо.

Таким чином, за всю історію монастиря від 1552 до 1789 року ми маємо тільки **три прізвища ігуменів**. Період найактивнішого функціонування монастиря припадає на 1615 – 1678 роки. Великих капітальних споруд в ньому не було, ніяких реліквій чи документів від нього не лишилось.

До історії Терехтемирова

Тут ми розглянемо деякі додаткові питання історії Терехтемирова, про які не було нагоди поговорити докладніше.

Терехтемирівський шпиталь

Перша звістка про шпиталь у Терехтемирові належить [Е. Лясоті](#) (1594 р.). Чи був він пов'язаний з монастирем – не видно.

Нагадаю при цій нагоді спостереження Володимира Яроша. У Речі посполитій шпиталі для скалічених вояків була заснована: у Варшаві – в 1620 р., в Тикоціні – в 1633 р., у Львові – в 1638 р. [*Jarosz W. Legenda Batoryńska. – Kwartalnik historyczny, 1903, № 4, s. 616*], тобто значно пізніше цієї звістки.

В [сеймовій конституції](#) 1601 р. записана обіцянка дати кожух постанова, що на «шпиталь гродський» буде надано Терехтемирів, коли трапиться нагода якось винагородити тогочасного державцю Гуляницького. Це були не більше як слова, але такі теплі, що лікували краще всякого шпиталю...

Нагода трапилась після смерті Гуляницького. У [постанові](#) Житомирської комісії (1614 р.) записано, що монастир Терехтемирівський надається для влаштування шпиталю для хворих, скалічених та немічних козаків. Тут вже бачимо зв'язок між монастирем та шпиталем. Ця постанова повторена майже дослівно в [акті Ольшанської комісії](#) 1617 р.

Річ посполита не скупилась обіцяти кожухи й пізніше. В кінці 1621 р., розмірковуючи, як би винагородити козацьке військо за його участь у Хотинській війні і не зробити при цьому ніяких витрат, [комісари прирадили королю](#) – пообіцяти козакам на шпиталь **усе**, чого вони собі бажали б, і застерегти, що король за законами Речі посполитої не може своєю владою дати їм не тільки **усе**, але й взагалі нічого. Хто не згоден – може скаржитись до сейму. Премудрий цар Соломон міг просто відпочивати... саме в той час, коли після великої битви скалічених було чимало, і питання з ними стояло гостро.

Наступна звістка про шпиталь вписана до [щоденника С. Окозького](#) і стосується початку 1638 р. Описуючи підготовку козацтва до повстання, він відзначив, що у Терехтемирові козаки приготували шпиталь. Хоча речення (власне, період), де стоїть ця звістка, виглядає дуже літературно, її все ж слід взяти до уваги як таку, що записана учасником подій.

30 вересня 1638 р., після придушення повстання, козаки [просили](#) не відбирати терехтемирівські маєтки, надані для забезпечення шпиталю (про монастир мови не було). Але їх таки відібрали, знайшовши ще ліпший спосіб винагородити козаків, до якого комісари 1621 року не думались.

Тільки коли козаки повернули собі Україну шаблями, польська влада схаменулась і почала надавати їм привілеї на ті землі, якими козаки володіли незалежно від ласки начальства. В 1650 році дійшло і до Терехтемирова – король Ян-Казимир видав [привілеї](#) для шпиталю (знову про монастир мови немає).

[Наступний привілеї](#) того ж Яна-Казимира з 1652 року вносить деякі нові нюанси. Король надає війську Терехтемирівський монастир з умовою, що прибутки від нього відповідно до намірів «побожних фундаторів» ішли на скалічених вояків. (Не минуло й 14 років з того часу, як «побожні фундатори» обдерли монастир і шпиталь з усього, що вони мали – а як змінились обставини!).

Наскільки можна судити з побіжної згадки, такого ж змісту був і [наступний привілеї](#) 1659 р. для монастиря і шпиталю.

Важливі подробиці про шпиталь містить [чолобитна Іоасафа Креховського](#) (1660 р.). З неї чітко видно, що шпиталем опікувався монастир, і це був його важливий обов'язок. Для забезпечення шпиталю гетьман Ю. Хмельницький повернув монастирю право вільного вилову риби у Самарі та її допливах. Для цього ж ігумен просив у царя надати монастирю якийсь маєток, де можна було б брати дрова на опалення, і ланину з млинів (така данина була звичним в Україні способом матеріальної допомоги монастирям).

В інструкціях для козацьких послів на сейми з [1664](#) та [1666](#) років вписано пункт домагатись привілею для Терехтемирівського монастиря, який є шпиталем (тобто

повторення формул привілеїв 1652 і 1659 років). В аналогічних інструкціях 1670 року є згадки про монастир, але немає шпиталю.

Немає згадки про шпиталь і в [універсалі П. Дорошенка](#) для Терехтемирівського монастиря (1673 р.). Як це пояснити – я не знаю.

Остання згадка про шпиталь міститься у [пактах П. Орлика](#) (1710 р.). Ця згадка, як і всі пакти, свідчить не про реальне існування шпиталю в той час, а про наміри, з якими Орлик приступав до відбудови Гетьманщини.

Ще одна важлива ретроспективна згадка про шпиталь міститься у [довідці](#) про володіння Війська Запорозького 1745 р. Там зазначено, що на шпиталь йшли доходи з тамошнього перевозу.

Отже, звістки про шпиталь належать до періоду 1594 – 1666 років. Організаційно він був частиною монастиря, тому слід припустити, що ним опікувались ченці. Ми бачимо, що у зверненнях до польської влади часто фігурує шпиталь без згадки про монастир. На мою думку, це зумовлено бажанням не дратувати католицького гонору влади, щоби – ховай нас боже! – надаючи якісь документи для шпиталю, найхристиянніший (католицький) король не зробив якогось добра песьїй (православній) вірі. Тому з частини документів шпиталь постає як світська установа, не залежна від монастиря.

Щоб зробити якісь ширші висновки щодо всієї справи українських шпиталів, треба зібрати додатковий порівняльний матеріал. Пізніші шпиталі влаштовувались, мабуть, на зразок найдавнішого – Терехтемирівського, і з подробиць про них можна сподіватись довідатись щось і про наш шпиталь.

Терехтемирівський перевіз

В давньоруський час біля Заруба був **брід** через Дніпро. В 16 – 18 ст. тут був перевіз, і в 1708 р., [повідомляючи](#) про можливість переходу вбхід, Мазепа писав про це як про несподівану дивину. У більшості згадок виступає перевіз або пором, тобто глибина Дніпра в цьому місці була значною і вимагала плавучого засобу для переправи.

В 1638 р. С. Окольський [відзначив](#) намір козаків переправитись біля Терехтемирова.

В 1648 р. Я. Вишневецький [писав](#) про свій намір переправитись із військом у Терехтемирові, від чого йому довелось відмовитись і тікати далі на північ. Оце були справжні «козаки» в стилі Пясецького – вони тікали так прудко, що козам і не снилось...

В 1651 р. Г. Боплан в «Описі України» [зазначив](#), що біля Терехтемирівського монастиря є пором для переправи через Дніпро. На картах Боплана ця переправа не позначена.

В 1652 р. російський розвідник [доповідав](#), що поляки мають намір іти походом на Лівобережжя й переправитись у Терехтемирові та Ржищеві.

В 1654 р. Б. Хмельницький [радив](#) В. Б. Шереметеву переправити російське військо через Дніпро у Каневі, Ржищеві й Терехтемирові.

Цікаво, що у докладних чолобитних І. Креховського 1660 р. ніякої згадки про перевіз немає. Можливо, ігумен волів не згадувати про це джерело прибутків заради того, щоб його скарги на бідність звучали переконливіше.

В 1661 р. Я. Сомко [попереджав](#) про наміри правобережних «изменников» переправитись через Дніпро, для чого вони громадили пороми й судна у Ржищеві, Стайках, Терехтемирові та Каневі.

В 1669 р. російські втікачі [переправились](#) на лівий берег Дніпра Терехтемирівським перевозом, у чому їм допоміг ігумен монастиря.

В 1672 р. [була чутка](#), що татари мають намір переправитись на лівий берег Дніпра у Жердевій (поруч із Терехтемировом).

[Універсал П. Дорошенка](#) для Терехтемирівського монастиря (1673 р.) відзначив, що перевіз належав до монастиря з давніх часів і гетьман це володіння підтверджує.

Універсалами з [4 лютого](#), [7 квітня](#), [10 грудня](#) 1701 р. гетьман І. Мазепа надав Терехтемирівський перевіз Вознесенському монастирю в Переяславі. З березня 1702 р. це пожалування було затверджене [грамотою](#) царя Петра 1-го.

В 1704 р. Мазепа [наказував](#) переяславському полковнику пильнувати, аби люди користувались тільки київським і терехтемирівським перевозами.

Згадка про перевіз міститься у [пактах П. Орлика](#) (1710 р.). Перевіз згідно цих намірів мав належати до міста, не до монастиря.

В 1720 р. цар Петро 1-й [нагадував](#) гетьману І. Скоропадському, що згідно умов Вічного миру 1686 р. Терехтемирівський та Ржищівський перевози **не повинні використовуватись**.

Важлива згадка про перевіз міститься у [довідці](#) про володіння Війська Запорозького 1745 р. Там зазначено, що доходи з перевозу йшли на шпиталь.

У люстрації Терехтемирівського староства 1765 р. [зазначено](#), що перевіз обслуговується московським поромом, і тому староство не має з нього ніякого доходу.

В 1775 р. у Терехтемирівському монастирі [розмістилась](#) польська прикордонна варта та індуктор – чиновник, який збирав ввізне мито (очевидно, з тих, хто переправлявся перевозом).

Поромна переправа через Дніпро позначена на [карті 1868 р.](#), але не біля Монастирка, а вище за течією.

Ми бачимо, що в 16 – на поч. 17 ст. перевозу ще не було, тому що Лівобережжя було ще дуже мало заселене. З ряду згадок випливає, що перевіз належав до Терехтемирівського монастиря і знаходився у безпосередній близькості до нього. Доходи з перевозу йшли на шпиталь. Цей порядок, імовірно, був визначений під час революції середини 17 ст.

Перевіз служив також важливим пунктом для переправи військ, і доходи для монастиря від нього «врівноважувались» шарпаниною монастирського майна під час переходів військ...

Найтрагічнішим епізодом в історії Терехтемирівського перевозу була катастрофічно невдала спроба радянських військ повести наступ на правобережжя з Букринського плацдарма (жовтень 1943 р.). Бездарний радянський «полководець» М. Ф. Ватутін, якого з невідомої мені причини вважають воєнним генієм (можливо, через те, що інші були ще гірші...) втратив у двох наступках близько 20 тис. бійців загиблими, і знадобився геній товариша Сталіна, щоб це припинити: «Неудача наступлення на Букринском плацдарме произошла потому, что не были своевременно учтены условия местности, затруднявшие здесь наступательные действия войск, особенно танковой армии», – говорилось в секретній директиві,

підписаній Йосипом Сталіним ([Вікіпедія](#)). Мабуть, тов. Сталін подивився на карту Боплана, якої не було у тов. Ватутіна – як інакше можна пояснити, що совіти, які володіли цими землями понад 20 років, бачили тільки, що гладко було на бомазі і «не знали» про овраги?

На маргінезі. Мені невідомо, звідки українська Вікіпедія узяла 250 тис. втрат. [Російська Вікіпедія](#), яка показує значно більшу обізнаність у цьому епізоді, оцінює загальні втрати вбитими в 20 тис. осіб.

Пізніші апологети «радянського воєнного генія» почали вигадувати, що Букринський плацдарм був **відволікаючим**, а основним вважався Лютізький. Так, він справді відволікав... радянські війська, які без пуття склали тут свої голови...

Терехтемирів і Самара

Виявлена група джерел, які засвідчують якийсь зв'язок між Терехтемировом і Самарою.

Так, у 1552 р. ревізори Канівського замку [записали](#): «А на низу устьи Самары к тому Телехтемирову уход на бобры, на рыбу, на мясо».

У [проханні](#) козаків 1639 р. зазначено пункт – аби поляки не забороняли користуватись самарськими уходами (мабуть, у зв'язку з побудовою Кодака козаки побоювались посилення урядового контролю над Самарою). На жаль повного тексту цього прохання і відповіді короля ми не маємо, і не можемо сказати, чи пункт про Терехтемирів стояв там окремо від Самари, чи у якомусь зв'язку.

В 1654 р. козацькі послы [просили](#) московський уряд, аби цар затвердив приналежність ріки Самари до Терехтемирівського монастиря. Уряд відхилив це прохання.

Найбільш докладно про Самару написано в [чолобитній](#) Іоасафа Креховського (1660 р.), згідно якої гетьман Ю. Хмельницький **повернув** Терехтемирівському монастирю право ловити рибу в ріці Самарі, у всіх її допливах та у ріці Протолчі. Навіть з нашого дуже обмеженого матеріалу ми бачимо, що ігумен мав рацію, коли наголошував на відновленні цього права.

Останній документ, де разом виступають Терехтемирів та Самара – це сфальшований в 1751 р. [«універсал Баторія – Хмельницького»](#) та його прототип – [довідка 1745 р.](#) Кожен з цих пунктів потрапив до «універсалу» на підставі окремих моментів політичної ситуації середини 18 ст. Про давню традицію автор «універсала» не знав – це слід вважати випадковим співпадінням.

Кам'яний промисел у Терехтемирові

Біля Терехтемирова знаходяться значні виходи каменю-пісковика, які можна розробляти відкритим способом без великих трудозатрат. Природно, що тут здавна набув поширення каменярський промисел.

Найдавнішою його пам'яткою слід вважати [надмогильний хрест](#) козака Івана Мухи (1652 р.), збережений з певними втратами до наших днів. Нагадаємо, що цей козак значився у 1649 р. в реєстрі Терехтемирівської сотні; на його хресті зроблено напис із датою. Напис чітко засвідчує, що і сам козак, і його родина, яка замовила хрест, і майстер-каменяр – всі були грамотні. Це – додатковий штрих до історії культури України доби Хмельниччини.

Цінну інформацію подає [універсал І. Мазепи](#) 1701 р. для Переяславської кафедри. Перераховуючи маєтки та повинності, в документі згадано «десятини кам'яня млынового от каменщиков належитіє». Ми добре знаємо, що ці десятини

найбільше стосувались Терехтемирова та довколишніх сіл на правому березі Дніпра, де є поклади пісковика. Знаємо й те, що в 1701 р. всі ці села були спустошені й ніякого реального доходу не давали (говорючи сучасною мовою, база оподаткування була нульовою).

Ясно, що цей порядок оподаткування склався раніше, в часи, коли промисел діяв. Я думаю, можна віднести його формування до періоду піднесення 1648 – 1678 рр.

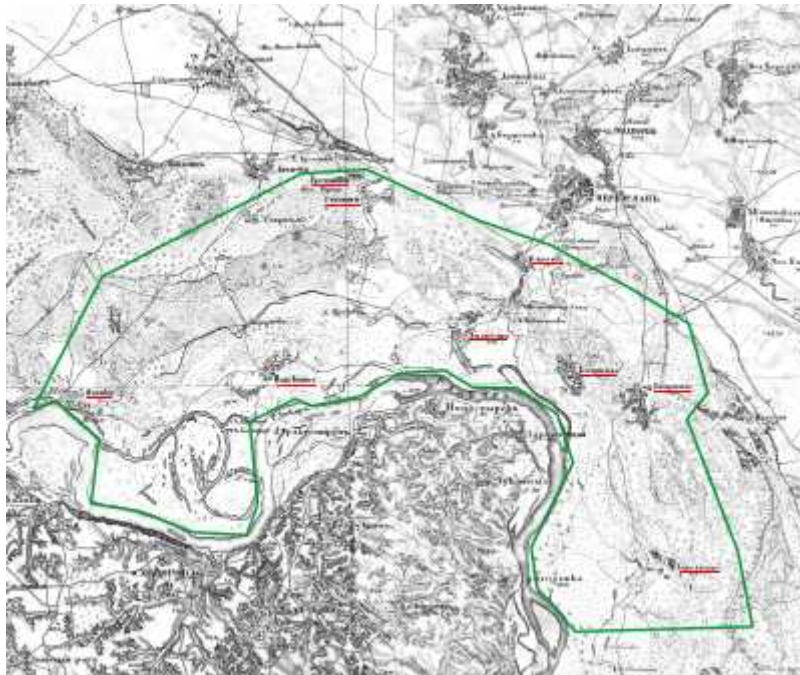
З 1672 року маємо [рідкісне свідчення](#) про торгівлю Терехтемирова млиновими каменями: в цьому році по них приїхали покупці з Шишаків. Це 200 км від Терехтемирова, і мабуть ніде ближче не можна було цього каменя (власне, готового жорна) дістати. Бачимо, що сфера торгівлі жорнами була значною, і можна припустити, що вона поширювалась на всю Гетьманщину (окрім хіба що Придністров'я, де є свої поклади каміння).

Пізніше значення цього промислу зменшилося. Докладний [реєстр доходів](#) Терехтемирівського староства (1765 р.), в якому не забуто навіть податок на рибалок у Дніпрі, не згадує про цей промисел. Однак в [описі Києва](#) 1775 р. та пізніших років відзначено, що млинові камені купують у Терехтемирові. 9-а ревізія, проведена в 1850 р., не зафіксувала у Терехтемирові ніяких заводів чи промислів – мабуть, виробництво жорен розглядалось як хатній промисел, не вартий урядової уваги.

Терехтемирівська сотня Переяславського полка

Терехтемирівська сотня Канівського полка була евакуйована з правого берега Дніпра в 1678 році. Вона не була розформована, а включена до складу Переяславського полка як організована одиниця, і проіснувала у складі цього полка до кінця існування полкового устрою (1782 р.).

Ми маємо два списки сіл цієї сотні – з [1730](#) та [1781](#) років. Оскільки більша частина сіл мотні нині затоплена Канівським водосховищем, ми нанесемо її межі на топооснову 1868 р.

Терехтемирівська сотня Переяславського полка на [Военно-топографічній карті](#) Російської імперії Ф.Ф.Шуберта, 3 версти в 1 дюймі, надрукована в 1868 – 1869 рр. за зйомками 1846 – 1863 рр.

Червоним кольором підкреслено назви сіл сотні, зеленим контуром обведено імовірні межі сотні.

Із старшиною цієї сотні ми маємо чисте горе. Відомо аж два їх списки. Перший складено Володимиром та Іриною Кривошеями [[Родовідні козаків Терехтемирівської сотні](#)]. – Сіверянський літопис, 1998 р., № 5]. Він не має наукового характеру, тому що джерела його складання не вказані.

Другий складений Віктором Зарубою [[Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр.](#) – Дніпропетровськ, 2007. – С. 210 – 211] через дев'ять років. Він також не має наукового характеру, і що найдивніше – з тієї ж самої причини: тому що джерела його складання не вказані.

Згідно прийнятого нами принципу – спиратись тільки на першоджерела і відкидати всю «історіографію» – треба починати наукове вивчення історії сотні з нуля, тобто зі складання літопису першоджерел. Я не збираюся в цю справу заглиблюватись, тому що моя робота й так добряче розрослася. Занотую для майбутніх студій тільки те, що назбиралось на маргінезі.

Семен Цибуленко був терехтемирівським сотником в 1682 р. [Мотыжинский архив. – К.: 1890 г., с. 125]. Оскільки він перелічений серед інших сотників Переяславського полка, що брали участь у слідстві в Переяславі, то зрозуміло, що Терехтемирівська сотня в цей час належала уже до Переяславського полка. Це ще одне підтвердження правильності нашого датування виникнення такої сотні 1678 роком.

Яків Рустанович спочатку був переяславським полковим писарем (1708 р.) [Мотыжинский архив. – К.: 1890 г., с. 140]. В цей час («за полковника Томари») він користувався селом Скопцями [Мотыжинский архив. – К.: 1890 г., с. 219]. Як терехтемирівський сотник, згадується в документах 1730 р. [Сулимовский архив. – К.: 1884 г., с. 60, 63, 68]; сотник і наказний суддя Переяславського полку в 1730 р. [там само, с. 71], в 1733 р. уже покійний [там само, с. 69]. Опис його маєтків, зроблений у 1739 р. [Мотыжинский архив. – К.: 1890 г., с. 40]

Сава Гриневич був терехтемирівським сотником в 1738 р. [Мотыжинский архив. – К.: 1890 г., с. 35]. В 1742 р. він мав двір у Переяславі [там само, с. 50]; в 1764 р. – уже абшитований (відставний) сотник [там само, с. 97]

Не дуже густо для повної історії сотні, але ці факти – **безспірно документовані**, чого не можна сказати про книги і статті наших присяжних козакознавців.

Хронологія перебування Яхії в Україні

На підставі документів, опублікованих П.Кулішом [Материалы для истории воссоединения Руси. – М.: 1877 г., т. 1, с. 142 – 286], можна укласти наступну хронологію перебування Яхії в Україні. Різні документи подають дещо різні хронологічні вказівки, але в цілому вагання не перевищують кількох днів (**жовтим тлом** виділено моменти, які не згадано безпосередньо у джерелах, але які ми припускаємо на підставі ходу подій; **червоним тлом** виділено помилкові дати – зафіксовані у джерелах, але такі, що суперечать іншим даним):

Дата	Подія	Сторінка у збірнику Куліша
25 грудня 1623 (4 січня	На Різдво Христове Яхія під виглядом купця прибув з Дунаю до Кам'янця-	с. 210

1624) р.	Подільського	
6 (16) січня 1624 р.	На Богоявління Яхія виїхав з Кам'янця-Подільського до Кракова	с. 210
28 березня (7 квітня) 1624 р.	До Великодня Яхія перебував у Кракові, а потім поїхав до Відня	с. 210
Квітень – серпень 1624 р.	У Відні Яхія перебував 5 місяців	с. 212
Вересень – жовтень 1624 р.	Яхія перебував 2 місяці у маєтку пана Вонсовича біля Любліна	с. 213
Жовтень 1624 р.	Яхія перебував 3 дні в Любліні, звідки вирушив до Києва	с. 213
21 (31) жовтня 1624 р.	Яхія прибув до Києва	с. 168, 213, 227
22 жовтня (1 листопада) 1624 р.	На прохання митрополита Й.Борецького Яхія записав свою автобіографію (в Києві, у Михайлівському Золотоверхому монастирі, грецькою мовою)	с. 163
22 жовтня (1 листопада) 1624 р.	Й.Борецький відрядив попа Пилипа супроводжувати Яхію на Запоріжжя [1]	с. 177 (запис зроблено в грудні 1625 р. зі слів Пилипа, але він суперечить пізнішим докладнішим свідченням того ж Пилипа)
26 жовтня (5 листопада) 1624 р.	На св.Дмитра Яхія причащався в Борецького (в Києві)	с. 214
27 жовтня (6 листопада) 1624 р.	Піп Пилип, повертаючись із Запоріжжя до Києва, за 6 миль перед містом у бору зустрів Й.Борецького та Яхію [1]	с. 227 (оповідання Пилипа 12 січня 1626 р.)
29 жовтня (8 листопада) 1624 р.	Яхія від'їхав з Києва на Запоріжжя в супроводі Й.Борецького	с. 168; с. 214 (скоро після дня св.Дмитра)
29 чи 30 жовтня (8 чи 9 листопада) 1624 р.	В 6..7 милях від Києва Яхія й Борецький зустріли попа Пилипа. Митрополит наказав Пилипу відпровадити Яхію до запорожців, а сам повернувся до Києва. [1]	с. 214 (так оповідав сам Яхія в січні 1626 р.); с. 228 (так само розповідав Пилип)
	Пилип відпровадив Яхію до Крилова, де його прийняли запорожці; Пилип зась повернувся до Києва	с. 214, 228
14 (24)	Піп Пилип, який супроводжував Яхію,	с. 228 (так розповідав

листопада 1624 р.	повернувся із Запоріжжя до Києва [2]	Пилип у січні 1625 р.)
	Яхія пробув на Запоріжжі 50 днів [3]	с. 168
18 (28) грудня 1624 р.	За тиждень перед Різдом Христовим на Запоріжжя прибув Шагін-Гірей	с. 159
25 грудня 1624 (4 січня 1625) р.	На Різдво Христово піп Пилип, який супроводжував Яхію, повернувся із Запоріжжя до Києва [2]	с. 177 (так розповідав Пилип у грудні 1625 р.); с. 228 – 230.
	Під час перебування на Запоріжжі Шагін-Гірей мав зустріч з Яхією	с. 159, 214 – 215
28 грудня 1624 р. (7 січня 1625 р.)	Через 3 дні після Різдва Христового Шагін-Гірей від'їхав	с. 159
1 (11) січня 1625 р.	Яхія, перебуваючи на Запоріжжі, написав листа до царя Михайла Федоровича	с. 170
2 (12) січня 1625 р.	Посольство запорожців до царя виїхало з Січі	с. 158
20 (30) січня 1625 р.	Яхія прибув із Запоріжжя «до черкас»	с. 168; сам Яхія розповідав (у січні 1626 р.), що до 20 січня був на Запоріжжі (с. 215); у січні прибув до Черкаського города (с. 228)
Перед 24 січня (3 лютого) 1625 р.	Митрополит Й.Борецький прибув до Терехтемирова	с. 162; с. 161 (тут дата 26 січня (5 лютого) 1625 р.)
Перед 24 січня (3 лютого) 1625 р.	Яхія прибув з Черкас до Терехтемирова, де зустрівся з Й.Борецьким	с. 175 (згадано перебування в Терехтемирові без конкретних дат); с. 228
24 січня (3 лютого) 1625 р.	Митрополит Й.Борецький написав у Терехтемирові листа до путивльських воєвод про Яхію.	с. 162. Пізніше (в грудні 1625 р.) Яхія казав путивльським воєводам, що Борецький писав про нього в лютому (с. 175). Але тут – безперечно зсув у пам'яті.
24 січня (3 лютого) 1625 р.	Посланці Яхії до царя виїхали з Терехтемирова	с. 160 (без дати); с. 228 (24 січня)
Лютий – квітень 1625 р.	Із Терехтемирова Яхія переїхав «до черкас» (с. 175); Яхія чекав на своїх	с. 175, 228 (без конкретних дат); 229 (усю зиму)

	посланців у Черкаському городі (с. 228); запорожці взяли Яхію в свій Черкаський город і він був тут усю зиму (с. 229); у запорізьких козаків та «у черкас» у місті Крилові зимував (с. 267)	
7 (17) лютого 1625 р.	Посланці Яхії прибули до Путивля разом із запорозьким посольством	с. 160
21 (31) березня 1625 р.	Посланців Яхії приймали у Москві	с. 168
7 (17) квітня 1625 р.	Прийом (і одночасно відпуск) посланців Яхії у царя Михайла Федоровича (в Москві)	с. 172
10 (20) квітня 1625 р.	Вручення посланцям Яхії царської грамоти та жалування (в Москві)	с. 172 – 173
23 квітня (3 травня) 1625 р.	До весняного дня св.Георгія Яхія перебував «у черкас»	с. 215
Навесні	Запорожці узяли Яхію «з черкас» на Запоріжжя	с. 175, 229 (навесні); с. 215 (після дня св.Георгія);
26 червня (6 липня) 1625 р.	Запорізький писар Андрій Кривобоков написав подорожнього листа від імені гетьмана М.Дорошенка для Яхії – за порогами на курнях біля Оріхівки	с. 234; (с. 222 – цей лист Яхія віддав царським слідчим у Мценську)
15 (25) серпня 1625 р.	На Успіння козаки повернулись з моря, і Яхія переїхав із Запоріжжя «до черкас» до міста Крилова	с. 216
До кінця серпня 1625 р.	Яхія перебував на Запоріжжі до кінця серпня	с. 229
1 (11) вересня 1625 р.	Яхія із Запоріжжя вирушив у Литовську землю [в Україну]	с. 176
	Із Запоріжжя Яхія з листом від гетьмана [М.Дорошенка] поїхав у Черкаський город, а з Черкаського города до Києва	с. 230 (днів піп Пилип не пам'ятав)
17 (27) вересня 1625 р.	Яхія прибув із Запоріжжя до Києва. Й.Борецький сховав його в Михайлівському Золотоверхому монастирі під виглядом ченця від агентів гетьмана С.Конецпольського, які мали наказ схопити Яхію	с. 176; с. 217 (без конкретної дати)
27 листопада (7 грудня) 1625 р.	Яхія під виглядом купця разом з попом Пилипом виїхав з Києва до Путивля	с. 176
2 (12) грудня	Яхія (під виглядом купця) і піп Пилип	с. 175

1625 р.	прибули з Києва до Путивля	
Після 2 (12) грудня 1625 р.	Відписка путивльських воєвод до царя при прибуття Яхії	с. 174
16 (26) грудня 1625 р.	Боярська дума в Москві слухала відписку путивльських воєвод у справі Яхії і ухвалила його прийняти, але поводитись обережно, щоб не викликати війни з Туреччиною	с. 185
28 грудня 1625 р. (7 січня 1626 р.)	Царський указ: Дмитру Васильовичу Лодигіну та дяку Григорію Нечасву поїхати до Мценська і там розпитувати Яхію та Пилипа	с. 283
Перед 10 (20) січня 1626 р.	Яхію та попа Пилипа за наказом царя привезли до Мценська	с. 192
10 – 12 (20 – 22) січня 1626 р.	Царські слідчі у Мценську записали оповідання Яхії про свої пригоди	с. 193
12 (22) січня 1626 р.; і ще раз 27 січня (6 лютого) 1626 р.	Слідчі у Мценську записали оповідання попа Пилипа, який супроводжував Яхію	с. 226; с. 258
Кінець січня (початок лютого) 1626 р.	Слідчі у Мценську умовили Яхію, що йому слід виїхати з Росії через Архангельськ	с. 263 – 266
23 лютого (5 березня) 1626 р.	У Мценську одержано царський указ про відпуск Пилипа до Києва, а Яхії – до Архангельська	с. 285
24 лютого (6 березня) 1626 р.	Піп Пилип відпущений зі Мценська до Києва	с. 285
26 лютого (10 березня) 1626 р.	Слідчі оголосили Яхії царський указ, щоб він їхав зі Мценська до Архангельська	с. 284
5 (15) березня 1626 р.	Царські слідчі повернулись зі Мценська до Москви	с. 283

Слід розуміти, що в цьому пакеті документів «черкаси» – це українці, які живуть у містах і селах над Дніпром; вони весь час послідовно протиставляються запорожцям. Крилів є пограничним місцем, де закінчуються «черкаси» і починається Запоріжжя. Ніде не видно, щоб слово «черкаси» в цих документах означало назву конкретного міста. Там, де йде мова про «Черкаський город» – знову не очевидно, що малось на увазі саме місто Черкаси, а не якийсь інше (Крилів).

1. Пилип один раз назвав дату 22 жовтня, другий раз – 27 жовтня. Обидві дати помилкові, але оповідання Яхії й Пилипа збігаються в тому, що це було десь у 6 милях від Києва (42 км – десь в районі Трипілля). Тому найбільш імовірно, що зустріч сталась або в день виїзду (29 жовтня) або в наступний день.

2. Я вважаю, що 2 тижні – це якраз час, необхідний для поїздки до Крилова (230 км) і повернення (35..36 км на добу). Повідомлення того ж Пилипа, що він повернувся до Києва тільки на Різдво (тобто через 2 місяці), я вважаю помилкою (можливо, Пилип мав на увазі якийсь інший свій виїзд з Києва).

3. Оці 50 днів становлять певну проблему. Ми бачимо, що в Крилові Яхія був, найпевніше 7 (17) листопада 1624 р. і повернувся «в черкаси» 20 (30) січня 1625 р., що становить 74 дні. Хіба що відрахувати з них шлях від Крилова до Січі і назад, тоді з певною натяжкою можна говорити про 50 дні перебування Яхії **на Січі**.

З укладеної хронології видно, що в Терехтемирові Яхія перебував дуже недовгий час: приїхав 23 чи 24 січня (2 – 3 лютого) 1625 р. і дуже скоро поїхав; «у черкасах» він перебував до 23 квітня (3 травня) 1625 р., але це був скоріше за все Крилів (менш імовірно – м.Черкаси).

Коментарі щодо перебування Яхії в Україні подав М.Грушевський [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 7, с. 519, 525, 549].

Справа козацької армати

Питання про козацьку артилерію лежить дещо збоку від нашої головної теми. Нам треба тільки з'ясувати, чи перебувала колись артилерія у Терехтемирові. Тому літопис козацької артилерії ми укладаємо спрощено (litorus lite, як сказав би програміст) – не за першоджерелами, а за Михайлом Грушевським, спеціально виділяючи в тексті географічні назви.

На цю тему є цінна стаття О. Г. Сокирка [Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648 – 1781 рр.). – Український історичний журнал, 2012 р., № 4, с. 35 – 51]. Але нас цікавить період до 1645 року – до моменту появи оповідання П. Пясецького. Нам треба з'ясувати, чи мав він фактичні підстави писати про перебування артилерії у Терехтемирові.

1591 р.

Козаки Косинського забирали гармати в тих замках, які їм вдавалося захопити [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1994 р., т. 7, с. 183 – 184].

1594 р.

Лясота: гарматою завідує обозний, в ранзі полковника. Вона перебуває на **Запоріжжі** [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1994 р., т. 7, с. 282].

1596 р.

Лютий: Шавула з запорозькою гарматою стояв на Білорусі, в **Пропойску**. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1994 р., т. 7, с. 219].

1598 р.

Нарешті кн. Ружинський пише про вісті, привезені йому з Низу козаками: козаки (партії Байбузівської очевидно) просять ради на те своєвільство, бажають аби король дав їй гетьмана від себе й позволив вивезти з Запорожа „гармату” – гармати й гаковниці, котрих є там за сто і більше, „бо кажуть що

відколи армата **там за порогами** настала, тоді більше своєвільства намножилося” [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1994 р., т. 7, с. 245].

1625 р.

Переговори після Куруковської битви:

Козаки просили осібної платні для старшини, на армату. Хотіли, аби дано приміщення на найблизшу зиму в **якихось містах** для козаків і армати з огляду на спустошення України польським військом. (В протоколі комісії про це немає мови.) [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1994 р., т. 7, с. 558].

1626 р.

Посилаючи Конєцпольському реляцію про свою діяльність на Запоріжжі і „скомпутований” реєстр, Дорошенко з старшиною разом ставив цілий ряд жадань і усильно просив вглянути в ті ріжні прикrostі й недогоди, які терпить військо.

Треба також визначити яесь місце і кватири на армату – досі вона стояла в **Києві**, але далі було б утяжливо сьому місту її тримати.

Посольство козацьке ставилося у Конєцпольского в Барі десь з початком липня н. ст. [Жерела, 8, № 184] Але нічого втішного воно від нього не почуло. Король відіслав козаків до гетьмана, гетьман відіслав назад до короля, від Анни до Кайафи, як казали тоді. Так приходиться здогадуватися з того, що кілька місяців пізніше військо козацьке зверталося з тими своїми справами знову до короля [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 29 – 30].

1629 р.

Правдивий гетьман має бути не „поданий їм королем, а вибраний військом при арматі й інших клейнотах” [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 65].

Так писали запорожці до козацького старшого Чорного, 1629 р.

1629 – 1630 рр.

В 1629 – 1630 рр. козацька армата перебувала на **Запоріжжі**, і Конєцпольський вимагав її повернення на волость. В повстанні 1630 р. козаки взяли її в похід під Переяслав.

1632 р. Петиція козаків на сейм, скликаний у березні:

Козаки просили окрім платні ще дати на армату, та **визначити їй місце**. Відповідь короля була солодково-квасковата. [...] На будучім сеймі обіцяє внести справу збільшення платні козакам і підтримати її всім своїм впливом, так само справу спеціальної дотації для козацької армати [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 137].

1632 р.

Лист козаків на елекційний сейм 4 вересня (с.с.) 1632 р.:

В дуже скромних виразах повторено військові домагання, оклепані жадання „поправи вільностей і збільшення річного жолду” зведені тепер до дуже невеликих конкретних жадань: „причинення суми на новоприписані дві тисячі” козаків, **вказання місця** для пробутку армати і дотації для неї [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 157].

1633 р.

Під Смоленськ в 1633 р. козаки привезли 10 польових (полкових) гармат. І це була не мала кількість. Так, М. Потоцький, вирушаючи в похід проти козаків у листопаді 1637 р., мав 6 гармат. В бою під Кумейками (6 грудня с.с. 1637 р.) козаки мали 10 гармат. В Корсунській битві 1648 р. поляки мали 12 гармат.

1635 р.

Посли реєстрових козаків, що привезли Сулиму, дістали за свою лояльність милостиву відправу королівську, дня 15/ХІІ н. с., три дні по екзекуції виданих ними проводирів. З неї довідуємося, що військо, відсилаючи Сулиму з товаришами на суд, разом занесло скаргу на українських старостів, на різні прикрості і утиски війську від них, далі пригадувало за досі ще незаплачені гроші козакам і доповнення реєстру на місце побитих і померших; нарешті просило позволення, щоб армату козацьку, **вивезену з Запорожа**, можна було розложити на волостях по маєтностях шляхетських.

Розложити армату по шляхетських маєтностях [король] рішуче не згодився – козаки можуть поставити її в котрійсь королівщині: в **Каневі або в Корсуні** [Два відмінні конспекти сеї відправи з ркп. Публ. бібл. Пол. Nr 94 с. 7 і 12]. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 226].

1636 р.

Військо рішило зачекати ще до Богородиці 8 (18) ІХ, але як доти гроші не прийдуть, то рушать з **Чигирина, де стояла армата**, на Запороже і вважатимуть свою умову з Річчю посполитою за розірвану через недодержання умов правительством.

[Наприкінці 1636 р.] Козаки не пустили жовнірів на визначені їм зимові лежі в **Корсунщині**, поставили там армату та почали збирати на неї всякі контрибуції; захопили при тім і частину київської армати. Подробиці і ближші мотиви сеї ворохобні звісні нам досить мало; те освітлення, яке давала сій події козацька старшина, знаходимо в її відповіді на лист короля, що докорив їм за се, „нібито ми спустошили Корсунь, поставивши там армату, і чинили наїзди, забираючи хутори” [ркп. 94 с. 228]. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 235, 237].

1637 р.

На сеймі відмовлено в різних прошеннях в справі армати козацької, а питання про додаток для сьомої тисячі і армати відложено до будучого сейму [...]

Піднявши сею агітацією Запороже, Павлюк десь при кінці мая ст. ст. кинувся з випищиками на волость, захопив армату в **Корсуні** й перетягнув її на Запороже. Се зробило страшенне враження. По козацьким традиціям армата була свого рода клейнотом, інсігніями військової влади і організації.

Поставило було військо армату в Корсуні, так панове жовніри її відти вигнали, а щоб до **Києва та Білої Церкви** – про те ані мислити, хоч звідти й бувало арматі виживлення. Змінили присягу нашим і на виховання нашої армати подали нам тільки **Черкаси, Чигирин та Крилів**, де вже й людей нема, у котрих би армата могла мати виховання, – та і звідти вигнали її панове уряди! Не майте отже нам за зле, що ми забравши армату, поставили її на **звичайнім місці** [тобто на Запоріжжі – М.Ж.] [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 245, 246, 248].

1637 р.

21 вересня, відповідь Павлюка гетьману Конєцпольському, [процитована в літописі](#) – артилерія перебувала в Черкасах.

1638 р.

Після капітуляції козацького війська на Старці (28.07 с.с.)

Військо козацьке мало відставити армату до **Канєва**, під нагляд тимчасових полковників визначених Потоцьким, і розійтись [*Грушевський М.С. Історія України-Руси.* – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 310].

Згадка про артилерію міститься в тексті присяги, яку принесли козаки у таборі на Старці 28 липня (7 серпня) 1638 р.:

Артиллерия и все знаки войсковые должны оставаться на месте, обусловленном полковниками с согласия ясновельможного пана гетмана [Мемуары, относящиеся к истории южной России. – К.: 1896 г., т. 2, с. 213].

16 (26) серпня 1638 р. польський гетьман М.Потоцький надіслав до козаків листа, де, зокрема, запитував:

Почему казаки, нарушая свое обязательство, скрепленное присягою, до сих пор не доставили в **Канєв**, как было условлено, артиллерии, составляющей собственность Войска Запорожского [Мемуары... с. 268].

На козацькій раді в Києві, яка відбулася у присутності гетьмана М.Потоцького 30 серпня (9 вересня) 1638 р., були ухвалені вимоги козаків, зокрема:

O porządku około armaty, ta ma być w Kaniowie [...] i na tych który będą, uniżenie upraszamy, aby prowent był ukazany, gdyż w **Kaniowie** nie mają na czym żyć [*Okolski S. Dyariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskim w r.1637.* – Krakow : 1858, s. 187 – 188].

Что касается артиллерии, то она должна оставаться в **Канєве** [...] Для оставленных [при артиллерии] покорно просим назначить содержание, так как им нечем жить в **Киеве** [Мемуары... с. 273].

Звертаємо увагу на істотну помилку в російському перекладі – Київ замість Канєва.

Загальна рада справді відбулася в Києві, 9 н. с. вересня 1638 р., в присутності гетьмана Потоцького [...] армату порішено поставити в **Канєві** і коло неї не тримати нікого крім пушкарів і гармашів, чоловіка з двадцять, не більш, а іншим розійтись по домах [*Грушевський М.С. Історія України-Руси.* – К.: 1995 р., т. 8, кн. 1, с. 312].

Грудень 1638 р. – згідно реляції польських комісарів, [процитованій в літописі](#), армата перебувала в **Корсуні**.

1649 р.

Кисіль в половині квітня с. ст. [1649 р.] мав відомості: армату з-за Дніпра, з **Переяслава** перевезено до **Мошен**.

Під **Маслів Став** (коло Росави) в перших днях мая рушила армата з **Чигрина** [*Грушевський М.С. Історія України-Руси.* – К.: 1995 р., т. 8, кн. 3, с. 175].

1649 р. 16 жовтня с.с.

Інша старшина вписана нижче в реєстрі Чигиринського полку: Васько хоружий бунчучний, Опанас Процовкин хоружий військовий, Васько Томиленко **хоружий гарматний**, Петро Дорошенко **писар гарматний** [*Грушевський М.С. Історія України-Руси.* – К.: 1995 р., т. 8, кн. 3, с. 274].

Отже, згідно Зборівського реєстру головна квартира артилерії була в Чигирині, де знаходився і штаб артилерії.

1654 р. Петиція козаків

12. На роботу коло армати військової, на пушкарів, і на всіх робочих коло армати людей просимо твоє цар. вел., май ласкаву увагу – на зиму, на становища, також і на обозного 400 зол. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1996 р., т. 9, с. 787]

Дискусія при переговорах:

“Давніше було королівське жалування на армату, порох, оливо, – нехай би й тепер було від государя жалування, яке зволить”.

“Людам і коням що під арматою, визначити місця на прогодовання в Запорізьким війську”. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1996 р., т. 9, с. 805]

Березневі статті:

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодовання і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів. [Грушевський М.С. [Історія України-Руси](#). – К.: 1996 р., т. 9, с. 815]

1659 р.

Затвердження на Москві Переяславських статей:

А в статях, каковы даны прежнему гетману Богдану Хмельницкому, а ныне те статьи в Переяславле на раде подкреплены, написано, что армате войсковой быть в **Корсуне**, и весь повет дать на выживание и на всю оправу до гарматы [Акты, относящиеся к истории южной и западной России, Спб., 1867 г., т. 5, с. 7].

1666 р.

Прохання правобережного козацтва до короля Яна-Казимира, вироблене на раді у Лисянці 20 (30) лютого 1666 р.

Należy u na tym niemało do całości y wolności Woyska JEo Kr. Mści, Pana naszeo wielce młściwego, y porządku dawneo woyskoweo, iż armata woyskowa nasza, beneuole na zamku **Bialocerkiewskim** będąca, bez woli y consensu JE° Kr. Mści, Pana naszeo wielce młwego, nie może Woysku JE° Kr. Mści Zaporozkiemu być przywrócona; prosić tedy będą posłowie nasi pokornie, aby z osobliwey woli y roskazania JE° Kr. Mści, Pana nasze° młścweo, mogliśmy z tego zamku własne swoje działa odszukać y kleynotami woyskowemi się cieszyć.

Відповідь короля датована 14 (24) травня 1666 р.

Armaty, w Bialej Cerkwi kollokowanej, przeniesienie nie widzi Jego Królewska Mość potrzebne ani też przyczyny słuszney od Woyska, dla iakiey dział, prochowy innych armatnych rynsztunków, na tamtym mieyscu, teraz osobliwie ufortyfikowanym, mieć nie życzy, ile że Biała Cerkiew iest pośrednie mieysce Ukrainy po tey strony Dniepru, z którego na wszystkie strony do miast y miasteczek obrona y posiłek naypredszy byđ może данy. Jako tedy w mieyscu tym iest iawne bezpieczeństwo armaty, tak przeniesienia oney y same Woysko, gdy się lepiej na myśli nie będzie prosiło, gdyż na tamtym mieyscu niedalszego innego, tylko dla obrony woyska y zamku iest osadzona [Крикун М. [Інструкція послам](#) Війська

Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Україна модерна, 1999 р., № 2-3.]

Не можна не визнати рацію польському королю – він не був певний, що в руках козаків ці гармати не стрілятимуть на поляків. Так нехай ці гармати залишаються у Білій Церкві під наглядом польського гарнізона – ціліші будуть...

З літопису ми можемо зробити наступні висновки:

1. Козацька артилерія квартирувала в різних місцях Подніпров'я – Києві, Корсуні, Каневі, Чигирині – та на Запоріжжі.

2. У своїх проханнях до польського і російського урядів козаки просили визначити місце квартирування артилерії, але самі ніяких пропозицій щодо цього місця не вносили.

3. Ординацією 1638 року було передбачене квартирування артилерії у Терехтемирові, але це рішення виявилось нездійснимим, і артилерію залишили у Корсуні.

4. Немає жодного свідчення перебування артилерії у Терехтемирові.

Урочище Білобережжя

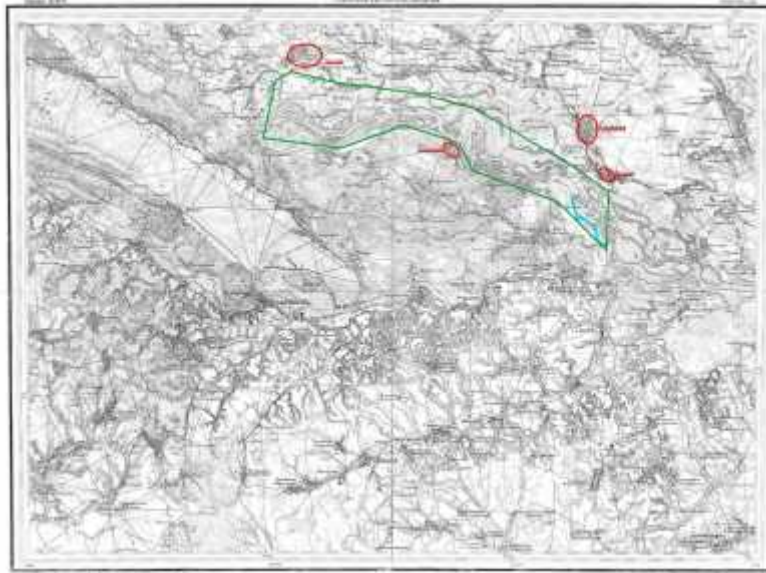
Перший документ, яким місцевість Білобережжя було надано у володіння Пустинно-Микільському монастирю, був підписаний черкаським старостою О. Дашковичем [Архив юго-западной России. – К. : 1890 г., ч. 7, т. 2, № 4, с. 11]. Він був старостою в 1508 – 1535 рр., цим часом слід датувати грамоту. Орієнтири, які вказані у цій грамоті, нині не існують, але цю територію можна окреслити на підставі пізніших документів.

Місцевість Білобережжя зафіксована в універсалі гетьмана Б. Хмельницького з 11 (21) березня 1649 р. для Пустинно-Микільського монастиря (Універсали Богдана Хмельницького. – К.: 1998 р., № 24, с. 90): «почавши об Белобережъя аж до озера названого Дубком, леч тым тилко краемъ от плесовъ Городища и Максимовки». Про ці самі місця йдеться і в універсалі № 56 з 30 березня (9 квітня) 1652 р.

Якщо ви прочитаєте в коментарі (с. 321), що Білобережжя – правий берег Дніпра проти села Воронівка Новоукраїнського району Кіровоградської обл., то не вірте очам своїм.

Село Воронівка у Новоукраїнському районі справді є, але воно лежить у степу за 130 (сто тридцять) кілометрів від Дніпра, а зовсім не на березі. Це, мабуть, хтось пожартував над нашими професіональними істориками, а українці, відома річ, жартів не розуміють...

Насправді ця злощасна Воронівка знаходилась на правому березі Дніпра, у Чигиринському районі Черкаської області, на північ від села Калантаїв. Це село нині затоплене Кременчуцьким водосховищем, але позначене на карті 1686 р. Як орієнтир для Білобережжя вона не надається.

Аркуш [карти Російської імперії](#) 1868 р.
з позначенням надання Б. Хмельницького

На карті червоним кольором виділено населені пункти, про які тут ідеться; блакитним – річку Дубок (праве русло Дніпра), зеленим – орієнтовні границі угідь у заплаві Дніпра, наданих Пустинно-Микільському монастирю.

В універсалі названо орієнтири, які легко прочитуються – це Городище (Градизьк) та Максимівка, нині Кременчуцького району Полтавської обл. На карті можна побачити і річку Дубок, яка є старим руслом праворуч від основного русла Дніпра на траверзі с. Максимівка. За логікою тексту, Білобережжя знаходилось десь вище за течією, імовірно, на траверзі Городища-Градизька. Затоплена Воронівка лежить досить далеко, десь за 17 км на південний захід від Градизька.

Пізніше урочище Білобережжя зафіксоване в універсалі гетьмана Д.Многогрішного для Пустинно-Микільського монастиря. Воно знаходилось десь при гирлі Сули. [Див. *Лазаревский А.М. Исторические очерки полтавской Лубенщины 17 – 18 вв. – Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1896 г., т. 11, отд. 2, с. 142 – 143*]. До статті додана репродукція карти посульських володінь монастиря, складена в 2 пол. 18 ст. На ній Білобережжя позначено як урочище на правому березі Дніпра проти с. Люлинці. Село Люлинці знаходилось на правому березі Сули й лівому березі р. Старець (лівого рукава Дніпра). Нині воно затоплене Кременчуцьким водосховищем. Місце на правому березі Дніпра на траверзі с. Люлинці знаходиться десь за 32 км на захід від Градизька. Чи дійсно гетьмани затвердили за монастирем 35 км заплави Дніпра – це питання подальших студій.

Для нашої теми важливо, що віддаль від Мошен до Градизька досить велика (106 км), і не можна наполягати на тотожності оцього Білобережжя з Біл-берегом.